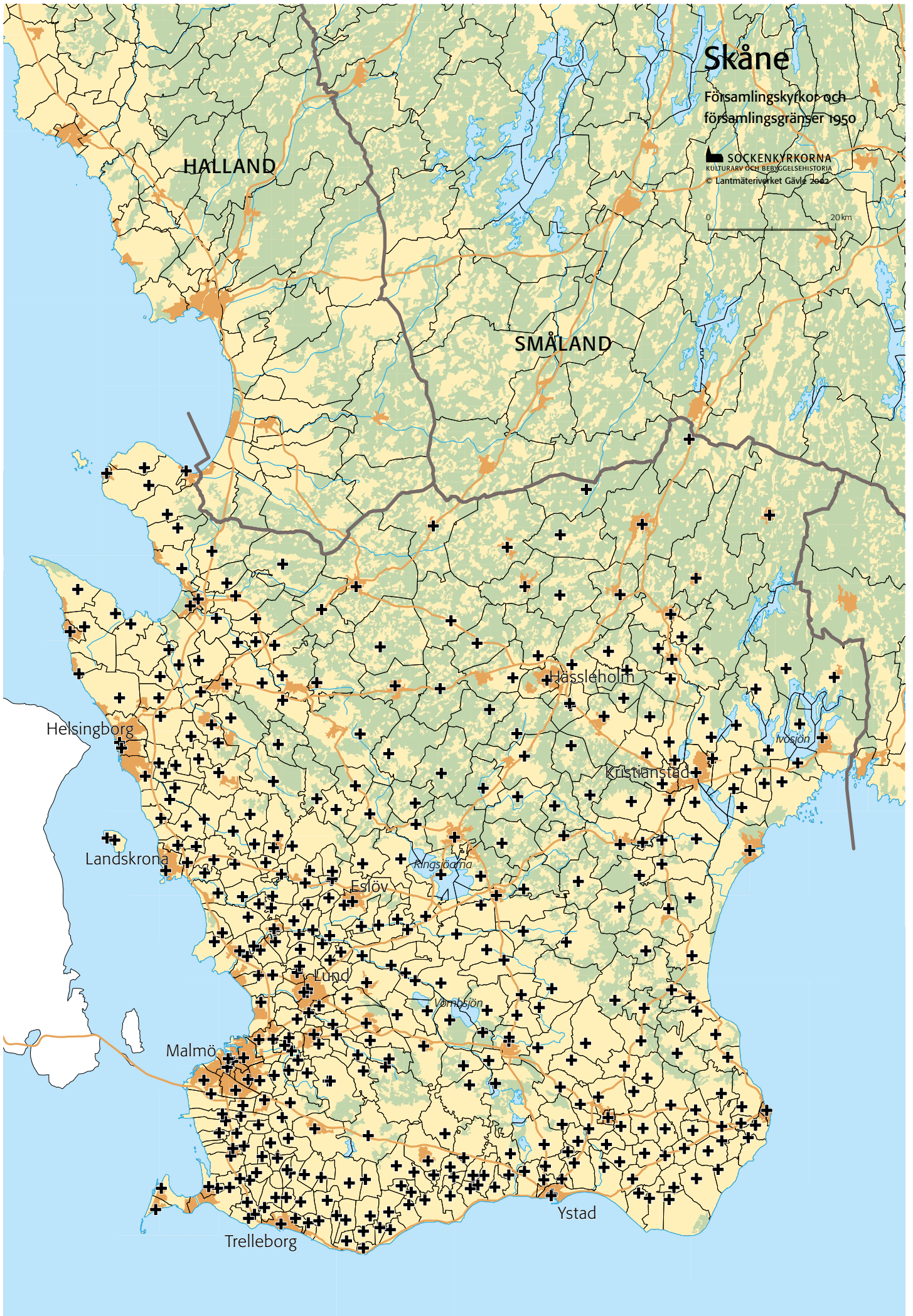

Skåne

LANDSKAPETS KYRKOR

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
ett forskningsprojekt med stöd från Riksbankens Jubileumsfond

Skåne

Församlingskyrkor och församlingsgränser 1950

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEVÄGGELSEHISTORIA
© Lantmäteriverket Gävle 2002

0 20 km

HALLAND

SMÅLAND

Helsingborg

Landskrona

Malmö

Trelleborg

Eslöv

Lund

Kingsbarna

Vämsjö

Jässleholm

Kristianstad

Ivösjön

Ystad

Perioder

- Medeltiden
- 1550–1760
- 1760–1860
- 1860–1950
- Osäker

● Fylld prick anger period för uppförande.

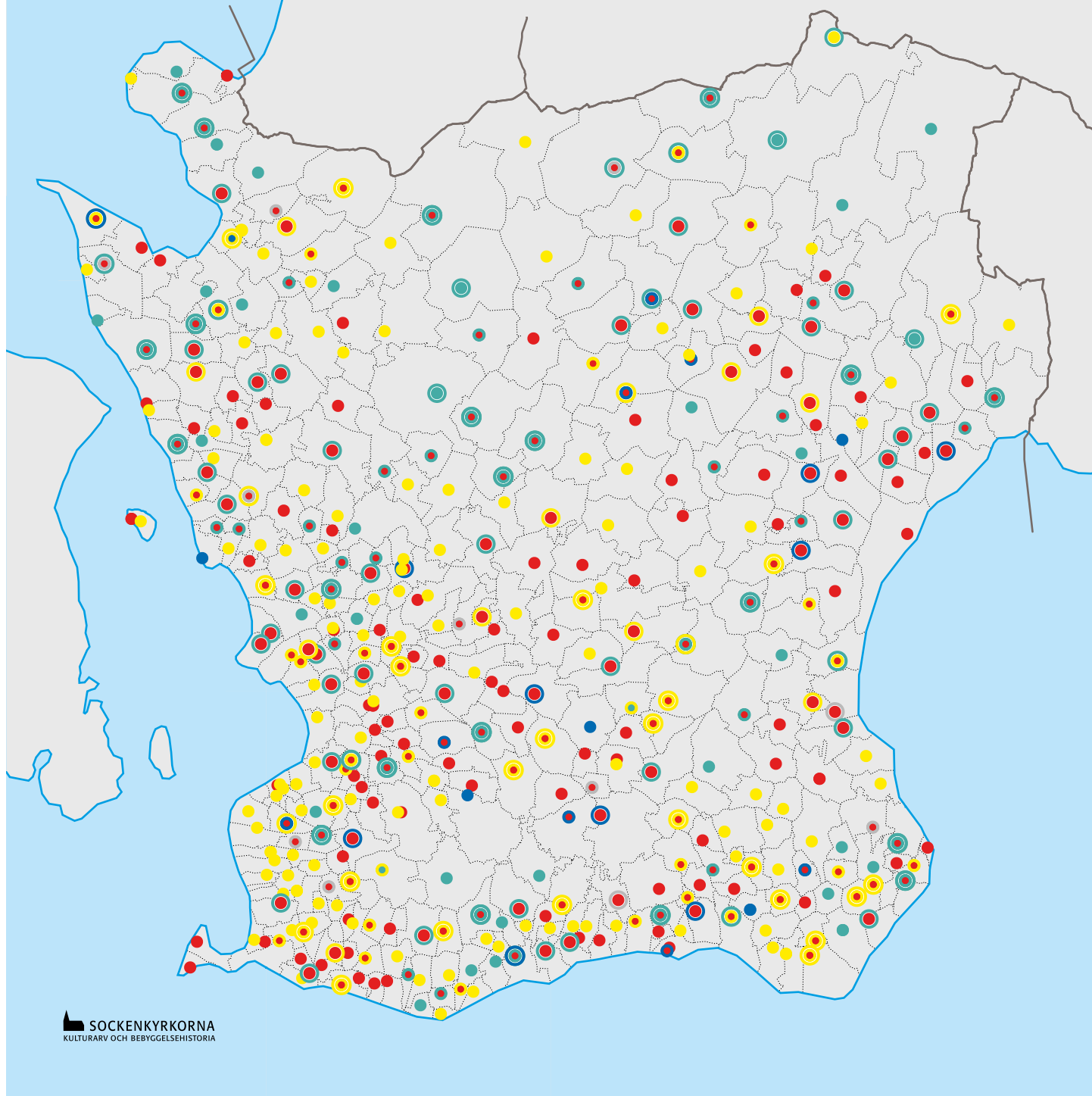
○ Inre ring anger period för eftermedeltida ombyggnad av långhus/kor.

○ Yttre ring anger period för eftermedeltida tillbyggnad av korsarmar.

○ Exempel: medeltida kyrka, ombyggd i långhus/kor 1760–1860, tillbyggd med korsarmar 1760–1860.

Skånes församlingskyrkor 1950

Redan vid 1200-talets utgång hade det kyrkliga landskapet i Skåne funnit den form som i sina huvuddrag skulle bestå under många hundra år. Även om förändringar skedde under den resterande medeltiden, behölls ofta kyrkorummets planform intakt. Mycket få kyrkor byggdes under perioden 1550–1760. Först vid 1700-talets mitt inleddes mer omfattande förändringar, men även då vanligtvis genom att befintliga kyrkor byggdes om. Ombyggnadstraditionen är ovanligt stark i Skåne. En typisk skånsk stenkyrka kan till sin kärna bestå av ett långhus med torn i väster från 1100- eller 1200-tal samt korsarmar som tillbyggts i etapper under 1700- och 1800-talen. Absidkoret från den romanska stenkyrkan kan ibland stå kvar, medan det andra gånger har rivits till förmån för ett nytt korparti. Detta tillvägagångssätt har inneburit att perioden 1760–1860, som präglar många andra landskap i Sverige, finns representerat med förhållandevis få homogena nyklassicistiska kyrkor. Under 1800-talets senare del övergick man till att helt riva den gamla kyrkan och bygga nytt. Denna utveckling har paralleller i flera av Götalandskapens centrala slättområden, men ingenstans är omvandlingen så dramatisk som i södra Skåne.

Skåne

LANDSKAPETS KYRKOR

Markus Dahlberg & Ingrid Sjöström, red.

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala
samt Riksantikvarieämbetet
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond,
Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien

**FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA**

PROJEKTLEDNING

Docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap), Stockholm, projektledare
Fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap), Göteborg, bitr. projektledare
Professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå
Professor Göran Lindahl (†) (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala
Professor Ulf Sporrang (kulturgeografi), Stockholm
Professor Anders Åman (†) (konstvetenskap), Uppsala

ÖVRIGA MEDARBETARE I PROJEKTET

Konst- och arkitekturhistoriker: Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson, Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen, Ing-Marie Nilsson, Marian Rittsel Ullén, Eva Vikström (†)
Kulturgeografer: Stefan Ene, Kristina Franzén, Elisabeth Gräslund Berg, Mikael Johansson, Gunnar Risberg, Birgitta Roeck Hansen

KONTAKT

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Telefon: 08/5191 80 00, e-post: registrator@raa.se
Hemsida: www.raa.se

OMSLAG Östra Vemmerlövs kyrka. Blandteknik på papper av Ferdinand Boberg. Varje rapport pryds på omslaget av en akvarellerad teckning av en av landskapets kyrkor. De allra flesta är utförda av Ferdinand Boberg, arkitekten som 1915 övergick till att resa runt i Sverige och teckna svenska kulturmiljöer. Ett konsortium av förmögna svenskar och fonder finansierade företaget, som pågick i 25 år och resulterade i över 6 500 blad. Dessa skänktes till olika museer och institutioner, bl.a. Riksantikvarieämbetet. År 1940 anordnades på Statens historiska museum en utställning av Bobergs bilder, och i katalogen, "Svensk byggnadstradition i bilder", 1940, kan man läsa mer om hur bilderna kom till.

Framställning av original med anslag från Riksantikvarieämbetet och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Riksantikvarieämbetet
BOX 5405, SE 114 84 Stockholm
TFN +46 8 5191 8000
FAX +46 8 5191 8083
E-POST bocker@raa.se

GRAFISK FORM Sture Balgård
LAYOUT, BITR. RED. Sverker Michélsen
DIGITAL KARTTEKNIK Stefan Ene
PLANRITNINGAR Kristina Franzén
ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle, 2010. Medgivande 12010/1419.
HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2015 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:I

ISBN 978-91-7209-710-0 (tryck)

ISBN 978-91-7209-718-6 (PDF)

Innehåll

- 5 Förord
Lars Amréus
- 7 Inledning
Markus Dahlberg och Ingrid Sjöström
- 15 Kyrkan i landskapet
Birgitta Roeck Hansen
- 33 Bänklängder
Helena Hoas och Margareta Kempff Östlind
- 35 Medeltidens kyrkor – förutsättningarna
Mattias Karlsson
- 39 Kyrkorna under äldre medeltid
Mattias Karlsson
- 111 Kyrkorna under yngre medeltid
Ing-Marie Nilsson
- 138 Det medeltida kyrkorummets utsmyckning och utrustning
Ing-Marie Nilsson
- 165 Kyrkorna 1550–1760
Göran Lindahl
- 203 Kyrkorna 1760–1860
Ingrid Sjöström
- 220 Kyrkorna 1860–1950
Ingrid Sjöström
- 251 Restaureringar från 1800-talets senare del till nutid
Ingrid Sjöström
- 257 Skånes kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria
Markus Dahlberg och Ingrid Sjöström
- 271 Litteratur om Skånes kyrkor
sammanställd av *Markus Dahlberg och Ingrid Sjöström*
- 275 Register

Förord

Sveriges 3 700 kyrkor är en väldig skatt av byggnader och föremål som ger karaktär åt landskapet och speglar historien. De talar till oss om de eviga livsfrågorna. Det är ett levande kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan genom dess församlingar. Kulturmiljövården ska bistå med kunskap och anvisningar om hur kulturarvet ska vårdas och underhållas så att det bevaras, men också så att det kan användas och utvecklas. Kunskap behövs om varje enskild kyrka, men också om det samlade kyrkoberstandet i dess helhet. Det krävs överblick över hur kyrkorna tillkommit, förändrats och präglats av sin tid och sina sockenbor, och över hur de hänger samman med det omgivande landskapet. När vi har likformiga basuppgifter om samtliga kyrkor och deras miljöer kan vi göra jämförelser och urskilja det unika, det typiska och det märkliga.

Kunskapen om de svenska kyrkorna och kyrkomiljöerna har hittills varit mycket ojämn. Vi har vetat mycket om en del och alltför litet om många. Genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA, som arbetat med generöst stöd från Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001, har kunskapsläget nu förbättrats betydligt. Projektets forskare – konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare från tre universitet – har samarbetat med Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektets resultat görs nu tillgängligt genom en serie rapporter och genom faktauppgifter som läggs in digitalt i Bebyggelseregistret – Kulturhistorisk bebyggelseinformation. Materialet blir en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården och för de församlingar, samfälligheter och stift som förvaltar det kyrkliga kulturarvet, liksom för alla andra som intresserar sig för våra kyrkor och deras samband med bebyggelseutvecklingen och landskapet.

Lars Amréus
Riksantikvarie

Inledning

av Markus Dahlberg och Ingrid Sjöström

Forskningsprojektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA presenterar i denna rapport en översikt av kyrkobyggandet i landskapet Skåne från medeltiden till 1950. Rapporten är en del i en serie där samtliga landskap ingår. Resultaten av projektet redovisas sammanfattande och rikstäckande i slutrapporten *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*, red. M. Dahlberg och K. Franzén, 2008. Här beskrivs utförligt projektets förutsättningar och metodiska tillvägagångssätt. I samarbete med Riksantikvarieämbetet görs vidare projektets uppgifter om de enskilda kyrkomiljöerna och kyrkorna successivt tillgängliga via Internet.

SOCKENKYRKOPROJEKTET

Det tvärvetenskapliga projektet sockenkyrkorna har med stöd från Riksbankens Jubileumsfond pågått 1996–2001 med Riksantikvarieämbetet som huvudman. Projektet har haft som mål att behandla Sveriges kyrkor byggda före 1950, med tonvikt på de ca 2 600 församlingskyrkorna. Kyrkorna och deras närmiljö har studerats både som element i landskapet och i bygden, och som byggnadsverk och kyrkorum. Projektet behandlar alltså i första hand de huvudkyrkor som kan knytas till kända socknar och församlingar. Socken och församling används här som synonymter och avser den minsta territoriella enheten inom Svenska kyrkan.

Ett huvudsyfte för projektet har varit att behandla den totala kyrkobyggnadsverksamheten i riket och att kartlägga även de nu försvunna eller ruinerade kyrkorna. Studierna fokuserar dels etableringsskedet – när och var byggdes den första kyrkan – dels den fortsatta utvecklingen med kyrkans om- och nybyggnadsfaser. Alla större förändringar som församlingskyrkorna genomgått från sin tillkomst och framåt noteras. Genom denna inventering får man en inte tidigare klarlagd bild av den väldiga arbets- och resursinvestering som sockenborna satsat på sina kyrkor. Det går att urskilja regionala kulturgränser som inte alltid sammanfaller med de administrativa gränserna. Påfallande är de stora variationerna både över tid och mellan olika regioner. Byggnadsaktivitet och regionala skillnader åskådliggörs genom kartserier och diagram.

I projektet belyses även kyrkobyggnaderna och deras närmaste omgivning ur ett samhällligt och miljömässigt perspektiv. Hur har kyrkorna inpassats i landskapsbild och i vilken relation står de till övrig bebyggelse? Särskilt uppmärksammas de kyrkligt anknutna byggnaderna, som prästgårdar, skolor och församlingslokaler. Den svenska kyrkbyn har internationellt sett sina specifika karaktärsdrag bland annat genom sin ringa storlek och genom att den oftast saknat centrala funktioner utöver de rent

kyrkliga. I allmänhet finns inte det omfattande sociala och kommersiella liv som präglar den kontinentala byn. Projektet har stickprovsmässigt undersökt hur stor del av landets kyrkomiljöer som ännu är bevarade, samt vilka regionala särdrag som kan knytas till allmänna geografiska strukturer.

Forskarna inom projektet är arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare. Tillsammans har vi sökt teckna bakgrund och orsakssammanhang till kyrkobyggandet och till kyrkornas lokalisering, utformning och användning. Kyrkorna speglar ambitioner, idéer, tillgång till – eller brist på – kompetens, material och resurser under olika skeden. Kyrkorna är scener för kyrkligt liv och religiös gemenskap, men också för relationer inom och mellan sociala grupper. Kyrkorna har fungerat som offentliga rum och informationscentra. Lokalsamhällets värld mötte här överhetens, genom kungörelser, påbud och impulser från läns- och stiftsstäder eller från huvudstaden. För den kyrkohistoriska bakgrunden hänvisas till det genom Svenska kyrkans forskningsråd nyligen fullbordade verket Sveriges kyrkohistoria.

Projektet har i samarbete med Riksantikvarieämbetets kulturdataenhet tagit fram basuppgifter för varje kyrkomiljö och kyrka. Där ingår uppgifter om församlingsutveckling, befolkningstal (för åren 1805, 1900 och 1995), kyrkans läge, byggnadshistorik och viktigare egenskaper. En digital planritning, med tolkade byggnadsetapper, har också tagits fram för var och en av de befintliga församlingskyrkorna. Ett urval av planerna återges i landskapsrapporterna. Källorna har utgjorts av tillgänglig litteratur samt ritningar, akter, fotografier och annat arkivmaterial i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Många kyrkor, dock ej alla, har besökts och studerats på plats av en eller flera projektmedarbetare.

Detta basmaterial ligger till grund för landskapsrapporternas översiktstexter, kartor, tabeller, diagram och planritningar. De är utförda efter en enhetlig mall för alla rapporter, för att möjliggöra jämförelser. Med den väldiga mångfald och rikedom som kyrkorna visar i gestaltning, inredning och inventarier måste projektet med nödvändighet arbeta översiktligt. Tendenser och utvecklingslinjer analyseras och belyses med valda exempel. Många detaljfrågor och specialproblem återstår att behandla. Att visa på forskningsbehov och ge uppslag till fördjupade studier är en viktig sidofunktion för projektet. Påpekanden, kompletterande upplysningar och annat informationsutbyte kring rapporten är därför välkomna.

SKÅNES KYRKOR

Denna rapport om Skånes kyrkor följer samma uppläggning som övriga landskapsrapporter i serien. Några skillnader finns dock. Volymens omfång är stort, dels på grund av det stora antalet kyrkor, dels i avsaknad av aktuella, sammanfattande handböcker om Skånes kyrkliga konst. En ambition har varit att erbjuda en sådan heltäckande översikt. Arbetet med rapporten har pågått med avbrott sedan 2007, och inleddes med flera exkursioner i landskapet.

Kapitlen om medeltiden är särskilt utförliga, beroende på att litteraturen om dessa epokers kyrkor är så omfattande, samt på att många nya rön framkommit på senare år. Två externa forskare, Mattias Karlsson och Ing-Marie Nilsson vid Lunds universitet, har för rapporten gjort en sammanställning av äldre och nyare forskning, fram till 2008 då manuskriptet i huvudsak avslutades. En sådan omfattande sammanställning har hittills saknats och motiverar rapportens mer utförliga referenser.

Även kapitlet om perioden 1550–1760 är långt, trots att antalet nybyggda kyrkor under perioden är mycket lågt. I gengäld tillkom en stor mängd nya

inventarier av hög klass. Mycket har skrivits om både reformationstiden i det danska Skåne och om hur Skåne blev svenskt, men någon uttömmande skildring av hur dessa dramatiska skeenden påverkade kyrkorna har inte gjorts. Göran Lindahl ger en översikt som sammanfattar forskningen i dagsläget.

Också de följande kapitlen om perioderna från 1760 till 1950 är omfattande, där beroende på det stora antalet nya kyrkor. Här kan författaren dock bygga på tidigare forskning, både egen och andras, och texten blir därför mer refererande.

SKÅNSK EGENART

Skåne framstår för de flesta som ett landskap med tydliga särdrag som skiljer sig från det övriga Sverige. När man passerat landskapsgränsen norrifrån tycks kontinenten nära, det öppna, uppodlade landskapet känns besläktat med Danmarks. Variationen inom landskapet är dock stor – utom bördiga slätter höga åsar och vida skogsbygder. Av de tusen år som Sverige varit kristet tillhörde Skåne Danmark i nära 700 år, fram till 1658. Skillnader mellan ländernas utveckling gör sig gällande inte minst efter reformationen, som i Danmark fick ett snabbare förlopp än i Sverige. Även om få kyrkor nybyggdes fick många befintliga kyrkor ny inredning av en kvalitet som först senare nåddes i det övriga Sverige.

I det allmänna medvetandet är ”en typisk skånsk kyrka” troligen i första hand en liten vitputsad medeltidskyrka med trappgavlar med ett lågt och kraftigt torn. Kanske ser man också för sig en interiör med låga valv med kalkmålningar. Så ser förvisso ett mycket stort antal skånska kyrkor ut, även om variationerna är många och både torn och trappgavlar kan vara tillkomna efter medeltiden. Som en minst lika typisk kyrka framhåller andra den nygotiska kyrkan från sent 1800-tal i rött tegel med hög spira, högt kyrkorum med rik dekor av målningar och glasfönster. Även den kyrkotypen är mycket vanlig i Skåne. Samtidigt kan det med fog hävdas att Skåne är rikt på märkliga solitärer, kyrkor som är unika i landskapet och i landet. Sådana tillkom under varje period.

Kyrkobyggandet i Skåne har två markanta höjdpunkter, 1100-talet och 1800-talet. Så ser det ut i en hel del andra landskap också, men Skåne överträffar dem alla i byggnadsintensitet, vilket tydligt framgår av projektets diagram (fig. 146–147). Under århundradena mellan och efter dessa höjdpunkter är aktiviteten betydligt lägre. I det längsta sökte man lösa utrymmebehov genom att bygga om och till den kyrka man hade.

Skåne, Västergötland och Småland är Sveriges kyrkrikaste landskap. I Skåne fanns 1950 412 kyrkor som fungerade eller tidigare fungerat som huvudkyrkor i församlingar bildade före 1950, varav 271 med medeltida ursprung och kvarvarande medeltida byggnadsdelar. Kunskapen om det äldsta kyrkobyggandet i Skåne är på många punkter ofullständig. Hur många träkyrkor som uppfördes är okänt, men vi kan förmoda att ett stort antal träkyrkor fanns i landskapet vid 1000-talets slut. Ett fåtal träkyrkor hade redan då ersatts med byggnader i sten, men det skulle dröja in i 1100-talet innan stenkyrkobyggandet blev allmänt. Vi har kunskap om drygt 420 nybyggda sockenkyrkor i sten under medeltiden och av dem torde de flesta ha uppförts under 1100-talet eller det tidiga 1200-talet. Under de följande perioderna nybyggdes 8 församlingskyrkor 1550–1760, 35 församlingskyrkor 1760–1860 och 116 församlingskyrkor 1860–1950.

Kyrkorna är ojämnt fördelade i landskapet, beroende på natur- och resursförhållanden. I de bördiga slättbygderna i söder och sydväst och kring Kristianstad ligger de mycket tätt. Carl von Linné skriver i sin skånska resa

1749: ”Kyrkorne äro alla av sten och snövite, betäckte med blytak utan torn och så ömnoget, att nästan var stor by har sin kyrka, varföre det ej är sällsamt att på någon liten kulle räkna 20 à 30 kyrkor på slätten, från vilka, då alla klockor på en gång röras, det härligaste ljud uppfyller luften.” Detta gäller även i vår tid, och den som vill göra en skånsk kyrksafari i slättbygden kan på några timmar se ett rikt varierat urval kyrkor från olika epoker.

FORSKNING OCH LITTERATUR

Litteraturen om Skånes kyrkor är rik men ojämnt fördelad på epoker och enskilda kyrkor. Medeltiden har behandlats i störst omfattning. Den nedanstående litteraturoversikten för medeltiden har sammanställs av Mattias Karlsson. Restaureringar och byggnadshistoriska undersökningar har under de senaste decennierna tillfört nya kunskaper och nya frågeställningar rörande kyrkolandskapets historia och utveckling. Bl.a. har kompletterande dendrokronologiska undersökningar av takstolar och tidiga träkonstruktioner kunnat utföras i flera av de medeltida kyrkorna. Resultaten från dessa undersökningar har medfört fasta dateringar som delvis förändrat den tidigare bilden av kyrkobyggandets kronologi. Många frågor är dock fortfarande olösta eller besvarade på olika sätt av forskarna.

För den banbrytande insatsen att vetenskapligt beskriva och analysera Skånes kyrkor svarar Carl Georg Brunius (1792–1869), professor i grekiska i Lund. Betydande verk i Brunius författarskap är *Skånes konsthistoria för medeltiden* (1850), *Konstanteckningar under en resa 1849* (1851) och *Lunds domkyrka* (1854). Hans omfattande samlingar av notater och ritningar som berör de flesta av Skånes kyrkor förvaras i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm. Närmast efter Brunius i betydelse för att dokumentera kyrkorna är Nils Månsson Mandelgren (1813–99), vilken på sina resor i mitten av 1800-talet gjorde en stor mängd skisser och anteckningar. En del renritningar kom att publiceras i hans stora *Monuments Scandinaviques du Moyen Age* (1855–62) och *Atlas till Sveriges odlingshistoria* (1877–84). Mandelgrens fältmaterial förvaras i Folklivsarkivet i Lund.

Lunds domkyrka är det enskilda monument som har kommit att betyda mest för hur forskningen av de medeltida kyrkorna i Skåne har utvecklats. Genomgående har det varit domkyrkans äldsta romanska byggnadshistoria som stått i fokus. Under 1900-talets första hälft gjorde Otto Rydbeck betydande insatser, bl.a. i *Lunds domkyrkas byggnadshistoria* (1923). År 1957 presenterade Erik Cinthio sin avhandling *Lunds domkyrka under romansk tid* vilken på flera punkter gick emot Rydbecks uppfattning.

Ett stort antal monografier och bidrag till enskilda skånska kyrkors historia har publicerats genom åren. Många innehållsrika texter har författats av hembygdsvetare utanför universitetens eller museernas krets. Långt ifrån alla kyrkor har behandlats av akademiskt skolade forskare. I forskningsverket Sveriges Kyrkor har för Skånes del under åren 1932–72 endast publicerats 9 kyrkor (Kävlinge, Vä, Bårslöv, Raus, Välluv, Barsebäck, Hofterup, Löddeköpinge, Hög). I en senare publikation i Sveriges Kyrkors serie *Kyrkobyggnader 1760–1860* beskrevs översiktligt ytterligare 43 skånska kyrkor (1989).

Av översiktsverk kan nämnas den nu delvis föråldrade *Lunds stift i ord och bild* (1947). Skånes medeltida kyrkor presenterades av experterna Evald Gustafsson och Erik Cinthios i Sydsvenska Dagbladets årsbok *Skånsk lantkyrka från medeltiden* (1969). I boken framläggs de stora huvudlinjerna i kyrkobyggandet samtidigt som aspekter på funktion och gestaltning ges stort utrymme. En mycket användbar nyckel till den tryckta produktionen om kyrkor är bibliografien *Skånes kyrkor, kloster och kapell* (1985) utgiven

av Per Andersson. Skånes hembygdsförbunds årsbok 1997, *Skånska kyrkor*, ger en kronologiskt upplagd översikt med Carl-Axel Mildner som huvudförfattare.

Under åren har resultaten av arkeologiska undersökningar och murverksundersökningar publicerats i en lång rad artiklar. Merparten av de antikvariska rönen föreligger emellertid endast som otryckta arkivrapporter. Skånes hembygdsförbund och senare Regionmuseet i Skåne har utfört de flesta kyrkoantikvariska uppdragen.

Värdefulla insatser har gjorts sedan 1900-talets början för att inventera, sammanställa och tolka olika aspekter av Skånes medeltida kyrkor. En stilhistorisk översikt av stenkyrkobyggandet i Skåne under 1100-talet har presenterats av Monica Rydbeck i *Skånes stensemästare före 1200* (1936). Skånes romanska kyrkotorn behandlas av William Anderson i *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn* (1926). Kalkmålningarna behandlas i Otto Rydbecks *Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor* (1904), Aron Borelius *Skånes medeltida muralmålning* (1954) och i Inger Ahlstedt Yrlichs *Och i hopp om det eviga livet* (1976). En heltäckande sammanfattning av området kalkmålningar är *A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100–1600* (1976–82) under redaktion av Knud Banning. I Monica Rydbecks *Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor* (1943) förenas byggnadstekniska aspekter beträffande valvkonstruktionerna med ett stilhistoriskt perspektiv på kalkmålningarna.

Intresset för de medeltida kyrkliga inventarierna har främst inriktats på stensulpturen och träskulpturen. Här kan nämnas Lars Tynells betydande översiktsverk om *Skånes medeltida dopfuntar* (1913–21). Ett pionjärarbete inom ämnet träskulptur är Adolf Anderbergs *Studier över skånska triumfkrucifix* (1915). Av sentida betydande arbeten kan nämnas Lena Liepes *Den medeltida träskulpturen i Skåne 1–2* (1995). Medeltidens skånska kyrkklockor är inventerade och presenterade i Frits Uldalls stora verk om *Danmarks middelalderlige klokker* (1906).

I senare forskning har ambitionen i högre grad varit inriktad på att placera kyrkorna i en historisk och geografisk kontext. En tongivande inspiratör för forskningen om Skånes medeltida kyrkor har varit Rikard Holmberg som sammanfattade sin forskning i avhandlingen *Den skånska öresundskustens medeltid* (1977) och i *Kyrkobyggnad, kult och samhälle* (1989). Under 1980- och 1990-talen kom flera viktiga bidrag till förståelsen av den samhälleliga bakgrunden till stenkyrkobyggandet, bl.a. Barbro Sundnérs avhandling *Maglarp – en tegelkyrka som historiskt källmaterial* (1982). Anders Andrén skildrar i sin avhandling *Den urbana scenen* (1985) kyrkorna som en spegling av de medeltida städernas utveckling i Danmark. Jes Wienberg analyserar i *Den gotiske labyrint* (1993) statistiskt material om alla medeltida danska kyrkor för att söka tolka kyrkornas gotisering. I det vid Lunds universitet drivna tvärvetenskapliga Ystadsprojektet studerades under mitten av 1980-talet ett utsnitt av landskapet i ett långtidsperspektiv. I projektet kom speciellt kyrkornas koppling till aristokratin och den nära geografiska förankringen till huvudgårdar att betonas. Mats Anglert, som vid sidan av Sundnérs och Wienberg var engagerad i projektet, utvecklade i sin avhandling *Kyrkor och herravälde* (1995) sin syn på sockenbildningen i Skåne.

För reformationstidens kyrkliga konst i Skåne ges bakgrunden i flera historiska översiktsverk, bl.a. Gösta Johannessons *Den skånska kyrkan och reformationen* (1947). Där sägs dock ingenting konkret om kyrkors byggande eller inredande. Flera konsthistoriska studier har dock ägnats mästare och föremålstyper från det skånska 1550-talet, exempelvis Gre-

gor Paulssons avhandling om Skånes dekorativa konst under renässansen (1915), Monica Rydbecks studie av renässansskulptur (1950), Anna Maria Göranssons bok om Jacob Kremberg (1977). Viktiga studier har också gjorts om enskilda kyrkor, som Karin Anderssons uppsats om Genarp (1992). Någon översikt som mer systematiskt analyserar och jämför dansk och svensk kyrklig konst finns dock inte. Insikter av det slaget krävs för att förstå Skåne under dansk och svensk tid. Kunskapsläget kommenteras vidare av Göran Lindahl i hans kapitel om epoken.

För kapitlet om perioden 1760–1860 var utgångsläget bättre genom den genomgång av tidens skånska kyrkor som gjorts vid Sveriges Kyrkor i den första volymen i serien *Kyrkobyggnader 1760–1860* (1989), där Ingrid Sjöström medverkat, bl.a. med en sammanfattande översikt. I volymen ingick även viktiga bidrag av Evald Gustafsson och Siegrun Fernlund. Ett nyckelverk för perioden är Bo Grandiens avhandling om Carl Georg Brunius (1974). Fernlunds innehållsrika avhandling *Ett "Herranom värdigt tempel"* (1982) och andra skrifter om skånska kyrkor gav en stabil grund för både den nämnda volymen och denna skrift.

I kapitlet om perioden 1860–1950 har Ingrid Sjöström byggt på projektets insamlade material. Siegrun Fernlunds och Bo Grandiens ovan nämnda avhandlingar har utnyttjats även för detta avsnitt, liksom den av Konsthögskolans arkitekturskola utgivna boken *Nygotiska kyrkor i Skåne* (1991), med mycket nytt stoff om form, material och konstruktion i tidens kyrkor. Den formriktighet som präglar kyrkorna under tiden 1850–1890 har för hela landet analyserats i projektmedarbetaren Jakob Lindblads avhandling *470 nya kyrkor* (2009), där 103 nybyggda skånska kyrkor finns med i materialet. I kapitlet behandlas även kortfattat kyrkorestaureringar från 1800-talets slut till nutid. Värdefull för den översikten har varit Hans Ponnerts avhandling om Theodor Wählin (2011).

En sammanställning av viktigare litteratur om Skånes kyrkor återfinns i slutet av rapporten. Använd speciallitteratur redovisas däremot i anslutning till varje kapitel.

UPPLÄGGNING

Landskapsrapporten inleds av en presentation av området ur ett kulturgeografiskt perspektiv. De följande kapitlen om kyrkolandskapets historia är kronologiskt upplagda och indelade efter de perioder som projektet arbetar med: medeltiden (upplagd i äldre och yngre medeltid), 1550–1760, 1760–1860 och 1860–1950. Tidsgränserna är upprättade av praktiska skäl för att göra det möjligt att grovt kunna sortera materialet och göra jämförelser mellan olika landskap. Kyrkorestaureringarna från 1800-talets slut och fram till nutid behandlas i ett särskilt kapitel. Rapporten avslutas med en sammanfattande karakteristik och analys av landskapets kyrkobyggnade med tonvikt på det för Skåne typiska i relation till såväl närområdet som landet i övrigt.

Sockenkyrkoprojektet har även undersökt bevarade bänklängder i Skåne för att kartlägga de olika principer som varit vägledande för fördelningen av platserna i bänkarna under 1600-, 1700- och 1800-talen. Bänklängdsmaterialet för hela riket finns sammanställt i en särskild rapport.

Arbetet med rapporten har skett i kontakt med landskapets antikvariska expertis vid länsstyrelse och länsmuseum. Vi har fått många värdefulla uppgifter, synpunkter och påpekanden, för vilka vi framför ett varmt tack.

För bistånd och värdefulla diskussioner vill författarna till kapitlet om Skånes medeltida kyrkor tacka Petter Jansson (Regionmuseet i Skåne), Jes Wienberg och Barbro Sundnér (Lunds universitet). Barbro Sundnér har

medverkat i projektets insamling av uppgifter om Skånes kyrkor. Författarna har använt uppgifter om Skånes kyrkor som hon i samband med en tidigare delstudie överlämnat till projektet men har också för denna rapport tagit del av nya resultat och synpunkter. De avsnitt som behandlar medeltiden tillkom i huvudsak 2007–08 och avspeglar då gällande kunskapsläge. Manuskripten har i huvudsak avslutats 2011, varefter redigering och bildarbete följt i den takt resurserna medgivit.

Rapportens författare

Markus Dahlberg är fil.dr i konstvetenskap, Göteborgs universitet, enhetschef vid Svenska kyrkan.

Helena Hoas är fil.lic. i socialvetenskap, Umeå universitet.

Mattias Karlsson är doktorand i historisk arkeologi, Lunds universitet.

Margareta Kempff Östlind är fil.dr i konstvetenskap, Stockholms universitet.

Göran Lindahl (†) var professor em. i arkitekturens historia vid Konsthögskolans arkitekturskola, Stockholm.

Ing-Marie Nilsson är fil.dr i historisk arkeologi, Lunds universitet.

Birgitta Roeck Hansen är docent i kulturgeografi, Stockholms universitet.

Ingrid Sjöström är docent i konstvetenskap, Stockholms universitet.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
LLA	Landsarkivet i Lund
LUHM	Lunds Universitets Historiska Museum
LÄUB	Lunds ärkestifts urkundsbok
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SHM	Statens historiska museum
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, RAÄ

Kyrkan i landskapet

av Birgitta Roeck-Hansen

Administrativ och kyrklig indelning

Landskapet Skåne hörde till Danmark så gott som oavbrutet från slutet av yngre järnålder fram till 1658, då Skåne tillföll Sverige i freden i Roskilde. Sedan 1997 utgör landskapet ett län, Skåne län. Det nya länet ersatte indelningen från 1719 i Malmöhus och Kristianstads län (fig. 121). Skåne är sedan gammalt indelat i 23 häradar, en del, framför allt i syd och sydväst med tidigmedeltida ursprung (fig. 17). Häradsnamnen är i viss mån ännu levande, t. ex. i kommunnamnet (Östra) Göinge.

I kyrkligt avseende hör Skåne till Lunds stift. År 1950 fanns i landskapet 400 församlingar, de flesta medeltida (tab. 1 a–b, fig. 15). Endast 14 församlingar har uppstått senare. Mot slutet av 1500-talet bildades Viken som kapellförsamling ur Väsby. Under 1500-talet bildades också stadsförsamlingar i Lund (domkyrkoförsamlingen), Helsingborg (S:ta Maria) och Landskrona genom sammanslagning av flera medeltida socknar. I Lund fanns det t. ex. tidigare minst 19 socknar. Senare församlingsbildningar har alla berört städer och tätorter: Kristianstad utbruten ur Råbelöv (1614), Malmö Caroli ur S:t Petri (1683), Malmö S:t Pauli ur Caroli (1884), Limhamn ur Hyllie (1902), Malmö S:t Johannes ur S:t Petri (1906), Hässleholm ur Stoby (1910), Höganäs, tidigare bruksförsamling i Väsby (1919), Tomelilla ur Tryde (1926), Kirseberg i Malmö ur S:t Petri och Möllevången i Malmö ur Västra Skrävlinge (1949).

Genom tiderna har närmare 40 medeltida församlingar försvunnit, utöver de som gick upp i de stadsförsamlingar som bildades under 1500-talet. Tio församlingar försvann redan under medeltiden och resten fram till 1980, de flesta under 1600-talet (åtta) och 1900-talet (ett tiotal). Huvuddelen av dessa låg i slättbygd.

Skånes landskapsbild

Landskapet i Skåne är särpräglat och varierande med lokalt stora höjdskillnader. Slätten, som svarar mot den traditionella bilden av Skåne, finns i nordväst (Ängelholmsslätten), i öster (Kristianstadsslätten) och framför allt i söder (Söderslätt). Ett annat karakteristiskt drag i topografin är horstarna och backlandskapen. Horstarna korsar Skåne från nordväst till sydost: Romeleåsen och Söderåsen samt de stora urbergshorstarna Linderödsåsen, Nävlingeåsen och i nordväst Hallandsåsen. Moränackumulationer som deponerats under istiderna bildar kraftigt kuperade, tämligen magra områden med öppen mark. Kända backlandskap med horstar och gravsänkor är

Fig. 1. Topografisk indelning. Utifrån naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar kan Skåne indelas i fem regioner, markerade med streckad linje: 1. Södra Skånes slättbygder. 2. Inre Skånes sjö- och åslandskap. 3. Nordvästskåne. 4. Norra Skånes skogsbygd. 5. Kristianstadsslätten.

t.ex. Glumslövs backar i väster och Brösarps backar i öster. Skåne är också i stora delar rikt på vattendrag, trots omfattande regleringsföretag. Förutom de stora sjöarna Vombsjön, Ringsjön och Ivösjön finns ett nät av större och mindre åar som Helge å i norr, Vege å, Rönne å, Saxån och Kävlingeån i väster samt Nybroån och Verkån i öster.

En markant skillnad finns mellan Skånes nordöstra och sydvästra del: landskapet delas av den s.k. skånska diagonalen. Den norra delen liknar geologiskt sett resten av Sverige med gnejser och graniter, den södra har större likheter med geologin i Danmark och på kontinenten och är mer varierad med unga sedimentära bergarter. I sydväst dominerar brunjordar och öppen mark. Där finns de största jordbruksföretagen och de större tätorterna. I nordost däremot består jordmånerna mest av podsoler och skog och våtmarker dominerar. Undantaget i zonen är Kristianstadsslätten. Tätorterna är små liksom jordbruksföretagen. Diagonalen utgör gräns för t.ex. granens utbredningsområde och den är också en gräns mellan dialektvarianter.

Topografisk indelning

Det varierade landskapet kan indelas i fem regioner (fig. 1). Södra och sydvästra Skåne bildar *Södra Skånes slättbygder* (fig. 2, 13, 14). Här ingår den södra delen av Österlen, d.v.s. landskapets sydöstligaste del. Jordarna är finkorniga och kalkrika och Söderslätt har landets mest högavkastande jordbruk. Detta var huvudbygden i det äldsta Skåne och här ligger kyrkorna tätt och socknarna är små. Fig. 7 visar församlingarna 1750 grupperade efter ytstorlek. Drygt hälften av landskapets kyrkor ligger i denna region. Det nutida landskapet är i hög grad präglad av 1800-talets skiften, enskifte och laga skifte, med spridda, utflyttade gårdar i ett helåkerslandskap. Den

Fig. 2. Marsvinsholms kyrka i Balkåkra socken från 1862–67 ligger i Södra Skånes slättbygder väster om Ystad. Kyrkan framträder i bildens övre del på en skogklädd höjd utanför odlat område. Från kyrkan utgår alléer, dels till prästgården (pastors-expeditionen) i sydväst, dels till Marsvinsholms gods i norr (i bildens nedre del). Ruinen efter Balkåkra gamla kyrka ligger i utkanten av byn, ungefär en kilometer söder om den nya kyrkan. Marsvinsholms kyrka uppfördes i avsikt att ersätta kyrkorna i Balkåkra, Skårby och Snårestad. Foto Jan Norrman 1993, RAÄ.

sydvästra delen med Malmö och Lund som huvudorter har landskapets största koncentration av tätortsbefolkning.

Inre Skånes sjö- och åslandskap (fig. 4) omfattar området kring Romeleåsen och Vombsjön och Ringsjöarna samt de norra delarna av Österlen. Inom denna region, i övergångsbygden mellan skog och slätt, ett område som förr benämndes risbygden, finns många av Skånes större gods, t.ex. Bosjöklöster och Övedsklöster och där präglar den storskaliga markanvändningen omgivningarna. I de norra delarna av regionen finns en tät agrarbebyggelse och många små tätorter, flera av dem före detta järnvägs-knutar. Runt Kivik i öster och på sluttningarna till åsarna i inlandet finns stora fruktodlingar. I denna region ligger knappt 14 % av landskapets kyrkor; församlingsnätet är här betydligt glesare än i söder.

Nordvästskåne (fig. 3) omfattar Bjärehalvön och Kullahalvön samt kus-

Fig. 3. Raus kyrka i Nordvästskåne, söder om Helsingborg. Kyrkan ligger avsides, ett stycke utanför övrig bebyggelse och i en sluttning ner mot Råån. I kyrkans närhet finns ett flertal välhållna äldre byggnader, däribland klockstapel och skola. Av den ursprungligen absidförsedda romanska kyrkan återstår långhuset i väster. Kyrkan förlängdes i väster under senmedeltiden och ombyggdes till korskyrka 1840. Kyrkan ingår i riksintresseområdet Rååns dalgång. Foto RAÄ.

ten mot Öresund ner mot Landskrona. I regionen ingår också ön Ven. Terrängen är varierande och i regionen finns slättbygd (Ängelholmsslätten), det dramatiska landskapet vid Kullaberg och Hovs hallar samt Helsingborgsryggen och Hallandsåsen. Uppodlingsgraden är hög och den agrara bebyggelsen sedan gammalt relativt utspridd. Runt Helsingborg präglas landskapet av motorvägar. Vid kusten runt Skälderviken och Laholmsbukten dominerar de små tätorterna – Mölle, Arild (fig. 78), Torekov, Båstad – av fritidsbebyggelse. Församlingarna ligger tätast runt Helsingborg och glesast i norr på Bjärehalvön och i öster på gränsen mot skogsbygden. Av landskapets församlingskyrkor ligger 12 % i denna region.

Norra Skånes skogsbygd (fig. 5) omfattar ett stort område i norra och inre delarna av Skåne. Området, som är kuperat och sjörikt, ligger i sin helhet över högsta kustlinjen. Göinge, den nordligaste delen av regionen, fick fast bebyggelse först under medeltiden. Uppodlingsgraden är där låg och

Fig. 4. Ravlunda kyrka är belägen i det inre Skånes sjö- och åslandskap. Socknen sträcker sig från det karakteristiska backlandskapet vid kyrkan i väster, till öppet hedlandskap och sandig kustremsa längs Hanöbukten i öster. Kyrkan av medeltida ursprung ligger avskilt utanför tätorten, högt i det starkt kuperade öppna landskapet. Ravlunda kyrkby med bevarad ålderdomlig bebyggelse ingår i riksintresseområdet Haväng-Vitemölla. Foto Bengt A. Lundberg 2002, RAÄ.

Fig. 5. Osby är en vidsträckt och huvudsakligen skogsbevuxen socken i Norra Skånes skogsbygd, nära gränsen mot Småland. Kyrkan härrör sannolikt från äldre medeltid och det ursprungliga absidkoret kvarstår fortfarande i öster. Kyrkans nuvarande utformning är resultatet av en radikal ombyggnad 1833–35. Kyrkan ligger norr om Osby-sjön. På andra sidan Driveån, i den s.k. Gamlebyn nordost om kyrkan, ligger den äldsta bebyggelsen. Osby är nu huvudort i Osby kommun, som vuxit genom företagande, bl.a. har svart diabas för gravstenar och andra monument brutits under hela 1900-talet. Foto Oscar Bladh 1935, RAÄ.

Fig. 6. Vittskövle kyrka på Kristianstadsslätten, ett stycke väster om Hanöbukten. Kyrkan ligger i samhället intill skola och församlingshem. Det glest bebyggda omgivande jordbrukslandskapet domineras av Vittskövle gods och andra stora gårdar. Till den romanska absidkyrkan fogades ett sidokapell på långhusets nordsida omkring 1430, ett torn i väster under 1500-talet och ett gravkor på långhusets sydsida under 1600-talet. Foto Jan Norrman 1993, RAÄ.

bebyggelsen består av ensamgårdar. Inom regionen finns ädellövskogar med bok. Stenhägnader syns ofta i skogen. Norr om Kristianstad och upp mot Smålandsgränsen finns ett storkuperat område med olika industrimineral som brutits eller fortfarande bryts, t.ex. diabas. Församlingarna, drygt 14 % av landskapets församlingar, omfattar i regel relativt stora områden.

Kristianstadsslätten. Regionen präglas av ett öppet landskap med lätta jordar och hög uppodlingsgrad. Vid kusten finns planterade tallskogar som skydd mot vinderosion. Större gods finns här som Vanås, Vittskövle (fig. 6) och Trolle-Ljungby. Regionen är landskapets minsta och har också det minsta antalet kyrkor, 31 eller knappt 8 %. Församlingarna är relativt stora till ytan.

Bebyggelsehistoria

Landskapet har en lång bosättningshistoria. Jordbruk och boskapsskötsel infördes redan för ca 6 000 år sedan. De äldsta bosättningarna fanns i söder och sydväst. Många fasta fornlämningar, särskilt från järnåldern, har förstörts och försvunnit i detta uppodlade landskap. Som en följd av den intensiva odlingen i söder består lämningarna från yngre järnålder här

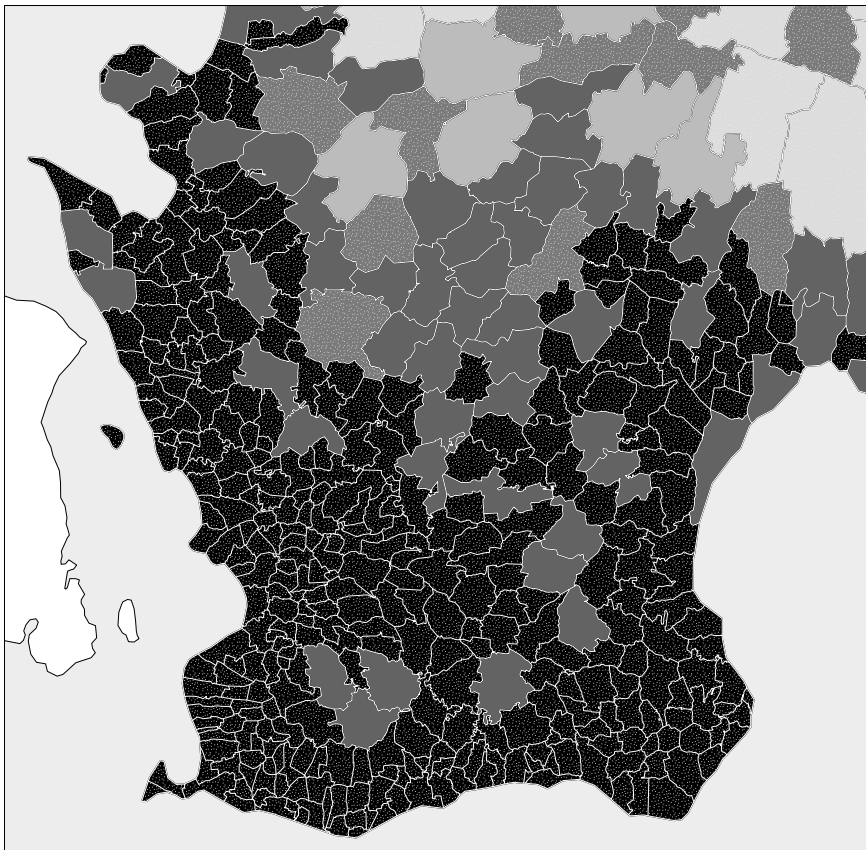

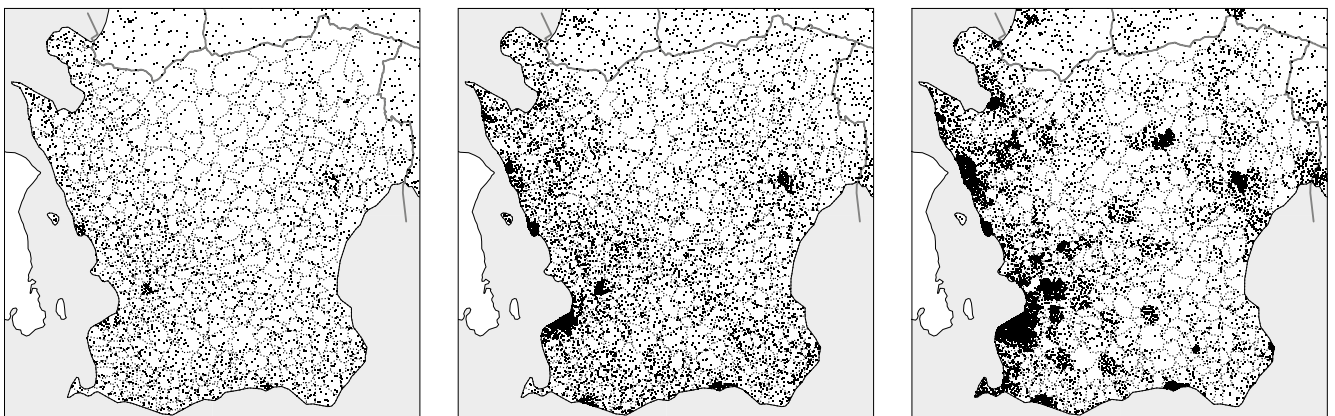
Fig. 7. Församlingarnas storlek. Kartan visar församlingarna 1750, grupperade efter ystorlek.

Ystorlek i km²
 0-50 50-100 100-150 150-200 över 200

främst av metallfynd som plöjts upp. Gravfält från perioden har bevarats i större utsträckning i nordost. I sydost samt söder om Kristianstad uppstod under vikingatid marknadsplatser – köpingeorter – varav flera är bevarade som sockennamn.

Från senare delen av 900-talet finns spår av en expanderande dansk kungamakt, främst i sydvästra Skåne. Städer, borgar, kyrkor och en administrativ indelning baserad på kungliga förvaltningsgårdar uppstod, liksom en äldsta häradsindelning. Lund blev Danmarks mest betydande kyrkliga centrum och ärkebiskopssäte för hela Norden från 1104. Förutom Lund grundades flera städer före 1300-talet: Helsingborg, Vä, Tommarp, Åhus, Trelleborg, Ystad (fig. 10, 33) och Malmö. De äldsta städerna låg i det agrara inlandet och var ofta uppbyggda kring kyrka och kungsgård. Flera av dem har senare upphört som städer (Vä, Åhus, Tommarp). De städer som byggdes under senmedeltid låg vid kusten och hade anknytning till han-

Fig. 8 a-c. Befolkningstal för församlingarna 1805, 1900 och 1995, överfört i punkttäthet. En punkt motsvarar 100 invånare.

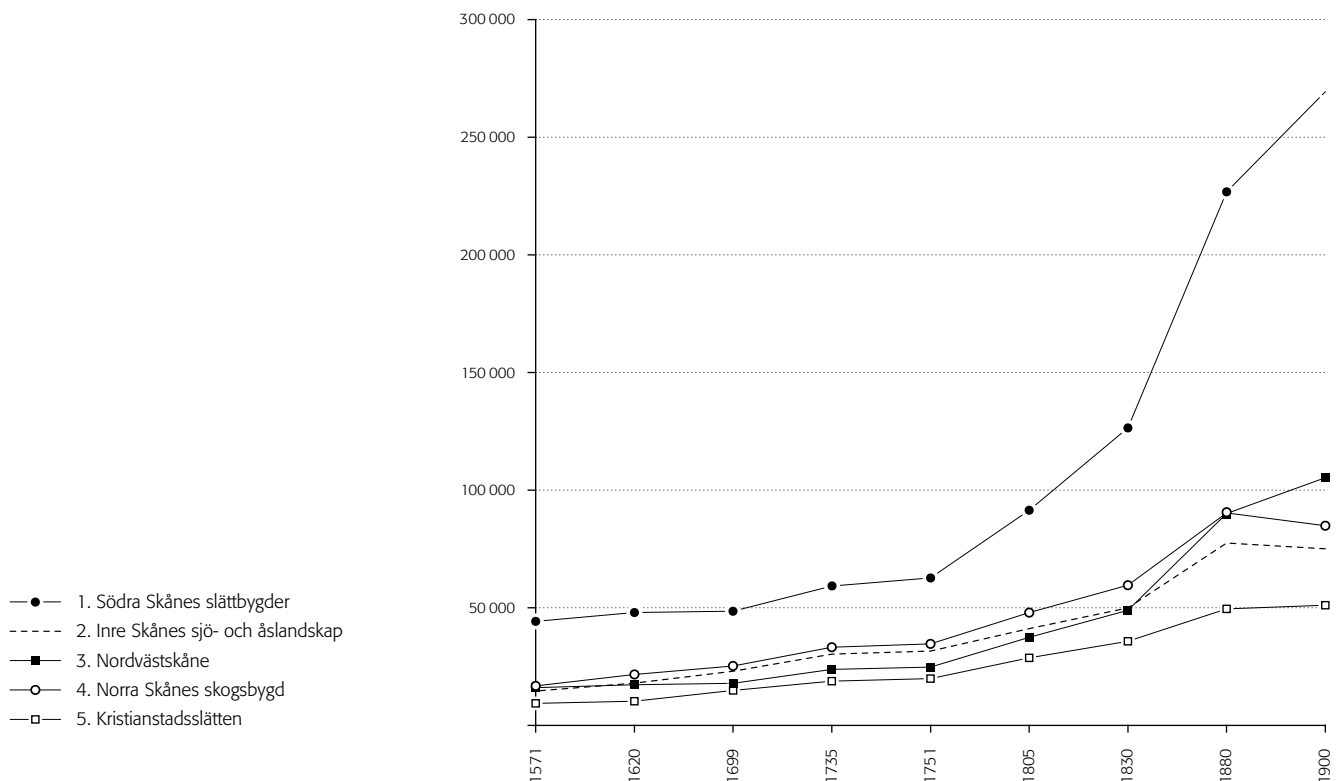

Fig. 9. Befolkningsutvecklingen i Skånes regioner 1571–1900. Efter statistiskt underlag i Palm 2000. Befolkningstalen före 1751 är endast ungefärliga. Församlingarnas regiontillhörighet baseras på kyrkans belägenhet (jfr karta i rapportens början och fig. 15).

Befolkningstillväxten tar fart under slutet av 1700-talet och accentueras under 1800-talet, mest dramatiskt i Södra Skånes slättbygder. Utvecklingen kan parallelliseras med jordbruksreformer och industriutveckling.

del och sillfiske, framför allt Skanör och Falsterbo men också Simrishamn, Landskrona och Båstad (fig. 11).

Under kyrkans äldsta tid utövade kungamakten och ärkebiskopen ett starkt inflytande på etableringen av kloster och kyrkor, särskilt i städerna. På landsbygden byggdes de tidigaste kyrkorna i anslutning till enskilda större gårdar. Så skedde t.ex. i Bjäresjö, där en träkyrka byggdes i början av 1100-talet intill den gård som enligt en runsten fanns redan i slutet av 900-talet. Men redan i mitten av 1100-talet ersattes gårdens hallbyggnad och den äldre träkyrkan med byggnader i sten.

Sockenindelningen inleddes under 1100- och 1200-talen och var etablerad omkring år 1300 med skogsbygdssocknarna som de yngsta. Under tidig medeltid växte befolkningen och en omfattande inre kolonisation ägde rum. Den följande periodens agrarkris ledde i Skåne till en minskning av befolkningen men inte till någon omfattande ödeläggelse. Kyrkobyggandet minskade dock.

Bebyggelsen på landsbygden, och då särskilt i slättbygden, var i stor utsträckning organiserad i ett arrendesystem med huvudgård och landbogårdar. Under senmedeltid skedde en successiv koncentration av jordägan till ett fåtal adelsfamiljer som byggde borgar och slott; godslandskapet började ta form med vidsträckta betesmarker och bokskogar. Under denna tid ändrades godsstrukturen mot minskad huvudgårdsdrift och större landbogårdar. I mitten av 1600-talet, under dansktidens slutskede, skedde en ny omläggning av godsdriften och stora ägor lades under eget bruk med påtagliga förändringar i kulturlandskapet som följd. Förutom jordbruket fanns en utvecklad handel, under senmedeltid baserad på det rika sillfisket. Skanör och Falsterbo blev huvudorter i Hansans handel med städerna runt Östersjön och Malmö blev under 1400-talet den ledande marknadsorten. I skogsbygden i norra Skåne idkades järnhantering. Förädling av järnet ägde rum bl.a. i Luntertun (föregångare till Ängelholm), i Helsingborg och i Vä.

Fig. 10. Ystad hör till de centralorter som tillkom under 1200-talet längs Skånes kust. S:ta Maria kyrka, stadens församlingskyrka, uppfördes i tegel troligen vid 1200-talets mitt. Kyrkan ligger på en höjd centralt i den medeltida delen av staden intill det gamla rådhuset. I staden etablerades under 1200-talets första hälft också ett franciskanerkloster. Klosterkyrkan S:t Petri (fig. 33) kom efter reformationen att användas som stadens andra församlingskyrka. Staden med sitt medeltida gatunät och medeltida byggnader, tillsammans med den låga och småskaliga bebyggelsekaraktären i övrigt, utgör riksintresse för kulturmiljövården. Foto Bengt A. Lundberg 1998, RAÄ.

Under 1600-talet byggdes endast två ännu bevarade kyrkor: Trefaldighetskyrkan i det nyanlagda Kristianstad, grundad 1616 av Kristian IV, och en andra kyrka i Malmö (Caroli 1683), som under denna tid var Danmarks viktigaste stad. Freden i Roskilde 1658 innebar inga stora landskapsförändringar. Som ett led i den försvenskingsprocess som inleddes efter fredsslutet grundades Lunds universitet 1666 med avsikten att utbilda ämbetsmän för de erövrade provinsernas behov.

De stora jordreformerna, enskifte och laga skifte, som sätter sin prägel på dagens jordbrukslandskap, ägde rum framför allt under 1800-talet men med början vid Svaneholms gods 1785. Dagens skånska jordbrukslandskap skapades i hög grad under denna tid av omvälvning, framför allt gäller detta frälsejorden. Omorganisationen innebar att byar med arrendegårdar lades ned och ersattes med s.k. plattgårdar, d.v.s. stora arrendegårdar. I Malmöhus län blev ett sextiotal byar helt utplånade. Nya system av raka vägar drogs genom slättlandskapet till de nya gårdslägena. Mycket försvann i denna omorganisation; i den moderna kartan finns få spår av äldre tider i marknamn och markägostuktur jämfört med t.ex. i Mälardalen. Av de tidigare stora gamla byarna återstår i dag ofta bara enstaka hus runt kyr-

Fig. 11. Båstad på Bjärehalvön i Nordvästskåne fick sina stadsrättigheter 1462. Endast ett fåtal städer tillkom i Skåne under senmedeltiden. De viktigaste näringarna var sillfiske och handel. Mariakyrkan, som torde ha uppförts vid 1400-talets mitt, är den enda av stadens byggnader som återstår från medeltiden. Delar av det medeltida gatunätet finns dock bevarat öster om kyrkan. Centralorten förlorade i betydelse efter medeltiden. I början av 1800-talet låg kyrkan i utkanten av den dåtida byn. Med invigningen 1885 av Skåne-Hallands järnväg fanns nya förutsättningar som kur- och rekreationsort, vilket har haft stor betydelse för ortens senare utveckling. Båstad utgör riksintresse för kulturmiljövården. Foto RAÄ.

kan, i andra fall kom rader med husmansgårdar att utgöra utgångspunkt för byns utveckling mot tätort.

Täckdikning och andra åtgärder ledde till en fördubbling av åkerarealen under 1800-talet, men utdikningar, dränering och sjösänkningar hade också negativa effekter. Så reglerades t.ex. Kävlingeån vilket medförde att den yta inom åns nederbördsområde som var täckt av ytvatten minskade med 88 % från 1800-talets början till 1900-talets mitt. Regleringen ledde till en ökning av åkerarealen men också till jordförstöring och erosion. I samband med åregleringen 1938 sänktes även Vombsjön och tidigare över-silningsmarker förstördes.

Järnvägar och industrialisering

Fram till 1950-talet fanns ett tätt järnvägsnät i Skåne. Den första stambanesträckan i Skåne, Malmö-Lund, öppnades redan 1856 och kom att kompletteras med ett stort antal privata järnvägssträckningar. 1874 anlades den s.k. Grevabanan, i huvudsak finansierad av ett tiotal gods i södra Skåne, för frakt av spannmål och smör till exporthamnen i Malmö. Järnvägen var överhuvudtaget förutsättningen för en jordbruksproduktion för avsalu. Ett stort antal nya tätorter växte fram utmed järnvägen, ofta på avstånd från den gamla bebyggelsen i byn, där utvecklingen i stället stagnerade. I dag är de flesta lokala linjer nedlagda. Två städer uppstod i anslutning till järnvägar: Eslöv, stambanestation 1858 och stad 1911, och Hässleholm, som blev stad 1914 (fig. 12).

De första industrierna uppstod i anslutning till jordbruket – det var förädlingsindustrier som brännerier, mejerier, sockerbruk och ångkvarnar. Förekomster av lera till tegel och lerkärl, kalk och krita började utnyttjas industriellt, t.ex. i Höganäs, där fabrikation av lergods startade 1832. Från 1797 bröt man här också stenkolk. Höganäs blev stad 1936. I skogsbygden utnyttjades tillgångar som skog, sten och torv. I dag har landskapet ett varierat näringsliv med dominans för blandad industri, förpacknings- och livsmedelsindustrier. Orter med större industrier är lokaliserade till den västra delen av landskapet. Skåne är framför allt landets viktigaste jordbrukslän och den största producenten av spannmål, oljeväxter och sockerbetor, främst i det

Fig. 12. Hässleholms stationssamhälle i Norra Skånes skogsbygd fick sitt namn efter Hässleholms gård i Stoby socken. Stationen vid Södra stambanan öppnade 1860 och blev redan några år därefter viktig järnvägsknut genom att sträckningen Kristianstad-Hässleholm tillkom. En plankarta upprättades 1872 och utbyggnaden av stations- och industrisamhället skedde successivt. Hässleholms folkskola, Kyrkskolan, uppfördes 1875 (den stora byggnaden intill kyrkan). Byggandet av kyrkan dröjde till 1914 men den förlades då mitt i stadens centrum och som pendang till järnvägsstationen i den andra ändan av huvudgatan Första avenyn. Foto Oscar Bladh, troligen från 1930-talet, RAÄ.

tidigare Malmöhus län. Under perioden 1950–56 minskade befolkningen i mindre orter och 1965–85 skedde en minskning i flera större städer i västra Skåne. I mindre orter på pendlaravstånd växte däremot befolkningen kraftigt. 1995 noterades den största ökningen i storstäderna, i väst och sydväst, medan befolkningen minskade i norr (fig. 8 a–c). Koncentrationen till västra Skåne har fortsatt i och med tillkomsten av Öresundsbron.

Kyrkan i landskapet

Liksom på de flesta andra ställen i landet har man i Skåne ofta utnyttjat höjdlägen för kyrkobyggnaderna. Det gäller både i slättbygd och mer kuiperade områden. Höjdläget är naturligtvis relativt och varierar från några meter till verkliga höjdlägen som t.ex. i Dagstorp i området Dagstorps backar i Södra Skånes slättbygder, i Linderöd på åsen med samma namn, i Harlösa i Inre Skåne ovanför Kävlingeåns dalgång samt i Dalby i slättbygden sydost om Lund. Lägen som kan karakteriseras som höga i förhållande till det omgivande landskapet dominerar i Södra Skånes slättbygder, i Inre Skåne samt i Norra Skånes skogsbygd medan kyrkorna i Nordvästskåne och på Kristianstadsslätten mestadels ligger på slättmark. Totalt ligger ca 1/3 av kyrkorna i hela landskapet på slätten. En relativt stor andel (15 %), framför allt i Nordvästskåne och i Södra Skånes slättbygder, ligger vid åar och/eller i dalgångar, d.v.s. lågt i landskapet. Ett exempel är Kävlingeån med elva kyrkor i dalgången från Revinge i Inre Skåne till Kävlinge i slättbygden mellan Malmö och Landskrona. Ibland är vattendraget utdikad men kyrkans och bebyggelsens lokalisering till vattnet i landskapet är tydlig. Exempel här är Ingelstorp och den delvis utdikade Tuvebäcken på Österlen samt Västra Broby och Kölebäcken i Nordvästskåne. Få av kyrkorna ligger vid sjöar och endast Tåssjö i skogsbygden på gränsen mot Halland har ett utpräglat sjönära läge. Två kyrkor, S:t Ibbs gamla och nya kyrka, ligger på ön Ven.

Fig. 13. Det öppna, flacka landskapet i Södra Skånes slättbygd gör sambanden mellan kyrkorterna överblickbara. Bolshögs kyrka ligger på en mindre höjd i odlingslandskapet omedelbart norr om Bolshögsgård. Kyrkans byggnadshistoria är karakteristisk för Skåne. Av den romanska stenkyrkan kvarstår långhuset med ett senare tillbyggt torn i väster. Kyrkans befintliga korparti och korsarmarna tillkom vid en ombyggnad 1868. Några kilometer längre norrut skimtar tornet av Östra Tommarps kyrka. Den nuvarande tötorten Östra Tommarp var under medeltiden stad. På platsen för den befintliga kyrkan låg under 1100-talet en klosterkyrka tillhörig premonstratenserorden. Tornet från medeltidskyrkans kvarstod när den nuvarande kyrkan uppfördes 1857, men revs slutligen när det nuvarande tornet uppfördes 1888. Foto Jan Norrman 1993, RAÄ.

Fig. 14. Kyrkbyn Västra Strö är belägen i Södra Skånes slättbygd, ca 5 km nordväst om Eslöv. Kyrkan ligger i utkanten av byn på en svag höjd i det flacka odlingslandskapet i Saxåns dalgång. Den befintliga kyrkan uppfördes 1877 strax sydväst om den gamla medeltidskyrkan som revs till grunden. Platsen för den gamla om- och tillbyggda absidkyrkan är markerad med ett träkors på begravningsplatsen. Kyrkogården vetter mot ett helt uppodlat slättlandskap. I åkern på den andra sidan om vägen syns det s.k. Strömonumentet, eller Tullestenarna som det kallas lokalt. Det består av sju resta stenar, varav två är försedda med runinskrifter sannolikt från omkring 1000. Den intilliggande gården Tullebo har sitt namn efter fornlämningen. Fornlämningen, kyrkbyn med skola, fattighus och bevarad äldre bebyggelse ingår i riksintresseområdet Västra Strö-Trollenäs. Foto Pål-Nils Nilsson omkring 1960, RAÄ.

Kyrkan och bebyggelsen

När man ser på de skånska kyrkornas lokalisering i förhållande till övrig bebyggelse står det klart att det handlar om ett landskap där stora strukturella förändringar har skett. Dagens landskap är ju som tidigare berörts en produkt av främst 1800-talets stora jordreformer då många eller ibland alla gårdar i en by försvann, genom att de flyttades ut eller slogs ihop till stora enheter. Ofta återstår i dag bara ett fåtal gårdar av den forna kyrkbyn. Det förekommer oftast i Södra Skåne. En annan faktor som förändrade bebyggelsestrukturen var järnvägarna. Nya stations samhällen som kom att utvecklas till tätorter med centrala funktioner anlades ofta ett stycke från kyrkbyn, som inte utvecklades vidare. Särskilt i de båda regionerna Inre Skåne och Södra Skånes slättbygder har kyrkbyar ofta hamnat i skuggan av stations samhällen som utvecklats till tätorter. Även under äldre perioder kunde kulturlandskapet förändras radikalt vid t.ex. gods bildningar. Industrialisering och tätortstillväxt i modern tid har naturligtvis också inneburit ofta genomgripande förändringar av kyrkornas närmiljöer.

I dag ligger de flesta kyrkor i anslutning till någon annan bebyggelse, i en tätort eller en kyrkby. Skillnaden mellan dessa bebyggelseformer är ofta flytande: en kyrkby kan bestå av några enstaka hus runt kyrkan, ofta i ett jordbrukslandskap, men den kan också ha vuxit och fått tätortskaraktär. Kyrkbyar dominerar i alla regioner i landskapet utom på Kristianstadsslätten, där de flesta kyrkorna ligger i mindre tätorter med övervägande urban karaktär. Drygt 12 % av landsbygds kyrkorna ligger för sig, den högsta andelen på Kristianstadsslätten och i Inre Skånes sjö- och åslandskap.

Äldre kyrkplatser

De äldre kyrkorna har i många fall ersatts av nya och oftast har de uppförts på samma plats som föregångaren. På några ställen i regionerna Inre

och Södra Skåne finns en äldre kyrka eller kyrkplats i byn medan den nya kyrkan byggts utanför bebyggelsen eller i en modern tätort. Den äldre kyrkplatsen kan i dag också ligga isolerat. De äldre kyrkorna och deras lägen är i dessa fall viktiga som vittnesbörd om ett äldre bebyggelsemönster. Några exempel är Burlövs gamla sockencentrum som ligger i den äldre byn medan den nya kyrkan (Arlövs kyrka) finns i tätorten Burlöv norr om Malmö. I Bosarp norr om Eslöv ligger den nya kyrkan norr om byn och det äldre kyrkläget inne i byn markeras av en ödekyrkogård och en kyrkogrund. I Västerstad i Inre Skåne ligger ruinen av den gamla kyrkan mellan den nuvarande byn och Västerstadgården. Fler exempel ges i figur 19.

I Maglarp revs under hösten 2007 den kyrka som hade stått klar så sent som 1908. Församlingen hade redan 1976 övergett sin nya kyrka för att i stället återgå till att använda den ännu bevarade medeltidskyrkan. Efter en långvarig process, som ledde ända upp i Regeringsrätten, vanns tillstånd till rivningen. Kyrkogården kring 1900-talskyrkan begagnas dock ännu.

Miljön kring kyrkan

Ungefär en fjärdedel av Skånes kyrkor ingår i ett område av riksintresse för kulturminnesvården. Ofta rör det sig om hela bygder, t.ex. några av de större åarnas dalgångar (fig. 3). Femton äldre sockencentra utgör riksintressen liksom många äldre välbevarade kyrkbyar och godslandskap där kyrkan ingår. Riksintresseområdena är allmänt sett ojämnt fördelade över landskapet. Huvuddelen, drygt 70 %, finns i Södra Skåne. Inre Skåne och Kristianstadsslätten har drygt 13 respektive 6 % av dessa riksintressen och Nordvästskåne ca 7 %. I regionen Kristianstadsslätten har dock inga äldre sockencentra markerats som riksintressen. I Norra Skåne finns överhuvudtaget inga riksintresseområden som innefattar kyrkor eller kyrkomiljöer.

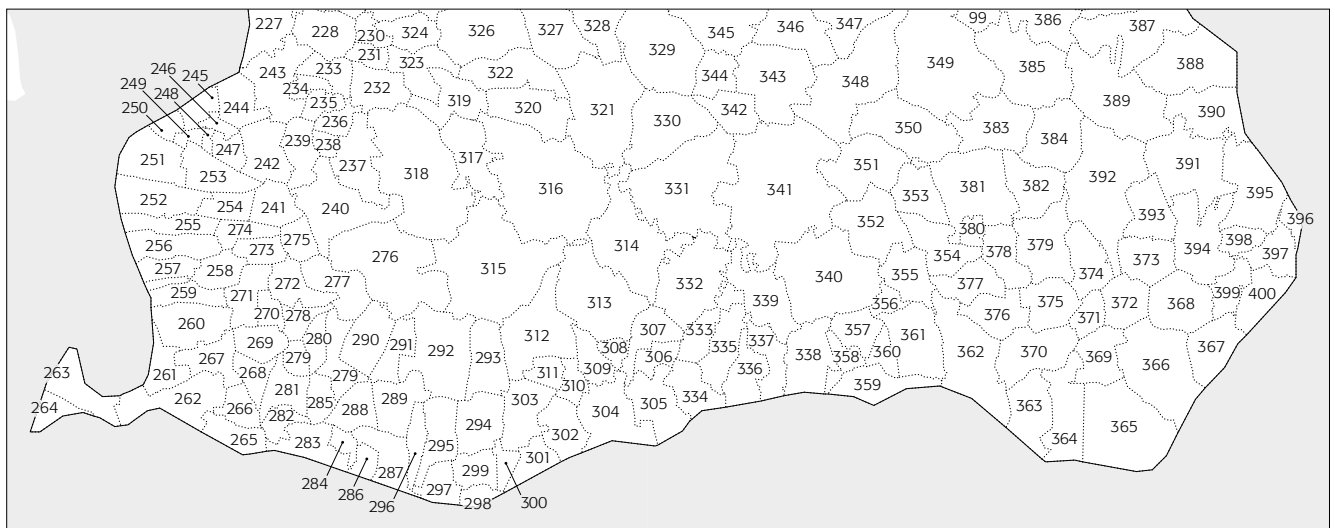
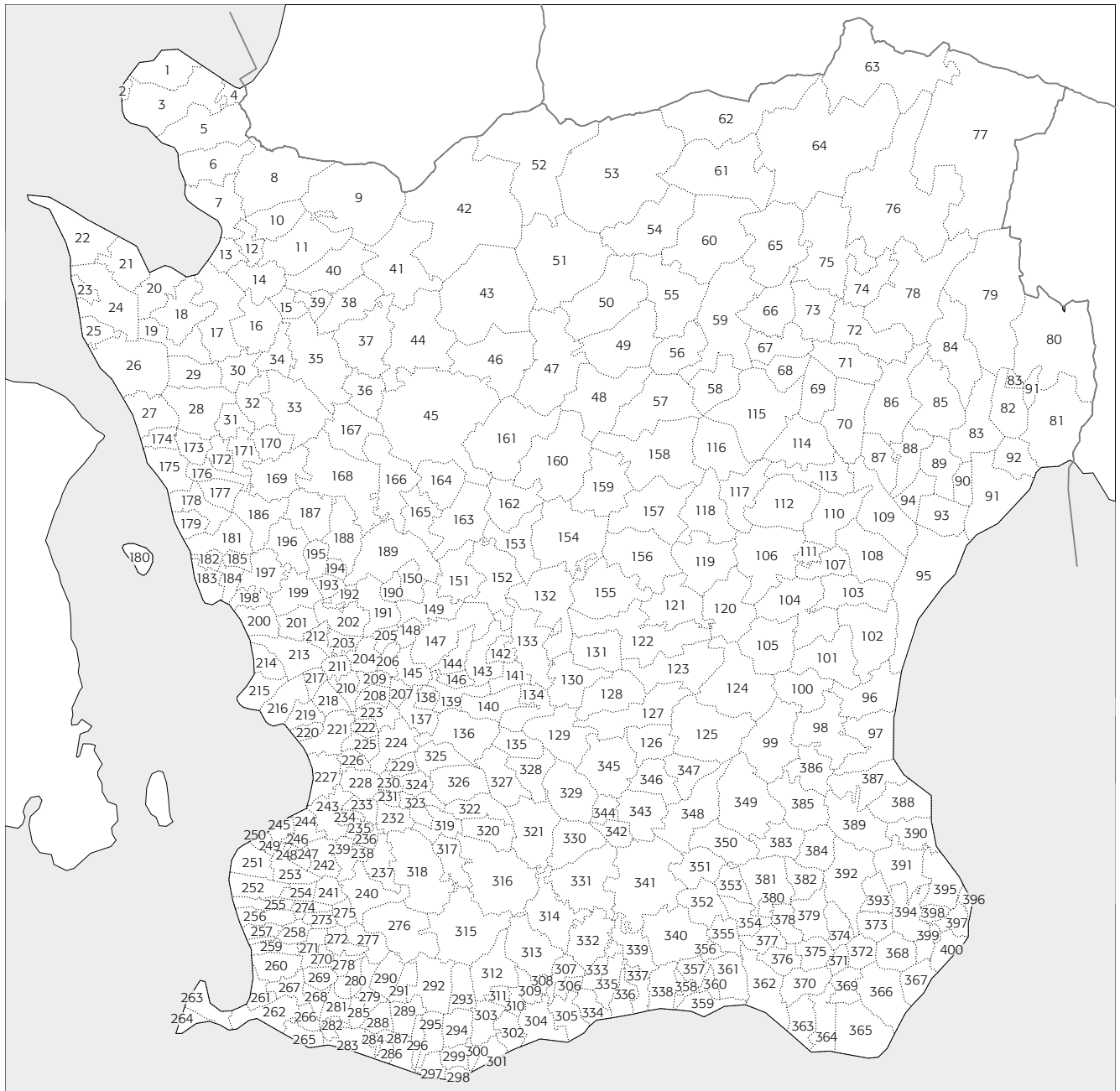
Moderna funktioner knutna till kyrkans verksamhet finns vid de flesta kyrkor. Vanligast är församlingshem. Församlingshemmet kan vara inrymt i en äldre byggnad som i Farhult i Nordvästskåne, där man använder klockargården från 1700-talet eller som i Lomma, där församlingshemmet är en f.d. lärarbostad från 1800-talet. Pastorsexpedition finns ofta i kyrkans närhet, inte sällan i prästgårdsbyggnaden. Prästgårdsbyggnaderna ligger i allmänhet nära kyrkan. I Österslöv norr om Kristianstad ligger prästgården omedelbart söder om kyrkogården. Den är från slutet av 1600-talet och Skånes äldsta bevarade och används sedan 1921 som församlingshem. Där en äldre kyrka låg på annan plats än den nuvarande kan prästgården finnas vid det äldre kyrkläget som i Svalöv i Södra Skåne eller i Västerstad i Inre Skåne. Skolor, både äldre och nyare, är vanliga i kyrkans närhet och hembygdsgårdar och lokala museer finns i en del fall.

Omkring en tredjedel av kyrkorna saknar anknytning till denna typ av funktioner. Dessa kyrkor ligger oftast i eller i närheten av någon tätort där de olika verksamheterna finns centralt lokaliserade.

Bebyggelse- och marknamn som indikerar äldre kyrko- eller prästgårdsjord är mycket sällsynta på den ekonomiska kartan över Skåne. Vanligast förekommande är *Klockargården/-bolet*, ofta i perifera lägen. Marknamn med *Präst-* och *Kyrko-* som första led förekommer också mest perifert i förhållande till kyrkan, t.ex. i Lövestad, där *Kyrkoskogen* och *Kyrkoängen* återfinns mot sockengränsen. Ett undantag utgör fastigheten *Kyrkplatsen* söder om kyrkan i Hardeberga.

Fig. 15. Skånes församlingar 1950. Församlingarna är betecknade med siffror och kan avläsas i tabell 1 a i nummerordning (s. 28–29) och i tabell 1 b (s. 30–31) i alfabetisk ordning.

Rapportens kartor visar antingen 1750, 1800, 1850, 1900 eller 1950 års församlingar (ritade efter nuvarande gränser), beroende på kartans innehåll. Kartor som visar medeltida förhållanden baseras på 1750 års församlingar.

Församlingar förtecknade i nummerordning

1 Hov	58 Ignaberga	114 Önnestad	171 Hässlunda
2 Torekov	59 Stoby	115 Vinslöv	172 Frillestad
3 Västra Karup	60 Farstorp	116 Nävlinge	173 Välluv
4 Båstad	61 Verum	117 Djurröd	174 Helsingborgs Gustav Adolf
5 Grevie	62 Visseltofta	118 Äsphult	175 Raus
6 Förslöv	63 Loshult	119 Linderöd	176 Bårslöv
7 Barkåkra	64 Osby	120 Svensköp	177 Fjärestad
8 Hjärnarp	65 Hästveda	121 Äspinge	178 Kvistofta
9 Tåssjö	66 Norra Sandby	122 Hörby	179 Glumslöv
10 Tåstarp	67 Gumlösa	123 Östra Sallerup	180 S:t Ibb
11 Munka-Ljungby	68 Sörby	124 Långaröd	181 Härlöv
12 Rebbelberga	69 Norra Strö	125 Fränninge	182 Säby
13 Ängelholm	70 Färlöv	126 Östra Kärrstorp	183 Landskrona
14 Höja	71 Kviinge	127 Östraby	184 Örja
15 Starby	72 Knislinge	128 Västerstad	185 Vadensjö
16 Ausås	73 Gryt	129 Harlösa	186 Ottarp
17 Strövelstorp	74 Emmislöv	130 Högseröd	187 Halmstad
18 Vålinge	75 Östra Broby	131 Lyby	188 Svalöv
19 Kattarp	76 Glimåkra	132 Bosjökloster	189 Torrlösa
20 Farhult	77 Örkened	133 Gudmuntorp	190 Östra Karaby
21 Jonstorp	78 Hjärsås	134 Hammarlunda	191 Reslöv
22 Brunnby	79 Vånga	135 Revinge	192 Norra Skrävlinge
23 Höganäs	80 Nåsrum	136 Södra Sandby	193 Källs-Nöbbelöv
24 Väsby	81 Ivetofta	137 Odarslöv	194 Felestad
25 Viken	82 Ivö	138 Igelösa	195 Tirup
26 Allerum	83 Kiaby	139 Gårdstånga	196 Sireköpinge
27 Helsingborgs Maria	84 Oppmanna	140 Holmby	197 Asmundtorp
28 Kropp	85 Österslöv	141 Hurva	198 Tofta
29 Fleninge	86 Fjälkestad	142 Östra Strö	199 Billeberga
30 Västra Broby	87 Kristianstads Heliga trefaldighet	143 Skarhult	200 Saxtorp
31 Mörarp	88 Nosaby	144 Borlunda	201 Annelöv
32 Bjuv	89 Fjälkinge	145 Örtofta	202 Norrvidinge
33 Norra Vram	90 Nymö	146 Skeglinge	203 Södervidinge
34 Björnekulla	91 Trolle-Ljungby	147 Eslöv	204 Stora Harrie
35 Kvidinge	92 Gualöv	148 Remmarlöv	205 Virke
36 Västra Sönnarslöv	93 Rinkaby	149 Trollenäs	206 Lilla Harrie
37 Klippan	94 Gustav Adolf	150 Västra Strö	207 Hästad
38 Östra Ljungby	95 Åhus	151 Bosarp	208 Stångby
39 Källna	96 Maglehem	152 Stehag	209 Västra Hoby
40 Össjö	97 Ravlunda	153 Munkarp	210 Lackalånga
41 Rya	98 Brösarp	154 Höör	211 Kävlinge
42 Örkelljunga	99 Andrarum	155 Fulltofta	212 Dagstorp
43 Oderljunga	100 Hörröd	156 Södra Rörum	213 Västra Karaby
44 Vedby	101 Degeberga	157 Häglinge	214 Hofterup
45 Riseberga	102 Vittskövle	158 Norra Mellby	215 Barsebäck
46 Perstorp	103 Everöd	159 Tjörnarp	216 Löddeköpinge
47 Västra Torup	104 Östra Sönnarslöv	160 Norra Rörum	217 Hög
48 Mattered	105 Huaröd	161 Färingtofta	218 Ståvie
49 Finja	106 Västra Vram	162 Hallaröd	219 Borgeby
50 Hörja	107 Lyngsjö	163 Billinge	220 Flådie
51 Röke	108 Köpinge	164 Röstånga	221 Fjelle
52 Skånes-Fagerhult	109 Norra Åsum	165 Ask	222 Norra Nöbbelöv
53 Vittsjö	110 Vå	166 Konga	223 Vallkärra
54 Norra Åkarp	111 Östra Vram	167 Stenestad	224 Lunds domkyrko
55 Vankiva	112 Träne	168 Kågeröd	225 S:t Peters kloster
56 Hässleholm	113 Skepparslöv	169 Ekeby	226 Flackarp
57 Brönnestad		170 Risekatslösa	

227	Lomma	285	Västra Vemmerlöv	343	Södra Åsum
228	Uppåkra	286	Dalköpinge	344	Björka
229	Stora Råby	287	Gislöv	345	Öved
230	Knästorp	288	Gylle	346	Brandstad
231	Brågarp	289	Bösarp	347	Vollsjö
232	Nevishög	290	Västra Alstad	348	Tolånga
233	Tottarp	291	Fru Alstad	349	Lövestad
234	Görslöv	292	Anderslöv	350	Vanstad
235	Särslöv	293	Grönby	351	Rödvinge
236	Mölleberga	294	Östra Klagstorp	352	Baldringe
237	Bara	295	Södra Åby	353	Ramsåsa
238	Bjärshög	296	Simlinge	354	Benestad
239	Södra Sallerup	297	Lilla Isie	355	Högestad
240	Skabersjö	298	Östra Torp	356	Borrie
241	Oxie	299	Hemmesdynge	357	Bromma
242	Husie	300	Äspö	358	Hedeskoga
243	Burlöv	301	Lilla Beddinge	359	Ystad
244	Kirseberg	302	Tullstorp	360	Öja
245	Malmö S:t Petri	303	Källstorp	361	Stora Herrestad
246	Malmö S:t Pauli	304	Östra Vemmenhög	362	Stora Köpinge
247	Västra Skrävlinge	305	Skivarp	363	Ingelstorp
248	Möllevången	306	Solberga	364	Valleberga
249	Malmö S:t Johannes	307	Örsjö	365	Löderup
250	Slottsstaden	308	Hassle-Bösarp	366	Borrby
251	Limhamn	309	Svenstorp	367	Östra Hoby
252	Bunkeflo	310	Västra Vemmenhög	368	Vallby
253	Fosie	311	Önnarp	369	Hörup
254	Lockarp	312	Gårdslöv	370	Glemminge
255	Västra Klagstorp	313	Skurup	371	Hannas
256	Tygelsjö	314	Slimminge	372	Hammenhög
257	Gessie	315	Börtinge	373	Östra Herrestad
258	Hököpinge	316	Genarp	374	Östra Ingelstad
259	Eskilstorp	317	Lyngby	375	Bollerup
260	Vellinge	318	Hyby	376	Tosterup
261	Stora Hammar	319	Esarp	377	Övraby
262	Räng	320	Gödelöv	378	Ullstorp
263	Skanör	321	Veberöd	379	Kverrestad
264	Falsterbo	322	Bonderup	380	Tomelilla
265	Maglarp	323	Kyrkheddinge	381	Tryde
266	Skegrie	324	Bjällerup	382	Spjutstorp
267	Håslöv	325	Hardeberga	383	Tranås
268	Bodarp	326	Dalby	384	Onslunda
269	Fuglie	327	Hällestad	385	Fågeltofta
270	Mellan-Grevie	328	Silvåkra	386	Eljaröd
271	Södra Åkarp	329	Vomb	387	Vitaby
272	Västra Ingelstad	330	Everlöv	388	Södra Mellby
273	Arrie	331	Blentarp	389	S:t Olof
274	Glostorp	332	Villie	390	Rörium
275	Törtinge	333	Katslösa	391	Östra Vemmerlöv
276	Svedala	334	Västra Nöbbelöv	392	Smedstorp
277	Västra Kärrstorp	335	Sjörup	393	Stiby
278	Östra Grevie	336	Snårestad	394	Östra Tommarp
279	Lilla Slågarp	337	Balkåkra	395	Gladsax
280	Stora Slågarp	338	Bjåresjö	396	Simrishamn
281	Hammarlöv	339	Skårby	397	Simris
282	Västra Tommarp	340	Sövestad	398	Järrestad
283	Trelleborg	341	Sövde	399	Bolshög
284	Kyrkoköpinge	342	Ilstorp	400	Östra Nöbbelöv

Tab. 1 a. Skånes församlingar 1950 förtecknade i nummerordning. Numren motsvaras av beteckningarna på kartan i fig. 15.

Församlingar förtecknade i bokstavsordning

26	Allerum	103	Everöd	8	Hjärnarp	211	Kävlinge
292	Anderslöv	264	Falsterbo	78	Hjärsås	108	Köpinge
99	Andrarum	20	Farhult	214	Hofterup	210	Lackalänga
201	Annelöv	60	Farstorp	140	Holmby	183	Landskrona
273	Arrie	194	Felestad	1	Hov	301	Lilla Beddinge
165	Ask	49	Finja	105	Huaröd	206	Lilla Harrie
197	Asmundtorp	221	Fjelic	141	Hurva	297	Lilla Isie
16	Ausås	86	Fjälkestad	242	Husie	279	Lilla Slågarp
352	Baldringe	89	Fjälkinge	318	Hyby	251	Limhamn
337	Balkåkra	177	Fjärestad	267	Håslöv	119	Linderöd
237	Bara	226	Flackarp	207	Håstad	254	Lockarp
7	Barkåkra	29	Fleninge	157	Häglinge	227	Lomma
215	Barsebäck	220	Flädie	327	Hällestad	63	Loshult
354	Benestad	253	Fosie	181	Härslöv	224	Lunds domkyrko
199	Billeberga	172	Frillestad	56	Hässleholm	131	Lyby
163	Billinge	291	Fru Alstad	171	Hässlunda	317	Lyngby
32	Bjuv	125	Fränninge	65	Hästveda	107	Lyngsjö
324	Bjällerup	269	Fuglie	217	Hög	124	Långaröd
338	Bjåresjö	155	Fulltofta	23	Höganäs	216	Löddeköpinge
238	Bjårshög	385	Fågeltofta	355	Högstad	365	Löderup
344	Björka	161	Färingtofta	130	Högseröd	349	Lövestad
34	Björnekulla	70	Färlöv	14	Höja	265	Maglarp
331	Blentarp	6	Förslov	258	Hököpinge	96	Maglehem
268	Bodarp	316	Genarp	122	Hörby	249	Malmö S:t Johannes
375	Bollerup	257	Gessie	50	Hörja	246	Malmö S:t Pauli
399	Bolshög	287	Gislöv	100	Hörröd	245	Malmö S:t Petri
322	Bonderup	395	Gladsax	369	Hörup	48	Matteröd
219	Borgeby	370	Glemminge	154	Höör	270	Mellan-Grevie
144	Borlunda	76	Glimåkra	138	Igelösa	11	Munka-Ljungby
366	Borrby	274	Glostorp	58	Ignaberga	153	Munkarp
356	Borrie	179	Glumslöv	342	Ilstorp	236	Mölleberga
151	Bosarp	5	Grevie	363	Ingelstorp	248	Möllevången
132	Bosjökloster	73	Gryt	81	Ivetofta	31	Mörarp
346	Brandstad	293	Grönby	82	Ivö	232	Nevishög
357	Bromma	92	Gualöv	21	Jonstorp	158	Norra Mellby
22	Brunnby	133	Gudmuntorp	398	Järrestad	222	Norra Nöbbelöv
231	Brågarp	67	Gumlösa	333	Katslösa	160	Norra Rörum
57	Brönnestad	94	Gustav Adolf	19	Kattarp	66	Norra Sandby
98	Brösarp	288	Gylle	83	Kiaby	192	Norra Skrävlinge
252	Bunkeflo	139	Gårdstånga	244	Kirseberg	69	Norra Strö
243	Burlöv	312	Gärdslov	37	Klippan	33	Norra Vram
176	Bårslöv	320	Gödelöv	72	Knislinge	54	Norra Åkarp
4	Båstad	234	Görslöv	230	Knästorp	109	Norra Åsum
315	Böringe	162	Hallaröd	166	Konga	202	Norrvidinge
289	Bösarp	187	Halmstad	87	Kristianstads Heliga trefaldighet	88	Nosaby
212	Dagstorp	134	Hammarlunda	28	Kropp	90	Nymö
326	Dalby	281	Hammarlöv	379	Kverrestad	80	Näsum
286	Dalköpinge	372	Hammenhög	35	Kvidinge	116	Nävlinge
101	Degeberga	371	Hannas	71	Kviinge	137	Odarslöv
117	Djurröd	325	Hardeberga	178	Kvistofta	43	Oderlunda
169	Ekeby	129	Harlösa	323	Kyrkheddinge	384	Onslunda
386	Eljaröd	308	Hassle-Bösarp	284	Kyrkoköpinge	84	Oppmanna
74	Emmislöv	358	Hedeskoga	284	Kågeröd	64	Osby
319	Esarp	174	Helsingborgs Gustav Adolf	168	Källna	186	Ottarp
259	Eskilstorp	27	Helsingborgs Maria	39	Källna	241	Oxie
147	Eslöv	299	Hemmesdynge	193	Källs-Nöbbelöv	46	Perstorp
330	Everlöv			303	Källstorp	353	Ramsåsa

175	Raus	309	Svenstorp	18	Välinge
97	Ravlunda	182	Säby	173	Välluv
12	Rebbelberga	235	Särslöv	24	Väsby
148	Remmarlöv	203	Södervidinge	128	Västerstad
191	Reslöv	388	Södra Mellby	290	Västra Alstad
135	Revinge	156	Södra Rörum	30	Västra Broby
93	Rinkaby	239	Södra Sallerup	209	Västra Hoby
45	Riseberga	136	Södra Sandby	272	Västra Ingelstad
170	Risekatslösa	295	Södra Åby	213	Västra Karaby
41	Rya	271	Södra Åkarp	3	Västra Karup
262	Räng	343	Södra Åsum	255	Västra Klagstorp
351	Röddinge	68	Sörby	277	Västra Kärrstorp
51	Röke	341	Sövde	334	Västra Nöbbelöv
390	Rörum	340	Sövestad	247	Västra Skrävlinge
164	Röstånga	195	Tirup	150	Västra Strö
180	S:t Ibb	159	Tjörnarp	36	Västra Sönnarslöv
389	S:t Olof	198	Tofta	282	Västra Tommarp
225	S:t Peters kloster	348	Tolånga	47	Västra Torup
200	Saxtorp	380	Tomelilla	310	Västra Vemmenhög
328	Silvåkra	2	Torekov	285	Västra Vemmerlöv
296	Simlinge	189	Torrlösa	106	Västra Vram
397	Simris	376	Tosterup	359	Ystad
396	Simrishamn	233	Tottarp	95	Åhus
196	Sireköpinge	383	Tranås	13	Ångelholm
335	Sjörup	283	Trelleborg	118	Åsphult
240	Skabersjö	91	Trolle-Ljungby	121	Åspinge
263	Skanör	149	Trollenäs	300	Åspö
143	Skarhult	381	Tryde	360	Öja
146	Skeglinge	112	Träne	311	Önnarp
266	Skegrie	302	Tullstorp	114	Önnestad
113	Skepparslöv	256	Tygelsjö	184	Örja
305	Skivarp	9	Tåssjö	42	Örkelljunga
313	Skurup	10	Tåstarp	77	Örkened
52	Skånes-Fagerhult	275	Törringe	307	Örsjö
339	Skårby	378	Ullstorp	145	Örtofta
314	Slimminge	228	Uppåkra	40	Össjö
250	Slottsstaden	185	Vadensjö	85	Österslöv
392	Smedstorp	368	Vallby	75	Östra Broby
336	Snårestad	364	Valleberga	278	Östra Grevie
306	Solberga	223	Vallkärra	373	Östra Herrestad
382	Spjutstorp	55	Vankiva	367	Östra Hoby
15	Starby	350	Vanstad	374	Östra Ingelstad
152	Stehag	321	Veberöd	190	Östra Karaby
167	Stenestad	44	Vedby	294	Östra Klagstorp
393	Stiby	260	Vellinge	126	Östra Kärrstorp
59	Stoby	61	Verum	38	Östra Ljungby
261	Stora Hammar	25	Viken	400	Östra Nöbbelöv
204	Stora Harrie	332	Villie	123	Östra Sallerup
361	Stora Herrestad	115	Vinslöv	142	Östra Strö
362	Stora Köpinge	205	Virke	104	Östra Sönnarslöv
229	Stora Råby	62	Visseltofta	394	Östra Tommarp
280	Stora Slågarp	387	Vitaby	298	Östra Torp
17	Strövelstorp	53	Vittsjö	304	Östra Vemmenhög
208	Stångby	102	Vittskövle	391	Östra Vemmerlöv
218	Stävie	347	Vollsjö	111	Östra Vram
188	Svalöv	329	Vomb	127	Östraby
276	Svedala	79	Vånga	345	Öved
120	Svensköp	110	Vä	377	Övraby

Tab. 1 b. Skånes församlingar 1950 förtecknade i bokstavsordning. Numren motsvaras av beteckningarna på kartan i fig. 15.

Källor och litteratur

Ekonomiska kartan

Malmberg, T.: ”Vandring längs Kävlingeån”, i *Svenska turistföreningens årsskrift* 1961.

Sveriges församlingar genom tiderna, Riksskatteverket, 1989. Även tillgänglig på Internet: www.skatteverket.se/folkbokforing.

Sveriges nationalatlas. Atlas över Skåne, red. Tomas Germundsson & Peter Schlyter, 1999.

Sveriges Nationalatlas. Berg och jord, red. Kurt Fredén, 1994.

Sveriges Nationalatlas. Kulturlandskapet och bebyggelsen, red. Staffan Helmfrid, 1994.

Tägil, Sven: ”Skåne – en region i Sverige och Europa”, i *Svenska turistföreningens årsskrift* 1996.

Bänklängder

av Margareta Kempff Östlind och Helena Hoas

Fig. 16. I Stora Hammars gamla kyrka utmärks herrskapsbänken längst fram av utsirade krön och höga gavlar vid dörren, med årtalet 1628. Framför bänken syns baldakinen över dopfunten med Jesu dop som passande motiv på väggstycket. Bilden är liksom bänkarnas och läktarens bemålning utförd av Claes Gertzon 1697. Foto Elliot Elliot 2010.

Tab. 2 (s. 34). Bänkdelningsprinciper i Skåne under 1600-, 1700- och 1800-talen. Tabellen redovisar socknar och är då noteringar om bänkdelening är bevarade samt den princip kyrkbänkarna fördelats efter: hemman, lottning, eller hyra. Vissa bänkdelningslistor kan inte dateras med säkerhet, ibland går det inte heller att utläsa vilken princip som använts.

Kyrkolagen från 1686 angav att kyrkans bänkplatser skulle fördelas och förtecknas vid en sockenstämma en gång om året. Påbudet att förteckna bänkplaceringen kom inte att följas med särskilt stor hörsamhet i de svenska kyrkorna, om man ser till det bevarade skriftliga bänklängdsmaterialet. Men sannolikt har det funnits muntliga överenskommelser mellan sockenborna om hur platserna skulle fördelas, kanske lång tid innan detta stadgades.

Det skånska materialet är bitvis svårtolkat på grund av skador och överstrykningar och ibland saknas uppgifter om hur man fördelat platserna (tab. 2). Bara drygt trettio procent av den stora mängden socknar har bevarade bänklängder. Landskapet blev ju inte svenskt förrän 1658 och det är därför intressant att notera att den äldsta bevarade förteckningen upprättades 1650 i Kristianstad – man har i Danmark haft liknande bestämmelser vad gäller bänkplatser. Därefter finns längder bevarade från Glimåkra, 1682, och Burlöv, 1689. Flertalet förteckningar är från 1700-talet, men det finns också ett antal uppgifter från 1800-talet. Den sista bänklängden är från Loshult, upprättad 1883.

Vanligen låg hemmanets storlek till grund för fördelningen, och normalt satt män på den södra och kvinnor på den norra sidan. Från senare hälften av 1700-talet och under 1800-talet förekommer lottning som fördelningsprincip. Bänkplatserna kunde då lottas ut efter hemman, by eller rote, men man får nog förutsätta att hemmansägarna alltid placerades framför torparna även vid ett lottningsförfarande.

Längst bak eller på en läktare fick så kallade inhyses sitta. De ingick vanligen inte i fördelningen. I stadskyrkorna betalade man årligen hyra för bänkplatserna. Materialet från dessa kyrkor löper ofta över längre tid och längderna är förtecknade mer utförligt.

Sammantaget visar materialet på en starkt jordbruksbunden kultur. Gårdarnas storlek var avgörande för hierarkin i socknarna, oavsett vilken princip man använde.

Källor och litteratur

Respektive sockens kyrkoarkiv i LLA.

Gustafsson, Berndt: *Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880. En kyrkohistorisk-sociologisk undersökning*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 22, 1950.

Anderslöv (?): 1701	Hjärsås <i>Hemman</i> : 1758	Räng <i>Hemman</i> : 1832	Tässjö <i>Hemman</i> : 1819 <i>Lottning</i> : 1856
Annelöv <i>Hemman</i> : 1734	Holmby <i>Hemman</i> : 1835–78	Rödlinge <i>Hemman</i> : 1764	Tåstarp <i>Hemman</i> : 1856
Barsebäck <i>Hemman</i> : 1736, 1849	Huaröd (?): 1690	S:t Ibb <i>Hemman</i> : 1787	Vallkärra <i>Hemman</i> : 1858
Bjuv <i>Hemman</i> : 1723	Häslöv (?): 1734	S:t Olof <i>Hemman</i> : 1770	Vanstad (?): 1696–1704
Bjärshög <i>Hemman</i> : 1700-tal(?)	Häglinge <i>Hemman</i> : 1705	Saxtorp <i>Hemman</i> : 1854	Veberöd <i>Hemman</i> : 1721, 1766
Björnekulla med Västra- Broby <i>Hemman</i> : 1777	Hässlunda <i>Lottning</i> : 1769	Simrishamn <i>Hemman</i> : 1699	Visseltofta <i>Hemman</i> : 1731
Blentarp <i>Hemman</i> : 1754	Hög <i>Hemman</i> : utan år	Skanör <i>Hyra</i> : 1702, 1737, 1832, 1876	Vitaby <i>Hemman</i> : 1830
Bodarp <i>Hemman</i> : 1734	Hörröd <i>Hemman</i> : 1700, 1727	Skarhult <i>Hemman</i> : 1700-tal(?)	Vittskövle <i>Hemman</i> : 1700
Brunnby <i>Hemman</i> : 1785	Kattarp <i>Hemman</i> : 1701	Skegrie <i>Hemman</i> : 1794	Vomb <i>Hemman</i> : 1755
Brönnestad <i>Hemman</i> : 1695	Knislinge <i>Hemman</i> : 1747	Skurup <i>Lottning</i> : 1795	Vålinge <i>Hemman</i> : 1750
Burlöv <i>Hemman</i> : 1689	Kristianstad <i>Hyra</i> : 1650–1796	Slimminge (?): 1826–64	Västerstad <i>Hemman</i> : 1600-tal
Dalköpinge <i>Hemman</i> : 1844	Kyrkoköpinge (?): 1689	Smedstorp <i>Hemman</i> : 1795–1824	Västra Alstad <i>Hemman</i> : 1700-tal(?)
Degeberga <i>Hemman</i> : 1700	Kviinge <i>Lottning</i> : 1762, 1794	Spjutstorp <i>Hemman</i> : 1701	Västra Broby, se Björnekulla
Djurröd <i>Hemman</i> : 1700	Källs-Nöbbelöv <i>Hemman</i> : 1858	Starby <i>Lottning</i> : 1840	Västra Karaby <i>Hemman</i> : 1826, 1854
Ekeby <i>Lottning</i> : 1852	Kävlinge <i>Hemman</i> : 1754	Stehag <i>Hemman</i> : 1743	Västra Sönnarslöv <i>Hemman</i> : 1741
Everöd <i>Hemman</i> : 1738	Köpinge <i>Lottning</i> : 1800	Stenestad <i>Hemman</i> : 1762	Västra Tommarp <i>Hemman</i> : 1796
Falsterbo <i>Hemman</i> : 1702	Landskrona <i>Hyra</i> : 1722–1838	Stävie <i>Hemman</i> : 1849	Västra Vemmenhög <i>Hemman</i> : 1764, 1852, 1867
Farhult <i>Hemman</i> : 1730	Lilla Beddinge <i>Hemman</i> : 1828	Svalöv <i>Hemman</i> : 1726	Västara Vram <i>Hemman</i> : 1720, 1734
Felestad <i>Hemman</i> : 1858	Lilla Isie <i>Hemman</i> : 1830	Svedala <i>Lottning</i> : 1794	Ystad, S:ta Maria (?): 1689–1801
Fjelle <i>Hemman</i> : 1773	Linderöd <i>Hemman</i> : 1781	Svenstorp <i>Hemman</i> : 1691–1701	Ystad, S:t Petri <i>Hyra</i> : 1695
Frillestad <i>Hemman</i> : 1745	Loshult <i>Hemman</i> : 1828, 1883	Särslöv <i>Hemman</i> : 1834	Äsphult <i>Hemman</i> : 1826
Fru Alstad <i>Hemman</i> : 1700-tal(?)	Långaröd <i>Hemman</i> : 1688–98	Södervidinge (?): 1775	Örkened <i>Lottning</i> : 1788
Färlöv <i>Lottning</i> : 1777	Löderup <i>Hemman</i> : 1825	Södra Rörum <i>Hemman</i> : 1689	Örsjö <i>Hemman</i> : 1818
Genarp <i>Hemman</i> : 1727	Mörarp <i>Hemman</i> : utan år	Södra Sandby <i>Hemman</i> : 1850	Össjö <i>Hemman</i> : 1813, 1853
Gislöv <i>Hemman</i> : 1844	Norra Rörum <i>Hemman</i> : 1725, 1732, 1734	Södra Åby (?): 1749	Östra Broby <i>Hemman</i> : 1762
Glimåkra <i>Hemman</i> : 1682–83	Norra Strö <i>Lottning</i> : 1767	Södra Åsum <i>Hemman</i> : 1716	Östra Nöbbelöv <i>Hemman</i> : 1852
Gryt <i>Hemman</i> : 1739	Norra Vram <i>Hemman</i> : 1695	Sörby <i>Hemman</i> : 1716, 1720	Östra Sallerup <i>Lottning</i> : 1758
Grönby <i>Hemman</i> : 1701	Norra Åkarp <i>Hemman</i> : 1686	Tofta <i>Hemman</i> : 1819	Östra Strö <i>Hemman</i> : 1689
Gumlösa <i>Hemman</i> : 1721	Odarslöv <i>Hemman</i> : 1791	Tolånga <i>Hemman</i> : 1696–1704	Östra Sönnarslöv <i>Hemman</i> : 1700-tal(?), 1737, 1746
Gårdstånga <i>Hemman</i> : 1790, 1838–74	Oderljunga <i>Hemman</i> (?): 1785	Trelleborg <i>Hyra</i> : 1740–1841	Östra Torp <i>Hemman</i> : 1830-tal
Görslöv <i>Hemman</i> : 1834, 1859	Onslunda <i>Hemman</i> : 1838, 1863	Tryde <i>Hemman</i> : 1748	Öved <i>Lottning</i> : 1761
Hallaröd <i>Hemman</i> : 1729	Perstorp <i>Hemman</i> : 1819	Träne <i>Hemman</i> : 1700	
Hardeberga <i>Hemman</i> : 1838–55	Ravlunda <i>Hemman</i> : 1747	Tullstorp <i>Hemman</i> : 1691, 1694, 1699, 1701	

Medeltidens kyrkor – förutsättningarna

av Mattias Karlsson

Topografi och näringsgeografiska förhållanden

De naturgeografiska förhållandena skiljer sig mycket mellan olika delar av Skåne. Landskapets egenskaper och variationer har skildrats av ett stort antal tidiga resenärer och skribenter. Den kanske mest välkända beskrivningen av landskapet är Carl von Linnés *Skånska resa* (1751). I inledningen av sin reseskildring skriver han: ”Alltså är intet land, som haver flera för-måner.” När Linné beskriver slätten mellan Dalby och Lund är det med bibliska ord, det kan liknas vid ett ”Kanaans land”. Linné fortsätter: ”Kyrkorne äro alla av sten och snövite, betäckte med blytak utan torn och så ömnoget, att nästan var stor by har sin kyrka, varföre det ej är sällsamt att på någon liten kulle räkna 20 à 30 kyrkor på slätten, från vilka, då alla klockor på en gång röras, det härligaste ljud uppfyller luften.”

De varierande naturförhållandena kan till stora delar återföras på geologin. I slutet av istiden berördes Skåne av isströmmar, den s.k. nordostisen och de s.k. baltiska isströmmarna. Nordostisen som gick fram över urbergsområdet i norra Skåne avsatte i huvudsak en morän bestående av urbergs-material. Nordostmoränen som avlagrades i norra och mellersta Skåne är relativt näringsfattig och storblockig. I södra och västra Skåne dominerar den baltiska moränslätten som är närings- och kalkrik samt finkornig. I samband med isens avsmältning och landytans höjning bildades områden med sediment (sand och leror). Kristianstadsslätten utgör ett sådant sedimentområde (fig. 1).

De geologiska förhållandena har varit avgörande för den näringsgeografiska profilen i olika områden, inte minst för jordbruket. I den södra och västra delen av Skåne har mer än hälften av arealen varit odlad, oftast är andelen betydligt högre. I den norra och östra delen av Skåne kan man finna en uppodlingsgrad på mer än 80 % endast inom delar av Kristianstadsslätten (Emanuelsson m.fl. 2002, Ågren 1926).

Förutom de varierande förutsättningarna för odling i Skåne har även virkes- och stenresurserna växlat, något som givetvis varit betydelsefullt för hur kyrkobyggandet har utvecklats.

Den medeltida administrativa indelningen

Under den äldre medeltiden avsåg Skåne det område som sorterade under det skånska landstinget. Från åtminstone 1100-talet sammanträdde landstinget i eller i närheten av Lund. Halland och Blekinge hade senast från senmedeltiden sina egna landsting. Den stora Jämshögs socken i landskapets

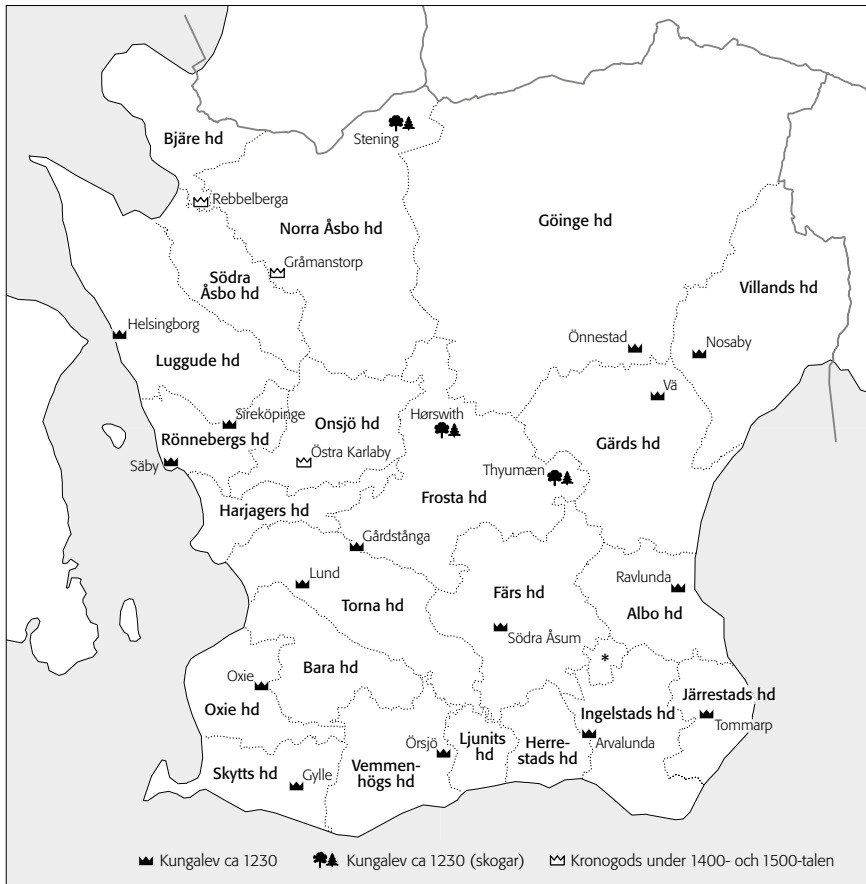

Fig. 17. Skånes häradar och kungalev under medeltiden.

Skåne var sedan tidig medeltid, åtminstone, indelat i 22 häradar. Vissa förändringar i häradsgrensarna har skett efter medeltiden. Jämshög i landskapets nordöstra hörn avskiljdes 1639 från Villands härad i Skåne och lades till Listers härad och Blekinge. Det stora häradet Göinge delades 1637 i Västra och Östra Göinge härad. Under slutet av 1800-talet kom häradsgrensarna att jämkas med sockengrensarna. De hade tidigare inte alltid sammanfallit. Området märkt med asterisk (*) hörde till Herrestads härad.

Kungaleven utgjorde under tidig medeltid kronans administrativa stödjepunkter i landskapet, möjligen en motsvarighet till de husabyar som under tidig medeltid fanns i det medeltida Sverige. Kungaleven i Skåne är här redovisade enligt Kungalevlistan i Kung Valdemars jordebok upprättad omkring 1230. De i listan nämnda platserna Hørswith, Thyumæn och Stening avser större landområden (skogar eller allmänningar).

De kända kronogodsens från 1400- och 1500-talen kan möjligen ha utgjort äldre kungalev. Underlag till karta Mattias Karlsson 2011.

nordöstra hörn utsöndrades år 1639 från Villands härad i Skåne och överfördes till Listers härad och Blekinge (Styffe 1880).

Skåne var under medeltiden indelat i 22 häradar (fig. 17). Göinge härad delades år 1637 i Västra och Östra Göinge härad. Namnet Göinge används fortfarande vardagligt som bygdebeteckning, vilket knappast är fallet med de övriga häradsnamnen, kanske med undantag för Bjäre.

Häradernas bakgrund kan närmast sammankopplas med häradstingsfunktionen. Inom ortnamnsforskningen används beteckningen primära häradar och sekundära häradar. De förra anses vara i någon bemärkelse artificiella medan de senare betraktas som baserade på äldre "bygder". Häraderna i den sydvästra delen av Skåne tillhör de primära häraderna och går tillbaka till åtminstone 1000-talet. De primära häradernas gränser följer i hög grad åar och bäckdrag. Häradernas namn återgår nästan utan undantag på själva tingsplatsen. I den norra och östra delen av Skåne finner man till övervägande delen sekundära häradar. Häradindelningen i denna del av Skåne anses baserad på äldre bygder (Andersson 1968).

Kronans administrativa stödjepunkter i landskapet har under tidig medeltid utgjorts av de så kallade "kungaleven", vilka finns redovisade i kung Valdemars jordebok från ca 1230 (fig. 17). Kungaleven kan ha haft en liknande funktion som husabyarna i Sveariket. Vid sidan av denna organisation, vars ålder är omstridd, fanns andra viktiga kungliga maktbaser. Här kan nämnas ringborgarna i Borgeby och Trelleborg från slutet av 900-talet (Andrén 1983, Lihammer 2007). Under loppet av medeltiden tillkommer några centrala militära stödjepunkter vilka också blev viktiga centra i de kungliga länen. Här kan i första hand nämnas Helsingborg och Lindholmen.

Lunds stift bestod sedan andra hälften av 1000-talet av Halland, Skåne, Blekinge och Bornholm. Senast år 1104, förmodligen redan 1103, bekläd-

des biskop Asser med palliet av ett påvligt sändebud och därmed upphöjdes biskopsstolen i Lund till ärkesäte vilket innebar att kyrkan i de nordiska länderna bröts loss från ärkesätet i Hamburg-Bremen (Breengaard 1982).

Hur biskopens ämbetsgods varit organiserat och administrerat under de första århundradena är oklart. De senmedeltida källorna ger en bild av att ärkesätet ofta har ägt hela byar, vilka bildat smålän med en huvudgård, så kallad ”skudgård”. Under senmedeltiden förefaller många av de administrativa funktionerna ha samlats under större biskopliga slottslän. De mest betydande länscentra var Lundagård och Åhus.

Bosättningsmönster och kulturgränser

En kartsammanställning av bebyggelsens utbredning under yngre järnåldern visar på ett i det närmaste odelat bebyggelseområde längs med hela Skånes södra kust och upp till Helsingborg. Kristianstadsslätten utgör ett annat stort bebyggelseområde. Därutöver kan noteras mindre områden, exempelvis Kullen och Bjärehalvön med nedre delen av Rönne ås avrinningsområde, eller ”öar” med bebyggelse i Skånes inre delar (Callmer 1991). Det stora samlade bebyggelseområdet längs med sydvästra Skånes kust överensstämmer väl med det område som åtminstone från 1000-talet har varit uppdelat i ”primära” härader. Häradsindelningen i norra och nordöstra Skåne har i högre grad anknyt till en äldre indelning som varit kopplad till bygder.

För äldre perioder har skillnader i den materiella kulturen varit viktiga utgångspunkter även för att förstå förändringar inom den politiska och ideologiska sfären. Flera forskare har pekat på regionala kulturutvecklingar inom Skåne under yngre järnålder och i övergången mot tidig medeltid. Charlotte Fabech (1993) menar att det framträder en skillnad i artefaktmaterialet mellan sydvästra och nordöstra Skåne som kan föras tillbaka till början av yngre järnålder. Hon tolkar det som att Skåne varit delat i minst två politiskt självständiga områden. I det område som utgör det medeltida Danmark anser Fredrik Svanberg (2003) att det går att urskilja regionala skillnader i det förkristna gravskicket (ca 800–1000). Sydvästra Skåne från området väster om Ystad och upp till Helsingborg anknyter till gravskicket på Jylland, Själland och Fyn. I nordvästra Skåne, norr om Söderåsen med Kullen och Bjärehalvön, anknyter gravskicket till det i Halland. Sydöstra Skåne bildar ett eget litet område, likaså Kristianstadsslätten och området kring och söder om Finjasjön i norra Skåne.

Den danska riksbildningen är mycket omdiskuterad i forskningen. Den modell som har fått störst genomslag kan mycket kort beskrivas som ett ”enande” eller ”bildande” som sker från väster, under Jellingdynastin, från en maktbas utgående från Jylland. De avgörande stegen sker enligt denna modell under 900-talets andra hälft. Riksbildningen har beskrivits som politisk i den mening att den – förutom en militär maktapparat – vilat på lojaliteter mellan olika grupper i samhället, inte minst mellan medlemmar av aristokratin (Randsborg 1980). Mats Anglert (1995a) har pekat på att Skånes runstenar, av vilka en majoritet dateras till sent 900-tal och första hälften av 1000-talet, finns i sydväst. Stenarna är enligt Anglert ett vittnesbörd om att en ny ”överhöghet” har etablerats i denna del av landskapet. Utbredningen av skattfynd och torpnamn från perioden visar enligt Anglert på samma process. Anna Lihammer (2007) med flera andra författare har pekat på att när Uppåkra förlorade sin ställning som centralplats under slutet av 900-talet och Lund etablerades i dess ställe är detta en del av samma skeende, där en ny elit omformar ett äldre landskap.

Social struktur och ägostruktur

Återkommande i de senaste decenniernas forskning om de medeltida kyrkorna har varit frågor kring vem som initierade och stod bakom uppförandet av kyrkorna. Ibland har frågorna riktats mot ett speciellt arkitektoniskt element eller en utsmyckning: vem lät bygga tornen och vem lät måla kalkmålningarna? För medeltiden och särskilt de äldre perioderna finns få samtida skriftliga källor som kan ge tydliga svar. Forskningen har i tolkningen dragit in yngre skriftligt källmaterial, exempelvis i form av utsagor om ägoförhållanden eller kartor. Den bärande tanken är att spåra kapitalet och arbetet som varit förutsättningen för uppförandet och rustandet av en kyrka.

Erik Schalling (1936) har i en rättshistorisk utredning om sockenkyrkornas jordäggande försökt att beräkna eller göra en uppskattning av jordfördelningen vid tiden för reformationen i Skåne. Enligt Schalling fanns då 16 000 gårdar i Skåne. Mellan 31 % och 35 % beräknas ha tillhört olika kyrkliga institutioner, fördelat på ärkesätet (1 100 gårdar), domkyrkan och domkapitlet (1 330), kloster (1 780), hospital (125) samt prästbord och sockenkyrkor (1 200). Antalet kronogårdar strax före reformationen har beräknats till 2 430 gårdar eller ca 15 %. Andelen frälseägt gods vid reformationstiden torde ha uppgått till ca 40 %. Siffrorna är givetvis ungefärliga. Antalet gårdar tillhörande ärkesätet har i senare studier angivits till minst 1 600 (Ingesman 1990).

Flera forskare har pekat på att den världsliga aristokratin under tidig medeltid ägt en betydande del av jorden i Skåne och Danmark (Nørlund 1927, Ulsig 1968). Biskopsbordet i Lund har troligen redan under 1000- och 1100-talen disponerat en stor egendom. Det saknas uppgifter om hur godsmassan kommit i biskopsbordets ägo. Beträffande Roskildebiskopens gods har det föreslagits att biskopen med kungligt godkännande fått förlänat "skipæn" (sv. skeppslag), vilka så småningom blivit permanenta (Christensen 1980). Kungen eller kronan har främst kunnat stödja sig på en rad kungalev (Andrén 1983). I bemärkelse av kronogods kan de betraktas som en motsvarighet till Uppsala öd i medeltidens Sverige. Under loppet av medeltiden utökas det kyrkliga ägandet när en rad olika kyrkliga institutioner såsom sockenkyrkor, domkyrkan, altaren och prebenden köper eller doneras jord, i synnerhet jord som tillhört frälset. De självägande böndernas andel av jordinnehavet var överlag litet.

Det fanns stora regionala skillnader i ägostrukturen. I förhållande till hela Lunds stift var frälsets inflytande stort i Skåne. Självägande bönder ägde en majoritet av gårdarna i Blekinge och på Bornholm. Deras inflytande har också varit betydande i Norra Skåne och Halland.

Mot bakgrund av det som är känt om de medeltida ägoförhållandena och resursfördelningen i Skåne kan man anta att den världsliga och kyrkliga aristokratin varit en betydande aktör i kyrkobyggandet. Det behöver emellertid inte utesluta att gemenskaper av självägande bönder och landbor också har haft en roll att spela.

Källor och litteratur se förteckningen nedan, s. 154.

Kyrkorna under äldre medeltid

av Mattias Karlsson

Missionstiden

Det är uppenbart att de nordbor som från 800-talet med allt större intensitet gav sig av i västerled stiftade bekantskap med kristendomen. Somliga blev säkert också primsignade eller döpta.

Den första kända missionsresan till Danmark gjordes av anglo-saxaren Willibrord som i början av 700-talet uppsökte den danske kungen Ongendus, som dock visade sig helt oemottaglig för "sanningen". Sommaren 823 kom Ebo, ärkebiskop i Reims, till Danmark för att missionera. Enligt Rimberts *Vita Anskarii* lät han omvända och döpa många. Några år därefter följde så Ansgar som lät uppföra kyrkor i Ribe och Hedeby (Lund 2004).

Ett tydligt uttryck för religionsskiftet i det danska området är runstenen i Jelling på Jylland. Här kan man läsa att kung Harald Blåtand låtit resa stenen efter sin far Gorm och sin mor Tyra, "den Harald som vann för sig själv hela Danmark och gjorde danerna kristna". Litteraturen kring runstenen och hur monumentet Jelling ska tolkas är omfattande. Harald Blåtands eget dop och omvändelse sätts till omkring år 965. Hans far Gorm blev enligt tyska källor tvångsdöpt i samband med att den sachsiska kungen Henrik I angrep Danmark år 934 (Refskou 2004).

De första biskopssätena i Danmark inrättades år 948 på Jylland i Hedeby, Ribe och Århus (Weibull 1946). Enligt Adam av Bremen hade dessa biskopssäten även ansvar för kyrkorna som låg längre österut, på Fyn, Själland, i Skåne och hos "sveonerna". Adams utsaga kan alltså tolkas som att det fanns kristna och kyrkor i Skåne under 900-talet. Någon gång under perioden 937–988 har Odinkar (den äldre) som var son till en viss *Toki dux*, vilket betyder att han tillhörde den yppersta danska nobiliteten, utsetts som missionerande biskop och missionär, bl.a. i Skåne (Bolton 2005).

Den tidiga missionen och kyrkliga organisationen skedde i nära samarbete med kungamakten. De tysk-romerska kejsarna kan också skönjas i bakgrunden. Präster har inkallats från de båda konkurrerande kyrkorna i England och Tyskland. Någon tid före 988 har den danske kungen Sven Tveskägg (död 1014) låtit utvisa biskoparna i Ribe, Slesvig, Århus och Odense (den senare orten först nu belagd som biskopssäte).

Det kan ha varit för att fylla detta vakuum som Sven från England kallade in den första kända biskopen för Skåne, Gotebald (Bolton 2005).

I samband med Knut den stores erövring av England (kung i England och Danmark från 1016, död 1035) installerades flera biskopar med engelskt påbrå i Danmark. Här kan nämnas Gerbrand i Roskilde (installerad i början av 1020-talet), Reginbert på Fyn och Bernhard i Skåne. Roskil-

Fig. 18. Ett korsformat relikvarium och hänge, ett s.k. enkolpion ("på bröstet"), påträffades vid metalldetektering i Stora Uppåkra 1997. Paralleller pekar på en tillverkning i Tyskland under 1000-talet. Endast en handfull har påträffats i Skandinavien. Enkolpior omtalas i gåvoväxlingar från tiden. Föremålet har kyrklig anknytning och kan ha ägts av en präst eller en värdsilig storman. Foto Bengt Alm-gren 2006, copyright LUHM.

des kyrkliga betydelse före 1020-talet torde framgå av att Harald Blåtand begravts i staden i en kyrka vigd till S:t Trinitatis, allt enligt Adam av Bremen och den engelska krönikan *Encomium Emmae Reginae*, vanligen daterad till 1041-42.

Den första kända biskopen i Skåne var, som nämnts, Gotebald. Adam nämner inget om var denne haft sitt biskopssäte och det är oklart om Gotebald fått någon efterträdare. Enligt Adam har biskop Gerbrand på Själland och efter honom Avaco ombesörjt de kyrkliga förhållandena även i Skåne. När Avaco avled omkring 1060 placerade kung Sven Estridsen (kung över hela Danmark från 1047, död 1074) två biskopar i Skåne. I Lund fanns den engelska biskopen Henrik. I Dalby fanns biskop Egin, vilken hade förbindelse med biskopssätet i Bremen (Weibull 1946). Samtidigt som Sven tillsatte nya biskopar i de gamla biskopssätena Ribe och Århus tillkom nya biskopssäten i Vestervig (Vendsyssel) och Viborg på Jylland. Det fanns då åtta stift i Danmark. När biskop Henrik i Lund avled i mitten av 1060-talet övertog biskop Egin (död 1072) hans ställning i Lund. Dalby förblev medeltiden igenom ett kyrkligt centrum och kloster, dock utan att vara säte för en biskop.

Den process som ledde fram till anammandet av den nya religionen omfattar flera nivåer. Mats Anglert (1995 a) har valt att använda begreppet *kristianisering* för att beteckna samhällets relation till religionen och *kristnande* för individens förhållande till religionen. *Kristnandet*, alltså den inre övertygelsen, är svårgripbar, medan religionsskiftets yttre uttryck kan vara lättare att uppfatta. Framgången för den nya religionen kan ha varierat i det forna danska området. Vissa sociala skikt eller landsdelar kan ha tagit till sig det nya snabbare.

Det finns ett ganska rikhaltigt material från 800- och 900-talet bestående av föremål som hör hemma i en kristen kontext eller har en utformning

som kan återgå på en kristen symbolik. Ändå finns det en stor osäkerhet om de är uttryck för kristen tro (Wamers 2004). I samband med undersökningarna i Uppåkra utanför Lund har ett stort antal metallföremål framkommit, de flesta vid sökningar med metalldetektor. I detta material finns också ett mindre antal föremål från 700- eller 800-talet, utgörande delar till ett eller två (relik-)skrin, troligen från Irland. Bland föremålen uppträder också ett enkolpion från 1000-talet (fig. 18). Det är svårt att veta hur föremålet använts i Uppåkra (Helgesson 2001). Amuletter, som kan tolkas som ett mer direkt individuellt uttryck för trosuppfattning och *kristnande*, uppträder under 900-talet. Det rör sig om både torshammare och korshängen. Vad beträffar de senare finns inga säkra belägg från 800-talet (Pedersen 2004).

Övergången från ett förkristet till ett kristet gravskick i Skåne har studerats i relativt liten utsträckning. En fullständig genomgång och diskussion av gravmaterialet saknas. Det äldsta någorlunda säkert daterade tydligt kristna gravområdet i Skåne har påträffats i Lund i området kring Kattesund där tre träkyrkor har påträffats. Virket i den äldsta graven är daterat till omkring 990. Den bild man får från undersökta gravfält på Bornholm är komplex och visar att traditionen med gravgåvor lever kvar långt efter kristnandet (Wagnkilde 2000). Exempel finns på vikingatida gravfält med inslag av kristna gravar eller ett kristet influerat gravskick. I Fjälkinge har ett större gravfält från ca 900–1050 undersökts. Ett kristet influerat gravskick antas ha introducerats omkring år 1000 (Helgesson & Arcini 1997). I Gudahagen, ett större gravfält med resta stenar i Näsums socken, har konstaterats kristna gravar från tiden omkring år 1000. Enligt traditionsuppteckningar från 1600-talet har det tidigare funnits en kyrka på platsen och i enskifteshandlingarna 1815 kallas området för ”Gamla kyrkogård” (Stjernquist 1995).

Sockenbildningen

Sockenbildningen och sockenindelningen i Danmark är ett i forskningen ständigt återkommande problemområde. Diskussionen om den tidiga kyrkliga strukturen har inte bara handlat om tidpunkten för de tidigaste sockenbildningarna, men också om hur processen sett ut i ett längre tidsperspektiv och i olika geografiska områden. Kyrko- och sockenstrukturen har senast från omkring 1200 varit etablerad i Danmark och Skåne. Mindre förändringar med nedläggningar av kyrkor och utbrytningar av nya socknar har givetvis skett även därefter (fig. 19).

Sockenindelningen har medfört nya gränser i landskapet. Gränserna mellan socknarna blir tydliga på 1700- och 1800-talets kartor. Primärt har det dock varit bebyggelsens och invånarnas tillhörighet till en viss sockenkyrka som varit viktig att avgöra, inte markens fördelning.

En indelning i socknar var viktig för insamlingen av tiondet. Tiondet innebar skyldigheter och rättigheter som lokalt övervakades och reglerades av prästerna, socknens invånare och kyrkans patroner. Adam av Bremen beklagar sig på 1070-talet att tionde inte införts i Danmark. Möjligen har försök gjorts av kung Knut den helige under 1080-talet, men första gången tiondet säkert omnämns i de historiska källorna är 1135 (*Diplomatarium Danicum*). Det har föreslagits att införandet av tionde kan ha varit ett krav som ställdes på den danska kyrkan i samband med att påven godkände upprättandet av ärkesätet i Lund år 1103. En jämförande värdering av olika källor kan tyda på att det var under 1120-talet som tiondet infördes, i varje fall på Själland (Breengaard 1982).

Kyrkan föreskrev att en tredjedel av tiondet skulle tillfalla prästen, en

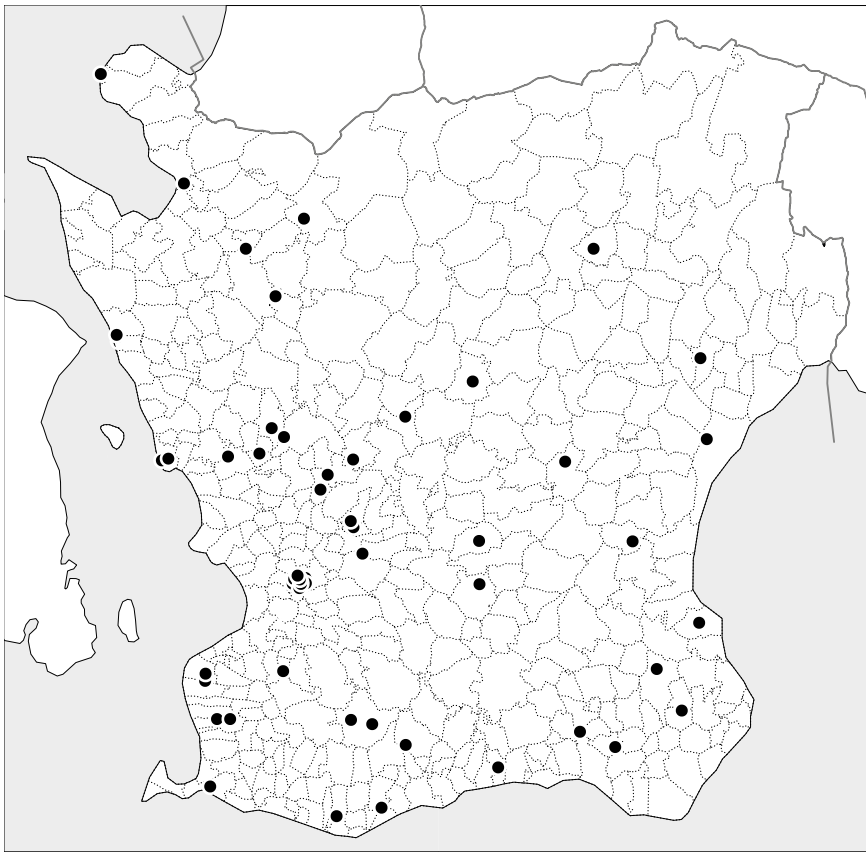

Fig. 19. Kyrkplatser och kyrkoruiner. Kartan anger kända platser för varaktigt övergivna kyrkor, vilka kan knytas till församlingar bildade före 1950. Av de 66 markerade kyrkplatserna kan 40 knytas till medeltidssocknar som uppgått i annan socken/församling: Elleköpinge (uppgått i Åhus), Flackarp (i Uppåkra), Flyinge (i Södra Sandby), Gullarp (i Trollenäs), Gärsnäs (i Stiby), Källna (uppgått i Östra Ljungby 1977), Kämpinge (i Räng), Lemmeströ (i Börringe som då ändrade namn till Gustav), Luntertun (i Barkåkra), Nedraby (i Övraby), Nöbbelöv (i Vä), Remmarlöv (uppgått i Eslöv 1971), Saritslöv (i Skurup), Skartofta (i Öved), Tjustorp (i Skabersjö), Tunbyholm (i Smedstorp), Åraslöv (i Nosaby). Stora förändringar ägde efter medeltiden rum i städernas församlingsstruktur. Kända kyrkplatser finns efter S:t Johannes och S:t Olof i Landskrona; S:t Clemens och S:t Peter i Helsingborg; Drotten, Heligkors, S:t Andreas, S:t Botulf, S:t Clemens, S:t Jakob, S:t Mikael, S:t Måns, S:t Märten, S:t Olof, S:t Paul, S:t Peter vid Bredgatan, S:t Peter vid Grönegatan, S:t Stefan, S:t Thomas, S:ta Maria magle, S:ta Maria minor och S:t Nikolaus i Lund; Malmö övre i Malmö. De resterande kyrkplatserna utgörs i huvudsak av äldre lägen för församlingens huvudkyrka.

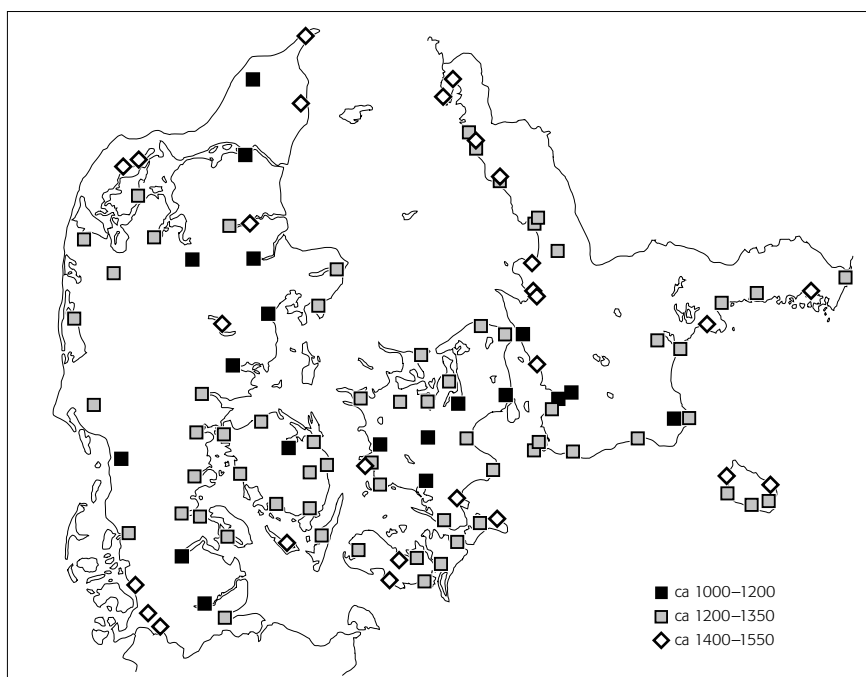
tredjedel kyrkan (fabrica) eller ägaren till den och en tredjedel biskopen. Fullt biskopstionde genomdrevs först efter år 1171 i Lunds och Roskilde stift (Wienberg 1993). De äldsta brexemplen på användningen av begreppet *parrochia* (socken) i Lunds stift avser Hov (Ysby) i Halland 1170 och Kiaby i Skåne 1180–83 (*Diplomatarium danicum*).

Hur den kyrkliga strukturen i Skåne och övriga Danmark sett ut under 1000-talet är fortfarande till stora delar okänt. Framför allt de tidiga städernas kyrkorikedom tyder på ett icke reglerat kyrkobyggnande. Detta har en parallell i England där det under samma period fanns en relativt stor frihet att bygga nya kyrkor (Nyborg 2004).

Det är inte självklart att alla kyrkor hade samma status och rättigheter, exempelvis begravningsrätt eller doprätt. Flera forskare har menat att rättigheter, som under 1100- och 1200-talen kom att tilldelas de lokala sockenkyrkorna, under 1000-talet var förbundna med centrala ”dopkyrkor”, ”huvudkyrkor” eller ”gamla moderkyrkor” vilka uppförts av kungen eller biskopen (Anglert 1989a, Carelli 2001, Nyborg 2004). I äldre forskning har föreslagits liknande utvecklingsmodeller. Erik Lundberg pekade i sitt stora verk *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400* (1940) på ett antal kyrkor med rakt korslut vilka han menade fanns representerade i varje härad i södra Skåne. Han betraktade dessa kyrkor som ett slags ”pionjärbyggen” och ett led i en målmedveten plan tydligt utstakad av kungen.

Något helt säkert om denna modells giltighet går för närvarande inte att säga. Skriftliga källor från hög- och senmedeltid gör det tydligt att häraderna haft betydelse i den kyrkliga administrationen. Det har funnits ämbeten som häradsdekaner och häradsprostar, men de har då varit kopplade till personer och inte till speciella kyrkor. I detta sammanhang bör noteras att det finns många exempel på att socknar varit delade mellan två häradar, vilket möjligen skulle tala emot häradernas roll i den kyrkliga indelningen.

Fig. 20. Danmarks medeltida städer. Förutom de på kartan markerade orterna finns indikationer för urbanisering även för Lomma. Orten erlade liksom Lund och Helsingborg år 1085 en särskild kyrklig tomtskatt, den s.k. midsommargälden, vilket tyder på att den då betraktades som stad. Karta efter Andrén 1986.

Det finns belägg för att det under 1100-talet funnits en mer utvecklad kyrklig hierarki i Skåne. Här kan anföras ett brev från 1145 vilket omnämner Skårby kyrka som *ecclesiam Scarby* medan kyrkan i grannbyn Gussnava benämns *capella (Diplomatarium Danicum)*. Det är osäkert när kyrkan i Gussnava har lagts ned.

S:ta Maria minors kyrka i Lund donerades av kung Erik Ejegod till domkapitlet i Lund omkring 1100. Den benämns i *Necrologium Lundense* som *capellam sancte marie in foro*, alltså ”kapellet S:ta Maria vid torget”. En oidentifierad kyrka, möjligen i Lund, skänktes till Johanniterna av ärkebiskop Eskil. I samband med ett mord som skulle ha begåtts i kyrkan omkring 1198 benämns kyrkan som *ecclesia baptismalis*, alltså ”dopkyrkan” (*Diplomatarium Danicum*, Nyborg 2004).

De arkeologiskt kända träkyrkorna varierar påtagligt i storlek. Möjligen kan detta tyda på att vissa kyrkor varit ”offentliga”, även om de uppförts av enskilda aristokrater. De största träkyrkorna har påträffats i de tidiga städerna/kungsgårdarna. Här kan nämnas träkyrkorna Kattesund (1) i Lund, S:ta Maria minor i Lund, S:t Albans i Odense och S:t Johannes Döparens kyrka i Jelling. Dessa kyrkor är ofta flera gånger större än träkyrkorna från samma tid på landsbygden (Nyborg 2004).

Städernas utveckling är viktig för att förstå spridandet av kristendomen och den kyrkliga organiseringen. Skåne rymmer 16 medeltida städer (fig. 20). Städernas olikartade bakgrund och kyrkliga struktur har studerats av Anders Andrén i avhandlingen *Den urbana scenen* (1985). De äldsta städerna i Skåne, Lund och Helsingborg, kännetecknas av ”öppen pluralitet”, vilket betyder att de har haft flera kyrkor och att stadssocknarna har haft ett omland innefattande en eller flera gårdar/byar på landsbygden. De yngre städerna, från tiden efter omkring 1200, kan beskrivas som ”slutna enheter”. Städerna har endast haft en sockenkyrka och har saknat omland. Lunds rikedom på kyrkor kan jämföras med det närliggande Malmö, som under 1300-talet utvecklades till en stad, med endast en sockenkyrka, S:t Petri kyrka. En bakomliggande faktor till den olikartade strukturen torde helt enkelt ligga i att stads- och sockenablering var samtida företeelser under 1000- och 1100-talen. När de yngre städerna etableras sker

detta i en redan fastlagd sockenstruktur. De nya stadskyrkorna och socknarna har därmed karaktären av avknoppningar (Nyborg 2004).

Stadsbildningarna före omkring 1200 har i stor utsträckning vuxit fram kring kungsgårdar, biskopssäten, tingsplatser eller andra administrativa centra. Sett till antalet kyrkor var Lund den kyrktätaste stadsbildningen i Norden. Förutom att vara ett tidigt kristet centrum, med den äldsta belagda kyrkogården i Skåne från slutet av 900-talet, och biskopssäte i mitten av 1000-talet, har till orten knutits andra centrala funktioner. Från Knut den stores tid präglades mynt i Lund. Staden omnämns som kungalev omkring 1230, vilket betyder att orten åtminstone från 1000-talet har haft en kungsgård och varit en för kronan central administrativ ort. Strax utanför staden har det skånska landstinget och en årsmarknad, Tre högars marknad, varit förlagda.

Huruvida man ska se orten Lund som en fortsättning av centrala funktioner som funnits i området under yngre järnålder är omdiskuterat. Det har framhållits att staden ur kommunikativ synpunkt intar ett gynnsamt läge. Vägnätet, som mer i detalj först är känt från 1600-talet, visar att staden ligger runt ett vägsäl (fig. 21). De stora landsvägarna i nord-sydlig såväl som öst-västlig riktning går rakt genom staden. Det kan inte uteslutas att ortnamnet Lund visar på en tidigare "helig" lund, skog (Pamp 1990). Senare års undersökningar i det närbelägna Uppåkra har med all tydlighet visat ortens centrala betydelse under yngre järnålder. Det har av flera forskare gjorts gällande att centrala funktioner eller aspekter som kan föras till Uppåkra sedermera överflyttats till Lund (Lihammer 2007).

Det har föreslagits att städerna var underlagda en särskild överhöghet som inte behöver vara sprungen ur någon ursprunglig äganderätt. I princip har kungen också haft överhöghetsrätt, *jus patronatus*, över städernas kyrkor. Både städer och kyrkor har därmed av kungen kunnat skänkas eller bortförlänas, ofta till kyrkliga institutioner (Fenger 2000, Nyborg 2004). Men kungen har knappast ensam agerat i städerna som kyrkogrundare. Den i Lund påträffade runstenen som berättar att "Toke lät bygga kyrkan", samt uppgifter om senmedeltida patronatsförhållanden, visar att icke kungliga personer både byggt och innehaft patronatsrätt till kyrkor.

Träkyrkor

Adam av Bremen skrev i sin *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, troligen författad under 1070-talets förra hälft, att det fanns 300 kyrkor i Skåne. Endast ett fåtal är arkeologiskt kända. Det finns i dag inga medeltida träkyrkor bevarade i Skåne.

I det medeltida danska området har påträffats över 30 träkyrkor uppförda under perioden från det officiella religionsskiftet omkring 965 och fram till 1100. De flesta kan dateras till 1000-talets andra hälft (Thaast-rup-Leth 2004).

TRÄKYRKOR I DE TIDIGMEDELTIDA STÄDERNA

Den första säkert identifierade och beskrivna träkyrkan i Skåne undersöktes i Lund år 1911–12 och 1914. Kyrkan, S:ta Maria minor med tillägget *in foro* (vid torget), undersöktes av Georg Karlin. Under den romanska stenkyrkan från omkring 1100 framkom välbevarade rester av vägg- och takbärande stolpar i en träkyrka (Ekhoff 1914–16). Tillvarataget virke som senare dendrodaterats visar att detta fällts 1061 (± 5 år).

Sammanlagt har sex säkert belagda och helt eller delvis undersökta träkyrkor framkommit i Lund (fig. 21): S:ta Maria minor, S:t Clemens, S:t Ste-

Fig. 21. Lunds stad med kända och rekonstruerade tomtgränser omkring 1500. Karta bearbetad efter Andrén 1984.

På kartan har markerats kända kyrktomter (A–Y) samt arkeologiskt undersökta träkyrkor (1–5; året för första påträffande och undersökning anges inom parentes).

Det finns starka indicier för en tidigare träkyrka i området för S:t Andreas kyrka (undersökt 1981 och 1986); gravar och en förmodad klockstapel har dendrokronologiskt daterats till ca 1050.

A. S:t Olof	M. S:t Drotten
B. S:t Peter vid Bredgatan	N. S:ta Maria minor
C. S:t Peters nunnekloster	O. S:t Botulf
D. S:t Jakob	P. S:ta Maria magle
E. S:t Nikolaus	Q. S:t Måns
F. S:t Paul	R. S:t Peter vid Grönegatan
G. Franciskan-klostret	S. S:t Andreas
H. S:t Clemens	T. S:t Märten
I. domkyrkan S:t Laurentius	U. Heligkors
J. Dominikan-klostret	V. S:t Hans
K. S:t Mikael	X. S:t Stefan
L. S:t Thomas	Y. Helgeands-huset

1. S:t Clemens (1932)
2. S:ta Maria minor (1911–12)
3. Kattesund 1 (1961)
4. Kattesund 2 (1984)
5. Kattesund 3 (1984)
6. S:t Stefan (1977–78).

fan och de tre träkyrkorna i anslutning till Drottens stenkyrka (Ahrens 2001). Till detta ska läggas att ytterligare minst två träkyrkor, S:t Andreas och S:t Laurentius (domkyrkan), indikeras av gravar från 1000-talet.

Efter en rad undersökningar i och omkring gränden Kattesund, strax sydväst om Stortorget, har sammanlagt tre träkyrkor framkommit samt en stenkyrka. Den första och största träkyrkan framkom vid undersökningar år 1961 och 1974 i Kattesunds östra del. Virket till kyrkan har fällt i början av 1050-talet (Bartholin 1976). Under slutet av 1970-talet och början av 1980-talet undersöktes längre västerut i Kattesund den i medeltida källor omtalade och arkeologiskt undersökta stenkyrkan S:t Drotten. Vid dessa undersökningar framkom ytterligare två träkyrkor, belägna norr och söder om stenkyrkan. Undersökningarna har diskuterats i flera artiklar och i en monografiskt utgiven bok (Cinthio 1996, 1997 och 2002). Det finns fortfarande ingen rapport över undersökningarna och arkiv- och fyndmaterialet är mycket stort. Bilden av områdets utveckling och kyrkobyggandet kan således komma att förändras i framtiden.

Träkyrkan norr om Drottens stenkyrka har inte varit möjlig att dendrodatera på grund av virkets låga bevarandegrad. Dendrokronologiska date-

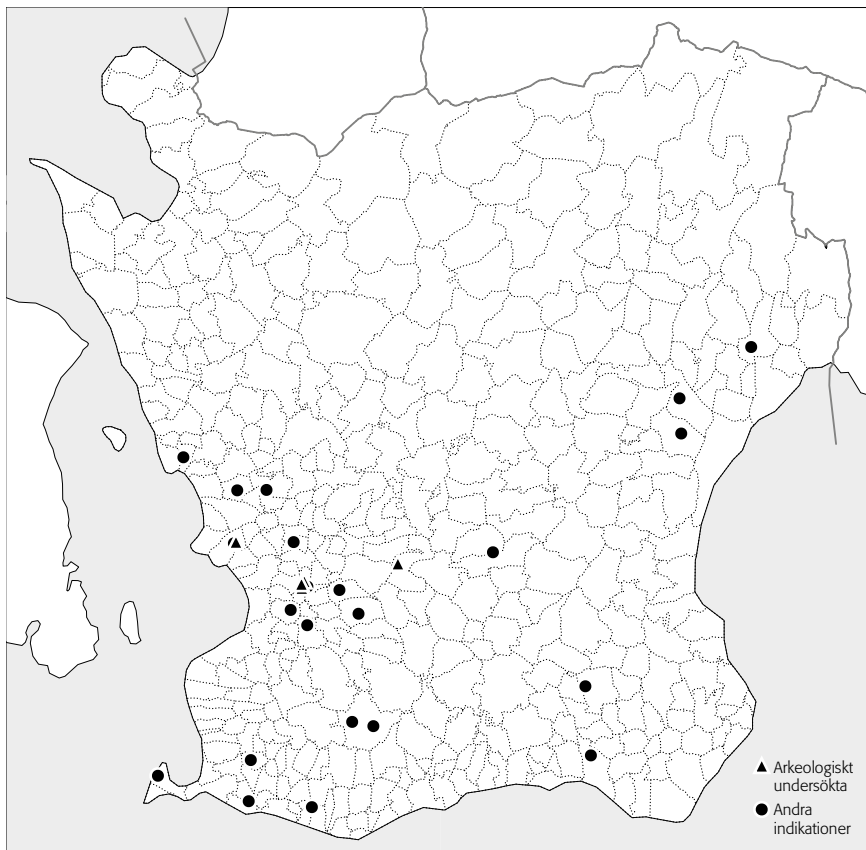

Fig. 22. Medeltida träkyrkor. Endast ett mindre antal träkyrkor har påträffats vid arkeologiska undersökningar: Hammarlunda (två på varandra följande träkyrkor), Lund (på sex olika platser i staden; se detaljkarta fig. 21) och Löddeköpinge. Andra iakttagelser kan tyda på ytterligare träkyrkor. I Löddeköpinge har påträffats tidigmedeltida kristna gravplatser på ett annat läge än den arkeologiskt kända träkyrkan. Gravar på annan plats än den nuvarande romanska stenkyrkan har undersökts i: Norra Åsum, Hardeberga, Stora Köpinge, Stångby och Örja. Gravar äldre än stenkyrkan har påträffats i: Annelöv, Börringe, Fuglie, Gislöv, Lemmeströ, Maglarp, S:t Olof i Skanör, Tryde, Uppåkra och Östraby. Virke som kan härröra från tidigare träkyrkor har påträffats i: Brågarp, Dalby, Köpinge och Norrvidinge. Textuppgifter tyder på att en träkyrka har funnits i Kiaby omkring år 1170. De arkeologiskt kända träkyrkorna hör samtliga till den äldre medeltiden. Det kan inte uteslutas att träkyrkor uppförts även därefter. Vid medeltidens utgång förefaller dock samtliga medeltida socknar ha haft kyrkan murad av sten eller tegel (jfr fig. 24).

ringar av virke i gravar som anses tillhöra kyrkogården kan tyda på att den har uppförts i slutet av 900-talet. Maria Cinthio (2002) har i flera sammanhang pläderat för att kyrkan uppfördes av Sven Tveskägg omkring 990.

Strax söder om Drottens stenkyrka påträffades 1984 helt oförmodat en tredje träkyrka. Även i detta fall var det svårt att med dendrokronologi datera kyrkan. Virke från kyrkan visar att den lagats efter 1057. Under kyrkans västra del påträffades en byggnad uppförd med jordgrävda stolpar, vilken har tolkats som en klockgjutningsverkstad. Stolparna har daterats till 1042–43.

Träkyrkorna i andra tidiga stadslänkande orter i Skåne är dåligt kända. Vid undersökningar av S:t Clemens kyrkogård i Helsingborg, nedlagd vid reformationen, påträffades 1958–62 ett gravtomt område norr om stenkyrkan. Det gravtomma området kan indikera platsen för en tidigare träkyrka. (Anglert 1996, Cinthio 1968a, Weidhagen-Hallerdt 1986).

TRÄKYRKOR PÅ LANDSBYGDEN

Träkyrkorna på Skånes landsbygd förblev länge arkeologiskt okända (fig. 22). I samband med restaurering av golvet i Hammarlunda kyrkas långhus år 1965 påträffades resterna efter de inre bärande stolparna från en träkyrka. Observationerna tydde på att stolparna bytts ut minst en gång. Två träkyrkor med liknande plan och storlek har avlöst varandra på platsen (fig. 48). Ett mynt präglat under Harald Hens regeringsperiod (ca 1074–80) som påträffats i ett stolphål, tyder på att den äldsta träkyrkan har uppförts i mitten av 1000-talet. Senare dendrokronologiska prov tagna från stenkyrkans takstol har givit dateringar till 1065 och 1115, vilka möjligen kan förbindas med dels den äldre, dels den yngre träkyrkan (Järpe 1986).

På den vikingatida handelsplatsen Löddeköpinge undersöktes i mitten av 1970-talet en kyrkogård där gravläggningar förefaller att ha upphört

under loppet av 1000-talet. Centralt i området framkom resterna efter en träkyrka. Ett gravtomt område öster om denna kan indikera att det funnits ytterligare en träkyrka (Cinthio 1980). Den i dag kända romanska stenkyrkan i Löddeköpinge är belägen ca 300 meter längre västerut. Vid undersökningar i stenkyrkans golv har inga spår påträffats efter en föregångare i trä, vilket kan tyda på en förflyttning av de kyrkliga funktionerna från den äldre kyrkplatsen (Claesson 1992, Karlsson 1998).

Under senare år har i arkeologiska undersökningar i Lockarp (Heimer m.fl. 2006), Särslöv (Thomasson 2005) och Trelleborg i Skåne samt Omgård på Själland (Nielsen 1991) påvisats senvikingatida eller tidigmedeltida byggnader vilka i planutformning skiljer sig från profanbyggnader från samma tid. Byggnaderna har haft en smalare korliknande del i öster. Det är fortfarande en öppen fråga vilken funktion som byggnaderna har haft. Det har föreslagits att det kan röra sig om kyrkliga byggnader. Inga gravar har påvisats i anslutning till dem.

INDIREKTA SPÅR AV TRÄKYRKOR

På en rad platser i Skåne har vid undersökningar av medeltida stenkyrkor påträffats kristna gravar som stratigrafiskt sett är äldre än stenkyrkans grundmurar (fig. 22). Gravarna kan vara en indikation på tidigare träkyrkor. Vid arkeologiska undersökningar 1971–73 på platsen för den rivna romanska kyrkan i Tryde påträffades en äldre grav under kyrkans västra grundmur. Därutöver framkom ett stolphål och rester av en plank, möjligen en syllstock, vilka möjligen kan förbindas med en äldre träkyrka. I Maglarp har vid undersökningar i korets golv konstaterats gravar som är äldre än den romanska tegelkyrkan och i långhuset har påträffats stolphål, möjligen efter en äldre träkyrka (Sundner 1982). I samband med restaurering och markarbeten i Gislövs kyrka i mitten av 1930-talet påträffades minst en grav under korets grundmurar (Christoffersson 1936).

Ytterligare indikationer på tidiga träkyrkor kan nämnas. Vid en undersökning 1972 av S:t Olofs kyrka i Skanör påträffades ett par gravar som har störts av grundmuren till det stående långhusets östra och äldsta del (Ersgård 1984). I samband med en undersökning av Börringe kyrkoruin år 1975 konstaterades att fyra gravar var äldre än stenkyrkans långhus (Augustsson 1976). Vid en undersökning av Lemmeströ kyrka samma år framkom flera indicier på förekomsten av en tidig träkyrka (Augustsson 1975). En förtagning i murverket tyder på att den befintliga stenkyrkan uppförts i etapper. Därutöver observerades vid undersökning av sex gravläggningar i kyrkan att de inte hade spår av kalk eller annat byggnadsmaterial i fyllningarna, vilket de borde ha haft om de gravlagts efter kyrkans uppförande. Även i Annelöv (Mildner 1967) och Uppåkra (Anglert & Jansson 2001) har det påträffats gravar under murarna till de romanska kyrkorna. Vid en undersökning i Östraby kyrka påträffades en grav vilken inte tycks ha genombrutit kyrkans äldsta golv, något som tyder på att gravläggningen skett före stenkyrkans uppförande. I Fuglie påträffades år 1903 under kyrkogårdsmuren en person som gravlagts med nio mynt vid sin sida vilka kan dateras till Olof Hungers regeringstid (1086–96). Den tidiga gravläggningen tyder på att det funnits en träkyrka på platsen som föregått den år 1902 rivna stenkyrkan (Gustafsson 1968). Vid en undersökning 1957 av den östra delen av den vid reformationen rivna sockenkyrkan Heligkors i Lund påträffades en grav som tydligt visade sig vara äldre än murarna (Kulturen, opublicerad dokumentation). Mycket tyder på att de äldsta gravläggningarna vid de två stadskyrkorna S:ta Maria och S:t Petrus i Östra Tommarp ska dateras till 1000-talet (Redin 1972).

Vid sidan av Löddeköpinge tidigmedeltida kyrkogård har kristna gravar även påträffats på en rad platser som inte kan kopplas till en senare stenkyrka. Ett sådant gravområde, med minst 114 gravar, har undersökts 1959 och 1979 i Norra Åsums socken. Gravplatsen är troligen tidigmedeltida, men något spår av en träkyrka har inte påträffats. Platsen ligger ca 500 meter norr om den romanska stenkyrkan, uppförd omkring 1200. Vid undersökningar i stenkyrkans golv har några spår efter en föregångare på platsen ej påträffats.

Andra exempel på förmodligen tidigmedeltida gravområden belägna på väsentligt avstånd från den medeltida kyrkogården har konstaterats i Örja, Stora Köpinge och Hardeberga (Karlsson 1998). År 2003 påträffades flera gravar, av allt att döma tidigmedeltida, i Stångby. Platsen ligger ca 200 meter från den romanska kyrkan. En tradition om en tidigare kyrka är förknippad med platsen. I Norra Mellby och Tygelsjö har tidigmedeltida gravar påträffats utanför de kända kyrkogårdarna, i den förra orten på ca 75 meters avstånd från den romanska kyrkan. Fynden kan tyda på att kyrkogårdarna i äldsta tid varit betydligt större eller, vilket har varit den rådande tolkningen, att läget för en äldre träkyrka varit ett annat än för stenkyrkan.

Murverken i nu stående stenkyrkor kan ibland indikera olika etapper och att byggandet tagit hänsyn till en då befintlig träkyrka. I flera kyrkor har observerats förtagningar eller stötfogar mellan kor och långhus, exempelvis i Bjäresjö, Sjörup, Hammarlunda och Stora Råby (Anglert 1989b, Jansson 1994). I Frillestads kyrka finns indikationer på att tornet byggts före långhuset.

Efter utrensning av vinden på Norrvidinge kyrka i årsskiftet 1951–52 blev tre plankor liggande på kyrkogården tills det kom att uppmärksammas att de sannolikt hört till en äldre stavkyrka. Plankorna, som suttit i en lucka på kyrkvinden, hade skadats avsevärt i en andra bearbetning, men ändå fanns spår av nåtar (en långsgående urgröpt ränna) på ett par av dem. En senare gjord dendrokronologisk analys visar att virket ska dateras till omkring 1064 (Linscott 2007). Den enda bevarade ornamenterade detaljen från en träkyrka i Skåne är ett överstycke till en portal från Brågarp (Gustafsson 1968, Karlsson 1976). Den påträffades inlagd i en öppning i gaveln mellan koret och långhuset.

I flera kyrkor finns bevarat virke som kan härröra från tidigare träkyrkor, men det kan inte uteslutas att virket har ett annat ursprung. I Köpinge kyrkas romanska torn har sammanlagt åtta kraftiga ekplankor med fals placerats som överstycken i lika många öppningar (Anglert 1995, Holmstedt 1955). I Stora Hammars kyrka finns en plankor i ek med mönster i form av ”vinklar” i den övre karmen i en glugg mellan tornet och långhuset (Hommerberg 1955). I Dalby kyrka finns i en dörr till kyrkans läktarrum en ca 50 cm bred plankor i ek med en 6 cm djup nåt i varje sida (Welin 1991).

Det finns så vitt bekant inga skriftliga medeltida belägg som otvetydigt talar om en träkyrka i Skåne. Men när Kiaby kyrka med kapellet i Kjuge år 1170 av ärkebiskop Eskil överfördes till klostret i Vä är det mest troligt att kyrkorna ifråga varit av trä (Cinthio 2002). Kiaby kyrka är nämligen en i öster raksluten kyrka i tegel vilken anses tidigast vara uppförd en bit in på 1200-talet.

TRÄKYRKORNAS KONSTRUKTION

S:ta Maria minor i Lund har haft väggar bestående av stående nedgrävda stavar i ek (fig. 23). Stavarna, som varit plana på insidan och konvexa på utsidan, har varit försedda med nåtar där ribbor eller fjädrar applicerats som sammanhållande element och tätning. Inga väggstolpar har funnits.

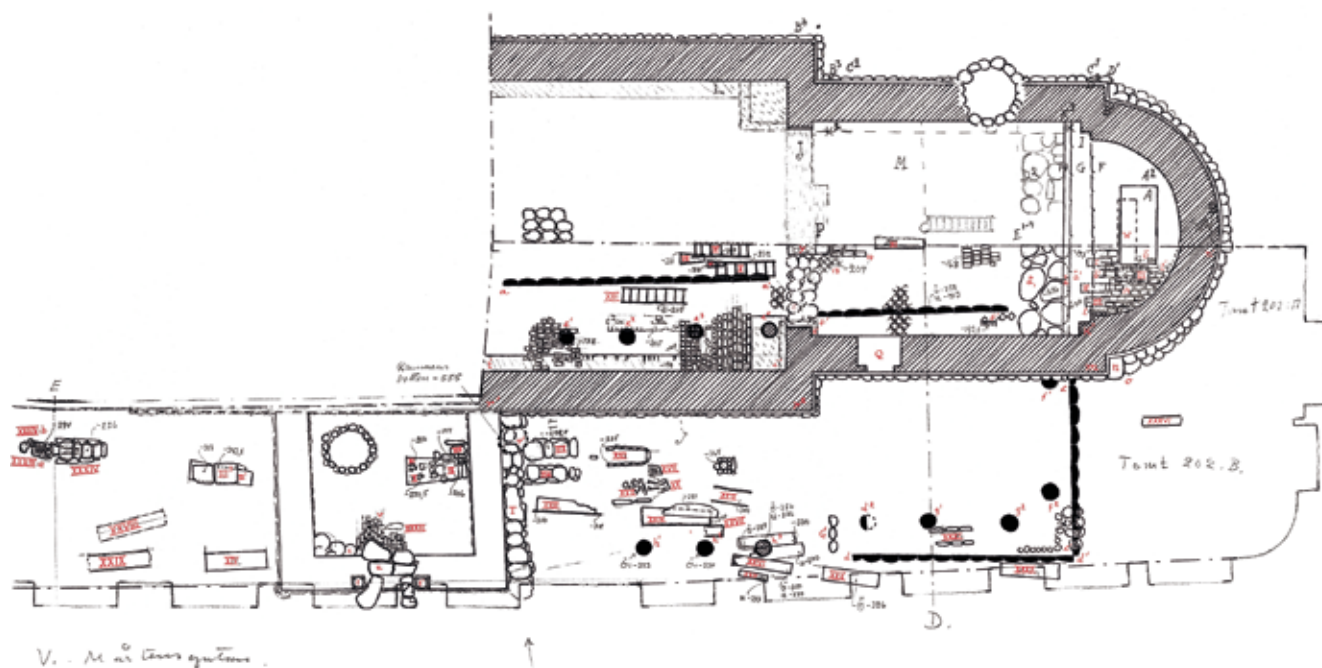

Fig. 23. Planritning över S:ta Maria minors träkyrka och stenkyrka i Lund, gjord i samband med undersökning av kyrkorna 1911–14. Planritning i Kulturens A-arkiv, Lund.

Innanför väggen har fristående jordgrävda ekstolpar burit taket. Träkyrkans konstruktion gjorde att Emil Ekhoﬀ (1914–17) ville tidfästa den till tidigt 1000-tal eller så tidigt som de ”topografiskt-arkeologiska” förhållandena medgav. Enligt Anders E. Mårtensson (1983) hade Ekhoﬀ inte observerat att det under kyrkan fanns profana lämningar vilket gör en något senare datering mera trolig.

Den östra träkyrkan i Kattesund har även den haft väggar av nedgrävda stående kraftiga stavar, med en plan insida inåt rummet och en konvex sida på väggens utsida. Avsaknaden av två stavar i norra väggen tyder på att kyrkan har haft en portal i norr. Det har, på grund av sentida ingrepp, inte gått att avgöra om det även funnits en portal i söder. De dendrokronologiska dateringarna av 30 stolpar och stavar från kyrkan ger en stor tidsmässig spridning, från 850 till omkring 1070 (Bartholin 1976). Det har sammantaget med dateringarna av gravarna ansetts som mest troligt att kyrkan har uppförts omkring 1050 (Cinthio 2002).

Även träkyrkan söder om S:t Drottens stenkyrka har uppförts med långhus och smalare kor. Väggarna, som också har burit taket, har bestått av nedgrävda stående stavar. En stolpe i en byggnad som fanns på platsen före träkyrkan har daterat fällningsår 1042–43. En lagning av den södra väggen i kyrkan har enligt dendrokronologisk datering gjorts efter 1057 (Cinthio 2002, Ahrens 2001).

Ett mindre parti av den norra väggen i S:t Clemens träkyrka, Lund, undersöktes 1932. Även i denna kyrka har väggkonstruktionen bestått av stavar. Stavarnas storlek varierar i högre grad än i S:ta Maria minors träkyrka. En avgörande skillnad i jämförelse med de nämnda kyrkorna är att väggen har haft hörnstolpar. Det har föranlett slutsatsen att taket inte burits av fristående stolpar i långhuset. Det ska noteras att de delar av kyrkan där sådana stolpar kan ha funnits inte har undersökts.

Långhuset i den äldre och yngre träkyrkan i Hammarlunda har haft ett inre par takbärande stolpar (Gustafsson & Weidhagen 1968). Den äldre kyrkan kan även i vägglinjen ha haft jordgrävda stolpar, åtminstone i den västra gaveln. Väggarna har bestått av jordgrävda stavar eller stavar som vilat på ett fotträ. Den yngre kyrkans väggar kan ha vilat på en stensyll med fotträ. Området för ett eventuellt kor berördes inte av undersökningen.

S:t Stefans kyrka och kyrkogård i Lund har till allra största delen blivit undersökt. Vid uppförandet av den romanska stenkyrkan omkring 1100 blev delar av den äldre träkyrkan förstörda. Det står ändå klart att konstruktionen skiljer sig från övriga undersökta träkyrkor i Lund. Några inre takbärande stolpar har inte konstaterats. Väggarna har troligen varit av resvirke och vilat på ett fotträ som vid ombyggnad delvis fått en stensyll. Den västra gaveln skiljer sig från övriga undersökta delar. Här har väggen bestått av fyra jordgrävda stolpar. Mellan stolparna har funnits fotträ. Träkyrkans uppförandetid har med hjälp av de dendrodaterade stavarna satts till år 1050 (Mårtensson 1980). De arkeologiska undersökningarna har inte kunnat påvisa att träkyrkan har haft något smalare kor, en detalj som ytterligare skiljer ut S:t Stefan från övriga träkyrkor i Lund.

Den norr om S:t Drottens stenkyrka uppförda träkyrkan har haft ett långhus uppfört med jordgrävda stolpar i vägglinjen (Ahrens 2001, Cinthio 2002). Mellan stolparna har av allt att döma legat fotträ varpå man får anta funnits resvirke. Korpartiets konstruktion skiljer sig då väggarna här har vilat på en stensyll. Eftersom minst ett par gravar är äldre än koret stensyll har det antagits att koret varit sekundärt i förhållande till långhuset. Endast delar av långhusets södra vägg och östparti är undersökta. På grund av nedbrytning har inga dendrokronologiska dateringar varit möjliga. Den tidiga dateringen av kyrkan vilar i hög grad på dendrodaterade gravar från den östra delen av Kattesundsområdet. Virket i den äldsta gravkistan har daterats till 994 (± 5 år) (Kriig 1987). Det har antagits att graven hör samman med träkyrkan.

Av den äldsta träkyrkan i Löddeköpinge återstod endast mycket fragmentariska rester. Den yngre kyrkan med långhus och smalare kor har varit uppförd med takbärande väggar som vilat på en stensyll. Kyrkan och kyrkogården kan ha brukats in i 1100-talet (Ahrens 2001).

Diskussionen om de tidiga träkyrkornas grundplan och konstruktion kan sammanfattas på följande sätt. De flesta kyrkorna har bestått av ett långhus med ett smalare kor. I ett fall, S:t Stefan i Lund, tyder det mesta på att någon smalare kordel inte funnits. Beträffande träkyrkan norr om S:t Drottens stenkyrka i Lund tyder förhållandet till gravarna och skillnaden i byggnadsteknik mellan långhus och kor på att den senare byggnadsdelen uppförts sekundärt.

Träkyrkorna S:ta Maria minor, den östra och södra stavkyrkan i Kattesundsområdet och S:t Clemens kyrka har haft väggar av jordgrävda upprättstående stavar. I S:ta Maria minor och den östra träkyrkan i Kattesund, som bägge var relativt stora, har funnits inre par med stolpar. Med utgångspunkt från stolparna finns i princip två huvudförslag till rekonstruktion av kyrkornas utseende (Mårtensson 1983). Enligt Emil Ekhoff har de inre stolparna i S:ta Maria minor endast haft till uppgift att bära taket över den förhållandevis breda byggnaden. Ragnar Blomqvist och Roar Hauglid företräder en annan uppfattning. De menar att kyrkorna haft en basilikal uppbyggnad i likhet med de norska träkyrkorna. Kyrkorummets indelning i tre skepp har också avspeglats i exteriörens gestaltning (Mårtensson & Wahlöo 1970, Hauglid 1981).

Fotträ med jordgrävda stolpar i vägglinjen har använts i långhuset i den norra träkyrkan i Kattesundsområdet. En liknande konstruktion har använts också i den västra delen av S:t Stefans träkyrka och möjligen också i den äldre träkyrkan i Hammarlunda. Stensyll med därpå liggande fotträ har använts i koret till den norra träkyrkan i Kattesund, den yngre träkyrkan i Löddeköpinge, delar av S:t Stefan och troligen i den yngre träkyrkan i Hammarlunda.

Mot bakgrund av det ändå begränsade skånska materialet och de osäkra

dateringarna är det vanskligt att uttala sig om en generell kronologisk utveckling av träkyrkornas konstruktionsteknik. I hela det danska materialet finns en tendens att fotträ och stensyll blir vanligare från 1000-talets mitt (Thaastrup-Leth 2004).

TRÄKYRKOR EFTER OMKRING 1250

De kyrkor som har påvisats vid arkeologiska undersökningar är samtliga från en tidig del av medeltiden. Kunskapen om högmedeltida eller senmedeltida träkyrkor i Skåne är liten. I begränsad omfattning har sannolikt träkyrkor fortsatt att uppföras. Ett påvligt skyddsbrev år 1355 uppger exempelvis att svartbrödernas kyrka i Vejle på Jylland uppförts i trä 1310, men nu kommer att byggas i sten (*Diplomatarium Danicum*). Även om Skåne omkring 1250 har präglats av kyrkobyggnader i sten och tegel, har några träkyrkor troligen funnits kvar eller nyuppförts, för att sedan avlösas av kyrkor i sten. Samtidigt är det viktigt att understryka att sent uppförda stenkyrkor inte måste ha föregåtts av träkyrkor.

De sena träkyrkorna ska troligen i första hand sökas i Skånes skogsrika marginalområden i norr. I Örkened i nordöstra Skåne byggdes först år 1788 en kyrka i sten vilken ersatte en äldre träkyrka. Socknen avsöndrades ur Glimåkra under senare delen av 1500-talet. Den likaledes i Skånes norra skogsbygd belägna stenkyrkan i Fagerhult, vilken revs år 1896, uppgavs av Carl Georg Brunius vara från "reformationstiden". Under förutsättning att dateringen är korrekt och om socknen är medeltida kan här tidigare ha funnits en träkyrka. Förhållandena kan ha varit liknande för andra sena stenkyrkor. Här kan exempelvis nämnas Visseltofta och Hörja, där dendrodateringar pekar på att de befintliga stenkyrkorna uppförts under 1300- och 1400-talen (Linscott 2007). Sena träkyrkor och nya sockenbildningar är kända från Blekinge under 1500- och 1600-talen (Ullén 2002).

Stenkyrkor

Det utan tvekan mest intensiva skedet i stenkyrkobyggandet i Skåne inföll under 1100- och 1200-talen (fig. 24). Byggande i sten var dock inte okänt före 1100-talet. Bilden av stenkyrkobyggandet kan bli mycket komplex. Stenkyrkornas varierande arkitektoniska uttryck och stilvariation framgår redan vid en ganska flyktig beskrivning av kyrkorna utformning och deras byggnadsmaterial. Det finns också en rumslig dimension i kyrkobyggandet. Det går att skönja olikheter i utvecklingen i olika landsdelar och mellan land och stad.

En återkommande stötesten är kyrkornas datering. Vissa enskilda kyrkor har av olika skäl daterats relativt snävt men för flertalet är det fråga om en mer eller mindre väl motiverad bedömning inom ganska vida ramar. Tidfastningen av kyrkorna, stående eller som arkeologiskt undersökta lämningar, vilar i det enskilda fallet ofta på en diskussion och sammanvägning av flera aspekter; det kan röra sig om historiska källor, studiet av figurativa element, byggnadsteknik och stratigrafiska iakttagelser och inte minst analogier till andra daterade kyrkor eller företeelser.

Kyrkornas funktion eller status som kapell, sockenkyrka eller konvents-kyrka kan ha förändrats under medeltiden. Den helt övervägande delen av stenkyrkorna har dock varit sockenkyrkor.

Mot bakgrund av det mycket stora antalet medeltida kyrkor i Skåne med dateringar från 1100-talet och framåt är det i skildringen av stenkyrkobyggandet inte möjligt att diskutera varje enskild kyrka. Urvalet har gjorts mot bakgrund av det rådande kunskapsläget. Enskilda kyrkor lyfts fram som

exponenter för en epok eller arkitektonisk riktning medan andra diskuteras mot bakgrund av att de i någon mening avviker från denna huvudfåra. De senare visar på variationer i kyrkobyggandet.

BERGARTER

Flera olika typer av bergarter har utnyttjats som byggnadssten och skulptursten i Skåne. En betydande andel av kyrkornas bearbetade sten är höörsandsten som har hämtats från trakten norr om Ringsjön. Förutom att användas som byggnadssten har den också använts till kvarnstenar, åtminstone från 1500-talet och långt in på 1800-talet. Förutom höörsandsten har tre mjukare och mindre vittringsbeständiga sandstensarter utnyttjats: nordvästskånsk sandsten, köpingsandsten och övedssandstenen. (Uppgifterna nedan om bergarter och stentäkter har hämtats från Sundnér m.fl. 1994.)

Den nordvästskånska sandstenen återfinns i ett område från Rååns dalgång till Höganäs i norr och österut mot Söderåsen. Flera källor från 1600-talet och framåt gör gällande att byggnadssten har brutits i kustområdet kring Helsingborg. Köpingsandstenen återfinns i ett långsmalt område som sträcker sig från Vombsjön ner mot Ystad. De bästa "blottningarna" för kvalitativt brytbar sten finns i ett område kring Stora Köpinge och mellan Valleberga och Ingelstorp. Övedssandstenen, som ofta har en rödaktig färgton, har för byggnadsändamål brutits i trakten av Öved öster om Vombsjön. Stenen återfinns även i ett par andra områden, vid Östra Ringsjön och vid Ramsåsa, men det är oklart om sten från dessa områden nyttjats.

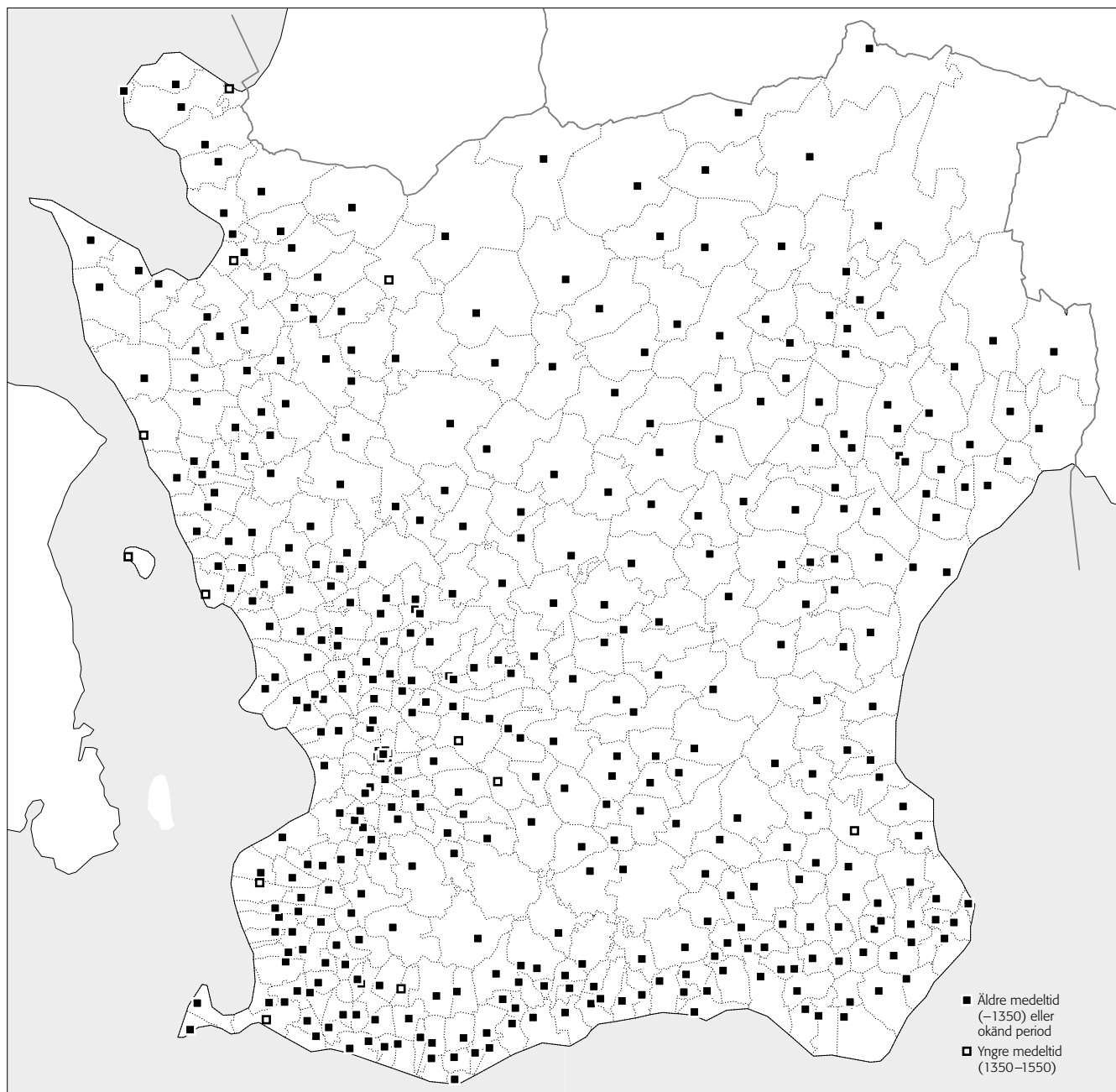
Hardebergasandstenen, som är en kvartsitisk och därmed hård bergart som lämpar sig mindre väl för bearbetning, har främst använts i råbruten eller tuktad form. Den tycks endast ha utnyttjats som byggnadssten i kyrkorna kring Lund.

Kalksten, som främst återfinns i södra delen av Skåne, har använts både som byggnadssten och för att tillverka kalk till kalkbruk. För byggnadsändamål har främst använts komstadkalksten, som går i dagen på flera platser från Fyledalen och österut (Wallin 1985). Marknamnet *Stengraffuirne* (1570) i Hamnehögs södra vång kan vittna om ett medeltida stenbrott (*Lunds stifts landebok*, Wallin 1981). Tommarps klostrets stenbrott omnämns i skrift år 1419 (Wallin 1981). Ett brott som sannolikt nyttjats under medeltiden finns även i trakten av Fågelsång på Romeleåsens norra sida öster om Lund. I nordöstra Skåne har den så kallade ignabergakalkstenen brutits. Stenen har nyttjats i flera medeltida kyrkor, exempelvis Vinslöv och Norra Strö, men även till Trefaldighetskyrkan i Kristianstad från början av 1600-talet. Kalktuff är en porös kalksten som brutits i sydöstra Skåne, kring Fyledalen. Den finns även i ett område kring Västra Vemmenhög på den mellersta delen av Skånes sydkust. Kalktuffen har använts som byggnadsmaterial i flera skånska kyrkor. Den har använts för valvslagning i Lunds domkyrkas krypta och i förhallen till Dalby kyrka (Sundnér m.fl. 1994). Den har i viss utsträckning även använts i andra byggnadselement. I Bonderups kyrka, Torna härad, som anses vara en mycket tidig romansk kyrka, har tuffsten utnyttjats i hörnkedjor.

Valet av byggnadssten kan i någon mån vara kronologiskt betingat. Beträffande Lunds domkyrka kan man notera att i de äldsta delarna har mjuka bergarter såsom köpingsandsten och nordvästskånsk sandsten använts. Under loppet av 1100-talet övergick man till att använda hårdare material som höörsandsten (Sundnér 1995). En mycket stor del av den ornamenterade stenen, främst dopfuntar och gravstenar, är av höörsandsten.

En viss import av sten har skett från områden utanför Skåne. I första

Fig. 24. Stenkyrkor vid medeltidens utgång. Med stenkyrkor avses kyrkor uppförda av antingen natursten eller tegel. Vid medeltidens utgång var samtliga sockenkyrkor i Skåne byggda av sten. De var i det närmaste uteslutande uppförda under äldre medeltid (före 1350). Bedömningen av kyrkornas ålder baseras ofta på planformen, då en kyrka med belagt smalare kor vanligen daterats till äldre medeltid, men även egenskaper som stenbearbetning, skulptural utsmyckning och muröppningarnas form har vägts in i resonemanget. Endast ett mindre antal medeltidskyrkor kan inte preciseras till sin ålder. Ofta rör det sig om kyrkor som kraftigt ombyggt eller rivits i ett senare skede och som endast är kända genom äldre avbildningar eller arkivaliska uppgifter. Nybyggnationen under den yngre delen av medeltiden (1350–1550) var mycket begränsad. Nya eller kraftigt förstörda kyrkor tillkom i kuststäderna Ängelholm, Helsingborg, Ystad och Landskrona. Enstaka landskyrkor uppfördes sannolikt omkring 1400, däribland Södra Sandby, Hällestad och Kämpinge. Några extraordinaära kyrkor kom att kraftigt utvidgas under senmedeltiden, vilket i praktiken innebar att helt nya kyrkorum skapades. Det gäller vallfartskyrkorna Fru Alstad och S:t Olof, men också Bunkeflo och S:t Ibb på Ven.

hand gäller det dopfuntar som är huggna i gotländsk sandsten och kalksten. Det har även föreslagits att vissa dopfuntar i granit, exempelvis dopfunten i Färlövs kyrka, importerats från Jylland. En ovanlig blandning av stenmaterial har konstaterats i flera av de portaler som anses vara produkter av Carl Stenmästares verkstad som mestadels har verkat i sydöstra Skåne. I portaler i Hedeskoga, Sjørups och Västra Nöbbelövs kyrkor förekommer profilerad sten av gotländsk kalksten tillsammans med komstadkalksten och köpingsandsten (Sundnér 1995).

MATERIALVAL OCH BEARBETNING

I de romanska stenkyrkorna av natursten i Skåne har använts kvaderhuggen sten, tuktad/kluven sten och obearbetad sten (marksten). Byggnadsmaterialet hämtades ofta från den närmaste omgivningen, i synnerhet om man hade behov av större mängder. Bergarter som var mer lämpade för ornament och skulptur kan ha transporterats längre sträckor.

Ofta kan man finna att en kombination av bearbetad och obearbetad sten använts i samma kyrka och under en och samma byggperiod. Det är vanligt att omfattningar och hörn och i förekommande fall socklar och takfriser är av finbearbetad sten, medan övriga delar är av helt eller delvis obearbetad sten. I de fall muren består av en skalmur kan kärnan – vilken det mer sällan finns möjlighet att studera – bestå av ett helt annat material. Ett exempel på detta är Maglarps tegelkyrka där murkärnan består av flintsten och kalkbruk.

Kyrkor som är helt eller till stora delar uppförda av kvaderhuggen sten är sällsynta i Skåne. Det äldsta väldokumenterade exemplet på välhuggen kvadersten står att finna i domkyrkans krypta som förmodligen ska dateras till sent 1000-tal. I kryptan ingår köpingsandsten och nordvästskånsk sandsten. Höörsandstenen, som är hårdare, har använts i högmurarnas kvadrar men också i kryptans kolonner (Löfvendahl & Sundnér 1997).

Kvaderhuggen sten förekommer även i den under första hälften av 1100-talet uppförda S:ta Maria kyrka i Vä (fig. 32). Kvadrarna är tillverkade i höörsandsten (som dock är grovkornigare än den i domkyrkan i Lund). I de relativt närbelägna kvaderkyrkorna i Vinslöv och Norra Strö har däremot kalksten från Ignaberga använts (Åström 1994). Bjäresjö kyrka är uppförd i välhuggen kvader av köpingsandsten (kalkhaltig, även kallad lyckåsmärgel), vilken endast förekommer i Fyledalen, och i viss utsträckning även kvader av kalktuff. I den närbelägna Borrie kyrka har använts sandstenskvader, men huvuddelen av kyrkan är uppförd av tuktad kalksten (fig. 25). I området kring Ringsjön kan nämnas Näs, Reslöv, Stehag och Sireköpinge kyrkor, som är byggda av tuktade sandstenskvadrar med inslag av välhuggna kvadrar (Sundnér 1988, Sundnér m.fl. 1994).

Den mjukare nordvästskånska sandstenen har varit ett vanligt förekommande byggnadsmaterial i ett område från Landskrona till Kullen. Ibland

Fig. 25. Borrie kyrka framstår i dag som en välbevarad absidkyrka från äldre medeltid. Kyrkan har emellertid genomgått stora förändringar. Den lämnades öde omkring 1870, koret byggdes om till klocktorn, medan den resterande kyrkan lämnades att förfalla. Ett intresse för att åter sätta kyrkan i stånd väcktes under 1920-talet. Långhusets murkrön byggdes på och sattes åter under tak. Koret rekonstruerades i ursprunglig form, däribland byggdes absiden upp igen. Murverket visar dessa förändringar, men blandningen av tuktad kalksten och kvaderhuggen sandsten ger ett rättvisande intryck av det ursprungliga murverkets karaktär. Foto Markus Dahlberg 2003.

betecknas materialet som sandstenskvader (Holmberg 1977). I de flesta fall torde beteckningen "tuktad kvader" vara mer rättvisande. Flera medeltida kyrkor på Österlen är uppförda i tuktad kvader av kalksten (Åström 1994). Komstadkalkstenen som bryts i tunna flis lämpar sig väl för uppförandet av murar.

Kvaderhuggen sten kan ha funnits i flera nu helt eller delvis rivna kyrkor. Klosterkyrkan i Herrevadskloster har troligen varit uppförd med kvadersten. Det kan också ha varit fallet med Övedsklosters kyrka. Brunius (1850) omnämner att Lomma och Borgeby kyrkor har varit uppförda i "lös sandstenskvader".

Det vanligast förekommande materialet i kyrkorna har varit obearbetad eller tuktad marksten. Ett stort inslag av flinta kan noteras i kyrkorna i sydvästra Skåne, framför allt i Skytts härad, samt även i området strax nordväst om Lund (Holmberg 1977). I området kring Lund har i stor utsträckning obearbetad eller tuktad hardebergasandsten använts (Sundnér 1995), och i norra Skåne granit eller gnejs. I den norra delen av Skåne återfinns flera kyrkor uppförda i obearbetad eller kluven granit eller gnejs.

Flera kyrkor på den östra sidan av Själland innehåller importerad sten från Skåne. Här bör främst nämnas kyrkorna i Esbønderup (koret), Valby och Vejby som förmodas vara från 1100-talets första hälft. De är nästan helt uppförda av tuktad kvader i sandsten, förmodligen från Helsingborgstrakten. Murverken är delvis i *opus spicatum*, vilket också finns på den östra sidan av sundet, exempelvis i Kvistofta kyrka vid Helsingborg. Skånsk sandsten har använts i tillverkningen av en profilerad sten i exempelvis kyrkorna i Asminderød, Gladsakse och Vejby samt i den av ärkebiskop Eskil uppförda fästningen Søborg (Beckett 1924, Mackeprang 1914, *Danmarks kirker*).

Teglet vann insteg som byggnadsmaterial i Danmark under 1100-talets senare hälft. Ett tidigt exempel på tegelarkitektur är benediktinerkyrkan

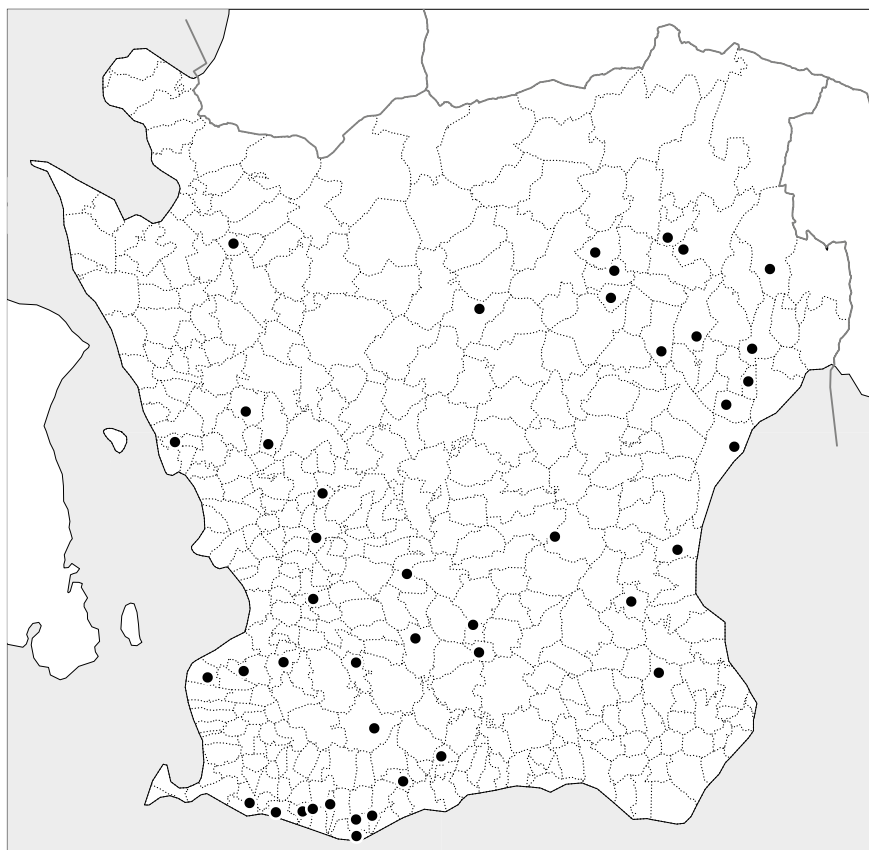

Fig. 26. Sockenkyrkor på landsbygden före ca 1350 med långhus och/eller kor helt eller delvis uppförd i tegel. Murade kyrkor uppförda av tegel var förhållandevis ovanligt. Kyrkor med tegel i mindre omfattning, t.ex. i byggnadsdetaljer och kring muröppningar, har inte markerats på kartan.

Fig. 27. Gumlösa kyrka från söder. Kyrkan invigdes enligt ett nu förlorat dokument 1191 eller 1192 och bestod då av långhus, rakslutet kor i öster och torn i väster. Kyrkan uppfördes av tegel i alla delar, men med inslag av natursten i vissa arkitektoniska detaljer. Såväl kyrkorum som torn försågs med samtida tegelvalv. Korsarmen på långhusets sydsida tillbyggdes 1904–05. Foto John-Eric Gustafsson 1978, RAÄ.

S:t Bents i Ringsted, Valdemarssläktens gravkyrka. Kyrkan bör till stora delar ha varit uppförd när Knut Lavard skrinlades 1170. Biskop Absalon lät år 1161 inkalla cisterciensmunkar från Esrums kloster för att uppföra Sorø klosterkyrka, vilken blev Hvideättens gravkyrka. Den gängse tolkningen är att de ovan nämnda kyrkorna på Själland uppfördes under 1160-talet (Rydbeck 1943).

När teglet introducerades i Skåne är mer oklart. I Skåne har ofta Gumlösa kyrka och dess traditionella datering till 1191/92 betraktats som en tidpunkt när tegel varit ett alternativt byggnadsmaterial (fig. 27, 34). Både William Anderson (1926, 1930) och Hans Wåhlin (1932) har emellertid framfört att tegel i begränsad omfattning (i valv) använts redan omkring 1170. I Lund har vid undersökningar i Lundagård och vid Drottens kyrka påträffats tegel som – med en viss osäkerhet – daterats till 1100-talets mitt (Gardelin m.fl. 1997). Drottens kyrka har troligen redan under 1100-talet varit försedd med ett tak av plant tegel (Blomqvist & Mårtensson 1963).

Minst 38 tegelkyrkor har uppförts på landsbygden i Skåne före omkring 1350 (fig. 26). Därtill har i ytterligare några kyrkor tegel använts i omfattningar. Ser man till utbredningen av tegel som byggnadsmaterial bland landskyrkorna kan man notera ett par kluster längs Skånes sydvästra kustremsa och i nordöstra Skåne. I det förra området återfinns exempelvis den välundersökta kyrkan i Maglarp, vidare kyrkorna i Gislöv och Dalköpinge. I nordöst finner man Gumlösa kyrka och flera andra kyrkor i Göinge och Villands härader. Det kan noteras att det senare området ligger utanför området med lättillgänglig moränlera. Däremot kan här ha funnits bättre tillgång till bränsle för bränningen.

De äldsta stenkyrkorna

Majoriteten av stenkyrkorna i Skåne uppfördes under 1100-talet eller 1200-talets första hälft. I detta sammanhang är det inte möjligt att i detalj diskutera varje enskild kyrka som *kan* ha uppförts redan under 1000-talet. Följande text vill lyfta fram och presentera några av de få stenkyrkor som forskningen anser mest sannolikt ha uppförts under århundradet.

Fig. 28. Dalby kyrka är en av Skånes tidigaste stenkyrkor. Ett flertal byggnadsarkeologiska undersökningar har företagits av kyrkan och dess omgivning. De äldsta delarna uppfördes sannolikt under 1000-talets andra hälft. Av den treskeppiga basilikan återstår större delen av långhuset och ett under 1100-talet tillbyggt västparti. Kyrkans kor byggdes om redan under 1200-talet, men kom slutligen att helt rivas under 1600-talet. Väster om kyrkan byggdes under 1000- och 1100-talen ett gårdskomplex, som funktionellt hörde samman med kyrkan. Under äldsta tid kan Dalby ha varit en kungsgård. Ett reguljärt brödraskap fanns här redan under 1000-talet. Århundradet därefter omtalas Dalby som ett kloster av augustinerorden. Foto Gabriel Hildebrand 1993, RAÄ.

DALBY

Omkring 1060 fanns två biskopssäten i Skåne. Den engelske biskopen Henrik residerade i Lund fram till sin död ca 1068 då den tyske biskopen Egino flyttade över till Lund. I en anteckning i minnesboken *Memoriale fratrum* ingående i *Necrologium Lundense* heter det att kung Sven Estridsen (1047–74) ”såsom den förste” uppförde kyrkan i Dalby. Platsens betydelse understryks av att Svens son kung Harald Hen (1074–1080), enligt Ailnoths berättelse från omkring 1120, ligger begravd i Dalby (Welin 1991). Flera undersökningar har gjorts av kyrkans stående murar och av lämningar dolda under mark (fig. 28). Av central betydelse för tolkningen av kyrkans utveckling har varit den omfattande arkeologiska undersökning som gjordes av Sten Anjou 1919–21. Det invändiga murverket undersöktes av Ragnar Blomqvist 1936.

Avgörande argument för en datering av kyrkan till 1000-talet har varit murningstekniken och basilikans treskeppiga grundplan. Utformningen av kyrkans östparti, vilket efter långvarigt förfall slutligen revs i slutet av 1600-talet, är på flera punkter oklar. Sten Anjou (1930) har bl.a. med ledning av påträffade grundmurar rekonstruerat den äldsta kyrkan med ett smalare rakslutet kor. I början av 1200-talet (kanske på 1230-talet) har kyrkans sidoskepp utvidgats mot öster och en absid har uppförts vid det gamla koret. Det finns stilmässiga paralleller till arkitektur från andra hälften av 1000-talet på det tyska området. I detta sammanhang har t.ex. ett kapitel i Dalby lyfts fram som har motsvarigheter i Hildesheim (Krins 1968, Welin 1991).

Åren 1965–66 företogs omfattande arkeologiska undersökningar väster om kyrkan under ledning av Erik Cinthio. Under första hälften av 1000-talet har ca 25 meter väster om kyrkan uppförts en nord-sydligt orienterad hallbyggnad av trä. Under senare hälften av 1000-talet har denna ersatts av en byggnad i sten. Strax därefter har uppförts ytterligare en stenbyggnad med öst-västlig orientering. Byggnaderna har tolkats som delar i ett gårdskomplex runt en atriumgård vilken varit funktionellt sammanbyggd med kyrkan. Gårdskomplexet har av Erik Cinthio tolkats som en kungsgård (Cinthio 1983).

Georg Welin har i ett par artiklar (1991, 2004) argumenterat för att en äldre enskeppig stenkyrka funnits på platsen. Delar av murverket i kyrkan och vissa grundmurar skulle härröra från denna, som i storlek och utformning påminner om den av Erik Cinthio rekonstruerade äldre stenkyrka som föregått domkyrkan i Lund (se nedan). Welin menar att denna hypotetiska stenkyrka i Dalby kan ha uppförts redan under Knut den stores regeringstid (1018–35).

S:T LAURENTIUS (DOMKYRKAN) I LUND

I det välbekanta gåvobrev som kung Knut den helige (kung 1080–86) utfärdade till Lunds domkyrka från år 1085 omtalas ”*ecclesiam sancti LAURENTII que sita est lunde licet nondum perfectam*”, alltså ”S:t Laurentius kyrka i Lund som inte är helt färdig”. Erik Cinthio har i sin avhandling från 1957 tolkat uppgiften om en inte helt färdig kyrka som en föregångare till den nuvarande kyrkan. Mindre murpartier i den stående kyrkan och påträffade grundmurar under golvet tyder på att en sådan föregångare i sten funnits. Cinthio har rekonstruerat den äldre stenkyrkan som en, efter anglosaxisk förebild, enskeppig byggnad med ett smalare kor eller presbyterium i öster. Långhuset i kyrkan har varit delat i två avdelningar och över den östra kan ett torn ha rest sig. En viss kritik har riktats mot att parallellerna med den anglosaxiska kyrkoarkitekturen förts längre än vad källmaterialet medger (Krins 1968) och mot dateringarna av vissa byggnadsetapper (Bolvig 1992).

Beträffande den äldsta stenkyrkans datering har Cinthio reviderat sin tidigare uppfattning. Han anser nu att den kyrka som var under uppförande 1085 är den nu stående byggnadskroppen. Den äldre Laurentiuskyrkan flyttas därmed ned i tiden och anses av Cinthio troligen ha uppförts under Sven Estridsens regering (1047–74) (Cinthio 1990).

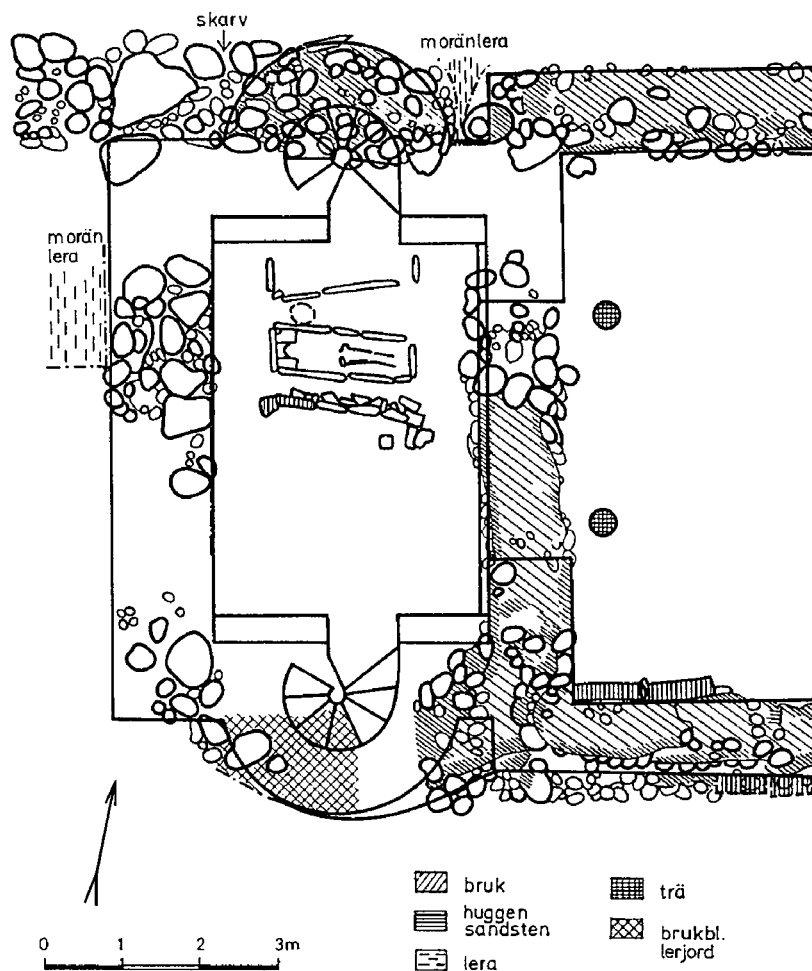
ALLHELGONAKLOSTRET, LUND

Skriftliga uppgifter kan tyda på att Allhelgonaklostret, beläget strax norr om Lunds stadsvall, grundats omkring 1080 (Andersen 2002). De få materiella lämningar som är bevarade motsäger inte att en stenkyrka har uppförts vid samma tid. Avgörande för denna datering har varit ett på klosterområdet påträffat kapital med paralleller i Dalby och Hildesheim, samt en gravsten som stilhistoriskt bör föras till 1000-talet. Kyrkan och klosterområdet har undersökts vid ett flertal tillfällen, senast år 2006. Lämningsarna är emellertid fragmentariska och svårtolkade. År 1192 har klostret eller delar därav brunnit. Möjligen har den äldsta kyrkan i samband med detta också blivit skadad och grundligt ombyggd (Brunius 1840, Cinthio 1989, Hansson 1991).

DROTTEN (S:T TRINITATIS), LUND

Vid arkeologiska undersökningar i början av 1980-talet i Kattesund blev större delen av Drottens stenkyrka avtäckt och undersökt. I ett sent skede togs beslutet att kyrkans grundmurar skulle bevaras på platsen. Det har

Fig. 29. Utgrävningen av S:t Clemens kyrka i Helsingborg under åren 1958–61 blottade bl.a. ett västparti bestående av ett brett torn med utbyggda trapplopp. Påträffade gravar visar att tornets bottenvåning inretts till gravkapell. I långhusets västparti fanns färgningar efter två stolpar som av undersökaren tolkades som rester av en läktare, en kunglig loge. Denna läktare har sannolikt stått i förbindelse med tornets övre våningsplan genom en öppning. Planrekonstruktion i Margareta Weidhagen-Hallerdt 2010.

medfört att murarna i stor utsträckning inte är undersökta. Det stora dokumentationsmaterialet från undersökningarna väntar fortfarande på en vetenskaplig publicering. Den hittills mest omfattande genomgången och resultatredovisningen har gjorts av Maria Cinthio i boken *De första stadsborna* (2002).

Dateringen av stenkyrkan vilar inte bara på iakttagelser eller fynd i direkt samband med stenkyrkan, utan också på hur relationen till träkyrkorna och gravarna har tolkats. Den äldsta stenkyrkan kan ha uppförts i flera etapper och bestod av ett enskeppigt långhus med ett smalare absidförsett kor. I väster kan ett torn, eller grunden därtill, ha uppförts som varit lika brett som långhuset. Rester av ett fundament söder om koret kan tolkas som ett trapporn, vilket i sin tur kan tyda på att även koret kan ha haft ett torn. Utgångspunkten för en datering *ante quem* är utbyggnaden av kyrkan med korsarmar. Denna har skett över en äldre grav som dendrokronologiskt daterats till 1112 (± 5 år). Därtill har en myntskatt lagts ned vid södra långhusmuren någon gång mellan 1117 och 1130, och en planka daterad till 1123 har påträffats i fyllningen till en gravkammare i kyrkan. Det finns således inget som hindrar att kyrkan byggts under tidigt 1100-tal.

Flera olika dateringar av stenkyrkan har föreslagits. Anders André (1980) har bl.a. mot bakgrund av de kallmurade grundmurarna, föreslagit en datering till omkring 1100. Stefan Kriig (1987) har utifrån dateringarna av vissa gravar i stenkyrkans närhet daterat stenkyrkan till 1060–70-talet. Maria Cinthio har slutligen menat att stenkyrkan påbörjades under 1020–30-talet under Knut den stores tid. Hon anför som stöd bl.a. att kyrkogården vid den östra stavkyrkan i Kattesund tagits ur bruk omkring 1050 (Cin-

Fig. 30. Skårby kyrka nordväst om Ystad brukar räknas som en av Skånes tidiga stenkyrkor, möjligen uppförd omkring 1100. Långhuset och det smalare, rakslutna koret återstår från denna tidiga period. Under senare delen av medeltiden har ett vapenhus uppförts framför sydportalen, långhuset förlängts i väster och ett torn tillbyggt i väster. Foto Per Blomberg 2006.

thio 1996, 1997). Dendrokronologiskt daterade gravar tyder emellertid på att denna kyrkogård varit i bruk fram till omkring 1100 (Bartholin 1976).

S:T CLEMENS, LUND

Stenkyrkan undersöktes i samband med undersökningen av den äldre träkyrkan år 1932 och 1935. Kyrkan har i det äldsta skedet haft ett smalare rakslutet kor. Murarna i långhuset har endast varit ca 90 centimeter tjocka och utförda i skalmursteknik med ovanligt små fältstenar, lagda i regelbunda skift. Erik Cinthio har föreslagit att med detta utförande kan kyrkan senast dateras till 1100-talets första hälft och mera troligt är att den uppförts under andra hälften av 1000-talet (Cinthio 1968a).

S:T CLEMENS, HELSINGBORG

Stenkyrkan kom i sin helhet att undersökas under åren 1958–62. Kyrkan, som i sitt äldsta skede bestått av ett enskeppigt långhus, kor, torn och möjligen absid, har varit uppförd av knytnävstora stenar lagda i jämna skift. Murarna har varit ca 0,9–1,0 meter breda och saknar sockel. Ett par andra drag i kyrkan, som ansetts ”ålderdomliga”, var att åtminstone insidan av muren låg i flykt med grunden och att dagermuren och grunden hade gemensam kärna. Västtornet kan ha haft flankerande trapptorn i norr och söder (fig. 29). Byggnadstekniken samt fynd i gravar från perioden för stenkyrkan, bl.a. ett par mynt, tyder på att denna har uppförts under 1000-talets senare hälft (Holmberg 1977, Weidhagen-Hallerdt 1986).

ANDRA TIDIGA STENKYRKOR

Förutom de ovan diskuterade stenkyrkorna finns flera andra kyrkor i Skåne som kan ha uppförts omkring århundradeskiftet 1100. Dateringarna vilar

ofta på en bedömning av murverk och planform. Således har tunna murar, d.v.s. under en meter tjocka, murverk i regelbundna låga skift, kor som ligger i skift med långhuset, avsaknad av sockel och absid samt valet av byggnadsmaterial setts som kriterier för en tidig datering (Sundnér 1986, 1989). Även utformningen och stilen på murfast stenskulptur kan ingå i dateringskriterierna. I vissa fall har även uppfattningar om kyrkornas tidigare status vägts in.

I det område som studerades inom Ystadsprojektet på 1980-talet, alltså Ljunits och Herrestads härader, brukar Skårby lyftas fram som en möjlig 1000-talskyrka (fig. 30, 34). Även kyrkan i Stora Herrestad (fig. 44) i det angränsande häradet kan vara mycket tidig (Anglert 1989a, Sundnér 1989). Båda kyrkorna saknar absid.

Domkyrkan och konventskyrkorna

DOMKYRKAN I LUND

Det har tidigare omtalats att det redan år 1085, enligt Knut den heliges gåvobrev från samma år, fanns en stenkyrka på platsen för domkyrkan, om än under uppförande eller inte helt färdigställd. I äldre forskning har man betraktat denna kyrka som en äldre föregångare till den nuvarande domkyrkan. Vid grävningar kring domkyrkans östra del under 1900-talets första hälft hade grundmurar påträffats efter en tidigare, något längre och smalare absid. Med hänvisning till dessa murrester rekonstruerade Otto Rydbeck (1946) Knut den heliges kyrka som en bred treskeppig och förhållandevis kort transeptkyrka med absid.

Erik Cinthio framlade i sin doktorsavhandling 1957 sin rekonstruktion av en tidigare kyrka från Knut den heliges tid bestående av ett enskeppigt långhus, ett tornförsatt presbyterium och ett rakslutet kor. Förebilden till kyrkan ska enligt Cinthio närmast sökas inom anglosaxiskt område. Det är viktigt att här ha i minne att Cinthios rekonstruktion av en tidigare stenkyrka till stora delar baseras på murrester som har påträffats väster om korttransepten, medan Rydbeck i sin rekonstruktion till stora delar använde sig av murrester företrädesvis belägna öster om korttransepten. De murar som enligt Rydbeck visar på en äldre absid och äldre kyrka kom i Cinthios avhandling från 1957 att tolkas som en visserligen äldre absid, men ändå endast en "första utformning" av domkyrkans östra del.

Cinthio har senare ändrat uppfattning om både dateringen av den första enskeppiga stenkyrkan på platsen, som han vill skjuta tillbaka till Sven Estridsens regeringsperiod, och den efterföljande stenkyrkan. Cinthio vill i princip återgå till en äldre uppfattning att Knut den heliges kyrka återfinns inom murverket till den nu stående kyrkan. Murarna motsvarar det första "anglo-normandiska" byggnadsskedet i domkyrkan. Hur långt detta bygge har drivits innan planerna har ändrats är osäkert. Enligt Cinthio har stora delar av östpartiets högmurar uppförts, möjligen kan även långhuset och västpartiet ha påbörjats.

Uppförandet av nuvarande S:t Laurentius kyrka i Lund är förbundet med en rad årtal (fig. 31). Enligt Erik Cinthios tidigare uppfattning om byggnadskronologin har domkyrkan påbörjats kort tid efter det att kung Erik Ejegods och lundabiskop Assers förhandlingar med påven hade krönts med framgång och lundasätet upphöjts till ärkesäte år 1103/04. Det har varit ärkesätets inrättande som skapat behovet av en större kyrka. Som ovan omtalats har tidpunkten för domkyrkans byggstart enligt senare uppfattning av Cinthio skjutits bakåt till Knut den heliges tid.

Genom anteckningarna i handskriften *Necrologium Lundense* om altar-

Fig. 31. Lunds domkyrka, säte för den nordiska ärkebiskopen från 1103/04, uppfördes som treskeppig korskyrka med högkor och underliggande krypta i öster och förhall med flankerande torn i väster. År 1145 invigdes domkyrkans huvudaltare. Lunds domkyrka med sin rika skulpturutsmyckning och absidens välbevarade fasadartikulering är ett monumentalt uttryck för den romanska stil som präglar landskapet kyrkobyggande i stort. Kyrkan genomgick en omfattande restaurering 1860–80 under ledning av arkitekt Helgo Zettervall, då bl.a. kyrkans västparti fick sin nuvarande gestaltning. Foto Sören Hallgren 1962, RAÄ.

invigningar är det känt att huvudaltaret i kryptan invigdes 1123, det norra sidoaltaret i kryptan 1126 och det södra 1131. År 1145 invigdes huvudaltaret och det södra sidoaltaret i högkyrkan och följande år det norra sidoaltaret.

Enligt Erik Cinthios uppfattning om den relativa byggnadsutvecklingen, som här ges företräde, har domkyrkobygget påbörjats i öster, därpå och delvis parallellt har arbeten utförts i väster. De avslutande arbetena har koncentrerats kring den gamla stenkyrkan, som har måst stå kvar under större delen av byggtiden. Domkyrkan kan beskrivas som uppförd med ett basilikalt treskeppigt långhus med ett arkadsystem. Högkyrkan, vilken tidigare varit avstängd från långhuset, har bestått av ett kor försett med transeptarmar vilka i öster har haft ett par särskilda mindre utbyggnader, presbyterier. Koret har i öster avslutats med en absid. Under högkyrkan befinner sig kryptan. Västpartiet, som revs i grunden på 1870-talet i samband med Helgo Zettervalls hårdhänta iordningsställande, har bestått av en förhall flankerad av torn i söder och norr. Stora delar av västpartiet och åtminstone det norra tornet bör ha uppförts i sammanhang med långhuset.

I diskussionen kring domkyrkans byggnadsskeden har stiljämförelser varit av stor vikt. Erik Cinthio menar i sin doktorsavhandling (1957) att domkyrkan präglas av två framträdande byggnadsskeden. Det tidiga skedet har framför allt varit avgörande för plangestaltningen och det senare skedet har förutom vissa förändringar framför allt kommit att prägla den skulpturala utformningen. I det första byggnadsskedet, vilket alltså skjutits bakåt till Knut den heliges tid, har man utgått från en byggnadstradition som är att söka i "Kanalområdet" (Flandern).

Det andra byggnadsskedet kom att innebära radikala förändringar i den stående byggnadskroppen med bland annat en helt ny absid. Detta ska troligt-

gen förläggas till tiden efter ärkebiskopatets inrättande år 1103/1104. Ärkebiskop Asser, som dog 1136, benämns i *Memoriale fratrum* som den som ”grundat denna kyrka”, *hanc ecclesiam fundavit*. Beträffande ornamentiken i det andra byggnadsskedet kan man urskilja en ”comasco-lombardisk” och en ”antikiserande” stil, den senare med inslag av italo-bysantiserande stildrag. För de närmaste stilparallellerna har hänvisats till Rhenlandet och framför allt domkyrkorna i Mainz och Speyer.

I äldre forskning har uppförandet av domkyrkan och den byggnadshytta som varit förlagd där ansetts ha spelat en stor roll för landskyrkorna i Skåne (Rydbeck 1936). De samband man framför allt har sett gäller tidpunkten när byggandet skjutit fart – vilket ansetts ha skett efter det att domkyrkan stod klar – och stilinfluenser i den skulpturala utsmyckningen.

KLOSTER CA 1100–1240: AUGUSTINER, BENEDIKTINER, CISTERCIENSER OCH PREMONSTRATENSER

De äldsta konventen i Skåne har bildats kring de redan under 1000-talet etablerade kyrkorna i Lund (domkyrkan och Allhelgonaklostret) samt i Dalby. Under loppet av 1100- och början av 1200-talet tillkom en rad nya stiftelser både i de tidiga städerna och på landsbygden.

När den tyske biskop Eginio i Dalby i slutet av 1060-talet flyttade sitt säte till Lund förordnade han, enligt Adam av Bremen, att det skulle finnas en prost och ett reguljärt brödraskap i Dalby. Det är känt att från åtminstone mitten av 1100-talet har detta brödraskap följt augustinernas regel. Klosterkyrkans äldsta utseende och utveckling har redogjorts för tidigare. År 1388 drabbades Dalby by och kloster av en förödande brand. Den östra delen av kyrkan återuppbyggdes inte. Det kan tänkas att det före branden funnits en fristående sockenkyrka i Dalby, vid sidan av klosterkyrkan. Formuleringar i en årsboksnotis om branden skulle kunna tyda på detta. Efter branden förefaller hur som helst sockenkyrkofunktionen ha inrymts i den nu stående kyrkobyggnaden.

Enligt en förteckning tryckt av Carolo de Visch i *Bibliotheca Scriptorum Sacri Ordinis Cisterciensis* (1656), som återgår på en handskrift från omkring 1190 i cisterciensklostret Dunis i Flandern, är Herrevadskloster grundlagt 1144. Kyrkan och klosterområdet har vid flera tillfällen kommit att undersökas, senast på 1980-talet. Sammanställningar av resultaten visar en treskeppig kyrka med ett avslutande transeptkor i öster. Kyrkan, som bildat den norra flygeln i klosteranläggningen, har varit uppförd i kvaderhuggen sandsten. Någon tid efter kyrkans uppförande har valv av tegel slagits. Likaså har koret försetts med en absid (Arvidsson 1989). Herrevadskloster blev det enda cisterciensklostret i Skåne, vilket ska jämföras med att det fanns ett tiotal i övriga Danmark och flera i Sverige. Den äldsta cisterciensstiftelsen i Lunds stift och Danmark, *Clara Sylva*, som enligt handskriften i Dunis stiftades 1138, har inte identifierats.

I Skåne bildades under 1100-talet premonstratensklöster i Lund (S:t Trinitatis), Tommarp (S:t Petrus), Vä (S:ta Maria, fig. 32, 34) och Öved (S:t Trinitatis). Samtliga bör ha tillkommit under Eskils tid som ärkebiskop (1137–78). Premonstratenserna etablerade sig inte i det medeltida Sverige. Skriftliga källor visar att under 1100-talet har, åtminstone i Tommarp och Öved, nunnor kunnat upptas i orden. Beträffande klostret i Lund kom det så småningom att läggas som ”abbedi” under Öved och omkring 1200 förefaller klostret att vara nedlagt. Klostret i Vä, som troligen bildats åren strax före 1170, blev utsatt för brand 1213. Branden har satt i samband med att klostret flyttades till Bäckaskog. Den första skriftliga källan som omtalar klostret på denna ort är från 1241 (Wallin 1989).

Beträffande etableringarna i Lund, Tommarp och Vä har klosterstiftelserna blivit doterade (försedda) med redan uppförda kyrkor. I Lund skedde under 1100- och 1200-talen en rad förändringar av kyrkan S:t Trinitatis (Drotten). Den första stora ombyggnaden av kyrkan innebar att koret tillbyggdes med transeptsarmar och en ny absid uppfördes. Den andra stora ombyggnaden innebar att transeptarmarna revs och ett nytt kor med absid uppfördes. Ett nytt litet kvadratisk torn torde ha tillkommit under 1100-talets förra hälft. Tyvärr är det svårt att exakt tidfästa förändringarna. Maria Cinthio (2002) menar att transeptarmarna tillkom före premonstratensernas övertagande vilket hon i tid vill placera mellan 1137 och 1153. Rivningen av transeptarmarna placerar Cinthio före 1180, alltså under klostertiden.

Den föreslagna kronologin för Trinitatiskyrkan får anses osäker eftersom dokumentationen av de stratigrafiska undersökningarna är ofullständig. Mot bakgrund av att flera av klosterordens kyrkor på kontinenten under 1100-talet var byggda med transeptsarmar och att det är mycket ovanligt vid "ordinära" sockenkyrkor förefaller det rimligt att se deras uppförande vid S:t Drotten i relation till klostrets etablering. Två pelarfundament i den västra delen av kyrkan indikerar att det under 1100-talet uppfördes en läktare i den västra delen av långhuset. I analogi med benediktinnunnekyrkorna i Bosjö och S:t Peters kloster i Lund, vilka haft läktare, kan man som Maria Cinthio (2002) påpekat, tänka sig att klostret har varit öppet för nunnor.

Utseendet på klosterkyrkan i Tommarp är delvis känt genom fynd av stendetaljer och arkeologiska undersökningar. Mycket tyder på att klosterkyrkan har haft ett treskeppigt långhus som varit omkring 20 meter långt. Utformningen av kyrkans östparti är inte känd (Jönsson 1987).

Flera förändringar av S:ta Maria kyrka i Vä har kopplats samman med premonstratensernas övertagande ca 1160: koret förses med kalkmålningar och en dörröppning tas upp i söder, västportalen förändras, ett altare och kalkmålningar tillkommer i emporgalleriet i västtornet och ett förmodat lektorium uppförs (Graebe 1971, Jönsson 1987). Senare har Inger Ahlstedt Yrlid utförligt argumenterat för att åtminstone kalkmålningarna har tillkommit i slutet av 1130-talet, alltså betydligt tidigare än premonstratensernas ankomst (Ahlstedt Yrlid 1976).

Klosterkyrkorna Bäckaskog och, får man förmoda, i Öved har från första början uppförts med tanke på att ingå i en klosteranläggning. Klostret och kyrkan i Öved är endast kända genom enstaka skulpturala detaljer. Ett kopparstick av Burman-Fischer från 1680-talet visar en ännu till takfoten stående, förhållandevis stor kyrka byggd av kvadersten, förmodligen övedssandsten. Den bristande kvaliteten på avbildningen gör att vidare slutsatser är vanskliga (Jönsson 1987). Bäckaskogs kloster har till stora delar bevarats. Kyrkan är uppförd i tegel med ett smalare rakslutet kor. Kyrkans inre har täckts av kryssvalv. Kyrkans totala längd är ca 40 meter.

I Skåne fanns endast i Allhelgonaklostret i Lund ett munkkloster av benediktinerorden. Nunneklostren var desto fler. I mitten av 1110-talet fanns benediktinersystrar i Lund (S:t Peters kloster), Bosjö och, möjligen något senare under 1100-talet, i Börringe. Den sistnämnda klosteranläggningen med kyrka är i det närmaste helt okänd. Den ännu befintliga kyrkan i Bosjö, med en vanlig romansk planutformning bestående av enskeppigt långhus, smalare kor och absid, anses från grunden ha uppförts som klosterkyrka. Undersökningar har visat att kyrkans murar en gång har varit betydligt högre, i långhuset kanske mer än två meter. I västra delen av södra långhusfasaden finns spår av en ursprunglig portal vars nedre kant ligger närmare fyra meter över markytan. Portalen har lett in till en läk-

Fig. 32. S:ta Maria kyrka i Vä från nordväst. Kyrkan uppfördes på kungligt initiativ under 1100-talets första hälft. Under 1160-talet övertogs kyrkan av premonstratenserna. Kyrkan uppfördes av kvaderhuggen sandsten och med rik skulpturutsmyckning. Sannolikt vid uppförandet eller strax därefter försågs kyrkan med en av landets förnämsta målningutsmyckningar från romansk tid (fig. 50). Foto Malin Gezelius/Medströms Bokförlag, 2008.

tare som antagligen nyttjats av nunnorna. Ljudkrukor har påträffats i långhusets västvägg (Wåhlin 1948).

Det är oklart om kyrkan i Bosjöklöster under medeltiden också var sockenkyrka. En dopfont från mitten av 1200-talet finns i kyrkan. Det är dock osäkert om doprätten alltid måste förbindas med en sockenkyrka. Ett par omständigheter kan tala för att kyrkan inte haft denna status. Det har redan omtalats att kyrkan från början uppförts som klosterkyrka. Kyrkans läge, längst ut på en halvö i Ringsjön är atypiskt. Redan under medeltiden fanns emellertid en pråm som trafikerade farleden mellan halvön och fastlandet i söder. Kyrkan kan ha varit välbesökt av fromma personer. Påven ger år 1410 avlat till dem som besöker kyrkan (*Diplomatarium Danicum*) och ärkebiskop Johannes som år 1489 ger fyrtio dagars ”indulgens” för de som besöker ”chrusifixen” och tre gånger ”bucka” och ”falla på ansiktet” (*Lunds ärkestifts urkundsbok*). I kyrkan finns ett bevarat gotiskt triumfkrucifix.

Nuvarande S:t Petri klosterkyrka i Lund bär stildrag som hör till 1300-talet. Kyrkan är uppförd i tegel och har salformad plan med tresidig avslutning i öster. Längst i väster finns spår efter en läktare som varit avsedd för nunnorna. Arkeologiska undersökningar under 1920-talet har visat att den nuvarande kyrkan föregåtts av en romansk stenkyrka med långhus, smalare kor och absid (Engström 1927). Av allt att döma har kyrkan också varit sockenkyrka under medeltiden. År 1423 omnämner ett brev ”nwnno sogn”

i Lund. En man i byn Värpinge omtalar i ett brev 1532, alltså före reformationen, att själasörjaren i S:t Peters nunnekloster är ”myn sognepræst” (Andrén 1984).

Några av klosterstiftelsernas kyrkor har under medeltiden eller under en viss period därav också varit sockenkyrkor. Det gäller benediktin-nunneklostrets kyrka S:t Petri i Lund, premonstratensernas Trinitatis-kyrka i Lund och S:ta Maria kyrka i Vä, samt (åtminstone från 1388) augustinerernas kyrka i Dalby. Premonstratensernas verksamhet i Lund och Vä blev dock kortvarig. Redan omkring 1200 hade klostren flyttats till Öved och Bäckaskog. Klosterkyrkorna på dessa platser är inte kända som sockenkyrkor. Likaså har premonstratensernas kyrka i Östra Tommarp förmodligen inte varit sockenkyrka. En annan kyrka i staden, S:ta Maria, är känd som sockenkyrka. Börtingeklostrets, Herrevadsklostrets och Allhelgonaklostrets kyrkor har inte varit sockenkyrkor och förmodligen inte heller Bosjöklöster.

Flera kloster, exempelvis Dalby, Tommarp och Herrevad, har haft patronatsrätt eller inkorporationsrätt till sockenkyrkor. Klostren har tillsatt sekulära präster eller ibland bröder som sockenpräster i dessa kyrkor. År 1508 omtalas en viss Jacop Jensøn som var broder i Herrevadskloster och sockenpräst i Kropp (Lunds ärkestifts urkundsbok). Från flera klosterkyrkor är dopfuntar bevarade (Bosjöklöster, Allhelgonaklostret, Dalby, Bäckaskog) vilket tyder på att detta sakrament inte var förbehållet sockenkyrkor.

HOSPITALSKYRKOR

Helgeandshus kom under loppet av medeltiden att stiftas i flera skånska städer. Helgeandshuset i Lund omnämns redan 1269 (Rosborn 1989). Kyrkan S:t Godehard, som varit knuten till hospitalet, revs först 1834. Enligt Brunius (1850) beskrivning var den uppförd i ”ren rundbågsstil”. Ett romanskt tympanon från kyrkan har sedermera placerats i domkyrkans södra tornportal. Den övriga planen synes enligt Brunius beskrivning ha utgjorts av ett västparti med en pelare som burit två rundbågiga öppningar. Det kan tolkas som en indikation på ett nedbrutet torn. Brunius beskriver kyrkan som långsträckt, utan smalare kor och raksluten i öster. Den ovanliga avslutningen i öster kan tyda på en ombyggnad.

Förutom kyrkan i Lund uppfördes troligen de övriga av Helgeandshusens kyrkor i Skåne tidigast under 1200-talet eller senare. Kyrkorna i Falsterbo, Simrishamn och Ystad är inte närmare kända. Helgeandshusets kyrka i Malmö, varav endast få murar påträffats, kan ha varit en treskeppig byggnad liknande den i Köpenhamn. I Landskrona, där kyrkan har byggts redan kort efter stadens grundläggning, har den enligt en karta från 1751 bestått av en enkel salkyrka med yttre strävpelare, vilket kan tyda på att den varit valvslagen. Kyrkorna i Åhus och Vä, ännu bevarade som ruiner, omfattade långhus med smalare kor.

Spetälskehusens eller S:t Jörgenshospitalens sjukhus med kyrkor fanns i Lund 1230, Åhus 1252 och Östra Tommarp 1285, samt etablerades i Ystad, Malmö, Landskrona, Skanör och Simrishamn senare under medeltiden. Kyrkan i Lund bestod i äldsta skedet av långhus, smalare kor och absid. Den omnämns redan 1230, men hade då varit i funktion i åtskilliga år eftersom den var i behov av reparation. Kyrkan i Åhus, vars grund undersökts arkeologiskt, kan ha uppförts i mitten av 1200-talet. Hur koret avslutats i öster är oklart. Hospitalskyrkan i Tommarp låg öster om staden. Vid ett gynnsamt tillfälle 1967 var det, p.g.a. variationer i grödans tillväxt, möjligt att få en uppfattning om kyrkans östra del. Sannolikt har kyrkan haft ett smalare kor med absid i öster.

Fig. 33. S:t Petri i Ystad uppfördes för det 1267 etablerade franciskankonventet. Västfasaden utformning här rör från kyrkans äldsta byggnadsfas, färdigställd omkring 1290. Under 1300-talets första hälft utvidgades kyrkan i öster och fick ett tresidigt avslutat korparti. Ett under 1300-talet tillfogat kapell på sydsidan kom ca 1430 att inlemmas i ett då uppfört sidoskepp. Klocktornet på kyrkans sydsida tillfogades omkring 1500. Efter reformationen har klosterkyrkan använts som församlingskyrka. Foto Bengt A. Lundberg 1998, RAÅ.

DE FÖRSTA TIGGARMUNKSKONVENTEN

År 1223 skänkte ärkebiskop Andreas Sunesen en tomt strax öster om domkyrkan till dominikanerna. Den kyrka som uppfördes var, enligt de mur rester som påträffats, sannolikt enskeppig med ett rakslutet korparti. Möjligen tillfogades senare ett sidoskepp i norr. Påträffade byggnadsdelar visar att åtminstone koret varit välvt (Blomqvist 1943, 1951). Dominikankonvent inrättades 1243 i Åhus och 1275 i Helsingborg. Klosterkyrkan i Åhus är inte närmare känd. Konventet i Helsingborg har förmodligen stiftats år 1275. De arkeologiska undersökningar som har gjorts visar att kyrkan har varit två- eller möjligen treskeppig. Koret har haft tresidig avslutning i öster (Kindström 1985).

Ett franciskankloster upprättades i Lund år 1238. Kyrkan har bestått av en enda lång enskeppig byggnadskropp med tresidig avslutning i öster (Carelli 1993). Både klostren i Ystad och Trelleborg stiftades 1267. De äldsta delarna i den välbevarade kyrkan i Ystad (fig. 33) är från 1200-talet och består av ett enskeppigt långhus med rakslutet korparti, välvt med tre stora kryssvalv. Ett urtag i en tegelmur i långhusets östra del visar att korpartiet sannolikt avskiljts med ett korskrank. Under 1300-talet uppfördes ett särskilt kor med tresidig avslutning och valv (Rydbeck 1943, Gustafsson 1989).

Sockenkyrkorna

SKRIFTLIGA OCH DENDROKRONOLOGISKA DATERINGAR

Under 1100-talet sköt byggandet i sten och tegel fart. Stora svårigheter finns när man vill ge en mer detaljerad bild av stenkyrkobyggandets kronologi och konjunktur. De medeltida skriftliga källorna innehåller generellt

mycket få upplysningar om kyrkobyggandet, än mindre om tidpunkter för uppförande av eller invigningar av kyrkor. I Knytlingasagan som skrevs ned omkring 1260 finns en beskrivning av Danmark under någon av kungarna Erik Emune, Erik Lam eller Valdemar den store, alltså perioden 1134–46 eller 1156–69. Beskrivningen redogör för vart och ett av stiftet och antalet ledungsskepp och kyrkor. Ett problem är om källans "C" ska tolkas som ett decimalt hundra eller storhundra på 120. I Lunds stift har enligt sagan funnits 353 eller 423 kyrkor (Wienberg 1993). Texten säger inget om kyrkornas byggnadsmaterial.

I Gumlösa tegelkyrka fanns tidigare en skrift på pergament som gav upplysning om att kyrkan invigdes 1191 eller 1192. Numera finns texten kvar endast som en avskrift på en tavla från 1669. Enligt texten hade kyrkan grundlagts av Thrugot Ketilsen och invigdes den 26 oktober 1191 av Absalon med assistens från biskoparna i Trondheim och Växjö. Enligt Christian Callmer (1941) har troligen originaltexten haft årtalet 1192 eftersom det stämmer bättre med andra tidsangivelser. Kyrkan är väl bevarad och undersökt och kan mycket väl härröra från den angivna tiden.

Mer problematisk är inskriften på ett pergament i Tryde kyrkas altare, endast känd i avskrift från början av 1800-talet. Denna ska kort ha meddelat årtalet 1160 (MDLX). Det har på goda grunder ifrågasatts om det verkligen varit ett årtal och inte t.ex. namnet på något av de helgon vars relikier fanns i altaret (Karlson 1975). I samband med restaureringen av S:ta Maria kyrka i Vä 1964 framkom en relikdosa innehållande en bit pergament, på vilket man kunde läsa ett årtal. Tyvärr finns osäkerhet och oenighet om läsningen. Historikern Toni Schmid har läst årtalet 1121 (MCXXI) och arkivarie Stefan Söderlind har läst 1231 (MCCXXXI) (Rydbeck 1965). Efter granskning av ett fotografi av pergamentsbiten håller jag för troligt, liksom tidigare Inger Ahlstedt Yrlid (1976), att texten ska läsas som 1121.

En försvunnen inskrift i Ravlunda kyrka angav 1259 som tidpunkt för kyrkans färdigställande. I detta fall kan en dendrokronologisk datering stödja riktigheten i detta. Virke från korets takstol har daterats till efter 1242 (± 5 år) (Svensson 1996).

Det skriftliga materialet ger således mycket få säkra hållpunkter. Byggnadsarkeologiska metoder och stilhistorisk analys av stensulptur och kalkmålningar har tillsammans med dendrokronologiska dateringar givit nya möjligheter att nå fram till säkrare resultat. Men fortfarande är de "säkra" dateringarna relativt få. Även med en dendrokronologisk datering finns svårigheter att bedöma vad den representerar: har virket återanvänts från en äldre träkyrka, är virket samtida med stenkyrkans uppförande eller härrör det från en senare ombyggnad?

Sedan andra hälften av 1970-talet har gjorts ett relativt stort antal provtagningar av virke från skånska kyrkor. Förutom Lunds träkyrkor och kyrkogårdar är Ystadsområdets kyrkor (Ljunits och Herrestads härader) mest välstuderade ur denna synpunkt, vilket beskrivits i Ystadsprojektets publikationer från sent 1980-tal. Här kan exempelvis nämnas Hedeskoga långhus med en datering till efter 1132, koret i Bjäresjö kyrka till 1150 (± 5 år) och ombyggnaden av Stora Köpings östparti till 1283 (± 5 år). Ett relativt litet antal av de analyser som gjordes kunde datera kyrkornas äldsta skede. Ofta kunde dateringarna sättas i samband med senare förändringar. I många fall var någon datering av virket inte möjlig.

Flera dendrodateringar av virke från skånska kyrkor har gjorts relativt nyligen (muntliga uppgifter från Barbro Sundnér och sammanställning i Linscott 2007). Många dateringar bör sammankopplas med förändringar eller restaureringar, men i några fall bör de förbindas med stenkyrkans

uppförandetid. Här kan nämnas kyrkorna i Norra Mellby (kor och långhus 1130–40-talet), Hammarlunda (långhus, efter 1132 med viss osäkerhet), Övraby (långhusets nockås 1126–37), Kävlinge (absid 1149–54), Stora Hammar (långhus 1151–55) och Vitaby (omkring 1160). Virke i Lyngsjö kyrkas taklag har daterats till 1100-talets andra hälft, men det finns rester av ett äldre brandskadat taklag. Kyrkans kalkmålningar dateras till perioden 1125–50 (Banning m.fl. 1976–82).

Dendrokronologiska dateringar till 1200-talet har noterats för kyrkorna i Linderöd (1220), Perstorp (1250-talet, långhus, korets nockås) och för den ovan nämnda Ravlunda kyrka (1240-talet). Virket i takstolen i Björka tegelkyrka har daterats till 1302. För kyrkorna i Visseltofta (1362–1404, 1419, 1443–45) och Hörja (omkring 1430) i norra Skånes skogbygd kan noteras påfallande sena dateringar. Kyrkorna har inte fått medeltida valv och det finns inga andra byggnadsdetaljer som talar emot en datering av kyrkorna till 1300- och 1400-talen.

Beträffande stadskyrkorna kan noteras prov från takstolen i Mariakyrkan i Helsingborg som daterats till omkring 1390.

BEVARANDEGRAD

Reformationen har otvivelaktigt medfört att många av medeltidens kyrkor övergivits och rivits. Socknar har försvunnit i synnerhet i städerna, men man kan inte utgå ifrån att det alltid ska sättas i samband med reformationen. Kyrkor och socknar har ödelagts långt dessförinnan. Exempel på detta finns i städer såsom Viborg och Slesvig (Nyborg 2004), samt på landsbygden i de välundersökta kyrkorna och kyrkogårdarna i Tirup, Torup och Gamle Grenå på Jylland och Refshale på Lolland (Kieffer-Olsen 1993). I Skåne saknas inte heller exempel. I medeltida handlingar omtalas att kyrkan i Övre Malmö (*Malmöge superiori*) hade nedbrutits, troligen omkring 1381. Orten låg söder om den medeltida staden (Övre) Malmö. Möjligen har kyrkan och byn legat vid Pildammarna i Malmö där man vid grävningar år 1864 påträffade tidigmedeltida gravar (Rosborn 1984). Staden Luntertun flyttades år 1516 till Ängelholm varvid, enligt kungligt brev, kyrkan skulle nedbrytas.

Jes Wienbergs sammanställning (1993) av det medeltida Danmarks samtliga kyrkor visar att Lunds stift drabbades hårdast av rivningarna under 1700- och 1800-talen. Utgångspunkten för beräkningen är förekomsten av ett helt eller delvis bevarat långhus och/eller kor. I det medeltida Lunds stift har 35 % av kyrkorna bevarat långhus och/eller kor, 31 % är delvis bevarade och 34 % är borta. Öster om sundet är bevarandegraden särskilt låg i Halland.

Mats Anglert (1995a) har i en senare studie sett närmare på sockenkyrkornas bevarandegrad i Skåne. Variationen är stor. Uttryckt i andelen rivna långhus är bevarandegraden sämst i den sydvästra delen av landskapet (Oxie, Vemmenhøgs och Ljunits härader) och i nordväst (Bjäre och Södra Åsbo härader). En större andel bevarade kyrkor finns i den norra och östra delen av landskapet (Villands, Gärds, Albo och Järrestads härader).

KYRKOTYPER OCH PLANFORMER

Den skånska stenkyrkan på landsbygden i Skåne har i det äldsta skedet vanligen bestått av ett långhus och ett smalare kor, med eller utan absid i öster (fig. 34). De romanska kyrkorna har mestadels både kor och långhus utlagda efter mer eller mindre vinkelräta och regelbundna grundplaner. Det finns exempel på vad som förefaller vara avsiktliga avsteg från detta mönster. I flera kyrkor är koret betydligt smalare i öster (Anderslöv, Bosjöklöster,

Degeberga, Frenninge, Gladsax). I några kyrkor är långhuset smalare i öster (Djurröd, Hedeskoga, Nevishög). Möjligen har avsikten varit att arkitektoniskt förstärka altaret som centralpunkt i kyrkorummet. I andra fall är det svårare att tolka en intention bakom grundplanen. En möjlig förklaring är anpassning till en tidigare träkyrka eller byggnadsetapp. I kyrkorna i Gislöv och den närbelägna Räng är långhuset bredare mot öster, ett drag som förefaller ovanligt. I enstaka fall ligger koret väderstrecksmässigt mycket förskjutet i förhållande till långhuset, såsom i kyrkorna i Andrarum (mot söder) och Konga (mot söder).

Salkyrkotypen, där kyrkan inte har någon smalare koravdelning, är företrädd i Ivö kyrka (fig. 34) samt i Utvälinge kapell, Lübeckerkapellet i Simrishamn och Arilds kapell. Samtliga är troligen uppförda under senmedeltiden. Några säkra exempel på sockenkyrkor på landsbygden med salformad plan uppförda före 1350 finns inte. Den i tegel uppförda kyrkan i Ivö har kalkmålningar som dateras till 1430–60. Kyrkan är möjligen inte mycket äldre.

Det finns alltså en kronologisk faktor bakom kyrkornas planformer. Kyrkobyggnader som saknar smalare kor hör i Skåne företrädesvis till perioden efter 1100-talets och 1200-talets expansiva kyrkobyggnade.

Däremot är det förhastat att dra slutsatsen att kyrkor med smalare kor inte längre nyuppförs efter den romanska perioden. Det finns flera skånska kyrkor som har romansk plantyp, men som kan misstänkas ha en förhållandevis sen datering. Södra Sandby kyrka, strax öster om Lund, har efter en murverksundersökning daterats till 1400-talets slut. Troligen kan den vara ännu senare. I ett svarsbrev från det kungliga kansliet år 1593 (*Kancelliets brevbøger*) talas det om att de förmögnare kyrkorna ska hjälpa till att slutföra uppförandet av den sockenkyrka som ”menige sognemend” i Sandby påbörjat.

Flera exempel visar att långhus och smalare kor varit den vanligaste plantypen medeltiden igenom. De undersökningar som gjorts av kyrkan i Hälestad kan tyda på att den uppförts under 1400-talets senare hälft (Karlsson 1998). På kyrkogården finns dock en romansk gravsten vilket tyder på att det funnits en äldre kyrka. Kämpinge kyrka vid Skanör-Falsterbo har efter arkeologiska undersökningar daterats till omkring 1400 (Karlsson 1998). Troligen har kyrkan haft ett smalare kor med en tresidig avslutning i öster. Murverkens utformning och skriftliga belägg tyder vidare på att de vid Linderödsåsen belägna kyrkorna i Hörröd och Svensköp har uppförts omkring 1411 respektive under perioden 1390–1465 (Karlsson 1998). S:t Gertruds kyrka i Vä har, med hänsyn till gavelblinderingens utformning, troligen uppförts under senare delen av 1400-talet.

Endast två rundkyrkor är kända i Skåne, nämligen Valleberga (fig. 136) och S:t Mikael's kapell, den senare en integrerad del i Helsingborgs fästning. På Bornholm finns som bekant ytterligare fyra rundkyrkor (Nilsson 1994).

Beträffande kyrkorna i städerna har åtminstone fram till 1200-talets mitt den typiskt romanska planformen med långhus och smalare kor varit allena rådande (här bortses från de äldre konventskyrkorna). I Åhus har stadskyrkan S:t Maria bestått av ett långhus uppfört i sten och ett kor med absid uppfört i tegel. S:t Nikolai kyrka i Trelleborg var i sin helhet uppförd i tegel och hade ett smalare rakslutet kor i öster.

S:t Olofs kyrka i Skanör är från 1200-talet. Den ursprungliga korgestaltningen är oklar. Kyrkan utvidgades med ett större kor ca 1440, enligt dendrokronologisk datering (fig. 62, 69). S:t Gertruds kyrka i Falsterbo har ett gotiskt långhus daterat från 1200-talets slut till 1300-talets slut och en senare korutvidgning från 1400-talets början. Byggnadsutvecklingen för de närliggande kyrkorna i Skanör och Falsterbo är på ett antal punkter den-

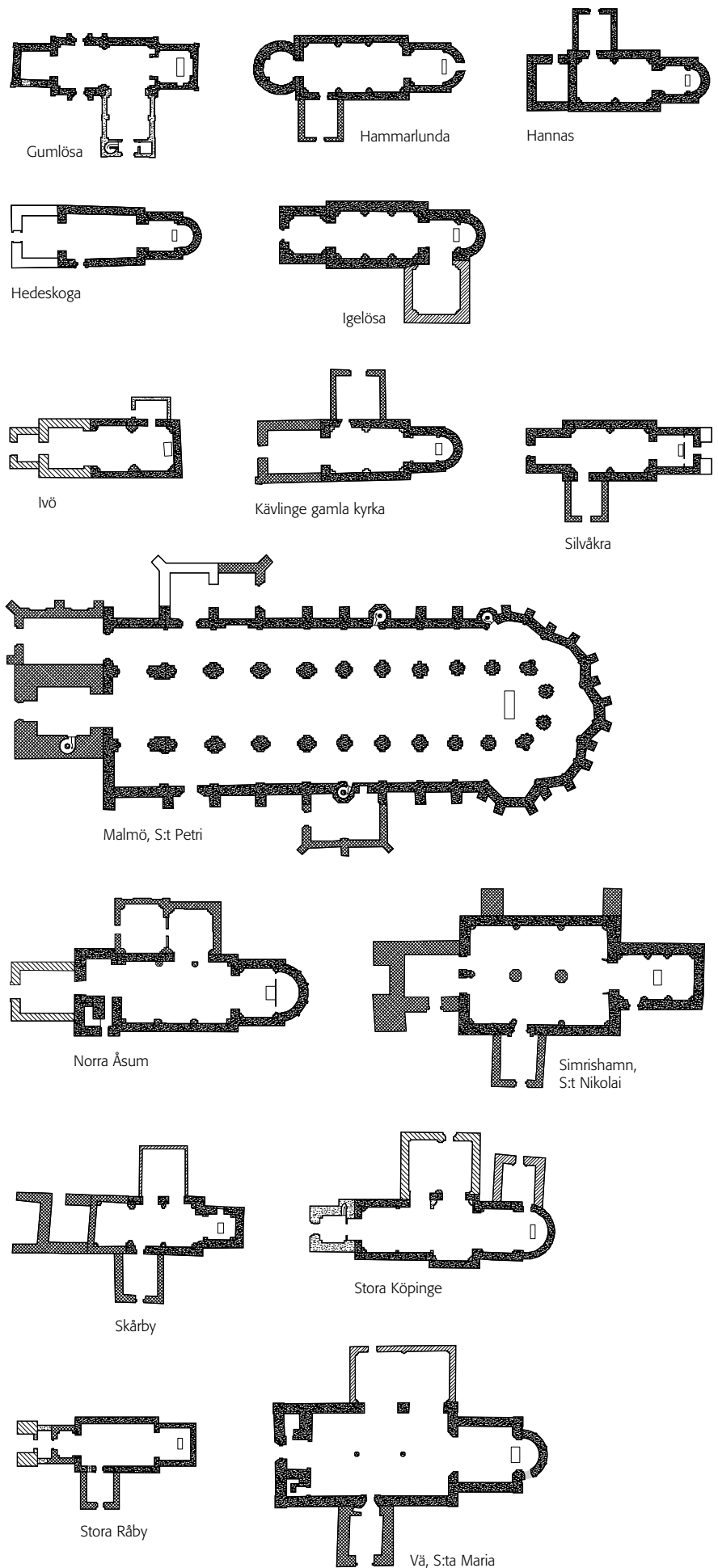

Fig. 34. Ett urval helt eller delvis bevarade kyrkor från äldre medeltid (~1350) i skala 1:800. Planritningarna avser att på ett överskådligt sätt ge en uppfattning om kyrkornas planform, storlek och byggnadshistoria. Förlagorna är vanligtvis hämtade från ritnings-samlingen i ATA. Förlagornas mer detaljerade information har utelutits, däribland fönsteröppningar och innertakets form.

	–1350		1860–1950
	1350–1550		1950–
	1550–1760		Ospec.
	1760–1860		

0 5 10M

samma. Likheter mellan de två stadskyrkorna finns också i dimensioner och proportioner (Ersgård 1988).

Redan under 1200-talet kan större treskeppiga kyrkor ha uppförts i de skånska städerna. S:ta Maria kyrka i Ystad, en romansk tegelbasilika, kan möjligen dateras redan till 1200-talets mitt. S:ta Maria kyrka i Helsingborg, en pseudobasilika i tegel med tresidigt kor, har daterats från 1200-talets slut till 1400-talets början. Kyrkan har föregåtts av en romansk kyrka uppförd med sandstenskvader. S:t Petri tegelkyrka i Malmö, med en polygonal avslutning med koromgång i öster, uppfördes under 1300-talet (fig. 34, 63). S:t Johannes kyrka i Landskrona som revs 1750–80 var en tegelbasilika med polygonalt kor, uppförd under 1400-talets första hälft (de Fine Licht 1976). Båstads än i dag bevarade stadskyrka i tegel har en likartad utformning och datering (Bohrn 1959, fig. 64).

KYRKORUMMET'S GESTALTNING

Under loppet av medeltiden har kyrkorummets gestaltning och funktion förändrats under påverkan av liturgi, trosuppfattning och samhället i stort. Med nuvarande kunskapsläge är det emellertid svårt att tolka och följa förändringarna i detalj.

I flera romanska kyrkor finns fortfarande murade bänkar längs väggarna i långhuset, eller så har sådana påträffats vid arkeologiska undersökningar. Det gäller exempelvis kyrkorna i Finja, Knislinge och S:ta Maria i Vä. I Norra Åsums kyrka har det funnits väggbänkar inte bara i långhuset utan också i tornet och koret (Lindhagen 1972). Även i Hammarlunda kyrka har det funnits murade bänkar i tornet (Gustafsson & Weidhagen 1968). I Drottens kyrka i Lund har det funnits murade bänkar centralt i långhusets östra del samt i koret (Cinthio 2002). Golvet och bänkarna kring långhusets västra vägg kan ibland befinna sig på en något högre nivå. Detta har tolkats som en markering av platsen för kyrkans patronus eller de förnämsta (Olsen 1967). Det kan noteras att även i Norra Åsums kyrka, som har ett västtorn med empor, har den västra delen av långhuset haft en något högre nivå.

Huruvida bänkarna faktiskt utnyttjats som sittplatser under mässan har ifrågasatts (Norn 1982). Det får anses troligt att menigheten i regel stått under mässan under medeltiden och en tid efter reformationen. Det har föreslagits att bänkarna ska sättas i förbindelse med den kyrkliga rättskipningen (Holmberg 1990). I sammanhanget bör noteras att stenbänkar inte påträffats vid undersökningar i flera kyrkor, exempelvis Nedraby och Tjörnarps. Huruvida detta ska tolkas som att stenbänkar ursprungligen saknats eller om inga rester funnits kvar är osäkert. Mer eller mindre intakta golvlager är troligen en förutsättning. En annan möjlighet är att det funnits bänkar i trä, något som det finns exempel på från Gotland och Jylland (Karlsson 1998, Skov 1979).

Under 1100-talet har dopfunten varit centralt placerad i långhuset, ofta förskjuten åt väster. Lämningar efter det podium på vilket dopfunten stått och den ränna genom vilket vattnet runnit ned genom golvet har påträffats i några kyrkor, exempelvis Drotten i Lund och Stora Köpinge. Arkeologiska undersökningar på nuvarande danskt område har visat att dopfundens podium under medeltidens lopp flyttats närmare långhusets västvägg eller in i västtornet (Als Hansen 1995). I Saritslövs kyrka, nedlagd i samband med reformationen, har vid arkeologiska undersökningar påträffats ett podium till en dopfont i den senmedeltida västförlängningen (Karlsson 1998).

I många kyrkor har i långhuset, på var sida av triumfbågsväggen, funnits sidoaltare. Det är oklart om de alltid ska uppfattas som ursprungliga. I

Fig. 35. Interiören av Borrie medeltidskyrka sattes åter i stånd vid en genomgripande restaurering 1927–28 (jfr fig. 25). Långhusets östmur är återskapad utifrån bevarade byggnadsdelar. Den rundvålvda triumfbågen öppnar sig mot koret och flankeras av halvrunda absidnischer, framför vilka sidoaltare stått. Vålvningarna vilar på lejonkrönta pilastrar. Foto Per Blomberg 2009.

flera kyrkor finns nischer i triumfbågväggen vilka indikerar att altaren har funnits på dessa platser. Sidoaltarna har oftast nedbrutits efter reformationen. Spår av dem finns ibland kvar ovan golv, medan andra har påträffats vid arkeologiska undersökningar.

Övergången mellan långhus och kor är i Skåne ett outforskat område. Några intakta medeltida korskrank eller liknande är inte bevarade. Senast från mitten av 1200-talet har domkyrkan i Lund varit försedd med en lektoriemur med absidnisch och altare mellan skeppet och transepten. I Dalby kyrka har, sannolikt under 1200-talet, en lektoriemur med altarnisch tillkommit. Undersökningarna av Drottens kyrka avslöjar att en sekundär lektoriemur uppförts, kanske i slutet av 1100-talet. I S:ta Maria kyrka i Vä kan kyrkan i ett äldsta skede ha haft ett enklare korskrank (ursprungliga hål för bjälkar finns i triumfbågen) vilket senare förändrats till ett mer omfattande lektorium som delvis vilat på fristående pelare. En liknande konstruktion kan ha funnits i Fjälkinge kyrka.

I en rad sockenkyrkor på landsbygden har spår efter skrank eller väggar iakttagits: Bjäresjö, Felestad, Ingelstorp, Lackalänga, Maglarp, Nedraby, Nymö, Valleberga, Östra Herrestad (Brunius 1850, Rydbeck 1936). I vilken omfattning det varit ursprungliga arrangemang är oklart och likaså finns oklarheter i hur skiljevågarna varit utformade. I Maglarps kyrka finns rester av ett sekundärt korskrank från 1200-talets början som var uppfört i tegel med en murtjocklek av 60 centimeter och vilade på en mittpelare i triumfbågen. Den närbelägna kyrkan i Gislöv, troligen uppförd i början av 1200-talet, har av allt att döma redan från början byggts med en avskärmade lektoriemur och har trappor inbyggda till ambonen i triumfbågens norra och södra sida (Jönsson 1995). I Valleberga kyrka finns tre relief-

Fig. 36. Reliefstenar från Valleberga kyrka. Troligen kan relieferna ha ingått i en lektoriemur, d.v.s. en mur som markerat övergången mellan långhus och kor. Tillsammans med förlorade partier motsvarar stenrelieferna bredden på kyrkans triumfbåge. Foto Mattias Karlsson 2010.

stenar, med drag av Carl Stenmästares verkstad, som troligen ingått i en liknade mur (fig. 36). I S:ta Maria kyrka i Vä har påträffats en liknande sten med reliefer på båda sidor vilken antas ha ingått i ett lektorium.

PORTALER OCH FÖNSTERÖPPNINGAR

Kyrkorna från 1100-talet i Skåne har motställda långhusportaler i norr och söder. Så vitt bekant finns det inga undantag från denna regel. Mönstret kan ha funnits redan på 1000-talet. Den östra träkyrkan i Kattesund i Lund har haft en nordportal och förmodligen en motsvarande i söder. Portalerna är normalt belägna på ett relativt kort avstånd från kyrkans västgavel. Avståndet kan dock variera. Ett långt avstånd mellan portalerna och västväggen har tolkats som en indikation på att det invändigt i väster kan ha funnits (herrs-kaps-)bänkar. En relativt östlig placering av portalerna kan också indikera ett tidigare västtorn (Sundnér 1989).

I några få kyrkor har portalerna en central placering mitt på långhusväggen. Detta finner man i domkyrkan i Lund och S:ta Maria kyrka i Vä (fig. 34). Även i S:ta Maria kyrka i Åhus kan man notera en nästan central placering av den återstående sydportalen. I mer ordinära sockenkyrkor är denna placering av portalerna mycket ovanlig, men den förekommer dock på den återstående nordsidan av Tosterups kyrka. Den senmedeltida vallfartskyrkan i S:t Olof har också centralt placerade portaler.

Under medeltidens lopp försvinner bruket med två portaler. Den ena portalen har oftast murats igen och vapenhus uppförts vid den portal som fortfarande användes. Ofta var det sydportalen man fortsatte att nyttja. Det finns emellertid exempel som visar på det omvända förhållandet, att det var nordportalen som användes och under senmedeltiden eller senare fick ett vapenhus. Detta ser vi i kyrkorna i Emmislöv, Hannas (fig. 34), Norra Nöbbelöv och Östra Karaby. I de fall vapenhuset ligger i norr finner man ofta att byns gårdar eller landsvägen ligger på denna sida om kyrkan.

Det sägs ofta att sydportalerna har den rikaste utformningen. Flera nordportaler är dock minst lika präktiga som sydportalen. Här kan nämnas nordportalen i Gislöv, den med baldakin försedda nordportalen i Gudmuntorp (riven) och möjligen även Munkarp. Även här kan nordportalens utformning vara ett uttryck för att det är denna sida av kyrkan som besökaren först mött.

Det finns flera exempel på kyrkor från tiden omkring 1200 eller senare som saknar nordportal, exempelvis kyrkorna i Araslöv, Ilstorp, Rya och Svensköp samt Utvälinge kapell. När nordportalen förlorar i aktualitet på landsbygden, fortsatte de stora senmedeltida stadskyrkorna vanligtvis att

uppföras med flera portaler – även på kyrkans norra sida. Här kan som exempel nämnas S:ta Maria i Helsingborg och S:t Johannes i Landskrona.

Västportaler förekommer under 1100-talet i förbindelse med torn/västverk. Under senare perioder förekommer västportaler på flera stadskyrkor, exempelvis S:ta Maria i Helsingborg och S:ta Maria i Åhus, men också på landsbygden såsom S:t Olofs kyrka på Österlen. I Arilds kapell och Helgeandshusets kyrka i Vä har den enda ingången troligen varit i väster (Helgeandshuset stiftades 1481; Graebe 1971, Jansson 2005).

Portaler på korets sydsida, s.k. korportaler eller prästdörrar, förekommer sällan i Skåne. Det finns emellertid brister i dokumentationen, vilket gör det svårt att få en mer säker uppfattning om förekomsten. Som exempel på romanska korportaler har nämnts S:t Nikolai kyrka i Simrishamn, där en korportal fortfarande finns synlig i sydsidans murverk. I samband med den arkeologiska undersökningen av S:ta Maria minors kyrka i Lund i början av 1900-talet konstaterades en korportal (Holmberg 1990), men säkra uppgifter saknas om huruvida den var ursprunglig.

Några mer säkra dateringar bör nämnas. En tidig datering har givits korportalen i S:ta Maria kyrka i Vä där den anses ha tillkommit kort efter det att kyrkan övertagits av premonstratenserna på 1160-talet (Jönsson 1987). Stora Köpinge kyrkas absidkor (fig. 34), dendrokronologiskt daterat till omkring 1280, var försett med korportal i söder (Jönsson 1996). När ett nytt absidkor uppfördes i S:ta Maria kyrka i Åhus, troligen under decennierna vid 1200-talets mitt, har det i söder fått en rundbågig portal (Rydbeck 1943). Björka tegelkyrka med ursprunglig korportal kan enligt dendrokronologisk datering ha uppförts omkring 1302.

En försiktig slutsats är att korportalerna i Skåne endast undantagsvis hör till 1100-talet. Uppgifter om korportaler i övrigt förekommer, men dateringarna är oklara (kyrkorna i Fru Alstad, S:ta Gertrud i Falsterbo, S:t Olof i Skanör, Torekov och Östra Ingelstad). I Göinge härad finns ett flertal belägg. Bl.a. visar en av Carl Georg Brunius dokumenterad korportal i Hästveda kyrka romanska drag i form och material. Möjligen kan förekomsten i denna del av Skåne parallelliseras med en tämligen rik förekomst av korportaler i Blekinge och Småland.

Den romanska absidkyrkan har alltid haft minst ett fönster i öster, ofta smalt och rundbågigt. I Flädie och Sireköpinge kyrkor finns sällsynta exempel på rundfönster. Vid somliga kyrkor, som i exempelvis Färlöv, Gislöv, Maglarp (fig. 42) eller S:ta Maria i Vä (fig. 32), har absiden försetts med tre fönster. I den sistnämnda kyrkan är emellertid det norra och södra fönstret sekundärt.

De rakslutna kyrkorna visar liknande variationer. I Gumlösa tegelkyrka, uppförd omkring 1190, finns två fönster i öster, liksom troligen även i den närbelägna tegelkyrkan i Emmislöv. Flera rakslutna kyrkor har uppförts med tre fönster i öster, exempelvis premonstratensernas kyrka i Bäckaskog, Rinkaby, S:t Nikolai i Simrishamn, S:t Nikolai i Trelleborg, S:ta Maria i Åhus. En trefönstergrupp, med det mellersta fönstret något högre, blir vanligt under 1200-talet.

Antalet fönster på korens norra och södra sidor kan vara betingat av kyrkornas storlek och behovet av ljus, men andra symboliska eller praktiska skäl kan inte uteslutas. I Lyngsjö kyrka har koret två ursprungliga fönster i vardera norr- och sydmuren, varav de västra är så lågt placerade att man utifrån kan kika in kyrkorummet. Möjligen kan man här se ett samband med det gyllene antemensale som pryder kyrkans altare (Eriksson 1992). I Skurups kyrka finns ett fönster beläget nära marken i södra kormuren. Placeringen kan tala för att det varit ett hagioskop, en öppning varifrån man utifrån kunnat beskåda altaret (Holmberg 1990).

Långhuset har i regel haft två eller tre fönster i söder och i norr. Här kan dock noteras flera kyrkor som inte följer detta mönster. I Gumlösa tegelkyrka, som är en förhållandevis liten kyrka, sitter fyra fönster på varje långhusmur, fördelade i par på var sin sida om den kraftiga lisen som utvändigt markerar långhusets två kryssvalv. Murverksundersökningar har visat att Kävlinge (absiden dendrodaterad till 1150-talet), Röddinge och Hannas romanska absidkyrkor helt saknat fönster åt norr. Detsamma gäller den yngre i öster rakslutna tegelkyrkan i Araslöv.

I Småland har konstaterats att flera av de äldsta romanska stenkyrkorna saknat fönster i norr (Ullén 2006). Samma fenomen har konstaterats på en del kvaderstenskyrkor på Jylland (Mackeprang 1944). När det blev ovanligare i Skåne med fönsteröppningar (och portaler) i norr är oklart. Att det senast hänt under hög- eller senmedeltid verkar tydligt. Exempelvis har den igensatta nordportalen i Tosterups kyrka övertäckts med kalkmålningar under perioden 1450–75 vilket ger en säker *terminus post quem* för när den tagits ur bruk. Troligen finns ett samband med den under senmedeltiden och efterreformatorisk tid rådande uppfattningen om kyrkans norra sida som en ”ond” sida, på vilken man föredrog att inte bli begravd. Det finns givetvis exempel på undantag. Professor Sven Nilsson i Lund skriver i en reseberättelse från 1819 att ”det är märkligt, att på Lunds [domkyrka] och några flera kyrkogårdar i Skåne begravs utan avseende lik både på norra och andra sidor, så att den vidskepelse att hava avsky för det stället icke ännu uppkommit; tvärtom läggas de hederligaste liken på norra ändan av kyrkan” (Nilsson 1819).

Västfasaderna har ofta förändrats i samband med ombyggnader eller torntillbyggnader. Ändå finns flera exempel på ursprungliga fönsteröppningar i väster. I de romanska kyrkorna från 1100-talet i Saxtorp och Barsebäck finns rester av fönsteröppningar i långhusets västgavel. Fönster i väster finns också i de senare kyrkorna i Eljaröd, Nedraby, S:ta Gertrud i Vä och S:t Nikolai i Simrishamn.

YTERTAK

Takläggningen på stenkyrkorna i Skåne har sannolikt i hög grad utgjorts av bly. I kyrkobeskrivningar från 1600-talet och fram till ca 1800 är blytak vanligt förekommande, varefter de övergavs till förmån för andra material. I Frosta härad hade samtliga kyrkor år 1746 blytäckta tak. Endast den lilla kyrkan i Svensköp hade en enkel beklädnad med spån. Blytak är ett förhållandevis ovanligt taktäckningsmaterial i Sverige norr om Skåne. Redan i Blekinge är det ovanligare. Få skånska kyrkor har i dag tak av bly. Ofta finns bly bara på en mindre del av kyrkan, som tornet eller absiden. Lunds domkyrka har fortfarande blytäckning på alla tak. En anledning till blytakens försvinnande är den relativt höga kostnaden för material och underhåll. Församlingen i Reslöv ville år 2006 ersätta blytaket på Reslövs kyrkas torn från 1828 med ett billigare och miljövänligare tak av kopparplåt, vilket länsstyrelsen motsatte sig av kulturhistoriska skäl. Ärendet avgjordes i länsrätten till länsstyrelsens fördel.

KYRKORNAS STORLEK

En sammanställning av de ursprungliga långhusens storlek i det medeltida Danmarks sockenkyrkor på landsbygden visar en statistisk skillnad mellan olika områden. De minsta långhusen finner man på Själland och i Skåne med 71 respektive 72 m². Långhuset på Bornholm är avgjort större med 85 m². I Halland och Blekinge är de ännu större med 97 och 136 m². För Jylland är siffran 87 m² och för öarna (Lolland, Falster och Mön) är den 95 m².

Även i Skåne finns tydliga skillnader (Karlsson 1998). Beräknade medelvärden för olika häradar visar att de minsta långhusen återfinns i den södra delen av landskapet. I den nedre delen av spektrat finns Ljunits och Herrestads häradar med 58 m², följt av Oxie (63 m²), Ingelstads (63 m²), Torna (65 m²), Färs (66 m²), Onsjö (66 m²), Vemmenhögs (67 m²), Bara (67 m²), Harjagers (68 m²), Skytts (70 m²) och Järrestads (70 m²) häradar. Därefter följer ett språng upp till 75 m² för Albo och Norra Åsbo. De största långhusen återfinns i den mellersta och norra delen av landskapet, med Rönnebergs (76 m²), Frosta (76 m²), Villands (77 m²), Södra Åsbo (78 m²), Luggude (82 m²), Gärds (82 m²), Göinge (83 m²) och Bjäre (94 m²) häradar.

En jämförelse med antalet tiondegivare per socken omkring år 1570 visar att det finns demografiska omständigheter bakom mönstret. Mot bakgrund av medelvärdet för antalet tiondegivare är socknarnas storlek, mycket generellt uttryckt, minst i söder och störst i norr. Det finns avvikelser. Färs härad har relativt sett många tiondegivare mot bakgrund av den samlade långhusarealen. På andra sidan av skalan finner man Norra Åsbo och Rönnebergs häradar som har relativt få tiondegivare fördelade på långhusarealen.

Mats Anglert (1995 b) har föreslagit några olika förklaringar till denna bild. En hypotes är att kyrkornas spridning sammanhänger med förekomsten av storgods och storgårdar. Större sammanhängande godskomplex i nordöstra Skåne – vilket också är en hypotes – kan ha resulterat i att ett mindre antal kyrkor byggts. En annan hypotes är att det finns ett nära tidsmässigt sammanhang mellan stenkyrkobyggandet och sockenbildningen i den nordöstra delen av Skåne, medan det i sydväst redan omkring 1100 funnits ett stort antal befintliga kyrkor att ta hänsyn till.

En förhållandevis stor del av de största romanska sockenkyrkorna från 1000- och 1100-talen återfinns i de tidiga städerna och bland kyrkor som också varit konventskyrkor. I Lund kan noteras flera stora tidiga stenkyrkor: Drotten (S:t Trinitatis, 260 m²), den äldsta hypotetiskt rekonstruerade domkyrkan (140 m²), S:ta Maria i Vä (195 m²), S:ta Maria i Tommarp (112 m²), S:t Peter i Helsingborg (170 m²) och S:t Clemens i Helsingborg (107 m²). De senare stadskyrkorna i Skanör, Falsterbo, Trelleborg, Åhus, Ystad, Malmö, Luntertun, Landskrona och Båstad är givetvis också förhållandevis stora kyrkobyggen.

Stenkyrkobyggandets kronologi och geografi

Det är förenat med svårigheter att kronologiskt skikta 1100- och 1200-talens romanska stenkyrkor. I de försök som har gjorts har flera aspekter eller variabler använts och kombinerats, som exempelvis dateringar av kalkmålningar och stensulptur, förekomst av tegel i kyrkan, planform och murverkets material och karaktär. Den mest fullständiga studie av kyrkorna i ett sammanhållet område som gjorts i Skåne ägnades Ljunits och Herrestads häradar i Ystadsprojektet, från slutet av 1980-talet. Kyrkorna placerades i en relativ och absolut kronologi. I det sammanhanget kom dendrokronologiska dateringar till flitig användning.

I den korta översikt som här följer är det givetvis inte möjligt att kronologiskt sortera samtliga Skånes kyrkor. I diskussionen kring enskilda kyrkor vägs ofta flera olika variabler in, vilket inte är möjligt i detta sammanhang. Tanken är att presentera de stora dragen i stenkyrkobyggandet. För dateringarna av kyrkorna kommer kalkmålningarna att användas, vilka ger en datering *ante quem* av kyrkan, dendrokronologiska dateringar, skriftliga belägg (vilka är mycket få) och förekomsten av tegel i byggnaderna. Den

bild som tonar fram behöver kompletteras och nyanseras. Här kommer murverksundersökningar och förekomst av stensulptur att nyttjas.

Den geografiska aspekten av stenkyrkobyggandet i Skåne kommer inte att disponeras efter utsnitt av landskapet, de må vara historiskt-administrativa som häraderna eller efter kultur- eller naturgeografiska gränser. Att gå igenom kyrkobyggandet i varje härad blir för detaljerat och kunskapen om de olika regionerna är alltför ojämn. Framställningen kommer att i hög grad pendla mellan en överblick över hela Skåne och enskilda kyrkor. Kyrkobyggandets regionala särdrag kommer först därefter att sammanfattas. Vissa områdesbenämningar, såsom exempelvis ”sydöstra Skåne”, är avsiktligt vald för att beteckna ett med lösa konturer definierat område.

De romanska kalkmålningarna är en relativt väl bearbetad kategori som ger en säkrare och mer precis dateringsgrund än kyrkornas murverk eller stensulptur (se vidare s. 99). De tidiga verkstäderna har arbetat med samma råmaterial och förflyttat sig mellan kyrkor på långa avstånd från varandra. Det är en omständighet som underlättar stiljämförelser och dateringar. Förhållandena är annorlunda med stensulpturen. I Skåne har de geologiska förhållandena och det material som varit tillgängligt skiljt sig åt. Bearbetningen av stenen tycks i hög grad vara regionalt fördelad på olika skolor eller traditioner, vilket försvårar uppbyggandet av en kronologi för hela landskapet.

Kalkmålningarna från ca 1125–50 återfinns i sydvästra Skånes kyrkor: Asmundtorp, Flädie, Hofterup, Stävie, Södra Åsum, Vallkärra, Västra Vemmerlov och Östra Sallerup, samt i nordöstra Skåne: Finja, Lyngsjö, Vinslöv och Vä. Utbredningen visar att kyrkor uppförs i Skåne i flera områden före mitten av 1100-talet, d.v.s. trakten av Lund ner mot Söderslätt, kring Ringsjön, i Göinges södra delar och på Kristianstadsslätten. Det är i sammanhanget viktigt att framhålla att kalkmålningarna endast ger en uppfattning om ett minsta antal.

Vissa kyrkor kan lyftas fram som tidiga utifrån andra kriterier. Karaktären på murverket har gjort att exempelvis Bonderups kyrka vid Dalby samt Stora Herrestads och Skårby kyrkor vid Ystad har daterats till 1100-talets början. Kyrkor uppförda med murar (delvis) i *opus spicatum*, som Härslöv och Hofterup, har givits dateringar som går ned i 1000-talet (Holmberg 1977, Schultz 1935). I Övraby kyrka nordöst om Ystad finns romanska kalkmålningar vilka har daterats till ca 1150–1200 (Ahlstedt Yrlid 1976, Banning 1984). En nyligen genomförd dendrokronologisk datering av kyrkans ryggåsbjälke kan tyda på en uppförandetid under 1130-talet. Dendrokronologiskt daterat virke i Norra Mellby kyrka, i södra delen av Göinge härad, tyder på att den uppförts under 1130-talet (Linscott 2007).

I de flesta av Skånes centrala bygder finns således exempel på kyrkor som uppförts före 1150. I vissa områden är kunskapen om de tidigaste kyrkorna mindre god eller osäker. I sydöstra Skåne finns en rik romansk arkitektur, men i den äldre konstforskningen sätts den i tid snarast efter än före 1100-talets mitt (Rydbeck 1936). Romanska kalkmålningar från 1100-talet saknas i stor utsträckning. Men det kan vara en ren tillfällighet. De försvunna kalkmålningarna i exempelvis Tryde och Löderups kyrkor har inte daterats närmare än till den ”romanska” stilperioden.

Bland stenkyrkorna från tiden före ca 1150 finner man flera som kan ha uppförts med ursprungliga torn. I sydvästra Skåne finns belägg för tidiga små kvadratiska torn t.ex. i kyrkorna i Asmundtorp, Hofterup och Vallkärra. Torn av den rektangulära typen, vars nord- och sydvägg går i flykt med långhuset, finns i kyrkorna i Finja (fig. 45), Vä (fig. 34) och Östra Sallerup. De båda torntyperna förekommer av allt att döma före ca 1150.

Fig. 37. Sydportalen i Saxtorps kyrka. På den kraftigt ombyggda kyrkans sydsida finns rester kvar av den skulpturalt utsmyckade romanska portalen. I portalens två yttersta språng bär kolonnetter sicksackformade arki-volter av en utformning som tyder på anglo-saxiska eller anglo-normandiska influenser. Foto Mattias Karlsson 2011.

Kalkmålningar visar att senast under perioden ca 1150–75 har kyrkorna i Fjellie, Silvåkra, Västra Sallerup och Västra Tommarp i sydvästra Skåne och Gualöv i nordöstra Skåne uppförts. Kalkmålningar daterade till ca 1175 tyder på att även kyrkorna i Bjuv, Harlösa, Igelösa, Sireköpinge och Strövelstorp är relativt tidiga. I Sireköpinge kyrka finns en uppsättning kalkmålningar som är äldre än de som daterats till ca 1175.

Murverkets karaktär och fasta stendetaljer har också varit utgångspunkt för dateringsförslag. I Harlösa kyrka visar (troligen ursprungliga) fönsteröppningar med tegelomfattningar att den sannolikt uppförts en bit efter 1100-talets mitt, kanske snarast mot dess slut. Den med sicksackmönster ornamenterade portalen i Saxtorps kyrka (Sundnér 1973) torde kunna dateras till omkring mitten av 1100-talet (fig. 37). Vidare har mot bakgrund av murverkets karaktär föreslagits dateringar före ca 1175 för kyrkorna i Kvistofta, Väsby, Vellinge och Stora Hammar (Holmberg 1977). I det sistnämnda fallet finns också dendrodateringar av virke från 1150-talet (Rosborn 2002).

Dendrodateringar av virke i Bjäresjö kyrka visar att kor och absid uppförts omkring 1150 och resterande del av kyrkan med torn troligen kort tid därefter. I Kävlinge visar resultaten från de dendrokronologiska undersökningarna att kyrkan uppförts under tidigt 1150-tal. Hammarlunda kyrka har efter en murverksundersökning förslagvis givits en datering till mitten av 1100-talet. Vitaby kyrka i Albo härad i östra Skåne kan, enligt dendrodatering, ha uppförts under 1160-talet.

I nordvästra Skåne, i Bjäre, Södra Åsbo och Norra Åsbo härad, har många kyrkor rivits, och det som finns kvar är förhållandevis utforskat. Ändå finns här några kyrkor som bör ha uppförts före 1150 eller kort tid därefter. Strövelstorps kyrka (Södra Åsbo hd) har redan omnämnts ovan. Kyrkan i Gråmanstorp (Norra Åsbo hd) visar i sina prydliga norr- och sydportaler, med tympanon med lejon och gripar i plattrelief, en utformning som med hänvisning till domkyrkan har daterats till 1100-talets mitt (Thun 1961).

En relativt stor andel av kyrkorna som omtalats ovan, uppförda under 1100-talets förra hälft eller mitt, är belägna i södra, västra och i viss mån nordöstra delen av landskapet.

I den sydöstra och östra delen av landskapet är, trots många romanska kyrkor, beläggen för kalkmåleri med dateringar till 1100-talet färre. Det behöver inte betyda att det saknats tidiga stenkyrkor i detta område. Exempelvis har det troligen funnits en eller två stenkyrkor med en datering till tiden före eller omkring 1150 i kungalevet Östra Tommarp. Övraby kyrka har tidigare nämnts som en trolig tidig kyrka (fig. 144 a–b). Den på många sätt intressanta kyrkan i Tryde, med sin dopfont och sitt breda västtorn, har länge betraktats som invigd år 1160 och datumet har varit utgångspunkt i flera dateringsdiskussioner. Som nämnts finns dock frågetecken kring tolkningen av den pergamentslapp som påträffats i altaret.

För att ge en mer fullständig bild av stenkyrkobyggandet under 1100-talet måste kyrkornas skulpturala utsmyckning vägas in. Utgångsläget är här ett annat än för kalkmålningarna. Forskningen om Skånes romanska stensulptur har, med undantag för vissa dopfontar, inte varit särskilt livaktig under senare decennier. Domkyrkans betydelse som förebild för provinsens övriga kyrkobyggande har understrukits av Otto och Monica Rydbeck (1915, 1936). I Monica Rydbecks avhandling *Skånes stenmästare före 1200* betraktas de skånska stenmästare som identifieras generellt verk-samma efter invigningen av domkyrkans högaltare 1145. Andra forskare, som den på 1920- och 30-talen verksamme William Anderson eller Rikard

Fig. 38. Östra Herrestads kyrka, sydportalens tympanon. Carl Stenmästare har signerat sitt verk i mittrosettens bård. Ett flertal stenarbeten i landskapets kyrkor har satts i samband med detta kända mästartarnamn. Foto Markus Dahlberg 2003.

Holmberg på 1960- och 70-talen, förefaller att ha betraktat utvecklingen på landsbygden som mer öppen för direkta influenser utifrån och mer självständig i förhållande till Lund. Monica Rydbecks avhandling från 1936 är det enda arbete som ger en något så när sammanhållen överblick. Rydbecks grupperingar och dateringar får här tjäna som utgångspunkt, vilka sedan kan diskuteras på enskilda punkter.

Monica Rydbeck har utförligt diskuterat de fem dopfuntar som signerats av Mårten (Stenmästare), nämligen Höör, Lilla Harrie, Södervidinge, Västra Sallerup och Örtofta. Mårtens verkstad och efterföljare har satts i samband med andra dopfuntar och kyrkor i huvudsak i ett område väster om Ringsjön och ned till Söderslätt. Rydbeck tänker sig att efter domens färdigställande har en medelålders Mårten och hans lärjungar varit aktiva under 1100-talets tredje fjärdedel, inte bara som producenter av finhuggen sten utan också som byggmästare. Det skulle föra för långt att i detta sammanhang närmare granska de hypoteser och indicier som ligger till grund för Rydbecks resonemang. Det viktiga är att hon i sin gruppering av dopfuntar och fast stensulptur vill fästa en rad kyrkors uppförandetid till perioden ca 1150–75. I området väster om Ringsjön betraktar hon kyrkorna i Hammarlunda (fig. 48), Holmby, Höör, Lilla Harrie, Svalöv, Västra Sallerup som Mårtens arbeten. Ett antal kyrkor söder om Lund, i första hand Hammarlöv, Oxie, Stora Hammar, Tygelsjö och Västra Tommarp, menar hon ha uppförts av någon ur Mårtens skola, av Rydbeck benämnd Oxiemästaren.

Carl Stenmästare har signerat tympanonstenen i södra portalen i Östra Herrestads kyrka (Ingelstads härad, fig. 38). Han har också gett namn till den skola eller riktning som låtit hugga sten till en rad kyrkobyggnader, dopfuntar och gravstenar mestadels i sydöstra Skåne. Här vill Otto och Monica Rydbeck återigen se domkyrkan som utbildningsplats och förebild. Bland verkstadens arbeten kan även noteras kyrkoportalerna i Hedeskoga, Sjörup, Västra Nöbbelöv (i Ljunits hd), Hörby (Frosta hd), och Østerlars på Bornholm samt stensulptur i Ingelstorp och en gravsten i Löderup. Rydbeck vill på andra grunder, som sockelns utförande och de massiva valven, även utsträcka verkstadens byggnadsverksamhet till tornet vid Löderups kyrka, Valleberga rundkyrka och kyrkan i Östra Ingelstad. Här kan tilläggas att senare forskning också velat föra västportalerna i Fjälkinge (Villands hd) och nordportalerna i Tjörnarps (Västra Göinge hd) till samma verkstad.

Några säkra dateringar för de kyrkor som diskuteras i samband med

Carl Stenmästare finns inte. I Ystadsprojektet gjordes dendrodatering av virke från Hedeskogas kyrkas takstol i långhuset vilket gav en efterdatering till 1132. Mot bakgrund av undersökningen av kyrkans murverk föreslogs en datering till ca 1132–50. Monica Rydbeck förlägger tidpunkten för Carl Stenmästares och hans verkstad till tiden omkring och närmast efter 1100-talets mitt.

I området öster om Linderödsåsen och norr om Kivik (Albo, Gärds och Villands härad), är S:ta Maria i Vä och Lyngsjö de enda kyrkor som med utgångspunkt från kalkmålningarna kan föras till 1100-talets första hälft. Möjligen härrör också Köpinge kyrka med dess förhållandevis tunna murar och lisenprydda absid från tiden före 1150. Samtliga dessa kyrkor har uppförts med torn av samma bredd som långhuset.

Trots att S:ta Maria kyrka i Vä är en tidig, monumental och påkostad kyrka, är det svårt att visa på att den tydligt influerat utformningen av traktens sockenkyrkor. S:ta Maria är uppförd i kvader, medan de andra kyrkorna i Gärds härad byggts i marksten, med undantag för Maglehems tegelkyrka. Finhuggen sten har endast använts i omfattningar och dylikt. En yttre likhet finns mellan Mariakyrkan och Färlövs kyrka med hänsyn till deras tvåtornsfasader och baldakinportaler, samt mellan Mariakyrkan och Norra Åsums och Köpinge kyrkor med hänsyn till absidernas lisener. Då det gäller stenskulpturen finns knappast någon tydlig parallell till S:ta Maria kyrka i Vä, möjligen med undantag för några återanvända skulpturdetaljer i Åhus kyrka (Lundberg 1940).

Kyrkan i Norra Åsum (Gärds härad) kan dateras till 1100-talets två sista decennier. Utanför kyrkan står en runsten på vilken kan läsas ”Krist, Marias son, hjälp dem som gjorde denna kyrka, ärkebiskop Absalon och Esbern Mule” (fig. 34, 39–40). Runstenen, som är unik i sitt slag, daterar kyrkan till perioden efter Absalons tillträde som ärkebiskop 1178 och före hans död 1201. Esbern levde ännu några år därefter. De dendrokronologiska dateringar som gjorts av virke i takstolen motsäger inte en datering till 1100-talets två sista decennier. Kyrkan, som är en av de största i häradet, är uppförd med smalare kor, absid och ett ursprungligt rektangulärt västtorn som är bredare än långhuset.

Under 1200-talet fortsatte man att uppföra sockenkyrkor på Skånes landsbygd. Linderöds romanska absidkyrka i sten, belägen intill åsen med samma namn, har en takstol från omkring 1220. Monica Rydbecks datering av kyrkans portal och tympanon talar även för denna datering. Längre söderut ligger Ravlunda kyrka uppförd i kalksten på 1240-talet, enligt dendrokronologisk datering. Enligt en nu försvunnen målad text invigdes kyrkan 1259. Kyrkorna i Linderöd och Ravlunda visar att den romanska planformen med absid fortfarande var aktuell vid 1200-talets mitt och att natursten fortfarande nyttjades i murarna.

Flera tegelkyrkor uppfördes sannolikt före eller omkring år 1200, som Felestad, Gumlösa, Lyngby, Långaröd och Maglarp. Under 1200-talet får teglet sitt stora genomslag som byggnadsmaterial. Tegelkyrkornas spridningsbild visar en koncentration till två områden, sydvästra respektive nordvästra Skåne.

På landsbygden i sydvästra Skåne har samtliga eller i varje fall en klar majoritet av tegelkyrkorna uppförts under äldre medeltid, d.v.s. under perioden före ca 1350. En viss spridning i tid kan noteras. Gislövs kyrka har troligen uppförts under tidigt 1200-tal och Dalköpinge vid århundradets mitt. Kyrkan i Östra Torp har enligt en äldre teckning haft en stor spetsbågig portal av natursten och ska troligen sättas i en framskriden del av 1200-talet. Längre norrut kan kyrkan i Stora Råby noteras (fig. 34). Efter

Fig. 39. På runstenen i Norra Åsums kyrka står: ”Krist, Marias son, hjälp dem som gjorde denna kyrka, ärkebiskop Absalon och Esbern Mule”. Ärkebiskop Absalon († 1201) och denne Esbern Mule ska förmodligen förstås som kyrkans byggherrar. Foto Bengt A. Lundberg 1985, RAÄ.

en murverksundersökning har en datering till omkring 1300 föreslagits. Även absidkyrkan i Björka kan, enligt en datering av takstolen, ha uppförts vid denna tid.

I nordöstra Skåne finns en koncentration av tegelkyrkor i Villands och i Östra Göinge härader. En del kyrkor tillhör troligen perioden strax före eller omkring 1200, som Gumlösa, Emmislöv, Hjärsås och kanske Matтерöd. De två senare är de enda tegelkyrkorna i området som uppförts med absid. Flera kyrkor hör troligen till tiden omkring 1250, som exempelvis Rinkaby (ursprungligt valv i koret). Tegelkyrkan på Ivö i Helgasjön är den enda kända sockenkyrkan på landsbygden som haft salformad plan (fig. 34).

Stenkyrkobyggandet på landsbygden i Skåne kan i grova drag sammanfattas som ett förlopp som börjar skjuta fart under 1100-talets första hälft och saktar in under 1200-talet. De allra flesta härader har en eller flera kyrkor som uppförts före ca 1150. I de flesta härader har hälften eller fler av sockenkyrkorna uppförts före ca 1200. Ett betydande antal förhållandevis sena kyrkor, uppförda efter ca 1200, uppträder i några områden: Villands härad, gränsområdet mot Småland och Linderödsåsen. En mängd tegelkyrkor eller kyrkor delvis uppförda i tegel i sydvästra Skåne vittnar också om att kyrkobyggandet fortsatt efter ca 1200. Beroende på det bristande kun-

Fig. 40. Norra Åsums kyrka från söder. Den rymliga absidkyrkan med samtida torn i väster är till sin planform bevarad intakt. Kyrkan uppfördes sannolikt i slutet av 1100-talet. De senare tilläggen består av ett senmedeltida vapenhus och kapell på långhusets norra sida samt ett vapenhus i väster från 1804. Foto Bengt A. Lundberg 1985, RAÄ.

skapsläget är det svårt att uttala sig om denna kronologi gäller även för kyrkorna i Bjäre, Norra Åsbo och Södra Åsbo härad.

Under 1200-talet skapades en rad nya orter längs med Skånes kust. Årsmarknaden vid Skanör och Falsterbo och det livliga sillfisket gav den ekonomiska grunden. Nya stora stadskyrkor uppfördes eller så lät man, som i Åhus (fig. 71), bygga om en äldre på platsen. Den enskeppiga tegelkyrkan med rakslutet kor i Trelleborg, från början eller mitten av 1200-talet, är fortfarande bevarad. I S:ta Maria kyrka i Åhus är det enskeppiga långhuset uppfört i sten, medan ett smalare kor med absid uppfördes i tegel under 1200-talets första hälft. I Falsterbo uppfördes under 1200- eller möjligen 1300-talet S:ta Gertruds kyrka i tegel. S:t Olofs kyrka i Skanör uppfördes av sten. Båda kyrkorna var enskeppiga och ovanligt långa. Möjligen har de inte haft något särskilt kor från början, utan tillbyggdes först i ett senare skede med bredare kor i tegel. I Ystad uppfördes, kanske redan under 1200-talet, den treskeppiga S:ta Maria kyrka, som så småningom fick ett med långhuset jämbrett kor med koromgång och tresidig avslutning. Grävningar har visat att det funnits ett tidigare smalare kor, eventuellt från en romansk kyrka. S:t Petri kyrka i Malmö, som har en romansk föregångare, ersattes omkring 1300 med en stor treskeppig tegelkyrka med jämbrett kor med transepter och koromgång (fig. 34, 63). Beträffande städernas kyrkobyggande under hög- och senmedeltid, se vidare s. 111.

Från 1200-talets början användes tegel allt oftare. Natursten förekom emellertid fortsatt i murverken. Vid uppförandet av Stora Köpinge kyrkas nya långhus, kor och absid (fig. 34) har komstadvalksten använts, men absidens hjälmvalv är i tegel, likaså fönsteromfattningarna. Denna kombination, med murverk av sten och bl.a. omfattningar av tegel, förekommer även t.ex. i kyrkorna i Gärdslöv, Nedraby, S:ta Gertrud i Vä och Tunbyholm.

Den romanska planformen med ett långhus och smalare kor användes vid nybyggnation under hela medeltiden. Även den halvrunda absiden förekom, exempelvis i kyrkorna i Ravlunda vid 1200-talets mitt, Stora Köpinge på 1280-talet och Björka i början av 1300-talet. Rakslutna kor blev emellertid vanligare senare under medeltiden. Man kan också notera att proportionerna blev annorlunda än under 1100-talet, då korets yttre ofta ligger i flykt med långhuset inre eller endast är något bredare. Ett antal kyrkor som troligen uppförts under 1200-talet har i förhållande till långhuset mycket smala kor, exempelvis Nedraby, Remmarlöv och S:t Nikolai i Simrishamn (fig. 34, dateringen av den sistnämnda kyrkan är osäker).

På landsbygden fick salkyrkan aldrig något genomslag vid nybyggnation. En möjlig förklaring är att de flesta sockenkyrkor uppförts före 1200-talets mitt. Men det finns flera exempel som uppförts senare och ändå har den traditionella romanska planformen med långhus och smalare kor: kyrkorna i Hörröd, Svensköp, Kämpinge, Rya, Södra Sandby (fig. 64). Endast Ivö kyrka i nordöstra Skåne har uppförts som salkyrka. En liknande grundplan, med en nästan kvadratisk kyrkokropp, har Arilds kapell i Väsby socken. Flera andra kyrkobyggnader med samma enkla uppbyggnad är exempelvis Lübeckerkapellet i Simrishamn och Utvälinge kapell.

Sockenkyrkorna och samhället

I projektet *Kulturlandskapet under 6000 år* eller Ystadsprojektet bedrevs 1982–89 studier av Ljunits och Herrestads härad. I projektet kom frågor kring kyrkor, omgivande samhälle och landskap att få stort utrymme. De perspektiv, frågeställningar och metoder som användes fick stort genomslag och är en viktig referens i en lång rad senare studier.

Ett viktigt resultat av projektet var synliggörandet av den tidiga kyrkans nära koppling till huvudgårdarna och den världsliga makten, och hur det satt spår i kyrkobyggnaderna. Bjäresjö i Herrestads härad har av Mats Anglert (1995, 1998) och Jes Wienberg (1993) lyfts fram som ett tydligt och väl belagt exempel. Kyrkan är uppförd av sandstenskvader ca 1150, enligt dendrokronologiska dateringar. Först har absidkoret uppförts och kort därefter långhuset med ett brett västtorn. På grund av byggnadsavbrottet mellan kor och långhus kan man förmoda att stenkyrkan har uppförts kring en äldre träkyrka.

Studier av äldre lantmäterikartor visar att kyrkan legat på toften till en storgård. Denna har legat väster om kyrkan på en något högre nivå i landskapet. Förmodligen går bebyggelsen tillbaka till 900-talet. I kyrkogårdsmuren har påträffats en runsten från omkring år 1000. Arkeologiska undersökningar i området för storgården har visat att en större bostadslänga byggts vid tiden för kyrkans uppförande. Båda byggnaderna har uppförts i likartat stenmaterial. Under 1200-talet flyttades huvudbyggnaden till ett läge bara tiotalet meter väster om kyrkans torn. Här uppfördes en byggnad i tegel. Under 1300-talet flyttades huvudgården ut ur byn och det är först från denna tid som det börjar bli möjligt att i det skriftliga materialet följa dess olika ägare ur frälset.

Den rumsliga kopplingen mellan huvudgården och kyrkan i Bjäresjö under 1100- och 1200-talen samt specifika drag i kyrkobyggnaden – som det exklusiva byggnadsmaterialet, den ut- och invändiga utsmyckningen, samt inte minst det breda västtornet med galleri – har förts fram som drag som pekar på att den första kyrkan uppförts som en ”gårdskyrka”.

På åtskilliga andra platser i Skåne finns en rumslig förbindelse mellan tidigare storgårdar och kyrkor. Vid flera kyrkor som haft tidiga torn, exempelvis Norra Åsum, Gumlösa och Stora Herrestad, finns indikationer i form av bebyggelsespår eller i det skriftliga materialet på tidiga huvudgårdar. Exempel finner man även vid särskilt viktiga kyrkor som säkerligen varit kungliga stiftelser. Vid Lunds domkyrka låg kungsgården på 1300-talet strax väster om tornen. I Dalby har en kringbyggd gårdsanläggning från 1000-talet undersökts väster om kyrkan. En kungsgård har också funnits i Vä, men har ännu inte lokaliserats. Det var inte bara det världsliga frälset som lät uppföra storgårdar och kyrkor i nära förening. Stora delar av ämbetsgodset tillhörande ärkesätet var sannolikt redan under 1100-talet i kyrkans ägo eller den förlänad. I flera av länen är väl byggda ”skudgårdar” kända i närheten av kyrkan. Här kan nämnas den befästa gården i Sövde (Färs härad), dit Absalon sökte sin tillflykt i samband med det skånska upproret 1180–82 (Karlsson 2001), Håglinge (Västra Göinge hd) med rester av ett medeltida gårdskomplex i sten eller det redan på 1200-talet befästa Flyinge (Torna hd).

Med tanke på de många exempel som kan anföras på kopplingen mellan huvudgård, aristokrati och kyrka under tidig medeltid, öppnar sig frågeställningar kring kyrkornas rättsliga status eller offentlighet och menighetens inflytande över kyrkan. Vi ska emellertid inte bortse från att långtifrån alla kyrkbyar i Skåne har en lika tydlig koppling. Att studera frånvaron av aristokratiskt inflytande kan kräva andra metoder. I flera områden och socknar i Skåne, framför allt i Bjäre, Luggude och Västra och Östra Göinge härad, finns inga uppgifter om huvudgårdar men desto fler om självägande bönder. Begrepp som aristokrati eller frälse måste kanske problematiseras, för att både ”stora stormän” och ”små stormän” ska bli synliga.

Den danske historikern Axel Bolvig har i *Kirkekunstens storhedstid* (1992) betonat den romanska kyrkans och kyrkorummets exklusiva karak-

tär. Kyrkornas många gånger små dimensioner, i synnerhet på Själland, är enligt Bolvig ett argument för att de är exkluderande; långhuset och de bänkar som har funnits har bara erbjudit plats för en del av församlingsborna.

Aristokratins intresse och inflytande över kyrkan under hög- och senmedeltid kan delvis studeras med andra metoder, eftersom de skriftliga källorna blir fler. Från reformationstid och decennierna som följer är det möjligt att få en mer fullständig bild av vilka kyrkor som under medeltiden har legat under enskilda patronat eller varit inkorporerade med kapitel eller kloster.

Beträffande vissa kyrkor, exempelvis flera av de som låg under domkapitlet, finns bevarade brev som visar tidpunkten för när de har inkorporerats. Den största enskilda "kyrkoägaren" var domkapitlet i Lund med minst 30 "kanikkyrkor" (de vid reformationen nedlagda kyrkorna, exempelvis i Lund, är inte inräknade). Vissa kyrkor, såsom S:ta Maria minor i Lund, har lagts till domkapitlet redan under tidigt 1100-tal. Östra Sallerups kyrka ingick som en av gåvorna till domkapitlet i ärkebiskop Absalons testamente 1201. Domkapitlets kyrkor var till skillnad från de egentliga klosterstiftelserna spridda runtom i Skåne och inte på samma sätt koncentrerade kring "huvudkyrkan". De gamla klosterordnarna torde samtliga ha minst en, ofta flera, sockenkyrkor vilka låg under deras patronat. Tidpunkterna för när kyrkorna har lagts under klostren är vanligtvis inte kända. Men angående flera sockenkyrkor under Tommarps kloster och Bäckaskogs kloster, tidigare Vä kloster, visar brev att det skett under 1100-talets tredje fjärdedel. I Munkarps kyrka, som låg under Allhelgonaklostret i Lund, kan det med tanke på ortnamnet förmodas att det likaledes skett mycket tidigt.

De världsliga patronaten var tiden efter reformationen inte lika många, kanske 15–20 kyrkor. Det är i flera fall osäkert hur gamla patronaten är, d.v.s. om de är från tiden före reformationen. Förmodligen ska dock flera patronatsförhållanden, exempelvis för kyrkorna i Vittskövle, Bollerup, Tosterup, Vollsjö, Skabersjö och Näs, föras till medeltiden. Under 1600-talet kom allt fler kyrkor att med kungligt brev läggas under olika frälsegods.

Det står klart att ett stort antal kyrkor under medeltiden legat under enskilda patronat eller varit inkorporerade med kapitel och kloster. Kyrkorna, eller i praktiken inflytandet över sockenprästämbetet och rättigheterna till kyrkans avkastning, har ägts av domkapitel, kloster och enskilda. Hur dessa förhållanden har påverkat utformningen av och förändringarna av kyrkan är en fråga som kommer att beröras längre fram.

Absidkyrkor

De flesta romanska stenkyrkor i Skåne har haft absid i öster (fig. 41 a–b). Enligt Jes Wienbergs beräkningar (1997) har det funnits 1122 kyrkor med absid i Norden, varav 812 i det medeltida Danmark. I Lunds stift har närmare 75 % av de medeltida sockenkyrkorna haft absid.

I Skåne har registrerats 265 absidkyrkor, varav 111 absider är bevarade. Av Skånes samtliga medeltida stenkyrkor, som i antal kan räknas till minst 505, har alltså mer än hälften haft absid (minst 52 %). Det finns en viss osäkerhet i beräkningarna, vilket givetvis beror på att absider har rivits, oftast i samband med utvidgningar österut. I samband med murverksundersökningar eller arkeologiska undersökningar har flera rivna absider påvisats. I Lilla Harrie har grunden efter en absid påträffats öster om koret. Absiden har rivits redan före ca 1500, eftersom korets östvägg pryts med kalkmålningar vid denna tid. Någon utvidgning i öster har alltså inte skett.

Några kyrkor har i samband med undersökningar visat sig ha sekundära

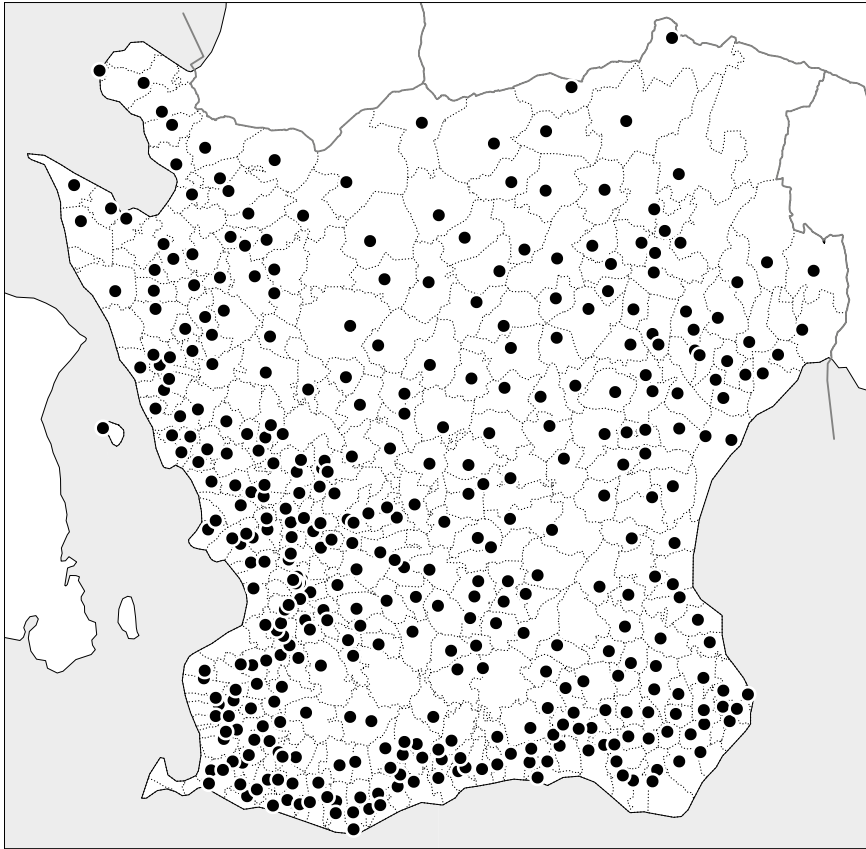

Fig. 41 a–b. Medeltidskyrkor där den äldsta kända planformen har bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor, med eller utan absid i öster.

Fig. 41 a. Kartan visar samtliga kyrkor där den äldsta kända planformen har bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor.

Kartan avser såväl träkyrkor som murade kyrkor. Av de belagda tidiga träkyrkorna har endast i ett fåtal fall den ursprungliga planformen kunnat fastställas. Nära nog samtliga av de på kartan markerade kyrkorna utgörs av murade kyrkor som uppförts med karakteristisk romansk planform, bestående av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor. Absidkyrkorna dominerar stort bland de kyrkor vars östliga avslutning är känd; ca tre fjärdedelar av dem har haft absid i öster, medan de resterande haft rakt avslutat kor. Som framgår av kartan uppträder absidkyrkorna allmänt i hela landskapet.

absider, vilka i många fall måste ha fogats till kyrkorna redan mycket tidigt. Här kan nämnas Härslövs kyrka, vars sekundära absid har försetts med romanska kalkmålningar från 1150–75, och Törringe kyrka. I S:ta Maria kyrka i Vä har den tillfogade absiden smyckats med kalkmålningar under perioden 1121–50. Absider kan också vara sena tillskott, rentav eftermedeltida. Vid Lyngby romanska tegelkyrka (riven) har en sakristia med underliggande gravkor med en rundad absidliknande östavs slutning uppförts på 1770-talet. Innanför stod den romanska absiden kvar. Vid Borrby kyrka (riven) kan ett tillbyggt kor med absid vara uppfört år 1695. Dateringen är osäker (Wallin & Åberg 1943).

Absider förekom redan vid de tidiga stenkyrkorna från 1000-talet och är något som främst tillhör den romanska stilperioden. Drottens stenkyrka och den nuvarande domkyrkan i Lund (fig. 31) försågs med absider. Östavs slutningen vid andra tidiga kyrkor, som Dalby kyrka, är oklar. Ett par relativt väldaterade skånska kyrkor visar att absid har varit ett arkitektoniskt element som varit aktuellt fortfarande under 1200-talets andra hälft. Stora Köpinge kyrka utanför Ystad ombyggdes, enligt dendrokronologisk datering av takstolen, under 1280-talet varvid kyrkan fick ett nytt absidkor. Ravlunda absidkyrka norr om Simrishamn har enligt dendrokronologisk datering och en inskription i kyrkan troligen uppförts under 1250-talet.

Det finns en kronologisk faktor bakom förekomsten av absider. Från omkring 1200 uppträder de mera sällan i nybyggnader. Av 37 skånska sockenkyrkor uppförda i tegel före 1350 med långhus och kor har 11 försetts med absid och 24 har rak koravs slutning. Resterande två är osäkra.

Absiden och det halvrunda valvet är rumsligt kopplat till altaret och altargravens relikier. Sambandet understryks av att absider även förekommer över andra altare i kyrkan. Sidoltarnischer med hjälmvalv är vanligt förekommande i långhusets östvägg, exempelvis i kyrkorna i Bjäresjö, Borrie

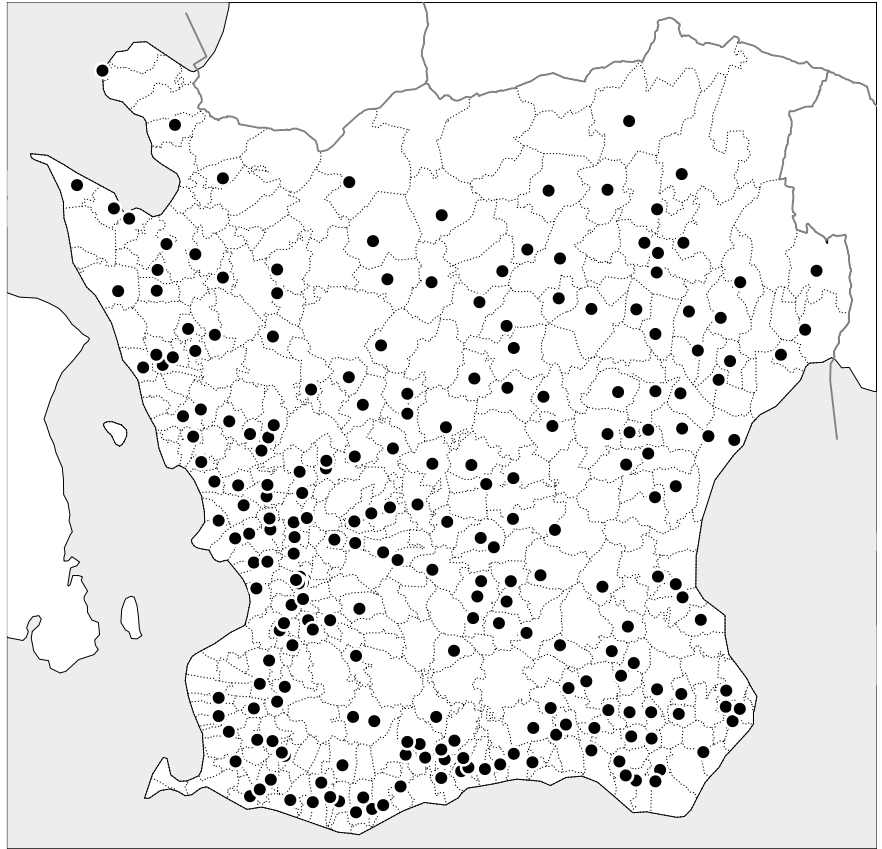

Fig. 41 b. Kartan visar de kyrkor som utöver det smalare koret även haft absid i öster.

(fig. 35), Börsarp, Emmislöv, Everlöv, Färlöv (fig. 136), Gislöv, Lyngby, Maglarps, Stora Slågarp, Valleberga (fig. 136) och Äspö. Rester av absidnischer finns även i empolvåningar i vissa romanska torn. Den rakslutna kyrkan Gumlösa (fig. 34) har också sidoaltarnischer i triumfväggen, med avtäckning i form av små tunnvalv.

Det är oklart varför en stor del av de romanska kyrkorna, i Skåne långt fler än hälften, försetts med absid. Jes Wienberg har i en artikel (1997) diskuterat absidkyrkorna i Norden. Utgångspunkten för Wienberg är den religiösa symboliken i absidens båge och valv, vilka kan ses som en symbol för himlen. Det vanligaste kalkmålade motivet i absidvalvet är Kristus. För-

Fig. 42. Maglarps gamla kyrka från nordost. Det bevarade romanska absidkoret i öster upplyses av tre små rundbågiga fönsteröppningar. På långhusets norra sida tillbyggdes 1804 en korsarm. Foto Bengt A. Lundberg 2005, RAÄ.

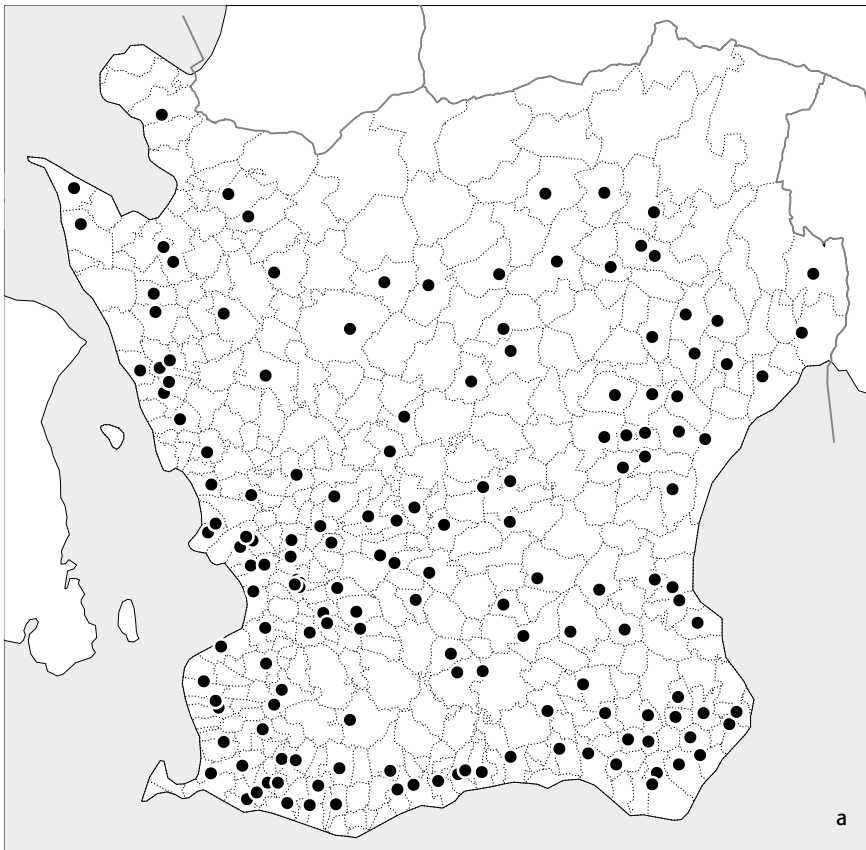

Fig. 43 a–e. Medeltida kyrkor med torn uppförda under äldre medeltid (före ca 1350).

Fig. 43 a. Samtliga kända kyrkor med torn uppförda under äldre medeltid. Planutformningen är i vissa fall okänd eller oklar.

Åtminstone en tredjedel av Skånes kyrkor försågs med torn under äldre medeltid. Sannolikt var det fler. Ibland finns osäkerhet om kyrkan har haft ett torn eller har fått en mindre utvidgning i väster. Tornen har ofta förändrats kraftigt och nedbrutits i jämnhöjd med långhuset. Även beträffande bevarade torn kan osäkerhet finnas beträffande dateringen.

Kartorna b–d visar en fördelning utifrån de karakteristiska grundplaner som identifierats. Som framgår av kartorna uppträder tornen med rektangulär grundplan, bredare än långhuset (b), framför allt i de östra delarna av landskapet, medan tornen med kvadratisk grundplan (d) företrädesvis förekommer i väster. Enligt Henrik Jacobsens inventering (1993) har emporvåningar funnits i minst 18 tornkyrkor i södra och östra Skåne: Bjäresjö, Dalby, domkyrkan i Lund, Fjelle, Fjälkestad, Köpinge, Lyngsjö, Löderup, Norra Åsum, Simris, Stiby, S:ta Maria kyrka i Vä, Stora Herrestad, Västra Sallerup, Östra Hoby och Östra Ingelstad. Ett par uppgifter om emporer lämnade av Jacobsen (1993) har utelämnats. Det rör sig om uppgiften om att det har funnits ett galleri i Bunkeflo kyrkas romanska torn, vilket sannolikt är en feltolkning. Detta framgår också av äldre dokumentation och skriftväxling. I Maglarps kyrka finns i tornets andra våning förtagningar i sydöstra och nordöstra hörnets murverk, vilket dock kan ha en annan bakgrund än en tidigare emporöppning.

utom denna rent symboliska funktion är det känt att absiden var platsen för den förkristna kejsaren; i de karolingiska palatsen hade kejsaren sin plats i en nisch, i fornkyrkan och därefter i den ortodoxa kyrkan hade biskopen eller metropoliten sin plats i absiden. I förlängningen av denna symbolik kan absiden, enligt Wienberg, även uppfattas som en symbol för biskopens överhöghet (som Kristi ställföreträdare) över kyrkan. Det kan förklara varför samtliga domkyrkor fick absid, likaså benediktinernas och premonstratensernas kyrkor, vilka var underlagda biskopen, men inte cisterciensernas som var frikopplade från biskopens tillsyn. Vidare pekar Wienberg på att samtliga kända rundkyrkor försetts med en eller flera absider. På Bornholm, som under medeltiden tillhörde ärkesätet, har hela fyra rundkyrkor uppförts.

I avhandlingen *Från hav till land eller Kristus och odalen* (2006) har Johan Runer med utgångspunkt från det medeltida Sverige utvecklat Wienbergs tes om en koppling mellan biskoplig överhöghet och absiden. Han lyfter fram förhållandet mellan kyrkan, prästgårdarna och den gamla odaljorden. Mycket förenklat hävdar han att det finns ett samband mellan kyrkor med absid, prästgårdar med sammanhållna ägor och kyrkans fulla äganderätt till marken. Omvänt finns det en koppling mellan kyrkor med rakslutna kor, prästgårdar med inägblandning och mark under odalrätt (kyrkan har begränsad äganderätt). Absiden är alltså, enligt Runer, en markering av kyrkans, genom biskopens myndighet, äganderätt till prästgården.

Diskussionen kring absidkyrkorna kommer säkert att fortsätta. Wienbergs och Runers resonemang påminner i delar om en äldre diskussion kring de romanska tornens betydelse där man å ena sidan tolkat dem i religiösa symboliska termer och å andra sidan som uttryck för världslig makt.

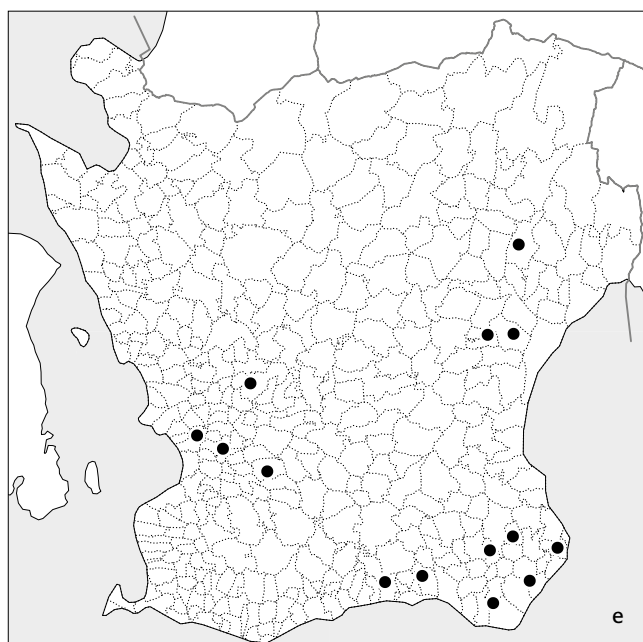
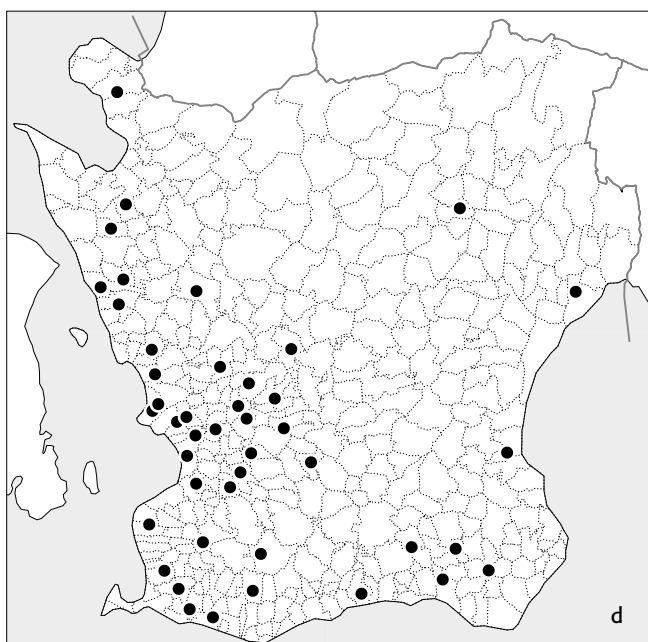
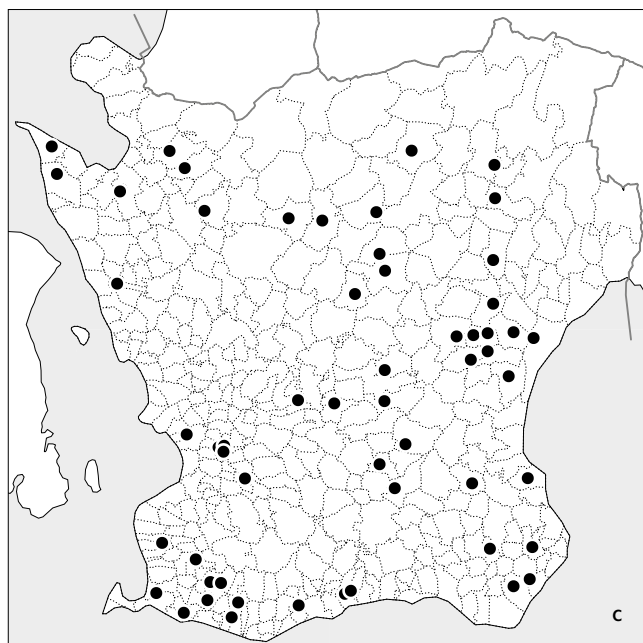
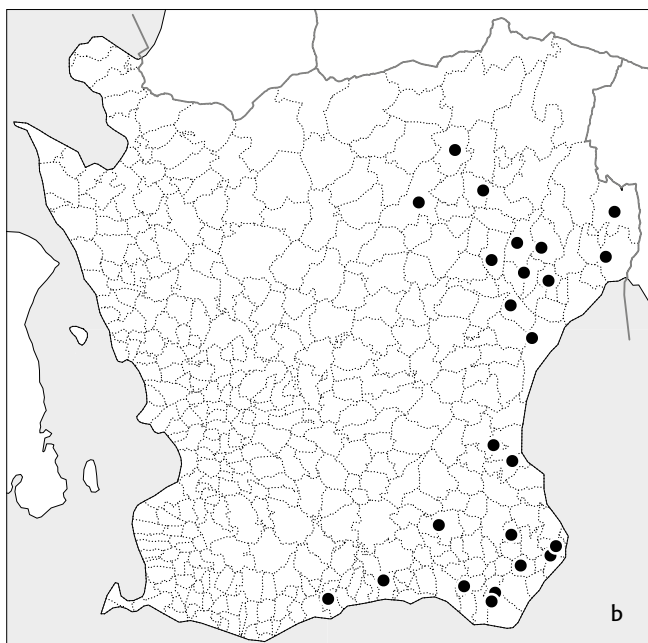

Fig. 43 b. Torn med rektangulär grundplan, bredare än långhuset.

Fig. 43 c. Torn med rektangulär grundplan, i flykt med långhuset.

Fig. 43 d. Torn med kvadratisk grundplan.

Fig. 43 e. Torn med empörvåning.

De romanska tornkyrkorna

En stor andel av Skånes kyrkor har under medeltiden försetts med torn (fig. 43 a–e). Någon exakt siffra är svår att ange. Så många som varannan kyrka i Skåne kan under 1100- och 1200-talen ha haft ett torn. Alla romanska torn är inte bevarade eller på annat sätt kända. Ofta har de redan under medeltiden brutits ned och tornets bottenvåning har integrerats med långhuset. I vissa områden, som Bjäre härad, längst i nordväst, är kyrkorna och därmed tornen dåligt kända på grund av rivningar.

Tornen, särskilt de romanska, har ägnats mycket forskning. Av mer omfattande studier kan nämnas William Andersons *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn* (1926) och Henrik Jacobsens avhandling *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion* (1993). I äldre forskning har främst tornens funktionella betydelse betonats. Försvarsfunktionen har framhållits,

exempelvis av Carl Georg Brunius. Vidare har funktionen som klocktorn lyfts fram, att de kan ha tjänat som magasin eller doprum. I annan forskning, ofta av något senare datum, betonas tornens symboliska betydelse i kombination med funktionen som förhall, gravrum eller plats för herrskapsläktare (galleri). Redan i sitt äldsta skede har troligen tornet haft flera funktioner och betydelser, vilka därefter också förändrats under århundradena.

Enligt Henrik Jacobsens beräkning (1993) är antalet kända torn i Skåne från tiden omkring 1300 minst 171. I ett fall, Frillestads kyrka, har murverksundersökningar visat att tornet kan ha uppförts före långhuset i sten. Tornet kan alltså ha uppförts intill en äldre träkyrka. Byggnadsutvecklingen skulle då likna den som föreslagits för Husaby kyrka i Västergötland. I minst 67 fall har stenkyrkan planerats eller uppförts med ett ursprungligt, eller primärt torn.

Indelningen av tornen i olika typer skiljer sig mellan forskarna. Henrik Jacobsen delar med utgångspunkt i grundplanen in tornen i tre huvudtyper: rektangulära (breda), kvadratiska och runda torn. Jes Wienberg (1993) har använt en indelning i smalare, jämbreda och bredare än skeppet. Mats Anglert använder i sin avhandling *Kyrkor och herravälde* (1995 a) följande huvudtyper: tvärrektangulära (breda), små kvadratiska och stora kvadratiska torn. William Anderson (1926) indelade efter bottenvåningens utformning de breda romanska tornen i tre olika huvudtyper. Vidare kan man, efter utformningen av tornets övre delar, också urskilja tvårtorn (tvåtorsfasad) och mittkvadratiska torn.

I den följande framställningen kommer i huvudsak följande typologi efter tornens grundplan användas: rektangulära torn som är bredare än långhuset, rektangulära torn som är i flykt med långhuset, små kvadratiska torn (smalare än långhuset), stora kvadratiska torn (i flykt med långhuset) och runda torn.

De romanska tornen förefaller alltid att vara förbundna med långhuset genom en tornbåge. Från insidan var det möjligt att via trappor ta sig till de övre våningarna. Ett undantag är möjligen Hammarlunda kyrkas rundtorn där en utvändigt trätappa utgör förbindelse med tornets andra våning (fig. 48). Torn från den senare delen av medeltiden har i regel endast förbindelse med de övre våningarna genom utvändiga trappor. Det behöver inte längre finnas en förbindelse mellan tornets bottenvåning och långhuset (Anglert 1995 a). Bevarade öppningar och skulpturdetaljer i form av baser och kolonetter visar att de romanska tornens övre våningar i allmänhet har haft minst en öppning i de olika väderstrecken. Öppningarna har tolkats som en stilmässig konvention efter kontinentens kyrkor (Stiesdal 1983). Men i senare forskning betraktas de som ljudöppningar för klockor (Bonnier 2001, Jacobsen 1993).

REKTANGULÄRA TORN, BREDARE ÄN LÅNGHUSET

Torntypen förekommer enbart i Skånes södra, östra och nordöstra del. Utanför Skåne förekommer torn av detta slag närmast på Själland och Bornholm. Inte sällan finns ett rikligt material med skulpturdetaljer vilket säkerställer en datering till den romanska stilperioden. Torntypen förefaller att bli ovanlig kort efter ca 1200. Av de minst 21 torn som är bredare än långhuset är endast fyra eller fem sekundära i förhållande till långhuset, nämligen i kyrkorna i Ivetofta, Stiby(?), Stora Herrestad (fig. 44) och Tryde. Minst hälften var ursprungliga, eller primära (fig. 47). Till de väldaterade tornen av denna typ hör Bjäresjö, samtida med den dendrokronologiskt daterade kyrkan från ca 1150 (Anglert 1995a), och Norra Åsums kyrka vilken enligt en runsten uppförts under ärkesbiskop Absalons tid (1177–1201).

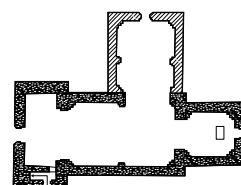

Fig. 44. Stora Herrestads kyrka uppfördes under tidigt 1100-tal med långhus och smalare, rakt avslutat kor. Något senare uppfördes ett västtorn med rektangulär grundplan, bredare än långhuset. En korsarm tillbyggdes på långhusets nordsida 1757. Planritning i skala 1:800.

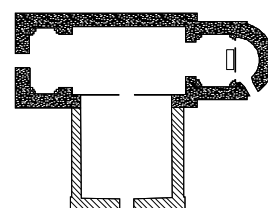

Fig. 45. Den romanska absidkyrkan i Finja uppfördes med samtida rektangulärt västtorn, i flykt med långhusmurarna. En korsarm uppfördes på långhusets sydsida 1858. Planritning i skala 1:800.

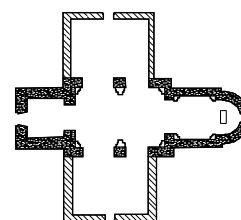

Fig. 46. Absidkyrkan i Fjellie uppfördes under 1100-talets förra hälft. Det samtida västtornet har kvadratisk grundplan. Den norra korsarmen tillbyggdes 1772 och den södra 1801. Planritning i skala 1:800.

Fig. 47. Fjälkinge absidkyrka uppfördes under 1100-talet med ett samtida torn i väster, bredare än långhuset. Såväl västportal som ljudöppningar är ännu bevarade. De sentida tilläggen består av ett senmedeltida vapenhus på långhusets sydsida och en korsarm i norr från 1763. Väster om kyrkan finns en större stenbyggnad med oklar funktion och datering. Foto Mattias Karlsson 2011.

REKTANGULÄRA TORN I FLYKT MED LÅNGHUSET

De rektangulära tornen i flykt med långhuset finns i stort sett hela Skåne, även om de är förhållandevis få i den västra delen av landskapet. En variant med tvåtornsfasad (tvillingtorn) finns vid domkyrkan i Lund och S:ta Maria kyrka i Vä, vilka troligen uppförts före 1150. Även Drottens stenkyrka, kanske uppförd under 1000-talet, kan ha haft ett brett torn i väster. Även de romanska kyrkorna i Finja (fig. 45), Östra Sallerup, Flädie och Lyngsjö (samtliga med kalkmålningar daterade till 1125–50) har från början byggts med rektangulära torn. Det sekundära tornet vid S:t Stefans kyrka i Lund har enligt myntfynd troligen uppförts ca 1160–70. Breda västtorn som med övriga kyrkan uppförts i tegel finns i Maglarp och Gislöv. Den senare kyrkan har på stilhistoriska grunder daterats till en bit in på 1200-talet.

Övergången mellan rektangulära torn i flykt med långhuset och stora kvadratiske torn är flytande. De stora kvadratiske tornen blir vanliga under senmedeltiden och det är viktigt att framhålla att grundplanen i sig kan ha vägts in som dateringsgrund. I de fall uppgifter finns om tornens yttre bredd och längd kan ett index beräknas vilket visar en skala från tydligt rektangulära till kvadratiske. För de torn (36 st.) som uppförts före ca 1300 och har ett index (bredd/längd) på 0,7 eller mindre, är 72 % (26 st.) primära och endast 14 % (5 st.) sekundära. Av de torn som har ett bredd/längd-förhållande som är 0,71 (23 st.) eller högre är 9 % (2 st.) primära och 70 % sekundära (16 st.). De exakta siffrorna bör betraktas med viss reservation, då tolkningar av tornens relativa kronologi och datering kan ändras (uppgifterna efter Jacobsen 1993 med vissa korrigeringar av förf.). Sammantaget ger de ändå en indikation på att de stora kvadratiske tornen är förhållandevis sena.

SMÅ KVADRATISKA TORN

De små kvadratiske tornen har tilldragit sig mindre intresse än de breda tornen. Tornstypen finns i stort sett enbart i den västra och södra delen av Skåne. Ett undantag är det primära tornet vid Gumlösa tegelkyrka i Göinge, vilken troligen har invigts 1191 eller 1192 (fig. 27), och tornet vid Trolle-Ljungby kyrka (osäker datering). Flera romanska kyrkor med tidig datering har uppförts med primära små kvadratiske torn, exempelvis Fjelle (fig. 46, kalkmålningar daterade 1125–50), Kropp och Västra Sallerup (kalkmålningar 1150–75). Även Ravlunda kyrka, som troligen invigts 1259, har ett

Fig. 48. Hammarlunda kyrka från sydväst. Den romanska absidkyrkan har enligt arkeologiska undersökningar föregåtts av två träkyrkor på samma plats. Den befintliga kyrkan torde ha uppförts under 1100-talet. Något senare tillbyggdes ett runt västtorn, ett av fyra bevarade i Skåne. Vid de arkeologiska utgrävningarna påträffades även två stenkistor under tornets golvläggning, vilket tolkats som möjliga "stiftargravar", d.v.s. att tornkammaren använts som gravrum för kyrkans byggherre eller patronus. Foto Bengt A. Lundberg 2000, RAÄ.

litet kvadratisk torn. Tornotypen förekommer alltså redan från 1100-talets mitt eller någon tid dessförinnan och under 1200-talet.

STORA KVADRATISKA TORN

Tornen med stor kvadratisk grundplan har vid spridning, de är dock vanligare i den västra delen av Skåne. Här kan som exempel nämnas tornen vid kyrkorna i Norra Vram, Sövde (fig. 64, 89), Östra Vemmenhög och Hedeskoga (fig. 34). Sövde kyrka har en fin skråkantad sockel. Även det sekundära tornet i Hedeskoga har sockel och tornbåge av romansk karaktär. Virke i tornet har dendrokronologiskt daterats till 1488, vilket satts i samband med en ombyggnad (jfr Sundnér 1989).

De stora kvadratiska tornen kan ha börjat uppföras redan under 1100-talet. Dateringen är ofta osäker. Många gånger får de en efterromansk datering med hänvisning till att de saknar exempelvis daterbara skulpturala element, valv eller invändiga trappor. Flertalet är troligen förhållandevis sena. Den närmare bakgrunden till detta antagande har beskrivits ovan.

RUNDA TORN

De runda tornen har varit relativt få i det medeltida danska området och flertalet finns i Skåne. Bevarade rundtorn finns vid kyrkorna i Blentarp, Bollerup, Hammarlunda (fig. 34, 48) och i Hammarlöv. Runda torn har därutöver funnits vid kyrkorna i Dagstorp, Norrvidinge (osäkert), Säby, Önnarp och vid S:t Andreas i Lund.

Det nu rivna runda tornet vid Säby kyrka har troligen varit en sekundär tillbyggnad till en senromansk kyrka. Brunius (1850) vill datera tornet så sent som till 1500-talet. Han väljer likaledes en sen datering för tornet vid

Dagstorps kyrka, vilket han finner vara ett sekundärt torn, troligen uppfört som sjömärke, enligt ett kungligt brev år 1589. I senare litteratur har man emellertid valt att betrakta tornet i Dagstorp som romanskt (Samuelsson 1982). De beskrivningar och teckningar som gjordes av Dagstorps kyrka av Brunius och Mandelgren visar att tornet hade kolonnettdelade ljudgluggar och en hög tornbåge mot långhuset. I tornets andra våning fanns, ca en halv meter över golvet, en bred rundbågig öppning in mot långhuset, förmodligen till en ursprunglig läktare (Cinthio 1997). Kyrkorummet måste ursprungligen ha haft öppen takstol.

EMPORVÅNINGAR

I minst 17 romanska tornkyrkor i Skåne har andra våningen inrättats som ett särskilt rum med förbindelse till långhuset, en s.k. empor. Det förefaller troligt att rummet har haft en särskild betydelse och funktion med tanke på förekomsten av öppningar in mot långhuset, ofta i form av kolonnett-gallerier. Samtidigt bör man hålla i minnet att i ännu flera torn, 27 stycken, har enligt Henrik Jacobsen (1993) sådana arrangemang saknats. Emporvåningarnas ursprungliga gestaltning är, på grund av rivningar och ombyggnader, ofta osäker. Den etablerade tolkningen är att emporvåningar byggts av och för aristokrater, vilka kan ha varit kyrkans patronus, och att de använts som privata rum, kapell eller som upphöjd åskådarplats vid aktiviteter i kyrkorummet. Det mesta tyder på att emporvåningarna tillkom under 1100-talet. I några fall kan de redan under 1100- eller 1200-talen ha förlorat sin ursprungliga funktion eller fått en förändrad användning (Nilsson 2003).

I några emporvåningar finns spår av altare eller nischer som kan indikera tidigare altare. S:ta Maria kyrka i Vä har en altarnisch som vetter in mot långhuset med två långsmala kolonndelade gluggar på var sida (fig. 49). Henrik Graebe har spekulerat i om den äldsta anordningen i emporvåningen bestått av tre långsmala kolonndelade gluggar, av vilken den mellersta snart förändrats till nuvarande altarnisch. Simris kyrka har i det ännu bevarade västtornet en liknande anordning med en nisch flankerad av två smala öppningar in mot långhuset. Liknande anordningar har funnits i kyrkorna i Fjälkestad, Köpinge och Lyngsjö. Hur det rivna tornet vid Bjäresjö kyrka varit utformat är oklart men andra våningen hade på Brunius tid

Fig. 49. S:ta Maria i Vä, sydväst om Kristianstad, är en av Skånes tidigaste stenkyrkor från 1100-talet och uppfördes med samtida västtorn. På tornets andra våning finns rester av en altarnisch med delvis bevarat altare och relikgömma. I nischen finns rester av målningar av likartat slag som de i kyrkans kor, daterade till 1100-talets första hälft eller mitt (jfr fig. 50). Foto Mattias Karlsson 2011.

två ”spetsbågiga” gluggar mot öster. Även i tornen vid Löderups och Stora Herrestads kyrkor har funnits två öppningar mot långhuset.

I Skånes kyrkor har emporvåningarna vanligen varit förbundna med långhuset genom smala kolonnettdelade gluggar. Mindre vanligt har varit att det funnits en stor bred rundbågig öppning in mot långhuset, exempelvis i kyrkorna i Norra Åsum och Dagstorp (Mandelgren 1884). Tornet i Östra Ingelstads kyrka har likaledes en rundbågig öppning mot långhuset, nästan i hela kyrkorummets bredd. För den sistnämnda kyrkan har det föreslagits att tornvåningen stått i förbindelse med en läktare av trä (Jacobsen 1985).

I Dalby kyrka har emporvåningens öppning in mot långhuset förändrats i samband med senare valvslagning. Det har föreslagits att emporvåningen har haft en disposition liknande förhallen (kryptan), där det funnits ett altare flankerat av två öppningar mot långhuset (Anderson 1928). I emporvåningens västfasad finns spår efter en portal. Denna har troligen genom en svalgång stått i förbindelse med det stenhus som påträffats strax väster om kyrkan. Den västportal som nu leder till förhallen tycks ha satts in i ett senare skede. Möjligen kan den innehålla återanvända delar från den igensatta portalen till emporvåningen (Cinthio 1983, 1992).

Västpartiet i Lunds domkyrka kom att byggas om i mitten av 1200-talet och revs helt i slutet av 1800-talet, vilket gör kännedomen om dess gestaltning dålig. I konflikten mellan ärkebiskop Jakob Erlandsson (1252–74) och kung Kristofer I (1252–59) handlade tvisten bl.a. om att tornets grundvalar hade skadats, att koret utvidgats och att kungens och drottningens stolar avlägsnats (*Acta processus litium*). Det framgår inte explicit var de kungliga stolarna varit placerade, men mot bakgrund av att de nämns i sammanhang med koret är det mest troligt att de också varit placerade där.

De allra flesta emporvåningar är förbundna med den breda torntypen. Exempel på emporer i de små kvadratiske tornen är färre. I Västra Sallerups kyrka öppnar sig tornets emporvåning in mot långhuset med ett kopplat arkadgalleri med tre öppningar. Tornet vid Fjellie kyrka är ombyggt i så hög grad att det är svårt att rekonstruera öppningarnas utseende.

Emporvåningarna och gallerierna verkar med något undantag inte ha varit en källa för traditioner eller sägner. I sammanhanget blir ett brev från 1510 som behandlar äganderätten till ett par skogslotter vid Bjäresjö intressant. I brevet vittnar tolv gamla män i Bjäresjö ”... att een frue, som bodde wæstan wed kyrckian och hade sitt altare uppe i støbelen [tornet] i samme kyrckie” hade skänkt jorden till Lunds domkyrka (*Lunds ärkestifts urkundsbok*). Uppgiften synes än mer bestickande med tanke på att några torn visar spår eller indikationer på att där kan ha funnits altare. Dessa emporvåningar kan därvidlag närmast liknas vid kapell.

VÄSTPORTALER

I flera torn finns eller har funnits en västportal genom vilken man hade förbindelse med långhuset eller med trappan upp i tornet. Det finns en osäkerhet i hur talrika de ursprungligen varit. Upptagandet av nya öppningar under 1800-talet gör det i många fall svårt att avgöra om en tidigare portal funnits.

Västportaler förekom i flera av de stora betydande kyrkorna, som domkyrkan och Drottens kyrka i Lund (Cinthio 1996), S:ta Maria i Vä och i Dalby kyrka. Men de är även företrädna i flera landskyrkor. Här bör främst nämnas de förhållandevis välbevarade portalerna i kyrkorna i Fjälkinge, Lyngsjö och Perstorp. Den rivna kyrkan i Tryde har haft en västportal med en omfattning av romansk karaktär. Det finns inget i äldre beskrivningar som antyder att den är sekundärt ditflyttad från någon av de igensatta

portalerna i norr och söder (Balslev Jørgensen & Eriksson 1973). Vid en murverksundersökning har påträffats rester av en västportal i Fjelle kyrka. Arkivaliska uppgifter från början av 1800-talet kan tyda på att en västportal funnits även i tornet vid Vallkärra kyrka (Hadevik 1989, Larsson 1991).

Någon mer utvecklad diskussion och tolkning av västportalernas funktion och symbolik i Skånes kyrkor har inte presenterats. Det har föreslagits att västportalen varit ingång för kyrkans patronus eller uttryck för en rikare ritual med processioner i och omkring kyrkan, där även kyrkans syd- och nordportal kan ha varit en del (Holmberg 1977, 1990, Anglert 1995a). Flera av kyrkorna med västportaler har också haft emporgåningar.

DE ROMANSKA TORNENS DATERING, FUNKTION OCH SYMBOLIK

En betydande del av de romanska tornen har uppförts samtidigt med eller kort tid efter stenkyrkan. De rektangulära tornen, både de som är bredare än långhuset och de som uppfördes i flykt med långhusmurarna, förekommer framför allt under 1100-talet, men byggdes också under 1200-talet. De små kvadratiske tornen härrör i stort sett från samma period. De stora kvadratiske tornen tenderar – åtminstone i Skåne – att vara något senare och förblir den vanliga grundplanen under senmedeltiden. Enligt William Andersons (1926) uppfattning är den kvadratiske grundplanen troligen något yngre än den breda grundplanen. Mats Anglert (1995) förespråkar en äldre datering av de små kvadratiske tornen visavi de breda rektangulära tornen.

Beträffande tornens funktion och symbolik har kort berörts de viktigaste huvudspåren inom forskningen: klocktorn, magasin, gravmonument, herrskapsplats, kapell eller symbol för världslig makt eller religiös fromhet. Vissa iakttagelser bland Skånes romanska torn har tydlig bäring på denna diskussion.

Henrik Jacobsen (1993) har påpekat att forskningen kring de romanska tornen som klockbärare är outvecklad. De allmänt förekommande öppningarna i olika väderstreck i tornens översta våningar kan vara ljudöppningar. Om och i vilken omfattning det finns spår efter romanska upphängningsanordningar för klockorna är oklart. William Anderson omnämner i en redogörelse för tornet i Norra Åsums kyrka att ovanför kolonnettgalleriet på femte våningen finns gluggar vilka måste ha burit en träkonstruktion (fig. 40).

I samband med undersökningarna i Hammarlunda kyrka år 1965 påträffades två stenkistor under tornets golvläggning. Sedan dess har flera sådana gravar framkommit på andra platser. Den sociala dimensionen i gravskicket och placeringen av graven i förhållande till kyrkorummets och på kyrkogården har ägnats större uppmärksamhet (Andrén 2000). Långhuset och koret förefaller att under perioden före omkring 1200 endast i undantagsfall ha använts för gravläggningar. De individer som fått sin viloplats inom kyrkans murar kan ha varit kyrkliga dignitärer eller ha haft en högre status i samhället. Både skriftliga källor och arkeologiska undersökningar tyder på att det är under loppet av 1200-talet som synen på gravläggningar inom kyrkans murar blir mer frikostig (Kieffer-Olsen 1993, Andrén 2000). I detta perspektiv har tornrummets gravar varit en utgångspunkt för diskussioner om tornens funktion, symbolik och vem som står bakom deras uppförande.

I en rad undersökningar i det gamla danska området har gravläggningar av det mera påkostade slaget påträffats i tornen, bestående av hällkistor eller murade gravar. Gravarna har tolkats som ”tornstiftargravar” eller ”patronatsgravar” (Stiesdahl 1983). Sådana iakttagelser har i Skåne gjorts i följande kyrkor: Bjäresjö (Wallin 1951), Hammarlunda, Härslöv, Norr-

vidinge, Tolånga (Almqvist 1991), Gudmuntorp (Holmberg 1963), S:t Clemens i Helsingborg, Tryde, S:t Stefan i Lund, Maglarp, Drotten i Lund och Öртоfta.

Observationer i några andra kyrkor är också av intresse. I Löddeköpinge träkyrka har i det västra partiet påträffats ett par stenlistgravar vilka har tolkats som patronatsgravar (Cinthio 1980). Vid arkeologiska undersökningar av den kanske redan före reformationen nedlagda kyrkan i Borrsjö påträffades flera stenlistgravar på platsen för ett förmodat västtorn (Anglert 1989b). Beträffande S:t Clemens kyrka i Helsingborg har åtminstone en stenlistgrav i tornet, gjord i samma material som kyrkan, tolkats som om den tillkommit i samband med kyrkans uppförande. I Maglarps kyrka har de gravlagda i tornet lagts i tegelkistor, vilket kan tyda på ett tidsmässigt nära samband med tornets uppförande (Holmberg 1990).

Tornrummet har alltså i ett flertal fall visat sig vara en gravplats. I det perspektivet är det intressant att de flesta romanska torn har fått ursprungliga eller tidiga valv i bottenvåningen. Möjligen kan man här se valvet som ett uttryck för rummets funktion som gravplats. Tornrummets valv skulle i sådana fall vara en arkitektonisk och symbolisk parallell till absidens och korets valv som i öster "omvälv" kyrkans altarelikier.

I flera av Skånes romanska torn har andra våningen varit öppen in mot långhuset. Rummets funktion är oklar. Det kan givetvis ha utnyttjats som en läktare under mässan. Den i tid och rum närmaste analogin är de läktare som det finns spår av i nunnekloster, exempelvis Bosjökloster. Materiella lämningar av denna funktion är givetvis svåra att finna. Redan William Anderson (1926) uppmärksammade att emporen kan ha fungerat som kapell, att rummet haft en kultisk funktion. Det kan tilläggas att om tornvåningen haft ett altare kan det också ha varit en plats där relikier förvarades. Tornet som en plats för altare och mässor kan ha varit viktigt för de som har gravlagts i bottenvåningen.

De romanska tornen kan samtidigt ha haft flera olika funktioner som delvis kan ha samspelat. Under ett och samma tak kan tornet ha hyst gravrum, kapell, tribun och klockor. Symboliken bakom tornen kan likaledes ha varit mångtydig (Wienberg 1993).

Den ojämna fördelningen av olika romanska torn typer i Skåne har uppmärksammats i tidigare forskning. Jes Wienberg (1993) har tolkat tornens fördelning i landskapet som en social topografi. Mats Anglert (1995) menar att spridningsbilden kan förklaras av en kronologisk typutveckling och ett medvetet val av tornarkitektur, beroende på vem som var byggherre. De små kvadratiske tornen – av vilka flera kan vara relativt tidiga – kan enligt Anglert vara uttryck för en (tidig) kyrklig överhöghet. De rektangulära tornen – som tenderar att vara senare – kopplar Anglert samman med ett världsligt inflytande.

Tornens och torn typernas kronologi, funktioner och betydelser är fortfarande mycket svåråtgångade. Denna problematik kan överföras till stenkyrkobyggandet i stort. Något enkelt samband mellan tornens planutformning och ideologi eller grupper i samhället har inte kunnat påvisas. En aspekt är också om kyrkornas utformning huvudsakligen var resultatet av medvetna val eller lokala traditioner. Materialval och utformningen av stensulptur och dopfuntar visar tydligt att det under 1100-talet har funnits verkstäder som varit starkt kopplade till en viss del av landskapet, där de ofta utvecklat en egen "stil". Om kyrkornas "arkitekter" på samma sätt varit lokalt eller regionalt verksamma adderas ytterligare en dimension till den komplicerade frågan om tolkningen av byggnaderna.

Fig. 50. De romanska kormålningarna i S:ta Maria kyrka i Vä är unika även i ett internationellt perspektiv. Målningarna togs fram vid den restaurering som avslutades 1966. Absidens Majestas Domini flankeras av symbolbilder för de fyra evangelisterna. I korets tunnvalv framställs i 24 rundlar den latinska hymnen "Te Deum" genom änglar, helgon och martyrer som bär den latinska texten i språkband. Målningarna har daterats till 1100-talets andra fjärdedel eller mitt. Foto Mattias Karlsson 2011.

Valvslagning före 1350

Stenkyrkorna under 1100-talet försågs vanligtvis endast sparsamt med valv och företrädesvis i kor och torn. Vissa monumentala kyrkor såsom domkyrkan har emellertid tidigt varit till större delen valvslagna. Domkyrkans krypta och Dalby kyrkas förhall har uppförts med ribblösa kryssvalv i tuffsten. Liknande valv finns i ytterligare några kyrkor i Danmark, exempelvis kryptan i Viborgs domkyrka (Rydbeck 1943).

Tunnvalvet är den mest spridda typen av valv under 1100-talet. Det är mycket vanligt i torn av den rektangulära typen, förekommer mera sällan i kor och endast i enstaka fall i långhuset. Samtliga kyrkor med bevarade eller kända tunnvalv i koret är med undantag av S:ta Maria i Vä (fig. 50) belägna i södra Skåne: Uppåkra, Skabersjö, Räng, Håslöv, Västra Nöbbelöv (fig. 75), Sjörup, Bjäresjö, Borrie, Sövestad, Ingelstorp, Valleberga, Östra Ingelstad, Järrestad och S:t Stefan i Lund(?). I de flesta kyrkorna med tunnvalv torde de vara ursprungliga men det finns exempel, både i kor och torn, där de anses vara sekundära. I Bjäresjö kyrka kan tunnvalvet vara något senare än korets uppförande (möjligen är tolkningen påverkad av att kalkmålningarna anses vara yngre än ca 1150).

I S:ta Maria kyrka i Vä kan koret ursprungligen ha haft ett kryssvalv, eller åtminstone kan ett sådant ha planerats, innan det befintliga tunnvalvet slogs; i korets hörn sitter fortfarande de konsoler kvar som var ämnade att bära kryssvalvet. Eftersom koret är sju meter brett och det vid denna tid, 1100-talets början, inte fanns någon tradition att slå kryssvalv har det dragits i tvivelsmål om företaget genomförts. I domkyrkan i Lund uppfördes vid samma tid tunnvalv i högkoret, tvärskeppskapellen samt i sakristierna (Rydbeck 1943).

En speciell typ av massiva tunnvalv har funnits i några kyrkor i sydöstra Skåne: Valleberga, Ingelstorp och Östra Ingelstad, samt på Bornholm: Østermarie, S:t Knud, S:t Ols, Nykirke och Å kyrka. Tunnvalvets stenmassa har här fortsatt ända upp till takåsen. I Östra Ingelstads kyrka finns också ett liknande tunnvalv över långhuset, vilket gör den unik för det medeltida Skåne. Tunnvalv av samma slag över långhuset har tidigare funnits på Bornholm i Østermarie kyrka och kanske i Å kyrka (Jacobsen 1985). Byggnadsmaterialet i tunnvalven är ”flak” med kalksten. Samma typ av massiva valv och tak förekommer på Irland, vilket har uppfattats som ett spridningscentrum för byggnadstekniken (Rydbeck 1943). Men det har även föreslagits att förebilden ska sökas i Frankrike (Anderson 1930). I detta sammanhang ska också nämnas att Valleberga rundkyrka ursprungligen varit täckt av en ”kupol”, varav rester av postamentet finns kvar. Kyrkans byggnadshistoria är svårutredd och flera olika rekonstruktionsförslag har framlagts (Frölén 1910–11, Holmberg 1970, Wählin 1907).

Det har ovan omtalats att tunnvalv är vanliga i de rektangulära romanska tornen. Vanligen förekommer de i bottenvåningen men ibland även i högre våningsplan, som exempelvis i Väsby kyrka. Valven är inte alltid ursprungliga. Flera exempel visar att tunnvalv slagits efter det att tornet byggts. I S:t Maria i Vä och Färlöv är tornens tunnvalv av tegel vilket tyder på en senare datering. De breda rektangulära tornen är likaså främst förknippade med tunnvalv, men i Stora Hammars och Västra Vemmerlövs kyrkor finns kryssvalv av tegel. Enligt undersökningar av Hans Wählin (1932) är de samtida med kyrkan och från slutet av 1100-talet. Monica Rydbeck (1943) anser däremot att tornet i Stora Hammars kyrka är sekundärt och att valvet troligen tillkommit samtidigt med detta (jfr även Holmberg 1990).

Tidiga eller ursprungliga valv i små romanska torn är inte lika väl företrädda som i de breda västtornen. Huruvida detta har sin orsak i en sämre bevarandegrad är oklart. I Södra Sallerup är tornet uppfört i tegel och kan redan från början ha planerats för det kolonnettburna ribbvalvet av tegel (Rydbeck 1943). Ett senare under 1200-talet konstruerat kolonnettvalv av tegel finns i det kvadratiska tornet i Fleninge kyrka. Gumlösa kyrka är unik i flera bemärkelser. Det är den enda kyrka som uppförts med ursprungliga ribblösa korsvalv i kor, långhus och i det mindre kvadratiska tornet. Tidiga valv över långhuset förekommer annars endast mycket sällsynt, exempelvis i den ovan nämnda Östra Ingelstads kyrka som försetts med ett tunnvalv.

De romanska kyrkorna i Skåne anses i regel ha haft ett plant innertak av bräder i långhus och kor. Flera kyrkor visar dock tecken på att ha haft en öppen takstol. Ornerade ryggåsbjälkar finns exempelvis bevarade från kyrkorna i Övraby och Hammarlunda.

Under loppet av 1200-talet och i synnerhet under dess andra hälft har en lång rad kyrkor försetts med ribbvalv. En omfattande brand härjade domkyrkan i Lund år 1234, varvid bl.a. absidens halvkupol och det mittersta av högkorets tunnvalv störtade in. I deras ställe och i långhusets mittskepp och sidoskepp slogs valv med ribbor av sandsten och kupor av stående tegel. Valvslagningen i domkyrkan vid 1200-talets mitt är en viktig utgångspunkt i dateringen av liknande valvkonstruktioner i provinsen. Av klosterkyrkorna som vid denna tid försågs med valv kan nämnas de gamla tidigromanska kyrkorna i Dalby (mittskepp och sidoskepp) och S:t Maria i Vä (långhuset). I den senare vilar valven på konsoler och ett par granitpelare i långhusets mitt, vilket gör att kyrkan framstår som tvåskeppig. Franciskaternas kyrka i Ystad (fig. 33) lär ha grundlagts 1267 enligt en inskrift och försågs redan från början med valv i långhuset. Den omkring 1280 färdigställda premonstratenskyrkan i Bäckaskog har likaså från början varit

valvslagen. Under samma tidsperiod får även en rad stadskyrkor valv: S:ta Maria i Åhus (långhuset), Mariakyrkan i Ystad (långhuset), Östra Tommarp (koret) och Trelleborg (långhus och kor).

Även i en rad sockenkyrkor på landsbygden uppfördes valv under den senare delen av 1200-talet. Företrädesvis är det koren som får sekundära valv, som i kyrkorna i Fjälkinge, Stehag, Dagstorp, Kävlinge, Fuglie, Maglehem, Eljaröd. Kyrkan i Västra Sallerup har i samband med en östutvidgning fått valv i både kor och långhus. Även i Södra Sallerups och Högs kyrkor uppfördes valv i både långhus och kor. I några kyrkor är valven troligen ursprungliga, som i de senromanska tegelkyrkorna i Västra Vemmenhög (långhus och kor), Rinkaby (kor), Dalköpinge (kor) och Östra Torp (kor).

Stensulptur

Kyrkornas skulpturala utsmyckning finns både som fasta element i kyrkobyggnaden, vanligen kring portaler och andra muröppningar, men också i form av lösa inventarier, som dopfuntar och gravstenar. En mycket stor del av den finhuggna och med ornamentik försedda stenen finns i socklar och gesimser. Även om den sistnämnda utsmyckningen kan vara rik och påkostad är den vanligen mindre fantasifull och mera anonym till sin karaktär. Denna form av byggnadsskulptur har inte heller ägnats mycket utrymme i inventeringar eller i litteraturen. Den romanska perioden är mest utmärkande och rikast på stensulptur. En stor del av stensulpturen tillkom i en period med ett intensivt nybyggande av stenkyrkor och under en period då byggandet i tegel inte fullt ut slagit igenom.

Lunds domkyrka har en rik skulptural utsmyckning. Från den utsträckta tid det tog att färdigställa bygget, liksom från senare förändringar, visar kyrkan spår av flera olika stilar och influenser. I 1000-talets domkyrka har påvisats influenser från anglo-saxiskt område eller "Kanalområdet". Den rikare plastiska utformningen under 1100-talet, vilket i hög grad präglat domen, har beskrivits som lombardisk, d.v.s. anses vara utformad av stensemästare direkt eller indirekt påverkade av stenkonsten i Lombardiet (Cinthio 1957).

Den äldre konsthistoriska forskningen betonar vanligen domkyrkans betydelse för landskapets kyrkor, inte minst genom den kvalificerade arbetskraft som blev tillgänglig efter domkyrkans invigning 1145. Enligt Monica Rydbeck (1936) var Lund "huvudkällan för konstströmningarna i provinsen under 1100-talet". En stor del av den skulptursten vilken kan förbindas med namn som Carl Stensemästare och Mårten har ansetts vara besläktad med skulpturutsmyckningen i domkyrkan.

Äldre forskning har ägnat mycket energi åt att gruppera stensulptur i olika "skolor" eller verkstäder, baserat på likhet och geografisk spridning. Senare forskning har i högre grad varit inriktad på stensulpturens ikonografi, d.v.s. de betydelser som skulpturen bär. Följande text vill ge en orientering och översikt över några av de viktigaste arbetena i Skånes kyrkor, som kan förknippas med regionens stenhuggarverkstäder.

PORTALER OCH ANNAN FAST STENSKULPTUR

Den skulpturala utsmyckningen återfinns mestadels och mest påkostat i kyrkornas portaler eller i bågöppningar, exempelvis mellan långhus och kor. I det medeltida danska riket framstår Jylland och Skåne som de områden som har den kvalitativt och kvantitativt rikaste stensulpturen.

I Skånes romanska kyrkor består portalerna vanligen av en rundbågig öppning, ofta i flera profilerade språng, som kröns av ett tympanon. Ofta

Fig. 51. Den romanska södra baldakinportalen vid Färlövs kyrka. Fristående granitkolonner bär upp ett eget takfall som ger skydd till den innanförliggande portalen. Baldakinen stöter i väster emot ett samtida, brett västtorn. I öster har baldakinen avkortats genom tillbyggnaden av en korsarm 1882–83. Foto Mattias Karlsson 2011.

Fig. 52. Sydportalen i Skarhults kyrka. Den romanska sydportalen används fortfarande innanför ett under medeltidens senare del tillfogat vapenhus. Fristående kolonner med runda baser och tärningskapitäl bär upp en profilerad välvning, som inramar ett halvrunt skulpterat tympanonfält. Foto Mattias Karlsson 2011.

Fig. 53. Den romanska sydportalen i Oxie kyrka. Portalen är en av många i Skåne som pryds av motstående lejon, här som vederlagsstenar som bär upp det profilerade valvet. Foto Mattias Karlsson 2011.

är den skulpturala utsmyckningen rik. Vissa huvuddrag, t.ex. portalernas uppbyggnad, materialets karaktär och vissa motiv, kan kännas igen som typiska för Skåne. Samtidigt skiljer flera portaler ut sig från mängden.

De rikt utformade portalerna har tilldragit sig forskarnas intressen, medan de mer anonyma är dåligt dokumenterade. Det går därför inte att med säkerhet uttala sig om de kronologiska förhållandena och geografiska utbredningen mellan olika typer av portaler, exempelvis mellan de utan och med tympanonfält, tympanon som vilar på konsoler och de som inte gör det, eller portaler som svagt konvergerar uppåt etc. Forskningen har främst inriktat sig på stensulpturens form och innehåll, inte så mycket på konstruktion och teknik.

S:ta Maria kyrka i Vä, som kan ha invigts 1121, är uppförd helt i kvader av sandsten och har fått en rik skulpturutsmyckning både i exteriören i form av portaler, socklar, takfriser och bildreliefer, och i kyrkans inre, t.ex. i triumfbågen. I norr och söder har baldakinportaler uppförts medan västportalen varit enklare. Den bäst bevarade sydportalen uppvisar en ornamenterad arkivolt i flera språng. Öppningen kröns av ett likaledes rikt

utsmyckat tympanon. S:ta Maria kyrka i Vä utgör i sin monumentalitet och sin rikedom av stensulptur av lombardiskt snitt en parallell i nordost till domkyrkan i den sydvästra delen av landskapet.

Även i något enklare landskyrkor finns exempel på avancerat utformade portaler. Rester efter en baldakinportal i granit och ignabergakalksten finns ännu i Färlövs kyrka (fig. 51), belägen ett par mil norr om Vä. I Tryde kyrka har en portal, ovisst vilken, troligen haft en baldakin med baser i form av lig-gande lejon. Baldakiner eller baldakinliknande portaler med fristående pelare kan ses vid Skarhults kyrka (fig. 52) och har funnits även i Gudmuntorps kyrka (Rydbeck 1936).

Lejonet är ett vanligt förekommande motiv i portaler och på dopfuntar i Skåne. Lunds domkyrka uppvisar ett antal olika lejonframställningar, vilket uppfattats som ännu en länk till det lombardiska området, där motivet är allmänt i arkitektur från perioden. Lejon förekommer som vederlag i kyrkoportaler (exempelvis i Blentarp, Oxie, fig. 53), i tympanon (Helgeandshusets kyrka i Lund, Höör, Örtofta, Stångby, Knästorp, Skarhult) eller i triumfbågens vederlag (Västra Tommarp, Hammarlöv). Motivet finns i flera 1100-talskyrkor i den sydvästra delen av landskapet, särskilt dem som förknippats med Märten Stenmästare och Oxiemästaren. I utkanten av området, men med liknande typ av utsmyckning i portalerna, kan nämnas kyrkorna i Finja (Västra Göinge härad), Gråmanstorp (Norra Åsbo hd) och Rebbelberga (Bjäre hd; vederlag i sydportalen). I äldre forskning har lejonet i lantkyrkorna betraktats som en direkt påverkan från Lunds domkyrka (Cinthio & Jorn 1995, Rydbeck 1936, Öqvist 1992).

I centrala och södra Skåne finns en grupp av portaler och annan finhug-gen sten som förknippats med Carl Stenmästare. På ett tympanon i Östra Herrestads kyrkas sydportal har han låtit hugga: CARL STENMESTER SCAR THENNA STEN (fig. 38). Utifrån stil och materialbehandling har en lång rad andra arbeten förts till samma verkstad. Materialet är oftast kalksten.

Tympanonstenen i Östra Herrestads kyrka pryds av strikt symmetriskt utformade bladrankor som utstrålar från en mittrosett. Portalen påminner mycket om sydportalen i Hörby. Här kan också nämnas ett bevarat tympanon från Simris kyrka (fig. 54) med palmettrankor, vilket i sin tur har paralleller i tre reliefstenar påträffade i Valleberga kyrka år 1956 och 1980 (fig. 36). Till samma verkstad eller typ av portaler brukar de i kyrkorna i Hedeskoga, Sjörup, Västra Nöbbelöv och Østerlars på Bornholm föras. I

Fig. 54. Delar av den romanska portalen i Simris kyrka ingår i långhuset från 1904–05. Tympanonfältet pryds av en länk som mycket påminner om de avbildade på resterna av ett korskrank i Valleberga kyrka (jfr fig. 36). Foto Mattias Karlsson 2011.

sammanhang med Carl Stenmästare brukar också nämnas portalskulpturen i Ingelstorp och Simris. Från båda kyrkorna finns tillvaratagna kolonner bestående av biskopsfigurer. Inga paralleller till de senare finns i Skåne. De flesta alster som förknippas med skolan eller verkstaden har en sydöstlig tyngdpunkt i Skåne. Sannolikt ska även stensulptur från några kyrkor längre norrut föras till verkstaden, nämligen västportalen i Fjälkinge, nordportalen i Tjörnarps (Thun 1963) och den ovan nämnda sydportalen i Hörby.

Anglo-normandiska stildrag framträder, förutom i domkyrkan i Lund, även i några andra skånska kyrkor. Sydportalen i Saxtorps kyrka är till hälften bevarad och har en tresprängig omfattning (fig. 37). De två yttre arkivolterna har en hög relief med sicksackornament. Sten från omfattningar från den rivna kyrkan S:t Petrus i Östra Tommarp och Drotten i Lund, båda under 1100-talet överförda till premonstratensstiftelser, visar prov på samma typ av ornamentik. Sicksackmotivet förekommer i portalen till Vårfru kyrka i Ålborg på Jylland som under 1100-talets första hälft har varit anslutet till ett benediktinnunnekloster (Becket 1924).

Stensulpturen i Färlövs kyrka är ovanlig för Skåne både i avseende på materialet, som är granit, och formerna. Bevarade delar utgörs av en baldakin med fristående kolonner i sydportalen, en kolonn i tornets förhall samt mittkolonner i tornets ljudöppningar. Särskilt omdiskuterade är mittkolonnerternas baser med näbbformiga hörnblad. Dopfunten, som också är i granit, har en fot av samma typ. Cuppens utsmyckning består av två lejonfigurer med gemensamma huvuden. Ytterligare några dopfuntar av granit i östra Skåne, i Brösarps, Eljaröds och Fjälkinge kyrkor, visar i formerna en tydlig frändskap med dopfunten i Färlöv. Monica Rydbeck (1949) anser att formen pekar mot Jylland. William Anderson (1926) har velat se likheter med vissa former i tegelarkitekturen omkring 1180, vilken han menar vara importerad från Lombardiet, och har pekat på släktskapen med stendetaljer från Børglums kloster. C. M. Smidt (1935) har i en artikel pekat på de stora likheterna mellan granitkolonnerternas baser i Färlövs kyrkas torn och påträffade baser i ärkebiskop Eskils borganläggning Søborg på Själland.

Det finns flera kyrkor vilkas portaler i sin uppbyggnad avviker från vad som kan betecknas som typiskt för Skånes 1100-talskyrkor i sten. Gemensamt för exemplen nedan är att samtliga förmodligen har saknat tympanonfält i sten och i övrigt har haft en förhållandevis enkel uppbyggnad. Skårby kyrka, uppförd omkring 1100, har en hög och smal rundbågig sydportal med en enkel och rak smyg. Övraby kyrka, som kan ha uppförts under 1130-talet enligt dendrokronologisk datering, har en nordportal som saknar tympanon och konvergerar uppåt. Enkla öppningar finns också i kyrkorna i Borrie (sydportal) och i Tosterup (nordportal). Ignaberga kyrkas sydportal har av allt att döma saknat tympanon och portalbågen utgår från en enkel utkragning. Det är viktigt att återigen inskjuta att några detaljerade jämförande studier av skånska portaler inte har genomförts. I sydportalen till Elmelunde kyrka på Møn har påträffats rester av ett förmodat tympanon i trä (Schultz 1935). Inga spår av liknande konstruktioner har uppmärksamrats i Skåne, men exemplet visar möjligheten att trä och sten kan ha kombinerats.

De återstående resterna av Brönnestads kyrkas sydportal visar att den har haft kvaderblock i sidoposterna och att överliggaren troligen varit rak, vilket är ovanligt (Karlson 1968). Paralleller finns i vissa jylländska granitportaler men även på närmare håll på Själland (Mackeprang 1948).

Vallby kyrka i sydöstra Skåne har en nordportal bestående av en enkel rundbågig öppning formad av huggna kalkstensblock. Något tympanon har troligen inte funnits. Nedtill på sidoposternas sidor finns ett par bildstenar

med i flack relief utförda lejon. Vid sidan av portalens enkla utformning är placeringen av lejonrelieferna frapperande. Bildstenarna har enligt Curt Wallin (1948) likheter med den produktion som tillskrivits stensemästaren "Sigraf". Materialet är komstadkalksten.

Absiden med dess fönster mot öster och målade hjälmvalv har fångat uppmärksamheten hos den som kom in i kyrkan. Men många gånger har även den östra delens utsida, med kor och absid, varit utsmyckad mer än resten av fasaden. Förutom sockel och enklare takfriser, vilka man ofta även kan finna på långhuset, kan absiden ha givits en särskilt rik utsmyckning. Här kan nämnas Hammarlunda och Höörs kyrkor, som bägge har en av halvkolonnetter indelad blindarkad på absiden. En liknande utsmyckning har även funnits i de närbelägna Holmby och Kvidinge kyrkor (Rydbeck 1936).

På Hofterups kyrkas absid finns en rundbågig blindarkad, som i stället för halvkolonnetter indelats av korta lisener. Vid rundbågarnas övre och nedre del finns runda vulster. Motsvarigheter finns i en grupp själländska kyrkor. C. G. Schultz har i en artikel (1935) argumenterat för att utformningen är tidigromansk och talar för en datering till 1000-talet. På utsidan av absiden i Hofterups kyrka sitter en sten med ett i relief hugget lejon som i stil anknyter till djurornamentik på runstenar. Stenen har troligen före 1915 suttit inmurad i tornet eller västfasaden (Gustafsson 1969).

I Bosjöklosters kyrka har absiden smyckats med tolv ganska tätt sittande lisener. I absidens mitt utgår från sockeln en nisch, avdelad av en liten mittkolonn. Liknande absidutsmyckning med mittkolonn finns i Fulltofta kyrka. I 1830 års beskrivning av Häglinge kyrka (riven) framgår att även denna kyrka har haft en nisch med kolonn i absiden (Karlson 1987). Motivet förekommer sparsamt i andra delar av det medeltida Danmark, såsom i den prydliga Nørre Jernløse kyrka på Själland, som också har lisener och två runda och ett fyrklöverformat fönster i öster, samt Ruts kyrka på Bornholm.

Flera kyrkor har skulpturer eller reliefer i murverket, utan att de relaterar till någon känd muröppning. I absiden till S:ta Maria kyrka i Vä finns ett flertal kvadrar med figurer i hög relief. På sydöstra hörnkedjan till Töringe kyrkas kor finns fina ristningar på tre stenar föreställande ett helgon, hästar och ett flätverksmönster. Över absidnocken i Anderslövs kyrka sitter ett hårt vittrat manshuvud i sandsten och ett på samma sätt placerat huvud finns i Kyrkoköpinge. Från Kvidinge rivna kyrka, norr om Söderåsen, finns tre konsoler föreställande ett vädurshuvud, ett manshuvud samt ytterligare ett skadat huvud, vilka kan ha suttit på korets utsida. Placeringen av skulpturer i kyrkans östra fasad känns igen från flera kyrkor på Jylland, exempelvis Lime och Hedensted, där lejonfigurer placerats på korets östgavel (Rydbeck 1936, Mackeprang 1944).

Det är troligt att stenskulpturens uttryck förstärkts med målning. Detta mindre varaktiga sätt att pryda kyrkan kan vara en förklaring till att många portaler och tympanon i dag framstår som enkla eller helt släta. Ett antal dopfuntar visar spår av att ha varit målade och i flera kyrkor har även påträffats spår av färg på stensulptur och omfattningsstenar. Flera skulpturelement i Lunds domkyrka uppvisar rester av bemålning, bl.a. det tympanon som förut satt över kyrkans västra ingång (Blomqvist 1951). I Hammarlunda kyrka har påträffats spår av dekormålning på en rundbågsfris vilken, med ledning av putsens utseende och lagerföljd, förslagsvis daterats till 1100- eller 1200-talet (Jansson 1994).

Trots att tegel började användas som byggnadsmaterial under 1100-talet har sten fortsatt kommit till användning för olika typer av skulpturutsmyckning. Allhelgonaklostrets kyrka i Lund härjades 1192 av en för-

Fig. 55. Gislövs kyrka, sydportalen. Kyrkan i Gislöv uppfördes sannolikt under 1200-talets första hälft. Såväl absidkyrka som västtorn byggdes helt av tegel. I sydportalen har tegel använts för kolonnskäften, medan sand- och kalksten använts till avtäckningsbåge, kapitäl och baser. Foto Lars Kennerstedt 1992, RAÄ.

ödande eldsvåda som lade kyrkan i aska. Vid återuppbyggdaden användes tegel men till omfattningar och andra detaljer även finhuggen kalk- och sandsten. De på Helgonabacken insamlade arkitekturdetaljerna visar en senromansk stil i utformningen av bladknoppskapitäl och hundtandsornament. Gislövs tegelkyrka (fig. 55) vid Trelleborg, med rikt utformade portalomfattningar i kalksten och sandsten, visar i sin ornamentik tydliga paralleller med Allhelgonaklostrets kyrka (Holmberg 1972).

I Gumlösa kyrka har tegel kommit till användning i nästan hela kyrkan. Ändå har vissa smärre partier utförts i sten. Den bevarade nordportalen under sadeltak är byggd i fem språng varav två har granitkolonner. Likaså är den släta överliggaren av granit. I kyrkans inre finns på båda sidor om triumfbågen höga nischer eller utsparningar i vilka med all sannolikhet stått kolonner. En attisk bas i sandsten har påträffats som passar i utrymmet. Liknande flankerande kolonner har funnits i några andra kyrkor, exempelvis i Sonnerups kyrka på Själland, uppförd i kalktuff (Karlson 1970). I den närbelägna Finja kyrka finns på motsvarande ställe i triumfbågen, i stället för stenkolonner, målade kolonner vilka dateras till 1125–50.

Även i Maglarps tegelkyrka har sten använts till en enkel rundbågsfris av kritstenskvarer överst på absid och kor (fig. 42). I triumfbågen finns rester efter ett kolonnetpar av vilka återstår en bas och ett kapitäl av kritsten som uppvisar senromanska former. Placeringen, som är sekundär, är den samma som i Gumlösa kyrka, och har tolkats som rester efter ett korskränk (Sundnér 1982).

Ett stycke in på 1200-talet har flera stenhuggare verkat i Lunds domkyrka och där lämnat spår efter sig i form av s.k. stenhuggarmärken. Deras verksamhet har av Erik Cinthio kopplats samman med återställandet och ombyggnaden efter branden år 1234. Några av dessa stenhuggarmärken

finns även på finbearbetad sten i andra kyrkor, t.ex. i Västerstad, Dalby och S:ta Maria i Helsingborg (Mårtensson 1951).

Användningen av finhuggen sten i de skånska kyrkorna blir generellt allt mindre under 1200-talet jämfört med 1100-talet. Det är svårt att se en tydlig kontinuitet från 1100-talets olika stenhuggarverkstäder eller stiltraditioner in i 1200-talet.

Den senmedeltida användningen av skulpterad sten är begränsad. I flera fall har den mjukare kritstenen kommit till användning. I Mariakyrkans sydportal i Helsingborg från omkring 1400 ingår kapitälband av kritsten. I S:t Petri kyrka i Malmö förekommer skulpterad natursten i det s.k. Krämarkapellet från omkring 1460. Kapellet har invändiga valvkonsoleer och två serier med reliefskulpturer av kritsten i exteriören (originalen har p.g.a. stark vittring på 1990-talet ersatts med gipskopior).

GRAVMONUMENT

Det saknas ännu en inventering av eller översikt över medeltidens gravmonument i Skåne. Antalet torde röra sig om flera hundra. Enskilda gravstenar har beskrivits i kyrkomonografier, medan andra bara finns dokumenterade i arkiven eller inte alls. Uppgifterna om antal och spridning i rum och tid ska därför betraktas som tentativa. Tyngdpunkten i beskrivningen kommer att ligga på den romanska stilperioden. Visserligen saknas inte gravstenar från hög- och senmedeltid men de är sämre inventerade och tillverkningsorten är ofta osäker.

Den romanska gravkonsten i Skåne är relativt väl representerad i sockenkyrkorna. De gotiska gravstenarna förefaller vara vanligare i städernas kyrkor och i klosterkyrkorna. En förklaring till detta är att aristokratin under medeltidens lopp i utbyte mot själamässor kom att donera medel till och välja sin gravplats i dessa kyrkor. I Ystads franciskankloster finns minst tolv bevarade gravstenar från medeltiden som pryds med vapen och insignia från frälsepersoner som har haft sina huvudgårdar i stadens omland (Reisnert 1989).

Av det samlade gravstensbeståndet är endast en mindre andel från medeltiden. Även om mycket kan ha gått förlorat, tyder detta på att det endast var ett litet antal personer som förunnades en gravsten under medeltiden. Från S:t Petri kyrka i Malmö är endast tre medeltida gravstenar kända och från S:ta Maria kyrka i Helsingborg endast en (Wählin 1919, Mårtensson 1934). I S:t Johannes kyrka (riven) i Landskrona har funnits minst 15 medeltida gravstenar, varav tre var romanska (Wählin 1939). Det senare är intressant med tanke på att staden grundlades i början av 1400-talet. Äldre förteckningar över gravstenar i domkyrkan i Lund visar att det fanns minst 22 medeltida gravstenar med tydbara inskriptioner. Ett stort antal av dem har lagts över kyrkliga prelater och biskopar (Corylander 1884). I kryptan förvaras i dag elva gravstenar över personer som avlidit före reformationen och ytterligare några finns i domkyrkomuseet.

De romanska gravmonumenten i Skåne består till sin grundkonstruktion av liggande hällar, med eller utan gavlar. Det är inte uteslutet att gravmonument med flat ovansida och utan gavelhällar kan ha varit placerade inne i kyrkan. Ett möjligt undantag från det gängse gravmonumentet med liggande häll utgör eventuellt ett vid Väsby kyrka (Luggude härad) påträffat stenfragment med flätkorsornamentik på två sidor. Det har föreslagits att det är en rest av en stående gravsten eller ett gravkors. Hänvisningar har bl.a. gjorts till stenkorsen på Isle of Man (Strömberg 1955, Holmberg 1977). Med tanke på stenens fragmentariska tillstånd kan säkerhet vara svår att nå i frågan.

Under den romanska stilperioden kan två eller tre områden urskiljas med en rik produktion av gravskulptur, utifrån materialet i gravstenarna och deras spridning. På kyrkogårdarna i trakten av Ringsjön finns ett relativt stort antal romanska gravstenar. På och omkring Bosjöklosters kyrkogård kan räknas mer än 50 gavelhällar. Vid andra ordinära sockenkyrkor i trakten räknas de vanligen endast till några få.

Vid Stehags kyrka finns minst tio medeltida gravmonument eller hällar (Helgesson 1922). De flesta täckhällar och gavelstenar är mycket enkelt utformade med ett kors. På en häll med ett stavkors kan man läsa "Hec tumba Jacobi it ... hanc tumbam patri suo" (Detta är Jakobs tumba ... uppförde denna tumba över sin fader). En annan häll föreställer det korsbärande lammet. På de tillhörande gavelhällarna avbildas Majestas domini och en gestalt med rökelsekar (Aron?). Hela monumentet bär spår av rött pigment. Liknande monument har påträffats vid kyrkorna i Bosarp (fig. 56) i Onsjö härad (Olausson 1951) och Hög i Torna härad (Liepe & Edenheim 1972).

Det stora antalet gravstenar samt det förhållande att Stehags kyrka innehåller mycket finhuggen kvadersten har föranlett tidigare forskare att tala om orten som ett centrum för stenproduktion, åtminstone för gravstenar (Kjellin 1918). Förutom de ovan nämnda finns uppgifter om romanska gravstenar, ofta fler än två, vid en lång rad andra kyrkor i Ringsjöns närhet, exempelvis i Gullarp, Näs och Reslöv (fyra romanska gravstenar) i Onsjö härad. På något längre avstånd finns romanska gravstenar vid exempelvis kyrkorna i Norra Mellby, Härslöv, Barsebäck, Fjellie, Hofterup och Lilla Harrie.

På Västra Sallerups kyrkogård (Harjagers hd) finns i dag en mäktig sarkofag i två delar bestående av en kista med lock, som helt omslutit den gravlagde. En särskild huvudnisch har utsparats och vid denna, på täckhällen, finns en kort ristning som inte kunnat tolkas (Rydbeck 1947). De enda kända parallellerna i Skåne finns i Silvåkra, Dalby (för ett barn) och i Lunds domkyrka. Med tanke på konstruktionen och avsaknaden av ornamentik kan den liknas vid en kista och inte en gravsten. Det kanske inte ska uteslutas att sarkofagerna var ämnade att synas ovan mark- eller golvnivå. Sarkofagen i Lunds domkyrka som innehöll stoftet av ärkebiskop Andreas Sunesen var placerad i en väggnisch i högkoret. Sarkofagen vid Västra Sallerups kyrka utgör som en solitär ytterligare belägg för den rika stenkonst som en gång funnits i denna trakt.

I sydöstra Skåne har en inventering av det romanska gravstensmateria-

Fig. 56. Gravmonument på Bosarps ödekyrkogård. Gravmonument av romansk karaktär förekommer i ett större antal i ett område kring Ringsjön i närheten av Höör. På monumentets gavelhällar syns i reliefer dels ett korsbärande lamm, dels en präst eller biskop med bok och rökelsekar. Motivet på täckhällen utgörs av ett stavkors. Foto Mattias Karlsson 2011.

let visat att sådana helt saknas i Albo och Herrestads härad. I Järrestads härad finns minst en äldre gravsten (1200-tal?) i S:t Nikolai kyrka i Simrishamn. I Ingelstads härad finns minst 12 gravstenar, eller uppgifter därom, bevarade. Det mest omskrivna monumentet finns vid Löderups kyrka. Stenen har formen av en sarkofag med liggande lejon i vardera hörnet. Ornamentiken har förknippats med Carl Stenmästares verkstad. Motsvarigheter till gravstenen saknas i Skåne, men däremot har den sarkofagliknande formen sammanställts med gravstenar i Danmark. I Valleberga kyrka förvaras två gravhällar med stående mansfigurer. Kompositionen har paralleller på gravstenar i Fjellie utanför Lund och, enligt William Anderson (1928), Tofta och Dalhem på Gotland, vilka har ansetts vara besläktade med eller utgående från Majestatis verkstad.

De äldre medeltida gravstenarna i sydöstra Skåne är samtliga framställda av kalksten. Gravstenarna från Valleberga är utförda i ortocerkalksten, vilken bl.a. finns i Komstad och Tommarp. Ett utlåtande om Löderupsmonumentet från geologisk expertis (strax före 1945) visar att den består av en typ av algkalksten (paleoporella) som finns företrädd i block i sydöstra Skåne (Wallin 1945).

Inskriptioner på romanska gravstenar är mycket ovanliga och, när de förekommer, oftast av enkel karaktär. Några exempel kan nämnas. På en gavelsten i Hästveda kyrka står med runor på latin: "I dina händer, Herre, befaller jag din ande, Åse". En förlorad häll vid Valleberga kyrka minde om (Guds) "tjänare Benedikt", kanske en präst. En textmässigt mer avancerad inskrift påträffades på en gravhäll vid en grävning i Drottens kyrka år 1929. På hällen finns en rimmad latinsk inskrift: *hac:sita:sunt:fossa / margarete:nobilis:ossa: + / quam:locus:inuisis: / non:sumat:sed:paradisus* (här är graven / för margareta, den noblas ben / vilken stället, det förhatliga / inte måtte taga, utan paradiset). Hällen påträffades *in situ* i det romanska västtornet. Vid senare arkeologiska undersökningar har konstaterats att under hällen legat en kvinna som dött i trettiofemårsåldern (Cinthio 2002).

DOPFUNTAR

Kunskapen om dopfuntarna är relativt god tack vare utgivningen av *Skånes medeltida dopfuntar* (1913–21) av Lars Tynell. I senare tid har bidrag gjorts för att komplettera Tynells inventering (Karlsson 1996). I framställningen används den indelning och begrepp, "skolor" och "mästare", som etablerats i den konsthistoriska forskningen, främst av Johnny Roosval och Lars Tynell. Framställningen nedan bygger i huvudsak på Lars Tynells arbete.

Antalet bevarade medeltida dopfuntar i Skåne uppgår till minst 289. Därutöver är ett stort antal förlorade dopfuntar kända genom äldre skriftligt material. En bidragande orsak till att funtar av sten har försvunnit är att de ersatts av träfuntar, vilka blir vanligare från 1700-talet, samt att de försvunnit i samband med 1800-talets kyrkorivningar. De allra flesta dopfuntarna finns emellertid kvar i kyrkorna men många har så småningom också hamnat i museer.

Merparten av Skånes dopfuntar är tillverkade i landskapet under 1100-talet eller omkring 1200. En stor del är tillverkade i sandsten, ofta av hör-sandsten. I sydöstra Skåne är kalksten ett vanligt material och i norra Skåne är förhållandevis många utförda i granit. Romanska dopfuntar utförda i gotländsk sand- eller kalksten finns representerade i sydöstra Skåne. Ett mindre antal dopfuntar är senromanska (tiden efter ca 1200) och av gotisk stilkaraktär. I denna grupp finns flera av typen "paradisfuntar", vilka har importerats från Gotland (Reuterswärd 1967, Landen 1993). Relativt många av dem återfinns i stadskyrkor.

De dopfuntar som tillverkats i Skåne kan, utifrån form och motiv, indelas i flera grupper. Endast några av de största grupperna kommer att beröras nedan.

En stor grupp av dopfuntar, omfattande fler än 40 stycken, kännetecknas av en runt cuppan uthuggen relief med palmetter. Samtliga förefaller vara tillverkade i sandsten, vanligen höörsandsten. Dopfuntarna återfinns framför allt i södra och mellersta Skåne, medan de saknas längst i norr och i öster. Fyra funtar har exporterats till Själland och en till Lolland.

Gemensamt är givetvis det stiliserade palmettmotivet, vilket återfinns på de flesta funtar, men deras släktskap framgår även av formlikheten, utifrån några varianter. Ett relativt stort antal har utifrån formen på cuppan och foten samlats i tre huvudtyper efter dopfuntarna i Munkarp (fig. 57), Dags-torp och Hyllie. En typisk detalj är ett rektangulärt hål på sidan av foten, antagligen för applikation av en sidopiscina. Det är ett mycket ovanligt drag som i Sverige – åtminstone i denna formvariant – enbart förekommer på vissa dopfuntar i Skåne, samt på vissa dopfuntar i ”byzantiserande” stil på Gotland (Fåhraeus 1974). En annan variant av piscina på foten kan noteras på exempelvis dopfunten i Björlanda kyrka i Bohuslän (Hallbäck 1961). Denna tekniska egenhet har inte ägnats någon större uppmärksamhet i litteraturen, men jämte ren stiljämförelse kan det visa på någon slags gemensam idébakgrund eller på verkstadskontakter. Det ska noteras att exempelvis dopfunten i Dalby, vilken har tillskrivits ”Byzantios”, har sidopiscina (Roosval 1918).

Mårten Stenmästare har med runor ristat sitt namn på fem snarlika dopfuntar. Gruppen av funtar som associeras med Mårten uppgår till ungefär 20 stycken, fördelade i ett område från Ringsjön ner mot Söderslätt. Dopfuntarna är tillverkade i höörsandsten. De funtar som Mårten har signerat är koncentrerade till ett mindre område nordöst om Lund. Typiskt för gruppen är de stora akantuspalmetter som pryder cuppan. Mårten eller någon av hans ”lärjungar” har också tillskrivits en roll i uppförandet av flera stenkrykor och deras skulpturala utsmyckning (Rydbeck 1936). Men sammanhången förblir här oklara.

I framför allt sydöstra Skåne återfinns ett stort antal dopfuntar, enligt Tynell grupperade kring funtarna i kyrkorna i Blentarp (fig. 58), Bollerup och Hallaröd, som kännetecknas av en enkel utsmyckning, bestående av en godronering på cuppanns undersida och på dess övre del rundbågar av olika slag. Släktskap i motiv finns i de senare gotländska paradisfuntarna, men formerna i denna skånska grupp är fortfarande rent romansk. Dopfuntarna är tillverkade i kalk- eller sandsten.

I nordvästra Skåne förekommer den s.k. Mörarpsgruppen (fig. 59), bestående av minst sju dopfuntar som röjer ett släktskap i form och ornamentik. Möjligen ska den hårt stympade dopfunten i Tjärby kyrka i Halland också föras till gruppen. Flera dopfuntar, bland annat den i Mörarp, är firsidiga. På funtarnas cuppa finns i regel en rik figurutsmyckning. Ett vanligt motiv är Majestas Domini och S:t Petrus med nyckeln. En dopfuntarsgrupp med likartad ornamentik finns även i nordöstra Skåne. Det har föreslagits att det finns ett samband mellan denna typ av dopfuntar och Herrevadskloster. Vid reformationstiden har klostret innehaft patronatsrätt, ombesörjt prästkallet och/eller ägt betydande jordegendom i Munka-Ljungby, Kropp, Rya och Össjö (Trotzig 1989).

De i litteraturen mest ingående beskrivna dopfuntarna i Skåne är utan tvekan de med en rik figurutsmyckning och sammansatta bildprogram. Här intar de gotländska dopfuntarna en betydande plats, som förutom i Dalby återfinns i flera kyrkor på Österlen. Den anonyma mästaren ”Byzantios”

Fig. 57. Dopfunten i Munkarps kyrka från 1100-talet. Munkarpsfunten har givit namn till en variant av den stora grupp dopfuntar som har en karakteristisk relief av palmetter runt cuppanns liv. Lägg märke till hålet för piscina på den felvända foten. I hålet har en insats placerats vilket gjort det möjligt att efter användning tömma det vilda vattnet under kyrkgolvet, via en kanal i dopfuntsfoten. Foto Mattias Karlsson 2011.

Fig. 58. Dopfunten i Blentarp från 1100-talet. En stor grupp dopfuntar framför allt i sydöstra Skåne kännetecknas av en enkel utsmyckning på cuppan, bestående av en s.k. godronerad undersida med vulster, en kraftig repstav och en fris med arkader. Dopfunten i Blentarp har därtill en med lejon utsmyckad fot. Foto Markus Dahlberg 2003.

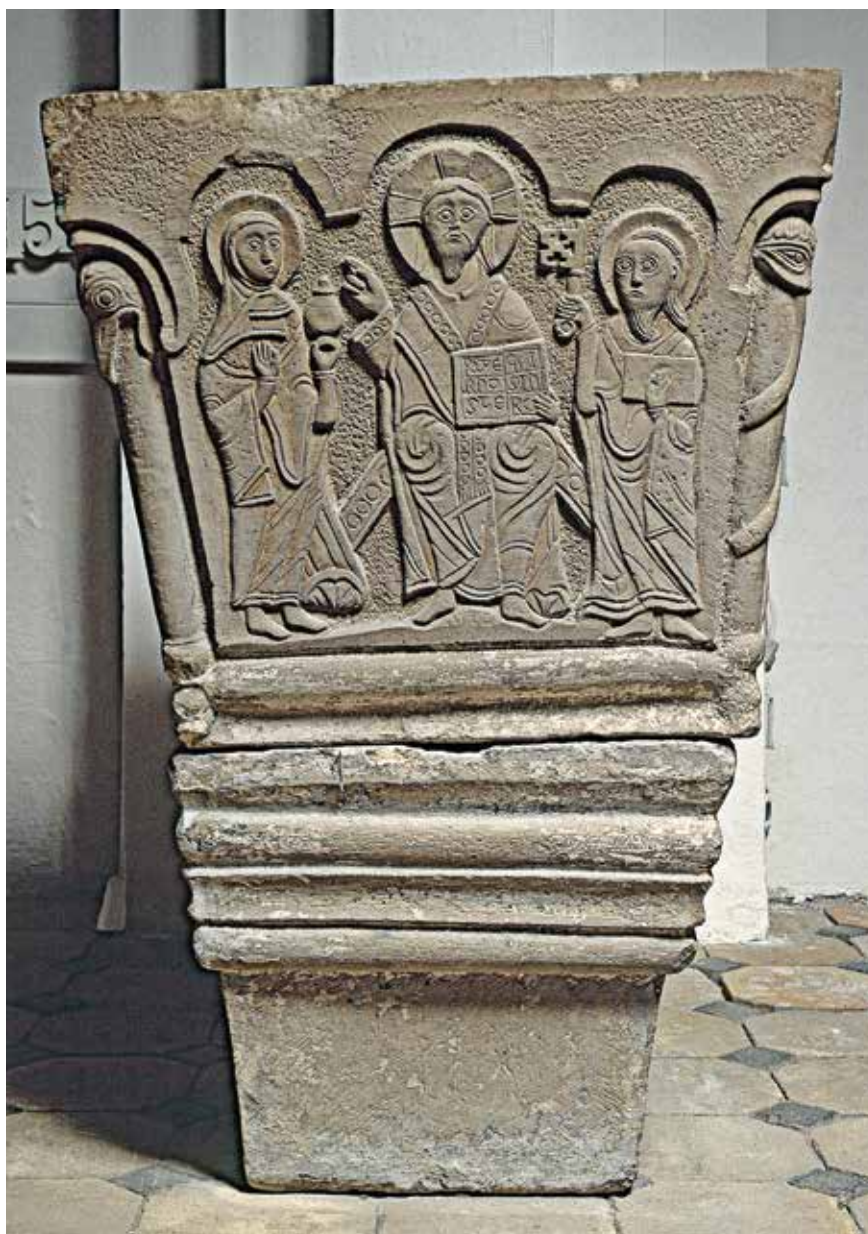

Fig. 59. Dopfunten i Össjö kyrka från 1100-talet. Össjöfunten representerar den förhållandevis begränsade Mörarpsgruppen. Denna kännetecknas av en rik skulpturutsmyckning bl.a. med Kristus tronande i majestät (Majestas Domini). Foto Lennart Karlsson 1990, SHM.

anses vara upphovsman både till dopfunten i Dalby och till kyrkans tympanon. En rad dopfuntar på Österlen har tillskrivits den anonyma mästaren "Magister Majestatis", nämligen Tryde, Löderup (fig. 108), Östra Hoby, Valleberga, Simris och kanske Östra Nöbbelöv. De fyra förstnämnda är tillverkade i skånsk sandsten och de två senare av gotländsk sandsten. Hans större produktion återfinns på Gotland. "Sigraf" står bakom funtarna i Hannas och Hammenhög och "Calcarius" tillskrivs funten i Borrby kyrka (Roosval 1918).

Dopfunten i Gumlösa tegelkyrka har inskriften TOVE GIERHI, vilket tolkats som stensemästarens signatur. Bildprogrammet på funten, med exempelvis bebådelsen, Jesu födelse och Jesu dop, återfinns också på den närbesläktade funten i Bjäresjö kyrka. Möjligen är det samma stenhuggare som också står bakom dopfunten i Lyngsjö kyrka (fig. 60) med sin unika framställning av mordet på Thomas av Canterbury år 1170 (Carlsson 1970).

Till Maglehem-Vitabygruppen har förts 13 dopfuntar, de flesta i östra Skåne. Dopfuntarna kännetecknas av cuppens akantusranka, som avbryts av en bröstbild av en manlig figur, och godronnering på cuppens undersida.

Fig. 60. Dopfunten i Lyngsjö kyrka från omkring 1200. Centralt i bild finns kung Henrik II, R(EX) HENRICUS enligt reliefens språkband, som beordrar mordet på ärkebiskopen Thomas Becket (bildfältet till höger). Detta skedde 1170 och var alltså en tämligen aktuell händelse när dopfunten tillverkades. Lyngsjöfunten visar likheter med dopfunten i Gumlösa som har inskriften TOVE GIERHI, vilket tolkats som stensemästarens signatur. Foto Mattias Karlsson 2011.

Dopfuntar av denna typ har exporterats till Bräkne-Hoby i Blekinge och Ryssby i Småland.

Förutom de gotländska förbindelserna och importen från Gotland visar även andra dopfuntar samhörighet med områden utanför Skåne. S:t Ibbs kyrka på Ven har en dopfunt vars utförande i täljsten avslöjar att den är importerad från Norge. Dopfunten i Barkåkra kyrka på Bjärehalvön påminner starkt om dopfunten i Veinge i södra Halland. Dopfuntarnas material, granit, och form påminner om den som återfinns på dopfuntar i Mitt- och Östjylland samt på västra Själland (Hallbäck 1969).

Källor och litteratur se förteckningen nedan, s. 154.

Kyrkorna under yngre medeltid

av Ing-Marie Nilsson

I början av 1300-talet hade de flesta socknar i Skåne en kyrka i sten. Under senmedeltidens sista århundraden tillkom få helt nya kyrkor, men byggnadsaktiviteten var ändå hög, då befintliga kyrkor utvidgades, byggdes till och valvslogs. Kävlinge gamla kyrka kan illustrera denna utveckling (fig. 34, 61). Kyrkans vackert avtrappade korparti med absidial avslutning vittnar om att byggnadens ursprung står att söka i 1100-tal eller tidigt 1200-tal. Vapenhuset på nordsidan tillbyggdes troligen på 1300-talet, och tidigare fanns även ett vapenhus i söder. Det kraftiga västtornet uppfördes på 1400-talet eller i början av 1500-talet, och från senmedeltiden härrör också trappgavlarna på långhus och kor. Invändigt bevaras den romanska triumfbågen, men kyrkorummet präglas annars i hög grad av de låga kryssvalven och kalkmålningarna från 1300- och 1400-talen (Rydbeck 1932, Jansson 2004). Många skånska kyrkor genomgick under senmedeltiden liknande om- och tillbyggnader som Kävlinge gamla kyrka. Det som vi i dag uppfattar som en typisk skånsk medeltidskyrka är alltså i hög grad ett resultat av förändringar under senmedeltiden.

Städernas kyrkor under hög- och senmedeltid

STADSKYRKORNA

De skånska städerna har haft högst skiftande kyrklig organisation. 1000- och 1100-talens stadsbildningar hade flera kyrkor med tillhörande socknar, men de städer som uppkom från 1200-talet och framåt hade som regel endast en, gemensam stadskyrka (Andrén 1985). Dessa stadskyrkor var stora eftersom de skulle rymma hela stadens befolkning, men byggnadernas utformning var även beroende av städernas ekonomiska utveckling.

En viktig motor i skånskt näringsliv under medeltiden var sillhandeln. I Öresund kunde enorma kvantiteter fisk fångas, vilket gjorde att Falsterbohalvön under 1100- och 1200-talen utvecklades till ett betydande merkantilt centrum i Öresundsregionen. På den s.k. Skånemarknaden mötte skånska och danska fiskare under ett par intensiva månader varje sensommar och höst uppköpare från danska och nordtyska städer, och handelsutbytet omfattade inte bara sill utan även andra varor. Falsterbohalvöns båda städer, Skanör och Falsterbo, uppkom på 1300-talet. Skanör urbaniserades sannolikt i början av 1300-talet, men de första formella beläggen härrör från århundradets senare del. Falsterbo bildades förmodligen kring århundradets mitt, men kom under medeltidens senare del att överflygla Skanör i betydelse. Då var emellertid höjdpunkten för Skånemarknaden som bred, internationell varumarknad redan nådd. Under senare delen av

1300-talet kom betydande delar av kommersen att flyttas till Malmö, och verksamheten på Falsterbohalvön blev en mer renodlad sillmarknad, kontrollerad av Hansan.

Falsterbohalvöns skiftande konjunkturen avspeglas i städernas kyrkoarkitektur. Kyrkan i Skanör (S:t Olof) var ursprungligen en romansk anläggning där långhuset på 1300-talet utökats västerut till dubbel längd (fig. 62, 69). Mest anslående är annars en stor korttillbyggnad som gjordes under förra hälften av 1400-talet. Koret är både högre och bredare än långhuset, helt byggt i tegel, och har en tresidig avslutning i öster. Interiören upplyses av höga masverksfönster, och rummet är övervalvt med stjärnvalv. Under det upphöjda korgolvet finns en tunnvalvd krypta. Ombyggnaden av koret var av allt att döma tänkt som första etappen i en större ombyggnad av hela kyrkan, men någon sådan kom aldrig till stånd. Kyrkan i Falsterbo (S:ta Gertrud) har en liknande byggnadshistoria (fig. 64). Långhuset uppfördes troligen vid mitten av 1300-talet, och ungefär samtidigt med Skanörs kyrkas utvidgning fick också Falsterbo kyrka ett nytt och bredare, tresidigt avslutat kor med stora fönster (Ersgård 1988).

Den urbana tillväxten på 1200- och 1300-talen var särskilt stark i kuststäderna. Mest kraftfull var utvecklingen i Malmö. Staden etablerades under andra hälften av 1200-talet, men hade vid medeltidens slut hunnit bli regionens ojämförligt viktigaste köpstad. Detta synliggörs i stadskyrkan S:t Petri, som får räknas som huvudmonumentet när det gäller gotisk kyrkoarkitektur i Skåne (fig. 34, 63).

Kyrkan började uppföras i början av 1300-talet och är inspirerad av Mariakyrkan i Lübeck. Byggnaden lades ut som en stor, treskeppig tegelbasilika med tvärskepp och omgångskor med kapellkrans. De fem kapellen är grunda och därmed rumsligt integrerade med koromgången. Tvärskeppen når utvändigt samma höjd som klerestriet, men är inne i kyrkan

Fig. 61. Kävlinge kyrka från norr. Kyrkan exemplifierar en byggnadsutveckling som är karakteristisk för Skåne. Den ursprungliga absidkyrkan är till sin planform bevarad helt intakt i öster. Vapenhuset i norr tillbyggdes troligen under 1300-talet och ett vapenhus har också funnits i söder. Ett bastant torn fogades till västgaveln under 1400-talet eller det tidiga 1500-talet. Från senmedeltiden härrör också långhusets och korets trappgavlar. Foto Tage Olsin 2005.

främst förnimbara genom det ökade ljusinsläpp som de höga, vertikala fönstren förmedlar. Kyrkan framstår invändigt som rumsligt sammanhållet, men i exteriören betonas den additiva rytmen. Till detta intryck bidrar det välbevarade strävsystemet med strävpelare och strävbågar. Det nuvarande västornet är kyrkans tredje tornbyggnad (tornspiran tillkom dock vid en ombyggnad 1890). Det första tornet, som uppfördes över väständens mittskepp, störtade ner år 1420. Det ersattes med ett torn utanför västgaveln som rasade 1442. Kyrkan har även en takryttare över korsmitten. På 1400-talet tillfogades flera externa kapelltillbyggnader, bl.a. det s.k. Krämärkapellet på tornets nordsida (fig. 73).

Helsingborg urbaniserades redan i slutet av 1000-talet, men utvecklades på 1300-talet till en betydande köpstad. Staden hade fyra stadsförsamlingar, men S:ta Maria kom med tiden att framstå som den viktigaste av dem. På 1300-talet inleddes arbetet med att ersätta den gamla romanska sandstenskyrkan med en större byggnad i tegel (fig. 64). Anläggningen, som förmodligen stod klar strax efter år 1410, uppfördes som en treskeppig pseudobasilika med marginellt förhöjt mittskepp. Det tresidigt avslutade koret fick koromgång utan kapellkrans. Senare tillfogades även ett vapenhus i söder, en sakristia i norr och ett torn vid västgavelns sydsida, men av dessa tillbyggnader återstår endast tornet (den nuvarande sakristian i medeltidsstil tillkom 1953). Kyrkan får sin karaktär av sidoskeppens höga fönster och västpartiets trappgavlar med långsmala blinderingar. I norr, söder och väster finns delvis rekonstruerade spetsbågiga perspektivportaler. I sydportalen har byggnadsutsmyckning från den äldre kyrkan i form av människoansikten inplacerats (de är nu ersatta med kopior i konststen).

Även Ystad fick under medeltiden en flerskeppig gotisk stadskyrka. Orten

Fig. 62. S:t Olof i Skanör utvidgades på 1300-talet till dubbel längd, för att århundradet efter tillbyggas med ett anslående högkor, högre och bredare än långhuset (fig. 69). Skanör är beläget på Falsterbohalvön som under medeltiden utgjorde ett centrum för Östersjöregionens handel. Nordväst om kyrkan ligger lämningarna av Skanörs borg från 1200-talet med ruinkulle och vallgrav. Äldre foto i ATA.

var från början ett säsongsmässigt fiskeläge, men hade vid mitten av 1200-talet urbaniserats. Under 1200-talets förra hälft uppfördes stadskyrkan S:ta Maria som en treskeppig tegelbasilika, men först vid mitten av 1400-talet tillkom det tresidigt avslutade omgångskoret. Under senmedeltiden tillfogades flera numera rivna tillbyggnader samt ett västtorn. Tornet rasade 1648, och drog då med sig kyrkans ursprungliga västparti i fallet.

På 1400-talet inleddes Skånes sista medeltida urbaniseringsfas. 1413 grundades Landskrona på initiativ av Erik av Pommern. Stadens kyrka, tillägnad Johannes döparen, var en treskeppig tegelbasilika med polygonal koravslutning. På 1460-talet byggdes ett torn över mittskeppet i väster, och kyrkan hade även ett vapenhus i söder och en sakristia i norr. Byggnaden var en av de största gotiska kyrkorna i Skåne, men revs i samband med en större omstrukturering av staden mellan åren 1755 och 1780. I nordvästra Skåne etablerades vid mitten av 1400-talet staden Båstad, och ungefär samtidigt anses arbetet med stadskyrkan ha inletts. Mariakyrkan i Båstad är den minsta av Skånes treskeppiga gotiska stadskyrkor (fig. 64). Till skillnad från de övriga är den också i huvudsak byggd i sten, men med omfattningar och dekorativa detaljer i tegel. Byggnaden har tillkommit i två etapper. Först uppfördes det treskeppiga långhuset med förhöjt mittskepp, och först omkring 1480 byggdes koret med sexsidig koromgång, samt vapenhuset i söder. Kring sekelskiftet 1500 tillfogades ett västtorn helt byggt i tegel.

Fig. 63. S:t Petri i Malmö från sydost. Kyrkan uppfördes i tegel i början av 1300-talet som treskeppig korskyrka med koromgång. Senare under medeltiden tillfogades vapenhus, västtorn och ett flertal sidokapell, däribland ett dubbelkapell tillägnat S:ta Anna på kyrkans sydsida och det s.k. Krämar-kapellet i norr (fig. 73). Det befintliga tornet tillkom under 1400-talet, men har haft äldre föregångare. Foto Mick Olsen 2010.

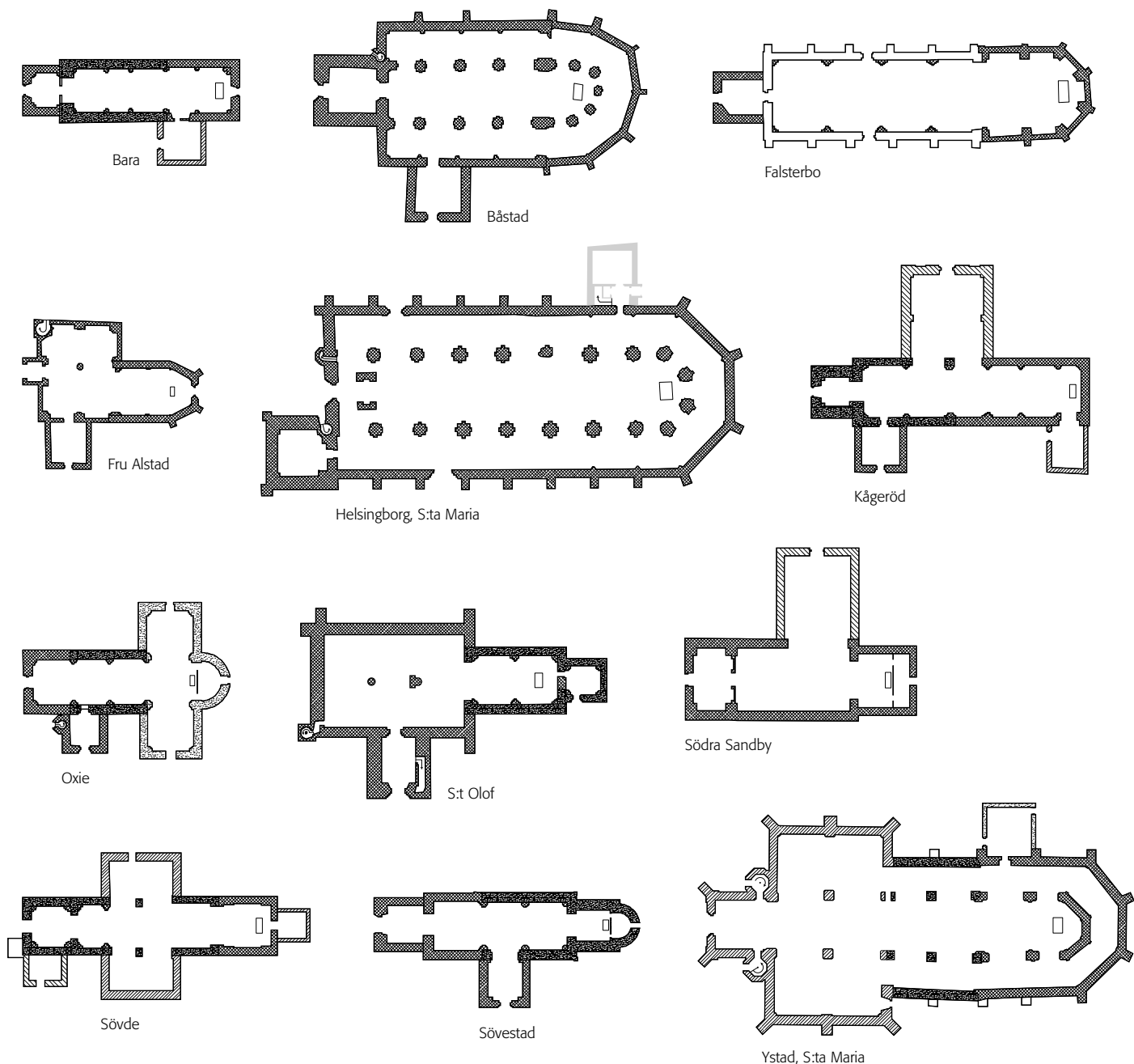

Fig. 64. Ett urval helt eller delvis bevarade kyrkor uppförda eller ombyggda under yngre medeltid (1330–1550) i skala 1:800.

Tiggarmunkskonventen

I Skåne fanns det under medeltiden tre dominikankonvent. Samtliga etablerades på 1200-talet, men inget har bevarats till våra dagar. 1223 donerade ärkebiskop Andreas Sunesen en tomt öster om domkyrkan till orden, och konventet i Lund kom att bli ett av de viktigaste i Norden. Kyrkan var en relativt anspråkslös anläggning i tegel med salkyrkoplanform och rakt avslutat kor. På initiativ av ärkebiskop Uffe Thrugotsen inrättades dominikankonvent i Åhus 1243 och i Helsingborg 1275. Den senare anläggningen har undersökts arkeologiskt, varvid det kunde konstateras att kyrkan varit uppförd i tegel och haft tvåskeppigt långhus och enskeppigt kor med tresidig avslutning (Kindström 1985). Dominikanorden hade också ett kapell i Malmö, tillkommet någon gång före 1333.

Det fanns i Skåne även fyra franciskankonvent. Tre av dessa etablerades på 1200-talet och det fjärde under ordens andra expansionsfas på 1400-

talet. Det äldsta konventet grundades i Lund 1238 på initiativ av ärkebiskop Uffe Thrugotsen. Anläggningen låg väster om domkyrkan, och arkeologiska undersökningar har visat att kyrkan var byggd i tegel och hade salkyrkoplanform med tresidigt avslutat kor. Franciskankonventen i Trelleborg och Ystad etablerades båda 1267.

Konventskyrkan i Trelleborg var en tegelbyggd anläggning med kor, tvåskeppigt långhus och ett förmodat senmedeltida torn på korets sydsida. Lämningarna är i dag delvis synliga som ruiner. I Ystad har konventskyrkan överlevt genom att den efter medeltiden användes som församlingskyrka, och även den östra klosterlängan har bevarats. Kyrkan stod förmodligen klar strax före 1290, och var från början utformad som en salkyrka med rak koravslutning. Exteriörens ursprungliga karaktär framgår ännu i västfasadens svagt spetsbågiga perspektivportal med ovanförliggande fönster och blinderingar, samt i långhusets nordvästra del. Kyrkan utvidgades under 1300-talets förra hälft till nästan dubbel längd genom tillfogandet av ett större, tresidigt avslutat korparti. På 1300-talet tillkom även ett kapell på sydsidan, som senare kom att ingå i ett sidoskepp som uppfördes omkring 1430. Vid sekelskiftet 1500 tillbyggdes slutligen ett klocktorn på korets sydsida.

Franciskankonventet i Ystad grundades av riddaren Holmger och hans hustru Katarina, och gynnades under hela medeltiden av den skånska aristokratin. I kyrkan finns en fragmentariskt bevarad kalkmålad väggfris där några av kyrkans donatorer framträder med namn och vapen, och många av dessa har också fått gravrum i kyrkan. Franciskankonventet i Malmö etablerades 1419, men fick 1489 tillstånd att flytta till en annan plats i staden. Kunskapen om hur klosterbyggnaderna sett ut är begränsad. Konventet tillkom på initiativ av kung Erik av Pommern, som år 1410 även lät grunda ett karmelitkonvent i Landskrona. Anläggningen i Landskrona revs vid reformationen, och inget är känt om klosterbyggnadernas utformning.

Även en del äldre klosteranläggningar, som inte tillhörde mendikantordnarna, genomgick stora omgestaltningar under senmedeltiden. S:t Peters kloster i Lund var ett nunnekloster av benediktinorden, som hade grundats strax efter 1145. Klosterkyrkan var då en romansk anläggning med absid. På 1300-talet ersattes denna byggnad med en enskeppig salkyrka i tegel med tresidigt avslutat kor. Mot medeltidens slut tillfogades ett lågt klocktorn vid långhusets nordvästra hörn. Kyrkan är välbevarad och får sin prägel av de rikt dekorerade öst- och västgavlarna, samt syd- och östsidornas höga spetsbågiga fönster. Invändigt har kyrkan ursprungliga valv som vilar på små konsoler. Under medeltiden var kyrkorummet upplåtet åt den sekulära församlingen, medan nunnorna hade sin plats på en läktare i väster. I kyrkans västra del kan man i murverket ännu se spår efter de valv som burit upp denna läktare. En mindre läktare på korets nordvägg var troligen avsedd för priorissan eller körledaren.

Sockenkyrkorna efter 1300-talets mitt

BYGGNADSAKTIVITETEN

Huvuddelen av de skånska lantkyrkorna tillkom under medeltidens första århundraden, och få kyrkor nybyggdes efter 1350. Salkyrkor var vanliga i städerna, men på landsbygden höll man ofta fast vid korkyrkoplanformen även under senmedeltiden. Södra Sandby kyrka framstår exempelvis som en typisk romansk kyrka med smalare, rakt avslutat kor, och det var först i samband med en byggnadsarkeologisk undersökning som det kunde

konstateras att byggnaden faktiskt tillkommit på 1400-talet (fig. 64). Förmodligen har grannkyrkan i Hällestad en liknande byggnadshistoria. Det ursprungliga smalare, rakt avslutade koret är rivet, men det har kunnat konstateras att åtminstone långhuset uppförts under senmedeltiden. Smalare korpartier har också de nu rivna senmedeltida kyrkorna i Esarp och Skånes-Fagerhult haft.

En ovanlig utformning hade den på 1600-talet nedlagda kyrkan i Kämpinge (i nuvarande Rängs socken). Byggnaden, som troligen uppförts omkring 1400, hade ett tresidigt avslutat kor som bara var obetydligt smalare än långhuset (Roslund 1988).

Några romanska kyrkor genomgick remarkabla byggnadsmässiga omvandlingar under senmedeltiden. Fru Alstad är en av få kyrkor på den skånska landsbygden som alltigenom präglas av gotikens stilideal. På 1400-talet fick den ursprungliga romanska kyrkan lämna plats för en ny anläggning i tegel med salkyrkoplanform och tresidig koravslutning. Byggnaden utökades senare med ett brett, tvåskeppigt långhus, ett torn som delvis ligger infällt i västgaveln samt ett vapenhus i söder (fig. 64). Kyrkan är högsträckt med ovanligt tunna murar, och vertikaler accentueras ytterligare genom det ovanligt smäckra tornet, och öst- och västfasadernas smala gavelblinnderingar. Invändigt ger stjärnvalven kyrkorummet en luftig karaktär.

Även kyrkan i S:t Olof förändrades på ett genomgripande sätt under senmedeltiden (fig. 64, 65). Byggnadens area mer än fördubblades när ett nytt tvåskeppigt långhus på 1400-talet tillbyggdes väster om den gamla romanska kyrkan, som hädanefter kom att fungera som kor. I kyrkan bevaras tre av kyrkans ursprungligen nio sidoaltaren, samt en rik uppsättning medeltida träskulpturer. Den extraordinära byggnadsaktiviteten vid dessa båda kyrkor hör samman med att de under medeltiden utgjorde viktiga vallfartsmål. Invid kyrkorna låg källor som ansågs besitta helig kraft, och otaliga besökande pilgrimer har på pelare i långhuset målat och ristat in bomärken och andra symboler. Trots reformationen och den lutherska ortodoxins negativa inställning till helgonkult fortsatte sjuka ända in på 1800-talet att söka hjälp hos den undergörande S:t Olofsbilden i kyrkan med samma namn.

Även den nu försvunna kyrkan i Torekov utvidgades kraftigt under senmedeltiden. Från början var byggnaden en ordinär romansk absidkyrka, men under senmedeltiden breddades koret och en tornliknande sakristia tillbyggdes på nordsidan. Framför långhusets syd- och nordportaler uppfördes vapenhus. Det norra var byggt i flera våningar och fungerade som klocktorn. Satsningen på kyrkan kan delvis förklaras med blomstrande sjöfart och fiske, men också med att många sökte sig till lokalhelgonet S:ta Thora och hennes kapell och källa.

S:t Ibbs kyrka på Ven har en komplicerad byggnadshistoria. Kyrkan uppfördes sannolikt på 1200-talet, men utökades under medeltidens lopp både österut och norrut. Under senmedeltiden tillbyggdes ett nytt kor med tornvåningar, men tornets överdel har senare brutits ned. Att kyrkan förstörats på detta ovanliga sätt har förmodligen delvis att göra med marktopografin. Strax väster om kyrkan stupar nämligen terrängen brant, och det har därför inte varit möjligt att utvidga byggnaden i denna riktning (Pantzar 2007).

Även Bunkeflo kyrka undergick betydande ombyggnader under senmedeltiden. Kyrkan är numera riven, och byggnadshistorien är därför svår att fastställa i detalj. Det står emellertid klart att den romanska anläggningen under senmedeltiden utökats med ett nytt korparti, och att långhuset breddats och försetts med sidoskepp i norr och söder. Senare har även ett nytt smalare och lägre kor tillfogats. I anläggningen ingick även ett västtorn, möjligen en rest av den romanska kyrkan. Det skriftliga materialet

antyder att ombyggnaderna möjligen kan ha initierats av en lokal fräse-släkt. Ett kyrkligt präglat fyndmaterial har också framkommit i samband med arkeologiska undersökningar av en av gårdarna i Bunkeflo by (Ingwald & Lövgren 2005). De här diskuterade om- och nybyggnaderna får sägas representera extraordinära satsningar. Det generella intrycket är annars att behovet av stenkyrkor på landsbygden i huvudsak var fyllt under äldre medeltid, och att få kyrkor behövt nyuppföras under den följande perioden.

ÖST- OCH VÄSTFÖRLÄNGNINGAR

De befintliga romanska kyrkorna har dock i många fall utvidgats. Detta har i vissa fall skett redan före 1350, men verksamheten kulminerade under senmedeltiden. Det finns indikationer på att ungefär en fjärdedel av de skånska kyrkorna utökats i långhuset eller i kordelen under medeltiden, men det är möjligt att ännu fler, nu rivna kyrkor kan ha förändrats på detta sätt. Det vanligaste var att byggnaderna byggdes till i västdelen. Om kyrkan saknade västtorn kunde långhusmurarna enkelt förlängas västerut. I annat fall bröts överdelen av det äldre tornet ner och bottenvåningen införlivades i långhuset. Utan byggnadsarkeologiska undersökningar är det ofta svårt att skilja mellan dessa båda åtgärder. Det finns indikationer på att drygt 70 skånska kyrkor utvidgats västerut under medeltiden, antingen genom tillbyggnad eller genom inkorporering av äldre västtorn. Västförlängningarna fördelar sig tämligen jämnt över landskapet. De har förekommit såväl i kust- och slättbygdena som i inlandet, och det är endast i norra Skånes skogsbygder som åtgärden varit sällsynt.

Långhuset var menighetens del av kyrkan, och om denna förstörades kan det ha haft samband med stigande befolkningstryck, eller att fler människor fått tillträde till kyrkan. I Danmark har långhusen på Själland och Fyn utvidgats i mycket högre utsträckning än de på Jylland. Detta har tolkats antingen som belägg för en senmedeltida befolkningsökning i landets östra delar (Mackeprang 1927) eller som skillnader i den ekonomiska konjunkturen (Christensen 1938). Försök att korrelera långhusareal med demografiska uppgifter har även gjorts i Skåne, men det har visat sig svårt att påvisa några entydiga samband (Anglert 1989a, Wienberg 1989, Karlsson 1998). Tillbyggnader kan också ha skett av andra skäl. Under senmedeltiden var dopfunten ibland placerad i kyrkans västra del. Så har exempelvis varit fallet i Saritslöv, en socken som vid reformationen uppgick i Skurups församling. När kyrkan utökades under senmedeltiden, placerades dopfunten i det tillbyggda västpartiet.

I många kyrkor stod äldre torn i vägen för tillbyggnader västerut, och det var då inte ovanligt att äldre romanska torn revs ned till långhusets takfot, och att bottenvåningarna införlivades i långhuset. Så har förmodligen skett i Knislinge och Västra Torup, men det är här, liksom i många andra fall, svårt att belägga att man verkligen hunnit färdigställa tornen innan intentionerna ändrats. Inkorporering av äldre tornbyggnader innebar ofta en relativt blygsam ökning av långhusarealen, och åtgärden var också kostsam. Det kan därför inte uteslutas att nedbrytandet av tornen också haft symboliska betydelser. När kyrkan i Bonderup utvidgades västerut fick exempelvis ett ambitiösare västtorn eller västverksanläggning skatta åt förgängelsen (Jönsson 1988, Holmgren m.fl. 2003). I Brunnby revs i början av 1300-talet överdelen av vad som förmodas ha varit ett romanskt, brett västtorn, medan bottenvåningen integrerades i långhuset. En hypotes är att detta kan ha haft att göra med kyrkans övergång från privatkyrka till sockenkyrka (Carelli 2003). Ibland fick äldre torn rivas eftersom de inte kunde passas in i den nya byggnaden. I Raus var det romanska västtornet smalare än långhuset, och

Fig. 65. S:t Olofs kyrka på Österlen förnyades genomgripande under 1400-talet. Ett nytt tvåskeppigt långhus fogades till den kvarstående romanska kyrkan, som därefter fungerade som kor (jfr fig. 64). Kyrkan har bevarat tre av ursprungligen nio sidoaltaren. På altaret vid långhusets centralpelare står kyrkans välkända S:t Olofsbild från 1500-talets början. Foto Markus Dahlberg 2003.

när detta under senmedeltiden skulle byggas till västerut fick tornet rivats (fig. 3). I kyrkor som t.ex. Munka-Ljungby, Vittskövle (fig. 72) och Östra Sallerup har äldre romanska torn brutits ned och införlivats i långhuset, varefter senmedeltida tornbyggnader uppförts väster därom.

Endast ett drygt 40-tal kyrkor har förstörats i östdelen (fig. 66), och till skillnad från västutvidgningarna fördelar de sig inte jämnt över landskapet. De östförlängda kyrkorna återfinns huvudsakligen i västra och sydvästra Skåne. Denna utbredning anknyter till Danmark, där tillbyggnader i kor delen har varit särskilt vanliga på Själland och Fyn (Wienberg 1993). Enstaka ombyggnader, t.ex. den i Västra Sallerup, har gjorts före 1350, men flertalet hör 1400- och 1500-talen till.

Det finns flera olika typer av östutvidgningar. Minst ingrepp i kyrkans murverk innebar den där det romanska, smalare koret bibehölls, men förlängdes österut. Dessa tillbyggnader har varierat i storlek, men har vanligen avslutats med en rak östvägg. Ungefär lika vanligt var det att det äldre koret revs och ersatts med ett kor i jämbredd med långhuset (långhuskor). På landsbygden hade dessa kor normalt sett rak östvägg, men ett undantag är den nu rivna kyrkan i Tygelsjö, där östväggen var segmentformad. I städerna fick de nybyggda korpartierna i stället tresidig avslutning. Både på

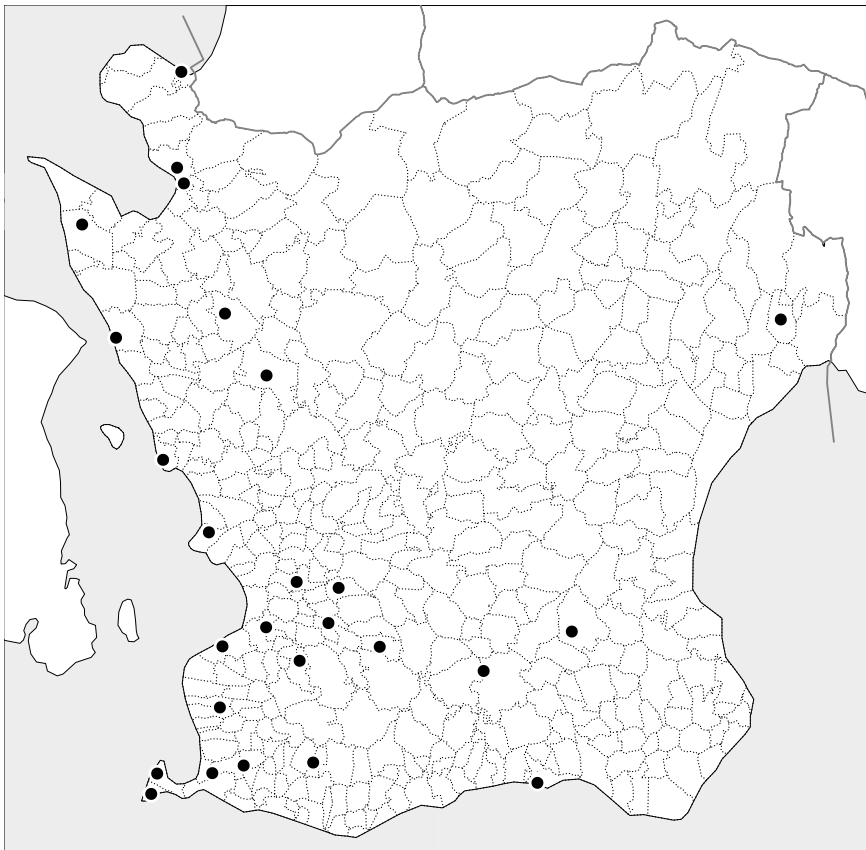

Fig. 66. Kyrkor med salformad plan vid medeltidens utgång. Förhållandevis få av landskapets kyrkor hade salformad plan vid medeltidens utgång, d.v.s. ett korparti av samma bredd som långhuset. Medeltidskyrkor med salformad plan är ofta svåra att datera. Planformen förekom redan vid 1200-talets mitt och var allmän under den resterande medeltiden. De flesta av kyrkorna med salformad plan i Skåne återfinns i städerna och i många fall har de varit flerskeppiga. Salkyrkorna på landsbygden har med få undantag fått denna planform efter en östutvidgning av långhuset.

landsbygden och i städerna var de nya långhuskoren stora byggnader, som ofta omfattade två hela valvtravéer. Kyrkorna med långhuskor har också i mycket högre grad än de enbart korförlängda kyrkorna bevarats till våra dagar. I några fall har de båda formerna blandats. I Burlövs gamla kyrka fanns en sakristia på korets norra sida, och vid korets utvidgning sparades därför den ursprungliga nordväggen medan sydväggen revs och flyttades ut i liv med långhusmuren. Samma typ av ombyggnad har också den nu rivna kyrkan i Hyllie genomgått.

Kortillbyggnader kan förmodligen i vissa fall kopplas till ekonomiska konjunkturen. Omkring 1280 inleddes en radikal omgestaltning av kyrkan i Stora Köpinge (fig. 34). Det romanska koret revs och ersattes med ett nytt och större, absidförsett korparti. Även en anslutande, bredare långhustravé hann uppföras innan arbetet avstannade. Förändringen av kyrkan har setts mot bakgrund av Stora Köpinges roll som handelsplats i relation till den närbelägna staden Ystad (Wienberg 1988). Eftersom ärkebiskopen var en dominerande jordägare i socknen skulle den emellertid också kunna tolkas som en markering av kyrkans ställning i bygden (Sundnér 1989).

En annan faktor som kan ha motiverat till östutvidgningar är förändringar på det liturgiska området. Genom att öka utrymmet i prästerskapets del av kyrkan fick man plats för fler altare och annan liturgisk inredning. Inte helt få av de östförlängda kyrkorna låg i socknar som under senmedeltiden var prebenden till domkyrkan eller centra i ärkebiskopliga län (Barkåkra, Burlöv, Hyby, Norra Vram, Stora Köpinge, Sövde, Vellinge och Väsby). Flera av dessa omvandlades efter medeltiden till profana län, och det är möjligt att östförlängningar också kan ha skett på aristokratiskt initiativ.

Korutvidgningar kan också ha motiverats av en önskan om mer utrymme i koret för aristokratiska sittplatser eller gravläggningar. Västra Sallerups

Fig. 67. Gödelövs kyrka från nordost. Från den romanska kyrkan återstår långhuset. Det ursprungliga koret revs vid en ombyggnad under medeltidens senare del, då kyrkan förlängdes österut och fick ett rakslutet korparti av långhusets bredd. Foto Per Blomberg 2008.

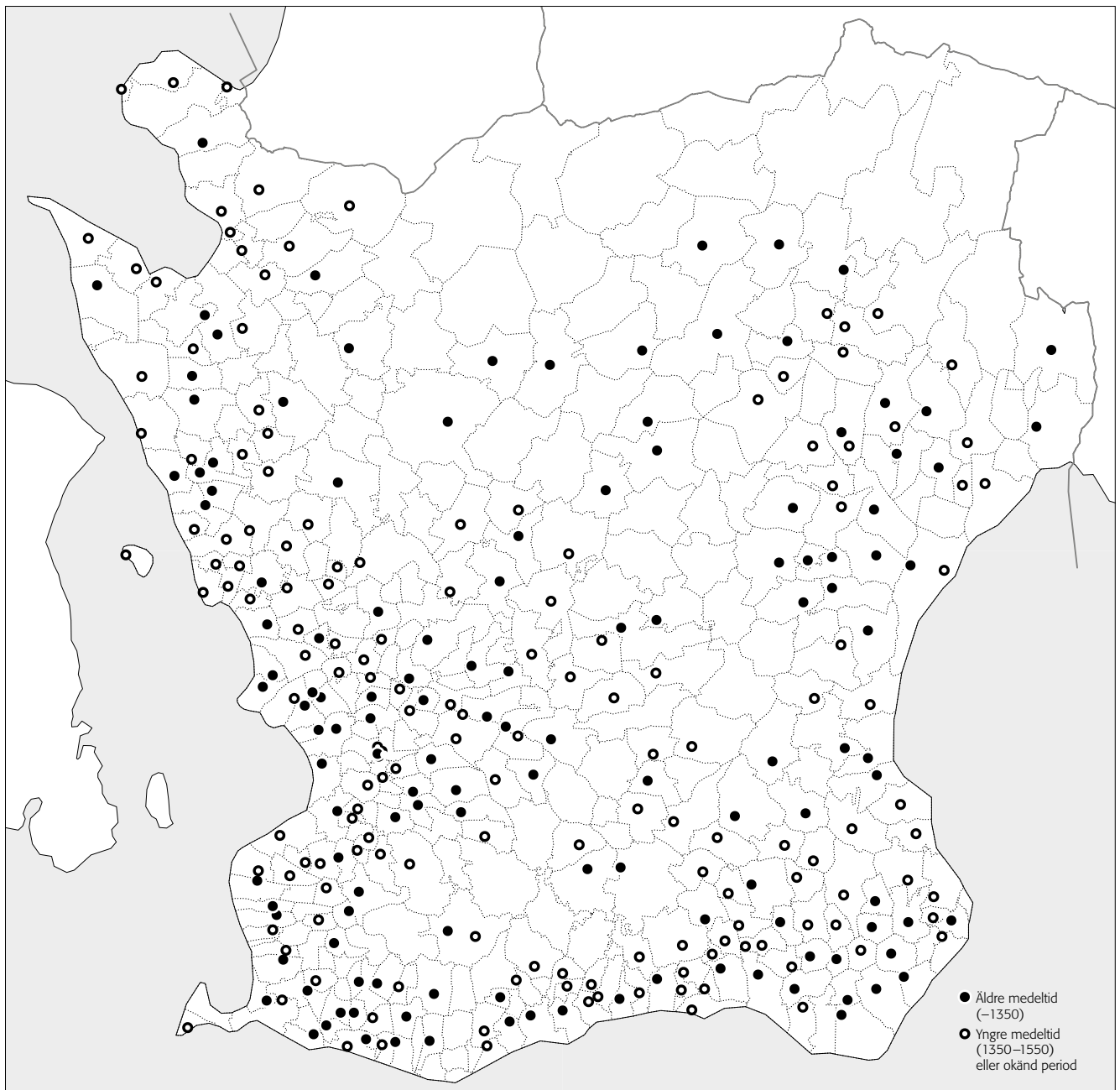
kyrka införlivades med domkapitlet år 1305, men korutbyggnaden har i detta fall skett före denna tidpunkt, och förändringen bör därför snarare ses i förbindelse med kyrkans anknötning till det närbelägna godset Ellinge. Under senmedeltiden målades vapensköldar på väggarna i anslutning till koret, något som antyder att adliga personer kan ha gravlagts under korets golv (Gustafsson & Cinthio 1968, Fernlund 1980, Holmberg 1990).

I Västra Ingelstad var det troligen innehavarna av godset Månstorp som under förra delen av 1500-talet tog initiativ till en stor tillbyggnad av kyrkans kor. Under tillbyggnaden finns det nämligen en gravkammare för personer från detta gods. Ett förnämligt altarskåp från Antwerpen intar nu en framträdande plats i det rymliga koret, men om det ursprungligen beställts för Västra Ingelstads kyrka, eller om det tidigare stått i någon vid reformationen nedlagd kyrklig institution i Malmö är inte helt klarlagt (Liepe 1995 a).

SENMEDELTIDA TORN

Ett utmärkande drag för skånsk medeltida kyrkoarkitektur är kyrktornen. Närmare 70 % av landskapets sockenkyrkor var under medeltiden försedda med västtorn (fig. 68). Hälften av dem härrör från romansk tid, men relativt många, ca 30 %, har tillkommit i perioden efter 1350 (resterande torn har inte närmare kunnat tidfästas).

De senmedeltida tornen har, liksom de romanska, funnits i större delen av landskapet, men har varit särskilt vanliga i de västra och södra slättbygderna, samt på Kristianstadsslätten. Det enda område där senmedeltida torn varit direkt ovanliga är i norra Skåne (Göinge och Norra Åsbo härad). Generellt sett är andelen medeltida tornkyrkor mycket hög i södra Skånes slättbygder och på Kristianstadsslätten, tämligen hög i Nordvästskåne och det inre sjö- och åslandskapet, och låg i norra Skånes skogsbygder.

Jämfört med de angränsande landskapen Halland, Blekinge och Småland har gotiska torn varit vanligare i Skåne, men om tornbyggandet ställs i relation till nuvarande Danmark framstår det som mer blygsamt.

Det senmedeltida tornbyggandet kan i hög grad ses som ett komplement till det romanska: socknar som inte fått torn under äldre medeltid fick det ofta under den följande perioden. Ett tjugotal kyrkor genomgick under medeltiden mer än ett tornbygge. Vanligen inkorporerades då det äldre tornet i långhuset och det nya uppfördes väster därom. De gotiska tornen hade, liksom de romanska, vanligen kvadratisk eller rektangulär planform, men var som regel större till ytan. Tornen uppfördes ofta i marksten, och överdelarna dekorerades gärna med trappgavlar och blinderingar. Byggnadens övervåningar nåddes normalt sett utifrån, via utanförliggande stegar eller trapporn.

Sockenkyrkor på landsbygden hade som regel tornet i väster, och den östliga placeringen hos S:t Ibbs kyrka på Ven får ses som ett undantag. I

Fig. 68. Tornkyrkor vid medeltidens utgång. Förändringarna av kyrkorna under den yngre delen av medeltiden (ca 1350–1550) bestod till stor del av att nya byggnadskroppar fogades till redan befintliga kyrkor. En dryg tredjedel av kyrkorna fick torn redan under äldre medeltid (jfr fig. 43 a–e). Vid medeltidens utgång hade sammanlagt drygt två tredjedelar av kyrkorna torn. Resultatet av denna förändring hör huvudsakligen till den yngre delen av medeltiden (ca 1350–1550). Ett tämligen stort antal av medeltidstornen, såväl arkivaliskt belagda som ännu bevarade, kan emellertid inte närmare preciseras till sin byggnadsperiod. Kartan visar den samlade bilden av tornkyrkor vid medeltidens utgång. I de fall medeltidstorn uppförts under flera perioder har det yngsta beläget markerats på kartan. Det var inte ovanligt att ett romanskt torn nedmonterades till en del av långhuset och att ett nytt torn tillbyggdes i väster. En annan variant var att ett nytt s.k. vapenhustorn tillbyggdes framför långhusportalen i söder eller norr.

enstaka fall kombinerades torn och vapenhus. Husie medeltida kyrka hade vapenhus både i norr och söder, men det norra vapenhuset fick, förmodligen under senmedeltiden, en påbyggnad i tegel i flera våningar. Detta torn, som bl.a. inrymde kyrkans klockor, bibehölls när resten av kyrkan revs 1855–57, och står nu vid den nya kyrkans västände.

Vapenhustorn finns bevarade vid kyrkorna i Knislinge, Oxie (fig. 64), Skanör (fig. 69), Trolle-Ljungby, Vä och Östra Ingelstad, men vapenhustorn eller vapenhus i mer än en våning har förmodligen också funnits i Falsterbo, Smedstorp, Torekov och Tunbyholm (en äldre socken som uppgått i Smedstorps församling). I Skanör kan anläggningen beskrivas som ett lågt torn eller ett vapenhus i flera våningar. Fasaden är rikt dekorerad med trappgavlar, blinderingar och nischer.

Flera av kyrkorna med vapenhustorn har också haft romanska västtorn, men inte i något fall har båda byggnadsdelarna bevarats i full höjd. Kyrkan i Vä hade ett vapenhustorn på sydsidan och ett romanskt tvillingtorn i väster, men 1804 revs överdelen av det romanska tornet. Vapenhustornet, som 1604 förhöjts med ytterligare en våning, finns dock ännu kvar (fig. 32).

De senmedeltida tornens viktigaste funktion var förmodligen att bära kyrkans klockor. Huruvida även de romanska tornen varit avsedda som klocktorn är en omdiskuterad fråga, men det finns indikationer på att åtminstone några av dem använts på detta sätt under senmedeltiden. I Västra Klagstorp har dendrokronologiska undersökningar visat att klockstolen i det romanska tornet tillkommit under 1400-talets tredje fjärdedel (Bartholin 1989). I Bollerup nämner en kalkmålad inskrift från 1476 ”klockorna i tornet” och eftersom kyrkan saknar gotiskt torn, bör det vara kyrkans romanska rundtorn som avses.

Inte alla romanska torn var emellertid lämpade att brukas som klocktorn under senmedeltiden. De gotiska kyrkklockorna var genomgående större än de romanska, och många äldre torn kunde inte rymma, eller stå emot ringningen från, sådana klockor. De senmedeltida tornen var betydligt mer stabila anläggningar. Allerums kyrka tillbyggdes exempelvis på 1400-talet med ett stort, kvadratisk västtorn i jämbredd med långhuset. Tornet är uppfört i sten med kraftiga murar, och krönet har utsmyckats med trappgavlar och gavelblinderingar i tegel. I samtliga väderstreck finns stora spetsbågiga ljudöppningar, och tillträde till klockvåningen sker genom en spiraltrappa i ett trapptorn på tornets norrsida. Tornets storklocka, som ännu brukas, är från 1520. I Skåne har det dessutom inte varit ovanligt att kyrkklockor hängt i fristående klockstaplar, men endast ett fåtal av dem har bevarats till vår tid (se nedan).

Många gotiska torn var stora anläggningar, och det har därför varit möjligt att bruka övervåningarna till förvaring av skrymmande persedlar, som t.ex. socknens tiondegods. I Båstad, Skårby, Stora Råby och Åhus har det på tornens nord- och sydsidor funnits stora portar, som kan ha syftat till att underlätta införsel av varor i tornet. En dendrokronologisk undersökning har visat att tornet i Skårby (fig. 30) uppförts omkring 1509 (Bartholin 1989). Ett liknande arrangemang med portaler i norr och söder har västtornet i Vor Frue i Nyborg. Det uppfördes först 1581, och ända fram till 1834 kunde trafik passera igenom tornet (Trap 1957). Det kan heller inte uteslutas att enstaka torn haft försvarsfunktioner (Holmberg 1990, Wienberg 1993).

Under senmedeltiden förändrades många aspekter av kyrkans bruk. Romanska västtorn var ibland försedda med gallerivåningar som förmodligen nyttjats av kyrkans patronus och dennes familj. Denna typ av arrangemang saknas helt i senmedeltida torn, och det finns också exempel på att äldre emporer satts igen. I Västra Sallerup murades inte bara tornets tre

galleriöppningar igen, utan de kvarvarande nischerna försågs på 1400-talet även med kalkmålningar av moraliserande karaktär. Detta indikerar att västtornets symboliska betydelse förändrats. Västpartiet tycks under senmedeltiden inte längre ha varit aristokratins primära sfär i kyrkorummet.

Även tornens bottenvåningar kan ha fått nya användningsområden. Det finns indikationer på att romanska torn under senmedeltiden fungerat som dopkapell, och rimligtvis kan även gotiska torn ha använts på detta sätt. I Norra Åsum har det i det romanska tornets bottenvåning påträffats ett dopfuntsfundament som är samtida med ett senmedeltida kalkbruksgolv, vilket indikerar att tornrummet vid denna tid brukats som doprum. Samma funktion har sannolikt det romanska tornrummet i Östra Hoby haft, eftersom det omkring år 1500 försågs med kalkmålningar föreställande Jesu dop.

VAPENHUS

Ett vapenhus är en rektangulär tillbyggnad som vanligen placerats framför kyrkans södra eller norra långhusportal. Dörren finns normalt sett i gavelväggen, där man vanligen också finner det begränsade ljusinsläppet, i form av mindre fönster eller gluggar. Vapenhusens gavelvägg har ofta någon form av utsmyckning. Gavelröset pryds inte sällan av blinderingar och kan krönas av en trappstegsgavel.

Dörren flankeras ibland av nischer, antingen i fönsterhöjd som i Vitaby och Örsjö, eller i lägre höjd, som i Burlöv (fig. 70) och Stora Råby. Det högmedeltida vapenhuset i Dalby har en speciell utformning. Här har kolonner från 1100-talet återanvänts i en blindarkad med nischer på ömse sidor av ingången. Vapenhuset i Burlöv är rikt utsmyckat och byggt i flera faser. Det första vapenhuset uppfördes under romansk tid, men det utvidgades på 1300- eller 1400-talet, och fick då sin nuvarande form. Gavelväggen är för-

Fig. 69. S:t Olofs kyrka i Skanör. På långhusets sydsida uppfördes troligen under 1300-talet ett vapenhus i två våningar. Den övre våningen fungerade sannolikt som klocktorn. Foto Elliot Elliot 2010.

Fig. 70. Vapenhuset framför sydportalen i Burlövs kyrka har trappgavel och rikt utformade blinderingar i flera nivåer. I sin nuvarande utformning härrör vapenhuset från medeltidens senare del, men i murarna ingår delar av ett mindre vapenhus troligen från 1200-talet eller 1300-talets första hälft. Äldre foto i ATA.

sedd med runda och spetsbågiga blinderingar, låga nischer och en dörr med spetsbågig omfattning. Ljusinsläppen sker genom små, långsmala gluggar infällda i nischerna. Många vapenhus har dock haft betydligt enklare utformning. Ibland har gavelväggen varit helt slät så när som på ingångsportalen och kanske någon ljusglugg.

De flesta kyrkor i Skåne fick vapenhus under medeltiden, men en stor del av dessa är numera rivna. Vapenhusbyggandet inleddes redan på 1200-talet, men då i begränsad omfattning. Endast omkring tio romanska vapenhus är kända, och få av dem har bevarats till vår tid. Ett av dessa är det södra vapenhuset i stadskyrkan i Åhus. Det har sannolikt tillkommit i slutet av 1200-talet eller omkring år 1300. I fasaden har äldre lejon- och figurskulpturer av kalksten murats in, men byggnaden har i övrigt en tämligen enkel utsmyckning med rundbågiga blinderingar och en tandsnittsfris. Vapenhusbyggandet kulminerade annars på 1400-talet och i början av 1500-talet. I den rivna S:t Johanneskyrkan i Landskrona fanns en inskrift på vapenhusets utsida som daterade denna byggnad till år 1515, och en dendrokronologisk undersökning av vapenhuset i Bjäresjö har visat att även detta tillkommit vid samma tid (Wählin 1939, Bartholin 1989).

Fig. 71. En av få bevarade medeltida sakristior i Skåne finns vid S:ta Maria kyrka i Åhus. Sakristian är samtida med att koret ombyggdes under 1200-talet. Foto Markus Dahlberg 2003.

Det vanligaste var att kyrkan endast hade ett vapenhus, beläget framför den södra ingången. För de kyrkor där uppgifter kunnat tas fram (ca 70 % av sockenkyrkobeståndet), har tre fjärdedelar haft denna placering. Dubbla vapenhus i både norr och söder har funnits vid ungefär 15 % av kyrkorna, men eftersom vapenhus ofta rivits på ett tidigt stadium är det möjligt att siffran ursprungligen varit högre.

Dubbla vapenhus bevaras ännu i exempelvis Östra Vemmerlöv, men byggnadsdelarna är inte helt likformiga. Att vapenhusen haft skilda utformningar är inte alldeles ovanligt, och det är möjligt att byggnaderna under medeltiden kan ha haft olika användningsområden. Norra Åsums kyrka fick under senmedeltiden vapenhus både i norr och söder, men endast den norra byggnaden, som är sammanbyggd med ett kapell, har bevarats (fig. 34). Under nyare tid kom en del vapenhus att brukas som gravkor, något som eventuellt skulle kunna ses som en vidareutveckling av en medeltida kapellfunktion. År 1749 byggdes det norra vapenhuset i Mörarp om till gravkor, något som innebar att byggnaden kom att bevaras i en tid då många andra revs.

Vapenhusen var flerfunktionella. De skyddade kyrkans ingång mot väder och vind, men hade även andra användningsområden. Bottenvåningar och loft kunde brukas för uppställning och förvaring. Många vapenhus har haft murade bänkar utmed väggarna, något som ännu kan iakttas i Burlöv, Dalby, Skårby och många andra kyrkor. Detta indikerar att rummen brukats som väntsalar eller möteslokaler. Under medeltiden kan bikt ha skett i vapenhuset. I Vä finns i den östra vapenhusväggen en nisch som möjligen antyder en sådan funktion (Holmberg 1990). Ibland har även fattigstocken

Fig. 72. S:ta Annas kapell vid Vittskövle kyrka. Ett stort kapell uppfördes omkring 1430 på det romanska långhusets sydsida. Sannolikt bekostades det av Axel Brahe och hans hustru på Vittskövle gods i avsikt att fungera som släktens gravplats. Foto Markus Dahlberg 2003.

varit uppställd i vapenhuset, något som kan ses i t.ex. Burlöv. Vapenhus har ibland byggts på med en överdel i sten eller trä. I likhet med vapenhusornen var dessa ofta ämnade att rymma kyrkans klockor.

En murad påbyggnad har funnits i Fuglie, och timrade sådana i Norra Nöbbelöv och S:t Olof, men ingen av dessa har bevarats. I S:t Olof ersattes träöverbyggnaden vid en renovering på 1870-talet med en murad konstruktion. Vapenhus i flera våningar kan också ha använts som gilleslokaler och förvaringsrum.

SAKRISTIOR OCH KAPELL

Sakristior har inte alls varit lika vanliga i Skåne som exempelvis i Mellansverige. De har främst förekommit i landskapets sydvästra del. Utbredningen anknyter härvid till Danmark, där sakristior varit tämligen frekventa på Själland. Här har också medeltida sakristior, till skillnad från Skåne, bevarats i relativt hög utsträckning (Wienberg 1993). De skånska sakristiorna har oftast placerats på korets norra sida. Byggnaderna har tillkommit under både äldre och yngre medeltid, men eftersom få anläggningar återstår i dag, är kronologin ofta svårbedömd. En av dessa bevarade sakristior finns i Åhus (fig. 71). Sakristian tillkom här samtidigt med att koret under 1200-talets andra hälft förlängdes österut med en travé, och sakristian är, liksom östförlängningen, försedd med ursprungliga tegelvalv. Sakristian i den nu försvunna kyrkan i Torekov skall ha haft en ovanlig, tornliknande form. Den låg på korets norra sida, och var något lägre än vapenhusornet på samma sida (Brunius 1850).

Kapell har varit vanligare i Skåne än i de angränsande landskapen Ble-

Fig. 73. Krämarmarkapellet i S:t Petri kyrka, Malmö, uppfördes under 1400-talet av stadens klädeshandlare. Kapellets väggar och valv täcks av en rik dekoration från 1510-talet, bestående av vegetativ ornamentik och föreställande andaktsmotiv. Foto Ragnar Küller, ATA.

kinge, Halland och Småland, men mindre vanliga än på Själland och Fyn (Wienberg 1993). De har byggts både i de östra och västra delarna av Skåne, men har varit sällsynta i det inre sjö- och åslandskapet och i de norra skogsbygderna. Kapell har bevarats något bättre än sakristior, men trots det har relativt få överlevt till i dag. Kapell har uppförts vid alla typer av kyrkor, men de har varit mest frekventa vid de mer betydande stadskyrkorna.

S:t Petrikyrkan i Malmö hade under senmedeltiden hela fem externa kapell, samtliga tillkomna på 1400-talet och i början av 1500-talet. Tre av dem återstår i dag: ett på nordsidan sammanbyggt med vapenhuset, ett dubbelkapell på sydsidan tillägnat S:ta Anna och det s.k. Krämarmarkapellet på tornets norra sida i anslutning till det norra sidoskeppet (73). Krämarmarkapellet uppfördes under förra hälften av 1400-talet av stadens klädeshandlare.

Även stadskyrkan S:ta Maria i Åhus bevarar ett medeltida kapell, det s.k. Skomakarkapellet. Det är här fråga om en tämligen ansenlig byggnad i två travéer på långhusets södra sida, med en rikt dekorerad gavelsida. År 1510 lät ärkebiskop Birger i Lund inviga ett altare i byggnaden, som då förmodligen var nyligen uppförd. Kapell byggdes även vid klosterkyrkor. I franciskankonventet i Ystad tillfogades på 1300-talet en kapellbyggnad i långhusets sydöstra del. Under denna fanns en murad kammare avsedd för gravläggningar av adliga personer. Kapellet ingår i dag i det omkring år 1430 tillkomna södra sidoskeppet.

Kapell vid sockenkyrkor på landsbygden är ofta svåra att tidfästa, och det kan även vara svårt att skilja mellan medeltida kapellstiftelser och eftermedeltida gravkor. Även under medeltiden gick dessa funktioner ibland

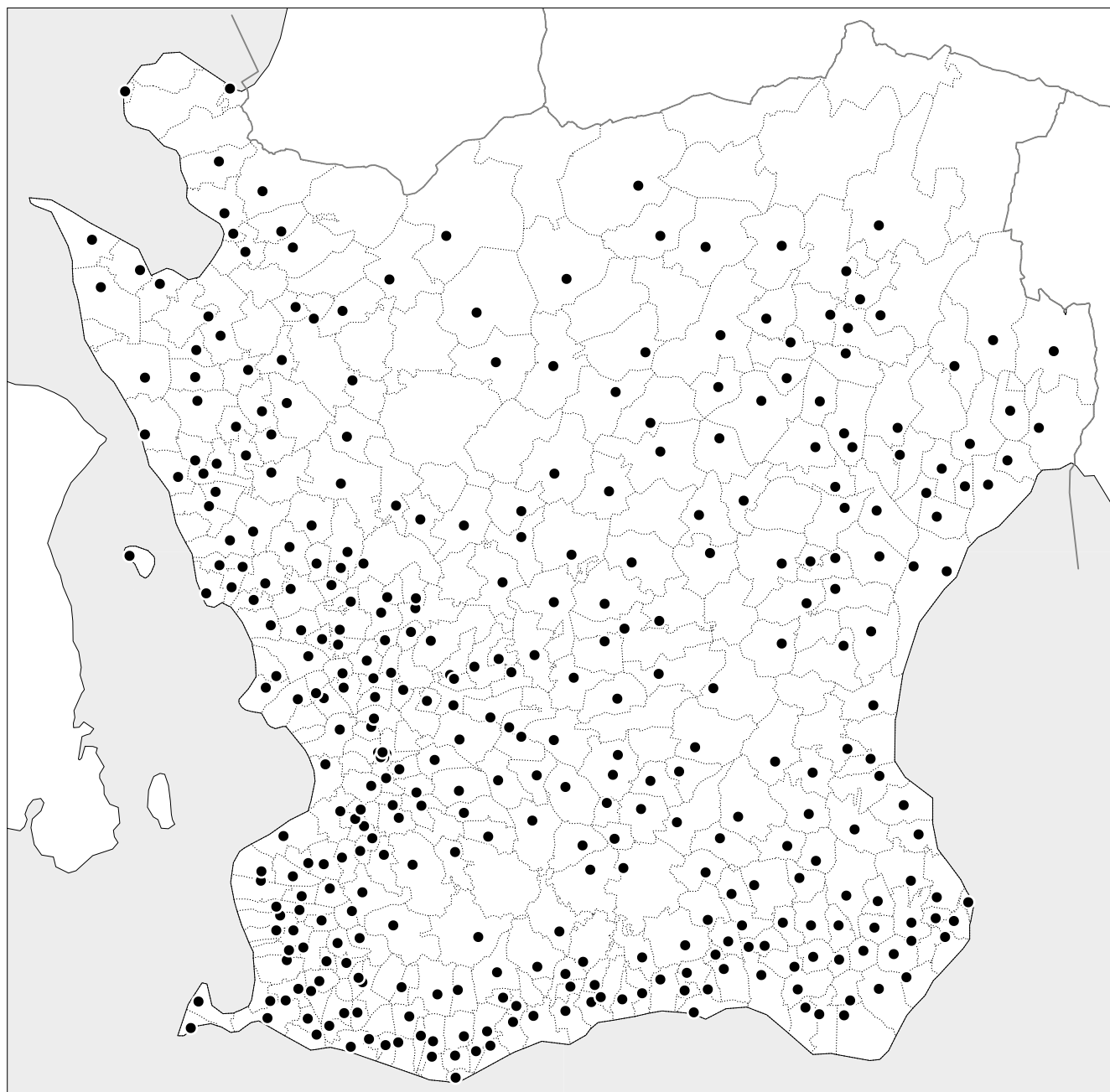

Fig. 74. Medeltida valv. Kartan redovisar kyrkorum, d.v.s. långhus och/eller kor, som under medeltiden försågs med murade valv. Flera av landskapets kyrkor välvdes redan under äldre medeltid (~1350). Huvuddelen av de kända valven härrör dock från den yngre medeltiden (1350–1550). Efter ca 1200 slogs valven företrädesvis i tegel.

ihop. Ett exempel på detta är det påkostade kapell som uppfördes omkring 1430 vid Vittskövle kyrka, det s.k. S:t Annas kapell (fig. 72). Den som stod bakom var med all sannolikhet kyrkans patronus, riksrådet Axel Brahe och hans hustru på godset Vittskövle, och byggnaden var avsedd som släktens privatkapell och gravplats. Kapellet är en rymlig utbyggnad på långhusets nordsida, övervälvd med stjärnvalv i två travéer. I slutet av 1400-talet försågs valven med högkvalitativt figurativt måleri, som dock i hög grad gick förlorat i samband med en hård restaurering på 1890-talet. Kapell eller gravkor från senmedeltid eller tidig efterreformatorisk tid bevaras också i Barsebäck (kraftigt ombyggt), Kågeröd (fig. 64), Norra Åsum och Ravlunda.

SENMEDELTIDA VALVSLAGNING

Omkring nio av tio skånska kyrkor försågs med murade valv under medeltiden (fig. 74), men en betydande del av dessa har i dag gått förlorade,

främst i samband med rivningar och ombyggnader på 1800-talet. Även om åtskilliga kyrkor fått valv före 1350 härrör merparten av valven från senmedeltiden. Särskilt i landskapets västra och södra delar har mycket få kyrkor under medeltiden saknat valv. Detta anknyter till Danmark där valvslagningsfrekvensen varit särskilt hög på Själland, Fyn och öarna samt på östra Jylland (Wienberg 1993). I norra Skåne var andelen valvslagna kyrkor lägre, något som också det ansluter till de omgivande landskapen Blekinge, Halland och Småland, där valv på det hela taget varit betydligt mera sällsynta.

Under romansk tid dominerade tunnvalvet, men på 1200-talet började man slå kryssvalv på ribba. I området kring Ystad tillkom i flera kyrkor under förra hälften av 1300-talet valv av en speciell typ, nämligen helstensvalv där ribbprofilen var tredelad nedtill och firsidig närmast valvtoppen. Flertalet av dessa har försetts med målningar attribuerade till den s.k. Snårestadsgruppen (se nedan), och det är möjligt att valvslagning såväl som målning gjorts av personer knutna till någon kyrklig institution i Ystad (Rydbeck 1943). De äldsta kryssvalven var förmodligen förknippade med viss prestige. Kanske är det därför som ”Snårestadsmästaren” i Västra Nöbbelöv försökt skapa en illusion av att det gamla tunnvalvet i koret i själva verket var ett kryssvalv genom en påmålad dekor som imiterade valvribbor (fig. 75).

Under 1200-talet utformades valven som helstensvalv, vilket gav tämligen tjocka valv eftersom tegelstenarna ställdes på högkant. På 1300-talet inleddes en utveckling mot tunnare halvstensvalv med liggande tegelstenar, och från 1400-talet var detta det vedertagna konstruktionssättet. 1200-talets valvribbor hade genomgående rund eller treklöverformad profil, men mot mitten av 1300-talet fick partiet närmast ribbornas skärningspunkt firsidig form. Under 1400-talet utsträcktes den firsidiga ribbprofilen ofta ända ner till vederlaget. Då valvslagningen i landskapet kulminerade på 1400-talet och i början av 1500-talet, dominerade denna ribbform bland sockenkyrkorna på landsbygden.

De senmedeltida kryssvalven hade vanligen fyra, eller någon gång sex, valvkappor. Stjärnvalv, där de rundade ribbprofilerna levde kvar längre, fick inte någon större spridning i Skåne. I S:t Petri kyrka i Malmö kan västpartiets tre stjärnvalv dateras till tiden efter tornraset 1420. I Fru Alstad täcktes det på 1400-talet uppförda långhuset av fyra luftiga stjärnvalv med treklöverformad profil (firsidig närmast ribbkorsningen), där ribborna springer ut från en central åttkantig mittpelare. Liknande karaktär har de två stjärnvalven i S:ta Annas kapell i Vittskövle, som tillkom omkring 1430. Även det vid samma tid uppförda koret i Skanörs kyrka har ett stjärnvalv. Ribborna i stjärnvalvet och i det sexdelade valvet över koravslutningen har treklöverformad profil. I ribbkorsningarna har tre trätavlor placerats; två med heraldisk symbolik och en med en bild av kyrkans skyddshelgon S:t Olof.

Vid mitten av 1400-talet försågs kyrkan i Brunnby med stjärnvalv i både långhus och kor. Valven har firsidig ribbprofil, och mittpartiet i korets valv har utformats som en åttauddig stjärna. Stjärnvalv bevaras också i kyrkorna i Båstad, Gislöv, Gryt, Jonstorp, Kiaby, Knislinge, Löderup, Mörarp, Norra Strö, S:t Olof, Stora Råby, Sövestad och Vitaby. I Stora Råby daterar en inristad inskrift de stjärnvalvsliknande travéerna i långhuset till år 1528.

Oftast var samtliga delar av kyrkan valvslagna, men i de fall kronologiska skillnader kan påvisas har vanligen korvalven tillkommit först. Kyrkorna i Bjäresjö, Sjörup, Sövestad och Västra Nöbbelöv hade exempelvis romanska tunnvalv i koret, men fick på 1300-talet kryssvalv i långhuset. I Sövestad avslutades den gotiska valvslagningen med ett stjärnvalv i lång-

Fig. 75. Korvalvet i Västra Nöbbelöv efter det att de medeltida kalkmålningarna hade framtagits och konserverats vid restaurering på 1950-talet. Målningarna är attribuerade till den s.k. Snårestadsmästaren och torde ha tillkommit under 1300-talets första hälft. Foto 1952, ATA.

Fig. 76. Den fristående kastalen öster om Löderups kyrka fungerar nu som klocktorn. Kastalens ålder är inte känd, men troligen har den uppförts under 1400-talet eller omkring 1500. Foto Markus Dahlberg 2003.

husets förlängda västdel. Även i Dalköpinge är korets valvslagning äldre. Koret har ett kolonnettvalv från 1200-talet medan långhuset har kryssvalv av senmedeltida typ. Även i Bosjökloster, Felestad, Rinkaby och Stehag finns tidsmässiga skillnader mellan korvalven och långhusvalven. I en del kyrkor, t.ex. Hedeskoga, Södra Åsum och Vittsjö, inskränkte sig valvslagningen till koret, medan långhuset aldrig fick några murade valv. Vissa kyrkor blev tvåskeppiga i samband med valvslagningen, då valvstöd i form av pelare eller kolonner insattes i långhusets mittlinje. Flera av dessa tvåskeppiga långhus har nu gått förlorade, men kan ännu ses i exempelvis Everlöf och Åhus.

Fristående stentorn, stigluckor och klockstaplar

Friliggande murade torn, s.k. kastaler, bevaras på kyrkogårdarna i Benestad, Löderup (fig. 76) och Valleberga, samtliga belägna i den sydöstra delen av landskapet. Byggnaderna har alla fyrsidig form och fungerar nu som klocktorn. Huruvida detta varit byggnadernas ursprungliga syfte, eller om de från början varit avsedda för andra ändamål är omdiskuterat. Även tornens ålder är omstridd. På Bornholm är fristående klocktorn, som ibland även fungerat som porttorn, vanliga. Flera av dem har uppförts under senmedeltiden eller på 1500-talet (Bertelsen 2006). Med tanke på de nära kontakter som under medeltiden fanns mellan Bornholm och sydöstra Skåne, är det möjligt att de skånska tornen tillkommit under samma period. Fristående torn på kyrkogården har tidigare också funnits vid kyrkorna i Borrbj, Hammenhög och Stiby, även de belägna i sydöstra Skåne.

I Fjälkinge bevaras ett tjugotal meter väster om kyrkan en fyrsidig port-

byggnad från medeltiden. Spår i murverket på nordsidan indikerar att byggnaden ursprungligen varit mer omfattande än vad den nu är, och det är möjligt att den ingått i en större profan anläggning. Under nyare tid har byggnaden brukats som stiglucka och förvaringsplats för tiondespannmål, och den har på 1900-talet också fungerat som begravningskapell. Enkelt utformade stigluckor bevaras ännu i exempelvis Brunnby, Everlövs (fig. 77) och Norra Strö. Kyrkporten i Everlövs har gotisk karaktär med trappgavlar och blinderingar. På 1890-talet revs den anslutande bogårdsmuren, och byggnaden är nu fristående på kyrkogården.

Trots att många skånska kyrkor varit försedda med torn, var det ändå tämligen vanligt med fristående klockstaplar. På 1600- och 1700-talen fanns sådana i hela Skåne, men de har möjligen varit något mindre frekventa i landskapets sydöstra del (Åberg 1942). Endast nio klockstaplar (Brönnestad, Gualöv, Norra Mellby, Norra Rörum, Perstorp, Raus (fig. 3), Villie, Östra Karaby och S:t Ibb på Ven) har bevarats till vår tid. I samtliga fall är det fråga om fristående, firsidiga, brädklädda tornbyggnader av stolpkonstruktion, avtäckta med sadel- eller pyramidtak.

I äldre forskning ansågs klockstaplarna vara från nyare tid, men denna uppfattning har nu reviderats, då nyligen utförda dendrokronologiska undersökningar i flera fall givit senmedeltida dateringar. Timret i stommen i klockstapeln i Norra Mellby har t.ex. fällt vintern 1480–81 (Juhlin Alftberg 2006), klockstapeln i Brönnestad har uppförts 1491–92 (Pantzar 2003), och även den i Perstorp härrör från samma period.

Fristående kapell

Det har i Skåne under medeltiden funnits omkring 28 fristående kapell på landsbygden (Anglert 1986). De fanns företrädesvis i centralbygderna och i anslutning till kusten. Tidigmedeltida kapell har funnits i Gussnava i Skårby socken (belagt 1145) och i Kjuge i Kiaby socken (belagt omkring 1180), men

Fig. 77. Stigluckan i Everlövs har bevarad gotisk karaktär, med trappgavlar och blinderingar. Även kyrkan genomgick omfattande förändringar under medeltidens senare del. Den ursprungligen romanska kyrkan tillbyggdes med ett vapenhus i söder och ett torn i väster. Invändigt välvdes kyrkan i två skepp och försågs med målningar. Foto Bengt A. Lundberg 2000, RAA.

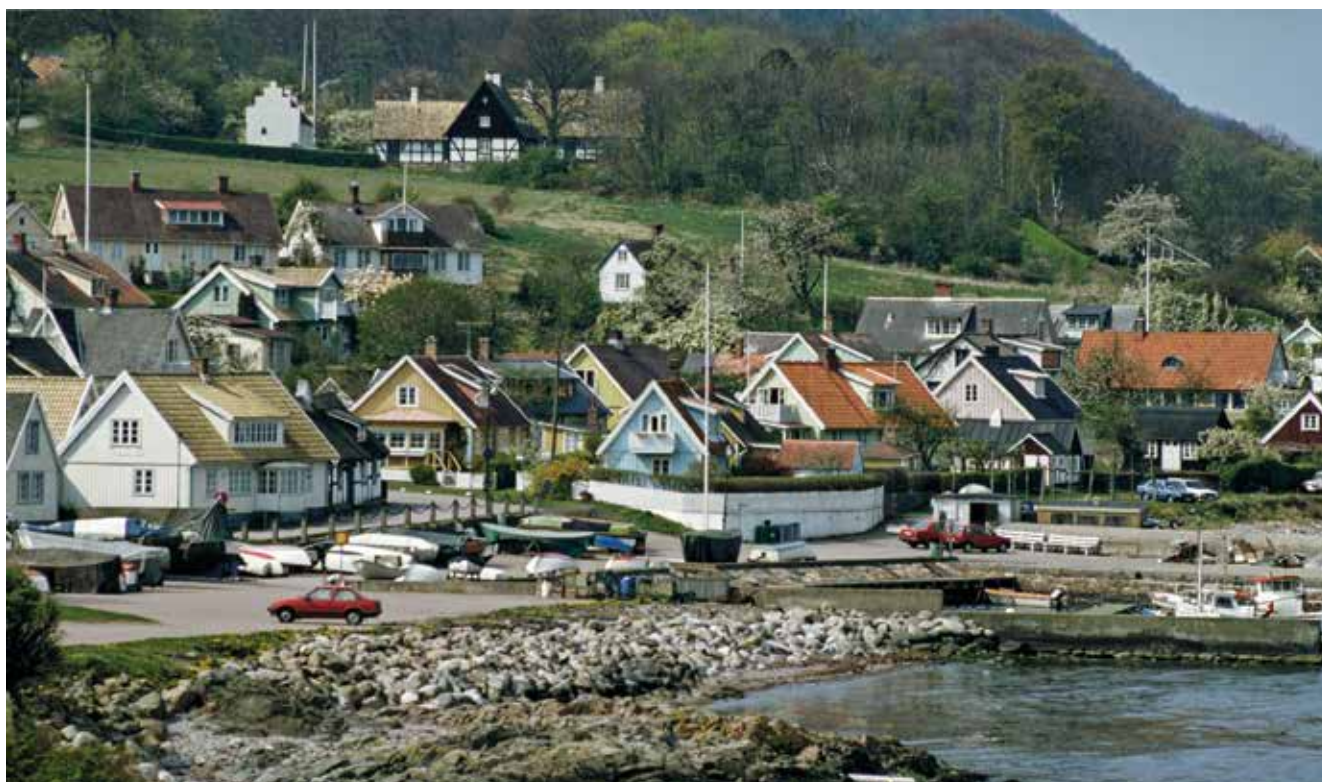

Fig. 78. Arilds fiskeläge med medeltida kapell. Arilds kapell är det enda fristående medeltida kapell som bevarats i Skåne. Sin nuvarande utformning torde kapellet ha fått under 1400-talets andra hälft. Foto Bengt A. Lundberg 1990, RAÄ.

många av kustkapellen tillkom förmodligen under högmedeltiden för att brukas av människor med anknytning till sillfisket. Kapell har även uppförts under senmedeltiden. I ett skriftligt dokument från 1471 nämns exempelvis kapellet i Luntertun, Barkåkra socken, som nyuppfört (LÄUB).

Nästan alla kapell revs på 1500-talet. Det enda som bevarats till vår tid finns i Arild i Brunnby socken (fig. 78). Byggnaden var ursprungligen en närmast kvadratisk anläggning, men den utökades senare österut till nästan dubbel längd. Det omnämns i ett påvligt brev 1475, i vilket fru Barbara Brahe till Bollerup och Krapperup utverkade avlat för kapellets besökare (LÄUB). Förmodligen var de som nyttjade kapellet i hög grad knutna till fiskerinäringen. Barbara Brahes omsorg om kapellet i Arild antyder att det uppförts eller utökats under hennes livstid (Jansson & Pantzar 2002, Carelli 2003, Ranby 2005). Mycket lite återstår av kapellen i städerna, men i Vä står ännu västgaveln av S:ta Gertruds kapell kvar. Kapellet har sannolikt uppförts under senare delen av 1400-talet, och har bara varit i bruk en kort tid. Även i Åhus finns lämningar av en senmedeltida kapell- eller hospitalsbyggnad.

Senmedeltida stensulptur

Skåne är rikt på romansk kyrklig stensulptur, men det senmedeltida beståndet är betydligt mer begränsat. I Lunds domkyrka finns dock flera skulpturarbeten som utförts av stenhuggaren och byggmästaren Adam van Düren, som innan han kom till Lund på 1510-talet var verksam i domkyrkan i Linköping. I Lund inleddes arbetena med att dränera den då vattenfyllda kryptan. 1513–14 färdigställdes brunnskalets stora, skulpterade stenhärlar med satiriska betraktelser över de ledande ståndens moraliska tillkortakommanden. En central placering i kryptans högkor har den monumentala gravtumben över ärkebiskop Birger Gunnarsen som fullbordades 1512, sju år före ärkebiskopens död. Adam van Düren visar här kyrkofursten vilande

i full ornat på gravens lockhäll. På 1520-talet ansvarade van Düren för de stora reparationsarbeten av kyrkan och dess torn som vid denna tid blivit nödvändiga.

Kyrkorummets inrättning under senmedeltiden

Under medeltiden genomgick många av Skånes kyrkor en rad omgestaltningar som ofta på genomgripande sätt förändrade kyrkornas karaktär. Dessa förändringar påverkade både byggnadernas struktur och hur kyrkorummen inrättades för att fylla delvis nya liturgiska och sociala funktioner.

Ett 30-tal medeltida järnsmidda dörrar har bevarats från skånska kyrkor. Flertalet av dem härrör från senmedeltiden, men till det äldre beståndet räknas dörrarna från Barsebäck och Perstorp, båda daterade till mitten av 1100-talet (Karlsson 1988). Barsebäcksdörren har av allt att döma suttit i kyrkans nordportal. Järnsmidet på framsidan består bl.a. av treräfflande band som bildar ett gallerverk med insprängda liljeornament, och skärningspunkterna accentueras med drivna bucklor. Den smidda ytan utgörs av ett uppåt avsmalnande fyrsidigt fält som motsvarar dageröppningens bredd. Barsebäcksdörren är nära besläktad med en dörr i Hørby på Själland.

Helt annan uppbyggnad har Perstorpsdörren, vars yta är glest belagd med ringkors, räfflade bandjárn och bladspiror. Perstorpsdörren har en direkt parallell i en dörr från Hemmesjö i Småland. I Skåne går Perstorpsdörrens formelement igen på de romanska dörrarna från Everlöv, Ravlunda och Östra Herrestad.

Ur det yngre beståndet kan särskilt nämnas de rikt dekorerade och besläktade dörrarna från Röke och Torrlösa (fig. 79) från omkring 1400. Senmedeltida kyrkdörrar är annars ofta helt inklädda i järn. Vanligen täcks dörrbladet av smala horisontala järnplåtar där skarvarna skyddas med järnband. Dörrar av denna typ har bevarats från bl.a. kyrkorna i Araslöv, Bjuv, Bjällerup, Broby, Dalby, Fulltofta, Gråmanstorp, Gualöv, Hörby, Ignaberga, Ingelstorp, Knislinge, Kågeröd, Norra Mellby, Skarhult och Stora Hammar.

En särskilt arbetad dörr kommer från Västra Vram (nu i Lunds universitets historiska museum). Hela dörren täcks här med järnplåtar och järnband. Järnbanden bildar ett gallerverk som är rakt på den övre delen och snedställt på den undre. Mitt på dörren finns ett skriftband med texten "IOHANNES IACOBI ME FECIT". Dörren har sannolikt tillverkats omkring 1500 (Karlsson 1988).

Skånes kyrkor hade under äldre medeltid vanligen två ingångsportaler, men genom tillfogandet av ett vapenhus fick kyrkan en mer uttalad huvudingång. Vapenhusen var ofta inredda med murade väggbänkar, och det är möjligt att en del av de verksamheter som tidigare ägt rum i kyrkorummet nu i stället flyttats till vapenhuset. Dopfunten kan ha haft kvar sin centrala placering i långhuset även under senmedeltiden, men ibland har den flyttats längre västerut.

En faktor som i hög grad påverkade den senmedeltida kyrkans inre gestaltning är valvslagningen. De murade valven gav ett visst skydd mot takbränder, men valvslagningen innebar också att det gotiska kyrkorummet fick en annan karaktär än det romanska. Till detta bidrog i hög grad de kalkmålade utsmyckningarna. Under äldre medeltid fanns kalkmålningar främst i kyrkans kor och i långhusets östra del, men under senmedeltiden bredde figurrika bildsviter ut sig över hela kyrkan; målningar som var församlingen till både lyst och lärdom. Valvslagningen kunde också medföra att högt placerade romanska fönster skymdes, och nya fönster med spets- eller stickbågiga omfattningar fick tas upp.

Fig. 79. Dörr med järnsmide från Torrlösa, nu i LUHM. Den rikt utsmyckade dörren härrör från Torrlösa gamla kyrka, riven 1849. Äldre foto i ATA.

Romanska lantkyrkor hade, förutom korets högaltare, vanligen två sidoaltare i långhusets östra del, men under senmedeltiden kunde det i en del kyrkor finnas fler. De nio altarna i S:t Olof var förvisso exceptionellt många, men även vanliga sockenkyrkor hade ibland ett altare i närheten av triumfbågen. I Everlövs kyrka har den östligaste mittpelaren i det tvåskeppiga långhuset en öppning som medger fri sikt mot högaltaret, och kanske var ett altare placerat framför denna pelare under medeltiden. I S:t Jörgens hospitalskyrka i Åhus har man funnit arkeologiska spår av ett altarfundament i långhuset (Pettersson 1948).

Under äldre medeltid kunde det ibland finnas murade avgränsningar mellan långhus och kor, men det finns indikationer på att dessa arrangemang under senmedeltiden varit av mer genomsynlig natur. I åtskilliga kyrkor, exempelvis Burlöv och S:t Petri klosterkyrka i Ystad, kan man se spår efter trabesbjälkar. En trabesbjälke med en inskrift i gotiska minuskler har bevarats från Åhus kyrka. Från Barsebäck härrör en snidad planka från tiden omkring 1500, som tillsammans med ett ungefär samtida triumfkrucifix kan ha ingått i någon form av trabesarrangemang. Delar av ett mer omfattande lektorium har påträffats i Skårby. Lektoriet har bestått av både horisontala och vertikala, delvis ornerade stolpar, och timret har på dendrokronologisk väg daterats till 1485–86. Stolparna återfanns i en 1600-talsläktare från Skårby, men lektoriet har förmodligen ursprungligen stått i Balkåkra kyrka. Det rekonstruerade lektoriet finns nu utställt på Lunds universitets historiska museum.

Generellt kan man under senmedeltiden ana en förskjutning av aristokratiens intresse från den västra delen av kyrkan till den östra. Gallerivåningar i västtorn sattes igen eller föll ur bruk, och de nya torn som byggdes tycks ha haft en mer nyttobetonad prägel. Förnäma personer, som tidigare ibland

MEDELTIDENS KYRKOR I SIFFROR

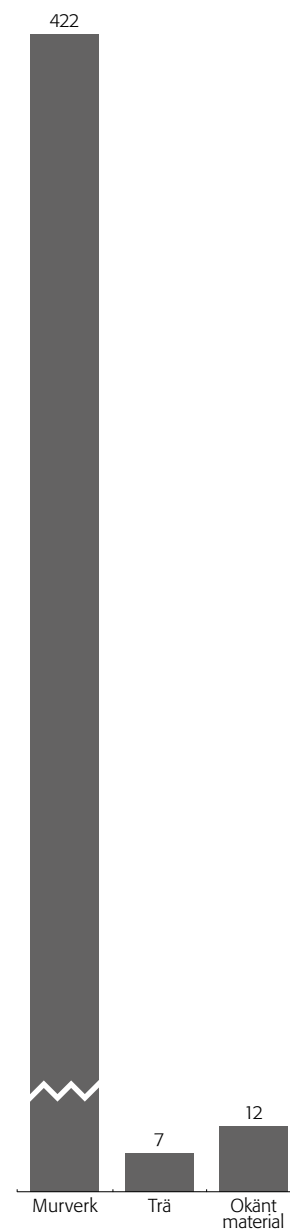
Diagrammen avser huvudkyrkor i 422 medeltida socknar eller stadsförsamlingar (inklusive Lunds domkyrka) samt dessutom klosterkyrkorna i Bosjökloster, Dalby, Lund (Drotten samt S:t Peter och S:ta Maria), Vä och Ystad (S:t Petri), som senare under medeltiden eller århundradena efter medeltiden togs i bruk som församlingskyrkor.

Diagram A, B och C omfattar de 441 kyrkor som nyuppfördes under medeltiden (i ett flertal socknar är flera nybyggnadsfaser kända, genom att en äldre kyrkobyggnad ersattes med en ny redan under medeltiden, se nedan). I diagram D och E utgår siffrorna från de 428 kyrkor som fanns vid medeltidens utgång.

Vi har få men väl dokumenterade belägg i Skåne för att en kyrka av trä senare under medeltiden ersattes med en beständigare byggnad av sten. I Hammarlunda har lämningar efter två på varandra följande träkyrkor undersökts, som i sin tur föregått den befintliga romanska stenkyrkan. Vid grävningar i Lund har äldre träkyrkor påträffats under eller i samband med de senare romanska stenkyrkorna S:t Clemens, S:ta Maria minor, S:t Stefan och Drotten.

Det finns även exempel på att socknar förnyat sin stenkyrka flera gånger under medeltiden. Ofta har det då skett genom att en befintlig kyrka i en sammanhängande byggnadsetapp både vidgats och förlängts. Det gäller dels nuvarande S:t Peters klosterkyrka i Lund (under medeltiden S:t Peter och S:ta Marias nunnekloster, efter reformationen församlingskyrka), dels S:ta Maria i Helsingborg. S:t Ibb på Ven och Bunkeflo representerar mer ordinära sockenkyrkor, men bägge har sammansatta byggnadshistorier som omfattar två nybyggnadsetapper. Ovanlig är också byggnadshistorien för vallfartskyrkan S:t Olof på Österlen. På västgaveln av en romansk kyrka tillbyggdes ett tvåskeppigt långhus, varvid det gamla långhuset fick funktionen som den nya kyrkans kor.

Förhållandet mellan antalet kända träkyrkor och murverkskyrkor ger inte en rättvisande bild av medeltidens nybyggande

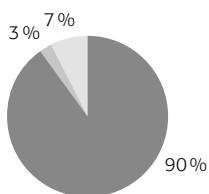

A. Nybyggda kyrkor.

gravlagts i torngolvet, fann nu i stället gravrum i anslutning till koret eller i privata gravkapell.

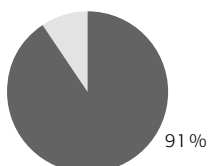
Ibland har aristokratins strävan efter hedersamma gravplatser nära högaltaret lett till att hela korpartiet byggts om, men utvidgningar av östdelen kan också ha motiverats av förändrade liturgiska behov. Även de stora och påkostade, flygelförsedda altarskåp som en del kyrkor försågs med på 1400- och 1500-talen ställde krav på svängrum i koret.

Plats kunde även behövas för annan inredning. I större kyrkor med mer omfattande liturgi fanns det ofta särskilda stolrum i koret, avsedda för präster, munkar eller kaniker. Bäst bevarade är korstolarna i Lunds domkyrka. Från mitten av 1300-talet härrör den s.k. officiantstolen med tre sittplatser under rikt artikulerade baldakiner med genombrutna, spetsiga vimperger och långsmala fialer. Stolen har också ett rikt ornerat gavelstycke. Den var

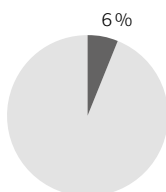

B. Nyuppförda medeltidskyrkor per period.

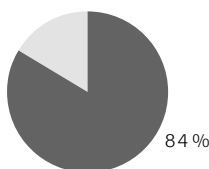
■ Äldre medeltid (-1350)
 ■ Yngre medeltid (1350-1550)
 ■ Ospecificerad medeltid

C. Andel nyuppförda medeltidskyrkor med smalare kor.

D. Andel kyrkor med salformad plan vid medeltidens utgång.

E. Andel kyrkorum med murade valv vid medeltidens utgång.

(A). Sannolikt är de arkeologiska beläggen endast exempel på ett träkyrkobyggande som varit tämligen allmänt i landskapet. Adams av Bremen historik från 1070-talet, där han anger att det i Skåne fanns 300 kyrkor, antyder att det redan då stod träkyrkor på flertalet av landskapets kyrkplatser. Det kyrkliga landskapet får fastare konturer i och med stenkyrkobyggandets kvantitativa genombrott omkring 1100.

Under de följande århundradena förändrades det kyrkliga landskapet radikalt. Huvuddelen av stenkyrkorna uppfördes under 1100- och 1200-talen (B). Nybyggandet under den yngre delen av medeltiden var blygsamt. Byggnadsaktiviteten under denna senare period skedde framför allt genom om- och tillbyggnader, samt genom att kyrkorumen välvdes. Endast ett fåtal av medeltidskyrkorna kan inte periodbestämmas. Det rör sig då vanligen om rivna eller kraftigt ombyggda kyrkor.

Skånes medeltida kyrkobyggande karakteriseras av de romanska kyrkornas distinkta planform. Inte mindre än 91% av de under medeltiden nybyggda kyrkorna har ursprungligen bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor (C). Sannolikt har andelen varit ännu större, men då det gäller rivna eller kraftigt ombyggda kyrkor har inte alltid planformen kunnat fastställas. Av de två för tiden gängse planvarianterna, rakslutet kor och absidkor, har den senare dominerat stort.

Många av kyrkorna fick medeltiden igenom behålla sin ursprungliga korgestaltning. Den ombyggnadsvåg som präglade delar av det medeltida Sverige från 1200-talet och framåt, genom att ett smalare kor revs och ersattes med ett korparti av långhusets bredd, kom i ringa grad att påverka Skånes kyrkor. Vid medeltidens utgång hade så vitt känt endast 27 (6%) av kyrkorna salformad plan. Kyrkorumen genomgick dock genomgripande förändringar av andra slag. Många kyrkorum försågs med murade valv över kor eller långhus redan under äldre medeltid. Även under den yngre medeltiden slogs många valv, då företrädesvis i tegel. Vid medeltidens utgång hade minst 357 kyrkor (84%) murade valv i långhus och/eller kor (E).

ursprungligen placerad vid högaltaret och torde ha varit avsedd för den celebrerande prästen och hans medhjälpare. De 78 korstolarna är något yngre, från 1300-talets tredje fjärdedel, men av yppersta kvalitet. Stolarna är arrangerade i dubbla rader, där den övre radens sittplatser kröns av baldakiner med figurativ reliefutsmyckning. Varje rad avslutas med höga, rikt dekorerade gavelstycken med bibliska scener under en skulpterad, arkitektonisk inramning (Wrangel 1930, Rydén 1995). Medeltida korstolar eller delar av sådana har också bevarats från kyrkorna i Dalby, Skanör och Trelleborg.

Källor och litteratur se förteckningen nedan, s. 154.

Det medeltida kyrkorummets utsmyckning och utrustning

av Ing-Marie Nilsson

Kalkmåleri

I Skåne finns ett rikt bestånd av romanskt kalkmåleri. Rester av utsmyckningar från 1100- och 1200-talen återstår från omkring 50 kyrkor, vilket gör Skåne till det landskap i Sverige med mest bevarat romanskt kalkmåleri. Måleriet är genomgående av hög kvalitet och står sig väl i jämförelse med kontinentala arbeten. De romanska utsmyckningarna finns företrädesvis i kyrkans kor, triumfbåge och långhusets östra del. I absiden fanns alltid en framställning av Majestas Domini, Herren tronande i majestät inramad av en mandelformad gloria. Välbevarade sådana framställningar finns exempelvis i Hästveda, Lackalänga, Vinslöv, Vä och Övraby.

En av de äldsta bevarade kalkmålningssviten i Sverige finns i koret i Vä (fig. 50). Det högkvalitativa arbetet har förmodligen tillkommit i perioden 1121–30, och bär tydlig prägel av den italo-bysantinska stil som präglade den europeiska konsten vid samma tid. Bildprogrammet är utförligt och väl genomfört. Absidens Majestas Domini-bild omges av de fyra evangelist-symbolerna. På absidväggen därunder ses en rad med heliga gestalter, och allt inramas av sju medaljonger med änglar. Den himmelska uppvaktningen fullföljs på korets tunnvalv, där medaljonger med 24 änglar, profeter och apostlar håller upp språkband med texten till den välkända lovsången *Te Deum*. Genom donatorsbilder på tribunväggen görs även kyrkans världsliga gynnare (troligen kung Niels och drottning Margareta Fredkulla) delaktiga i den himmelska lovprisningen.

Något yngre, från 1100-talets andra fjärdedel, är målningarna i Vinslövs kyrka. Under absidens Majestas Domini-bild finns inte den sedvanliga apostelraden utan två berättande scener. Av dessa kan nu endast urskiljas en gravläggningsscen i absidens norra del. Samma verkstad som utförde utsmyckningen i Vinslöv har också gjort arbeten i Södra Åsum och Östra Sallerup.

I samma period (decennierna strax före och omkring 1150) var även en annan målarverkstad verksam i Skåne med namn efter Finja kyrka, det i dag bäst bevarade monumentet. Verkstaden har utfört arbeten i Finja och Lyngsjö, men den tycks annars främst ha tagit uppdrag i västra Skåne och på Själland. I Skåne bevaras måleri av Finjatyyp i kyrkorna i Hofterup och Västra Vemmerlöv, men det har tidigare även funnits i Asmundtorp, Flädie, Stävie och Vallkärra (de tre första är nu förstörda och Vallkärramålningarna är överflyttade till Lunds universitets historiska museum). Verkstaden har haft en mycket enhetlig motiv- och formrepertoar, som i dag främst kan beskådas i Finja. På triumfmuren och den anslutande norra delen av lång-

huset bevaras en monumental framställning av Yttersta domen med stora figurer i hieratisk stil. Annars synes den rivna medeltidskyrkan i Asmundtorp ha varit ett av verkstadens huvudmonument, eftersom där inte enbart koret utan även hela långhuset varit försett med utsmyckningar. Det har noterats att flera av Finjamästarens målningar finns i kyrkor med anknytning till den mäktiga själländska Hvideätten, men förmodligen har verkstaden åtagit sig uppdrag från flera olika beställare (Haastrup 1979).

Vä och Vinslöv har setts som inspirationskällor till utsmyckningen i Övraby kyrka. Övrabymålningarnas ålder har länge varit omdiskuterad, men flertalet forskare anser nu att de bör ha tillkommit fram emot sekelskiftet 1200 (Banning 1976–82, Yrlid 1987, Lindgren 1995). Förutom likheter i bildprogrammet har Övraby liksom Vä en donatorsbild på tribunväggen.

Ett annat centralt monument inom skånskt senromanskt kalkmåleri är Bjäresjö kyrka. Målningarna i Bjäresjö tillkom i början av 1200-talet och finns i både absid, kor och triumfbåge. Genom en hårdhänt restaurering 1892 blev målningarna alltför dominerade av blått, men med undantag för ett fåtal nykomponerade scener, är bildprogrammet i huvudsak autentiskt. De heliga gestalterna har plastiskt modellerade och förgyllda glerior. Bjäresjömålningarna uppvisar tyska stildrag, något som också karakteriserar den mer fragmentariskt bevarade utsmyckningen i Sireköpinge. Inflytande från franskt område är mer ovanligt, men kan spåras i Höör och Knislinge. Båda dessa målningssviter är från tiden omkring 1200. I triumfbågen i Knislinge kyrka avbildas två biskopar, men annars är målningarna huvudsakligen synliga på vinden.

Utsmyckningar från den romanska periodens senare del kan även ses i Stehag och Hästveda. I Stehag återstår målningar på triumfväggens nord-sida och inne i triumfbågen. Här avbildas en ärkebiskop och en kunglig gestalt med ett inskriftsband med den tidigare synliga texten ”KANVT R”. Då framställningen tillkom under 1200-talets första fjärdedel är det möjligen kung Knut VI och någon av ärkebiskoparna Absalon eller Andreas Sunesen som avbildas. Från den romanska periodens slutskede omkring 1250 bevaras också absiddekorationer i Hästveda och Norrvidinge.

Det romanska måleriet var kostsamt. Stora väggytor skulle täckas med färgpigment som ofta var dyra, och bildframställningarnas tekniska och estetiska utförande vittnar om att de personer som utfört arbetena varit välutbildade. Det ligger därför nära till hands att förbinda det romanska kalkmåleriet med samhällseliten, och detta understöds också av att många av utsmyckningarna innehåller bilder av donatorer. Romanska stiftarbilder återfinns ofta på tribunbågen (Vä, Övraby) eller på triumfbågens insida (Gualöv, Stehag och Vallkärra). I Vä kan donatorerna förmodas ha varit av kunglig börd, men målningssviter har också tillkommit på privat initiativ. I Gualöv avbildas på triumfbågens insida ett världsligt stiftarpar. Den tillhörande inskriften berättar att riddaren Ucius låtit pryda kyrkan med målningar till förmån för sin avlidna hustru Hialmswiths själ.

När det under andra hälften av 1200-talet började bli vanligare med kryssvalv i kyrkorna öppnades nya dekorativa möjligheter. Inledningsvis hade valven ofta bara ornamentala utsmyckningar: vinkelbandsmönster på valvribbor, kvadermålning på gördel- och sköldbågar och palmetter eller andra växtmotiv i valvhjässan. Utsmyckningar av denna typ från 1200- och 1300-talen kan ännu ses i flera kyrkor, exempelvis i Burlöv, Dalby, Södra Sallerup, Åhus och i Mariakyrkan i Ystad.

Senare kom valven i allt högre grad att bilda underlag för figurativt måleri. I Norra Mellby finns på långhusets norra vägg en ovanlig framställning av livshjulet från omkring år 1275. Runt en central memento mori-

bild, där en levande kung konfronteras med det maskanlupna skelettet av sin döde föregångare, grupperas åtta mindre medaljonger som illustrerar det mänskliga livsloppets olika stadier. Fragment av ett liknande motiv från omkring 1300 har också bevarats i Ramsåsa. I Åhus kyrka finns rester av ett livfullt berättande måleri från 1200-talets slut eller 1300-talet början. Målningarna på triumfbågens södra sida (med motiv ur S:t Olofslegenden) är nu överkalkade, men på den norra långhusväggen kan man ännu se en fragmentarisk bild som förmodligen föreställer den helige Stefanus predikan.

Det ung- och höggotiska måleriet (perioden omkring 1250–1400) anknöt i flera avseenden till det romanska. Majestas Domini-motivet var under denna tid alltså aktuellt, och under senare delen av 1200-talet och förra delen av 1300-talet målades det exempelvis i Brösarp, Farhult, Skurup och Västra Nöbbelöv. I Norra Strö, Ramsåsa och Södra Mellby (kyrkan riven 1885–86) ersattes den traditionella mandelformade glorian med en fyrpassformad dito. I Bjäresjö och Fjelle omvandlades romanska Majestas Domini-framställningar till bilder av Treenigheten genom att ett krucifix och en duva tillfogades. I Fjelle har även apostelraden nedanför förnyats omkring 1300, och kontrasten mellan absidens försiktigt moderniserade romanik och korets samtidigt utförda gotiska måleri är stor. Från perioden bevaras även enstaka exempel på dekorationer av enklare och mer rustik karaktär, t.ex. från koret i Skårby kyrka.

Ett tiotal arbeten från 1300-talets förra hälft från Ystadstrakten har sammanförts under benämningen Snårestadsgruppen. Före Snårestads kyrkas rivning på 1870-talet fanns det en inskrift som daterade utsmyckningen till 1347, och det har antagits att dessa målningar tillhört verkstadens senare produktion. Snårestadsgruppens arbeten karakteriseras av en tämligen enhetlig stil och en ljus färgton. Målningar av Snårestadstyp bevaras i dag i kyrkorna i Anderslöv, Benestad, Bjäresjö, Grönby, Skurup, Stora Köpinge (fig. 97) och Västra Nöbbelöv.

1300-talets andra hälft var en period av ekonomisk tillbakagång, något som också avspeglas i kalkmålningsmaterialet. En av få målningssviter som bevarats från denna tid finns i Stora Hammar (målningarna är från omkring 1400). På 1400-talet skedde åter en tillväxt i antalet utsmyckningar. Målningarna i Västra Sallerup kan ses som en tydlig exponent för den höggotiska ”sköna stilen”. Utsmyckningar från hela sex perioder har tagits fram i kyrkan, men mest välbevarad är den yngsta, som tillkom någon gång mellan åren 1434 och 1452. Att detta arbete utförts av en välutbildad målare framgår bl.a. av den säkra linjeföringen i dräkternas rika veckfall i långhusets stora bild av Marie Himmelskröning. På korets norra vägg avbildas donatorn Claus Nielsen Sparre med familj. Samme målare som arbetat i Västra Sallerup har också ansvarat för utsmyckningen i ärkebiskop Peder Lykkes kapell i Lunds domkyrka omkring 1430.

Till samma tidsperiod hör också de målningar i Brönnestads kyrka som framtog 1980 (fig. 80). Stilmässigt representerar de samma internationellt präglade gotik som utsmyckningen i Västra Sallerup, men det välbevarade och livfulla måleriet uppvisar också en betydande motivmässig bredd. Bland annat avbildas ovanliga motiv ur Jesu barndomshistoria, t.ex. hur Jesusbarnet lär sig gå med hjälp av en gästol.

Det tiotal utsmyckningar från 1400-talets andra fjärdedel och mitt som sammanförts under benämningen Fjälkingegruppen kan ses som en sista avläggare till den ”sköna stilen”. Målningarna återfinns i två distinkt avgränsade områden i östra Skåne: på Kristianstadsslätten (Fjälkinge, Gualöv, Ivö, Kiaby, Kviinge och Önnestad) och på Österlen (Vallby, Vitaby,

Fig. 80. Det romanska kyrkorummet i Brönnestad välvdes under 1400-talets andra fjärdedel och försågs med målningar som visar Marias historia. I det västra långhusvalvet återges Bebådelsen. Gestalterna är elegant tecknade med kraftfulla röda konturer. Foto Ing-Marie Nilsson 2007.

Östra Hoby och Östra Vemmerlöv). Dessa områden sammanfaller med lokaliseringen av premonstratensklösteren Bäckaskog i norr och Tommarp i söder. Att arbetena kan ha utförts av en klosteranknuten person antyds också av en fragmentarisk signering i Östra Vemmerlövs kyrka som möjligen kan utläsas som "broder Håkan".

Fjälkingegruppens måleri är ljust och figurerna får en viss plastisk karaktär genom försiktig skuggning. Denna detaljrikedom kan särskilt studeras i Fjälkinge, där den östra långhustravén upptas av en skildring av den yttersta domen. I öster blickar världsdömdaren ner över församlingen, och på den norra sidan läser Petrus upp dörren till himlaborgens festsal för de frälsta, medan hornprydda djävlar föser iväg de fördömda till helvetesgapet på sydsidan. För att hos betraktaren ytterligare inskräpa budskapet om livets bräcklighet och domens visshet finns i travéns västra valvkappa en bild av livets lyckohjul.

Under 1400-talets andra hälft övergavs gradvis den sköna stilens mjuka linjeföring till förmån för ett måleri med förenklad figurteckning, kompakta gestalter och mer schablonartade ansiktsuttryck. Bildens djupverkan reducerades samtidigt som bakgrundsornamentiken ökade. Tidiga exponenter för detta måleri är det tjugotal utsmyckningar som tillskrivits den s.k. Vittskövleverkstaden. Denna verkade i decennierna efter 1400-talets mitt, och har företrädesvis utfört arbeten i nordöstra Skåne. Vittskövlemåleriet är besläktat med utsmyckningen i Ysane i västra Blekinge, som enligt en signering utförts år 1459 av Nils Håkansson, men stilmässiga variationer inom gruppen antyder att flera målare kan ha medverkat. En har förmodligen utfört arbeten i Gladsax och Vittskövle, medan en annan varit verksam i Emmislöv, Rinkaby och Norra Strö.

I Vittskövlemåleriets repertoar ingår omfattande skapelseberättelser och skildringar av Adams och Evas senare liv, något som kan ses i t.ex. Emmislöv, Gladsax, Köpinge, Norra Strö, Nymö, Rinkaby och Vittskövle. I Rinkaby framställs Adam och Eva som ett välbeställt skånskt bondepar som tillsammans bärgar sin rika skörd med hjälp av två präktiga hästar. Även andra framställningar har en viss lokal prägel. I Norra Strö skildras Marias kyrktagning som det kan förmodas att ceremonin tett sig i en samtida skånsk lantkyrka. Maria och hennes stora följe av uppvaktande kvinnor frambär gåvor, och möts vid det trappgavelsförsedda templet av en korgosse med vigvattenskärl och rökelsekar, samt en präst med ett tänt ljus.

När det gäller kalkmålningar från 1400-talets sista fjärdedel bör särskilt kyrkorna i Bollerup och Brunby lyftas fram. Olika målarmästare har svarat för utsmyckningarna, men de har förmodligen bekostats av en och samma person, fru Barbara Brahe, som på 1470-talet i egenskap av änka efter riksrådet Stig Olufsen Krognos innehade huvudgårdarna Bollerup i socknen med samma namn och Krapperup i Brunby socken. Barbara Brahe tillhörde Danmarks absoluta elit, och hade år 1475 följt med drottning Dorothea på pilgrimsresa till Rom. Under denna resa utverkade hon också indulgenser av påven för besökare till de kyrkliga institutioner som hennes familj hade stiftat och gynnade, vilket inkluderade kyrkorna i Bollerup och Brunby (LÄUB). I båda dessa kyrkor vittnar kalkmålningarna om ett livligt intresse för pilgrimstrafik, och om vidsträckta internationella kontakter.

Brunby kyrkas stjärnvalv (fig. 81) är dekorerat med en stor mängd helgon- och andaktsbilder genom vilka besökande pilgrimer kunde få del av den eftertraktade avlaten. I Brunby finns exempelvis inte mindre än två bilder av den ammande Maria (Madonna lactans), där förlagan har iden-

Fig. 81. Korvalvet i Brunby från 1400-talets mitt har rik utformning med firsidig ribbprofil och mittpartiet utformat som en åttauddig stjärna. Målningarna är utförda av den s.k. Helsingborgsmästaren omkring 1500. Foto Lennart Karlsson 1995, SHM.

Fig. 82. Donatorsbild av Barbara Brahe. Kalkmålningar i Bollerups kyrka av den s.k. Helsingborgsmästaren, 1476. Foto Erik Cinthio 1955, RAÄ.

tifierats som ett samtida nederländskt blocktryck. Över huvud taget intar kvinnliga gestalter framträdande roller i båda kyrkorna. I Bollerup framställs exempelvis eremiten i långhusets stora Kristofferbild som en metande kvinna iförd huvudduk och haklin. Någon donatorsbild har inte bevarats från Brunnby, men målningarna i Bollerup har enligt en inskrift tillkommit år 1476, och har bekostats av Barbara Brahe och hennes son Oluf Stigsen. På den tillhörande donatorsbilden avbildas Barbara Brahe som en slank kvinna med skarp blick och handen vilande på höften i en självmedveten gest (fig. 82). Inga andra arbeten från Bollerupsmålaren är kända, men den som dekorerade Brunnby kyrka har även varit verksam i Mariakyrkan i Helsingborg, och går därför under anonymnamnet Helsingborgsmästaren.

Under 1400-talet ökade antalet kalkmålningar i Skåne successivt för att nå sin kvantitativa höjdpunkt omkring sekelskiftet 1500, då ett flertal verkstäder hade sysselsättning i landskapet. En av få målare vi känner till namnet är Anders Johansson, som år 1498 signerade en utsmyckning i Linderöds kyrka. Anders Johansson arbetade liksom Vittskövlegruppen i östra Skåne, och tycks, bland annat när det gäller motivval, ha tagit intryck av detta måleri. Anders Johansson har också utfört arbeten i Färlöv och möjligen Östra Strö.

Vid ungefär samma tid var en verkstad med namn efter Lilla Harrie kyrka verksam i sydvästra Skåne. Ett femtontal målningssviter har attribuerats till gruppen. I Lilla Harrieverkstadens utsmyckningar kan en viss känsla för plastisk verkan märkas, något som exempelvis kan ses i kläddräkternas veckfall i Lilla Harrie, Fulltofta och Kävlinge kyrkor. Under senmedeltiden målades ofta bilder av moraliserande karaktär i kyrkornas västra delar. Ett exempel på detta kan ses i tornvalvet i Västra Vemmerlöv, där Lilla Harriemästaren, genom fabeln om den sluga räven som iklädd munkkåpa predikar för gässen men till slut ändå själv blir hängd av gässen, varnar för faran med falska predikanter. En målare som står Lilla Harrieverkstadens nära är Kongamästaren, som utfört arbeten i Konga och Simris.

Flera av de verkstadsgrupper som arbetade i Skåne på 1400-talet och i början av 1500-talet verkade inom geografiskt avgränsade områden, men den s.k. Everlövsverkstaden hade ett betydligt vidare arbetsfält. Den är inte bara representerad i hela Skåne, utan har också utfört arbeten på andra sidan Öresund, där den går under namnet Brarupsverkstaden. Bortåt 18 utsmyckningar från bl.a. Everlöv, Benestad, Farstorp, Hästveda, Kågeröd, Röddinge, Stoby och Äspö har attribuerats till verkstaden.

Everlövsverkstaden har både när det gäller motiv och dekor tagit intryck av äldre måleri, men når inte upp till samma nivå. De enkla målningarna ger närmast intryck av att vara hastigt tillkomna; figurerna är schablonartat tecknade, och har disproportionerliga och sneda anletsdrag. De tekniska bristerna uppvägs emellertid av en påfallande livlighet och berättarglädje. I korvalvet avbildas ofta evangelisterna, och i Everlöv har Matteus och Markus till och med försetts med glasögon. Ett annat återkommande motiv, som förutom i Everlöv också återfinns i Benestad, Kågeröd och Röddinge, är Dödssyndsmannen, som med sin nakna kropp illustrerar de sju dödssynderna. En särskilt jordnära prägel har bilderna av Adams arbete i Benestad, Hästveda och Äspö, där Adam plöjer med årdar och manar på sina båda hästar med tillrop på danska.

Everlövsgruppen är en exponent för det naivistiskt präglade måleri som i Skåne kulminerade åren omkring 1500. Kontrasten är stor till den både ikonografiskt sofistikerade och tekniskt skickligt utförda utsmyckningen från 1510-talet i Krämarkapellet i S:t Petrikyrkan i Malmö (fig. 73). Här täcks både väggar och valv av ett frodigt och grönskande rankverk. Mot detta

framträder en rad olika motiv av både andaktsrelaterad och mer kuriös karaktär, men direkta bibelhistorier saknas. Krämärkapellet var under medeltiden vigd åt Helga lekamens-kulten, och på sydväggen finns en stor, allegorisk framställning av Kristus i vinpressen, som i en enda bild sammanfattar hela detta tankegods.

Träskulptur

Över 300 träskulpturer, skulpturgrupper och altarskåp från medeltiden bevaras i skånska kyrkor eller i olika museisamlingar. Träskulpturmaterialet har analyserats och publicerats av Lena Liepe i avhandlingen *Den medeltida träskulpturen i Skåne* (Liepe 1995 a, 1995 b), som följande framställning i huvudsak bygger på. Den enskilt största gruppen utgörs av krucifix och kalvariegrupper, som ensamt svarar för över hälften av materialet.

Sju av dessa krucifix är från 1100-talets andra hälft och 1200-talets början. Under denna period framställs Kristus frontalt med parallellt ställda fötter, upprätt hållning och ett uttryck präglad av upphöjt lugn. Huvudet kröns av en kunglig krona. Ett av de främsta exemplen på detta är Trydekrucifixet (fig. 83), som daterats till 1100-talets tredje fjärdedel. Kristusgestaltens kraftfulla kropp är känsligt och naturtroget modellerad, och på huvudet bär han en nu fragmentarisk krona i förgylld koppar med ingraverade evangelistsymboler. Även från Rebbelberga, Vankiva och Vitaby kyrkor återstår relativt välbevarade krucifix från denna tid. Kristusbilden i Vitaby bär en metallkrona med infattade bergkristaller, och huvudet innehåller en relikgömma med ett fragment av Kristi kors. Från Eljaröds kyrka kommer det äldsta skånska exemplet på en tronande madonna. Skulpturen är från tiden omkring år 1200 och har förmodligen tillverkats lokalt. Maria avbildas krönt och iförd en lång och veckrik klädnad, och hon sitter frontalt placerad i en stol. Jämfört med svenskt område är förekomsten av romansk träskulptur tämligen blygsam i Skåne under denna period, och det är möjligt att bildbehovet i landskapets kyrkor också tillgodosetts genom kalkmålningar och utsmyckningar i metall (Liepe 1995 a).

Under 1200-talet ökade produktionen av kyrklig träskulptur, och ett femtiotal av dessa arbeten återstår i dag. Huvuddelen av detta skulpturbestånd är utfört i den tämligen enhetliga s.k. sydsandinaviska stilen, något som gör det svårt att urskilja enskilda verkstadsgrupper. Flera arbeten har man dock velat knyta till den s.k. Ignabergaverkstaden, som fått namn efter ett ofullständigt bevarat men högkvalitativt krucifix från 1200-talets förra hälft, som nu finns på Lunds universitets historiska museum.

Kristusfiguren har här påbörjat sin gestaltningsmässiga metamorfos från triumferande konung till plågad frälsare, men hos Ignabergakrucifixet präglas lidandet ännu av upphöjt och värdigt lugn. Kristus bär fortfarande kungakrona, men huvudet är vridet åt sidan och lätt nedböjt. Till Ignabergaverkstaden har även krucifixen i Gärdslöv, Kiaby, Västerstad och ett från en okänd kyrka som nu finns i S:t Clemens kyrka i Helsingborg knutits (Liepe 1995 a). Kiabykrucifixet är unikt i Skåne såtillvida att Kristusgestalten har försetts med skor, tillverkade av tunna silverbleck. 1200-talskrucifixen har annars i hög grad utformats på likartat sätt, något som t.ex. kan ses hos krucifixen från Björnekulla, Onslunda, Tranås och Vedby. Kristusfiguren har vanligen spolformad kropp och nedböjt, ofta krönt, huvud. Benen är som regel korsade och fötterna genomborras av en enda spik, även om enstaka exempel på den äldre benställningen med parallella fötter finns, exempelvis i Ramsåsa.

Ett arbete från denna period av yppersta kvalitet är en kalvariegrupp

Fig. 83. Krucifix från Tryde, nu i SHM. Krucifixet kommer från Tryde gamla kyrka, som revs 1868. Enligt en bevarad pergamentremsa invigdes kyrkan 1160. Den stilistiska dateringen av krucifixet till 1100-talets tredje fjärdedel gör det troligt att krucifixet inskaffades till den då nyuppförda och nyinvigda kyrkan. Foto Lennart Karlsson 1994, SHM.

från Gualöv (fig. 84). Kristusgestaltens och sidofigurernas fint mejslade ansikten bär uttryck av behärskad sorg, och både Kristi höftkläde och sidofigurernas långa livklädnader faller i raka, mjukt u-formade veck. Gruppen ansågs tidigare tillhöra ett yngre skede, men har nu på dendrokronologisk väg daterats till efter år 1215. Verket bär drag av fransk katedralkonst, något som kan ha förmedlats via bildhuggare vid Roskilde domkyrka (Nyborg & Thomsen 1983, 1993). Några decennier tidigare hade en storman vid namn Ucitius låtit dekorera Gualövs kyrka med kalkmålningar, och det är inte omöjligt att samma släkt kan ha stått bakom anskaffandet av kalvariegruppen. Sidofigurer till en kalvariegrupp av enklare kvalitet från 1200-talets förra hälft eller mitt bevaras också från Lyby kyrka.

1200-talets madonnabilder visar Maria sittande frontalt med Jesusbarnet på vänster knä, och båda gestalterna är iförda fotsida klädnader. Någon gång, t.ex. hos madonnabilderna från Ignaberga, Munkarp och Ravlunda, kan skymten av ett leende anas i moderns annars högtidligt allvarsamma ansikte. Madonnabilden behöll denna utformning under lång tid. Den återfinns såväl hos skulpturer från 1200-talets förra del och mitt, t.ex. från Gylle och Kiaby, som i arbeten från 1300-talets första fjärdedel, t.ex. från Brösarp och Östra Vram.

Fig. 84. Kalvariegrupp från Gualöv, nu i LUHM. Skulpturerna är gjorda av ek. En dendrokronologisk datering av träets årsringar har visat att gruppen tillverkats efter år 1215. Foto Lennart Karlsson 1994, SHM.

I Östra Vram har nyare dendrokronologiska undersökningar omkullkastat äldre konsthistoriskt grundade åldersbedömningar både när det gäller madonnaskulpturen och en S:t Olofsbild, och båda arbetena dateras nu till 1310-talet (Skans 1991). Även ett tiotal helgonbilder har bevarats, t.ex. biskopshelgon från Bromma, Brösarp och Eljaröd. Den ökade förekomsten av bilder av Maria och olika manliga helgon antyder att det på 1200-talet blivit vanligare att förse sidoaltarna med kultbilder i trä.

Endast ett fåtal arbeten har daterats till 1300-talet, och inga av dessa härrör från århundradets senare del. Detta kan säkert till stor del förklaras med de återkommande pestepidemierna och den allmänna ekonomiska nedgången, som gjorde att det fanns mindre resurser i samhället att investera i kyrklig utsmyckning. Några av de skulpturer som anskaffades under 1300-talets förra del och mitt var dock importarbeten av hög kvalitet. Ett exempel på detta är den nu illa skadade madonnabilden från Östra Tommarp med påfallande mjuka och fint modellerade drag, och även ett skadat krucifix från samma ort. Andra verk, som t.ex. en stående madonna och en S:t Olofsbild från Visseltofta, har sannolikt tillverkats i Skåne.

Efter denna svacka inleddes mot 1300-talets slut en återhämtning när det gäller förvärv och produktion av träskulptur. Hela tre fjärdedelar av

det bevarade beståndet härrör från senmedeltiden. 1400-talet är representerat med flest arbeten, men anskaffningstakten stegrades under 1500-talets första decennier (Liepe 1995 a).

Under senmedeltiden blev det vanligt att inte bara kyrkans sidoaltare utan också högaltaret försågs med snidade utsmyckningar. I Skåne återstår 16 mer eller mindre hela altarskåp, men förekomsten av solitära grupper och reliefer visar att många också har gått förlorade.

Ett av Nordens äldsta och största altarskåp finns i Lunds domkyrka. Centralt på corpus tronar Kristus och Maria under gotiska praktbaldakiner, och de flankeras på ömse sidor av 40 stående helgongestalter (26 av de ursprungliga figurerna återstår). Altarskåpet stod klart 1398, och har helt eller delvis bekostats av medel som donerats av en skånsk adelsfru.

Från ungefär samma tid härstammar två altarskåp från Ystad, ett från S:t Petri klosterkyrka och ett från S:ta Maria kyrka. Altarskåpet från S:t Petri bör ha kommit från samma verkstad som det i Lunds domkyrka. Ystadskåpet är något mindre till formatet, men visar liksom Lundaskåpet Kristus och Maria tronande i corpus mitt, omgivna av 20 stående helgon (13 av de ursprungliga figurerna återstår). Av altarskåpet från Mariakyrkan finns endast mittpartiet kvar. Det centrala motivet är även här Kristus och Maria tronande under rikt utsirade baldakiner, men denna gång omges de av sittande apostlar och kyrkofäder.

Det välbevarade altarskåpet i Helsingborgs S:ta Mariakyrka är av en annan typ. Genom figurativa scener både på corpus och flygeldörrar illustreras Marie levnad. På flygeldörrarnas baksidor finns målningar med motiv ur passionshistorien. Altartavlan kan dateras till åren 1449–52 genom en relieffris med fem vapensköldar, och arbetets provinens är med stor säkerhet Nordtyskland. Från samma område härrör också ett välbevarat altarskåp från Tolånga. Arbetet är från 1400-talets slut, och har som huvudmotiv den apokalyptiska madonnan omgiven av apostlar och helgon. Altartavlor från 1400-talet återstår också från Bosjökloster, Elleköpinge (nu i S:ta Maria kyrka i Åhus), Falsterbo, S:t Olof och Västra Hoby.

De kostbara altartavlorna torde ofta ha finansierats av privata medel. På altarskåpen i Bosjökloster och S:t Olof syns exempelvis världsliga gestalter knäböja vid korsets fot i de centrala korsfästelseframställningarna, och dessa figurer bör sannolikt uppfattas som donatorer. De flesta av de skånska altarskåpen har importerats från nordtyskt område, men även skånska verkstäder har producerat denna typ av arbeten. Det enkelt utförda skåpet från Västra Hoby har t.ex. uppfattats som en inhemskt producerad variant av ett mer högkvalitativt importarbete. Under 1500-talets första decennier kom de dyraste och mest prestigefulla altarskåpen från Nederländerna. Åtskilliga sådana har importerats till Sverige, men i Skåne har endast ett bevarats. Det tillverkades omkring 1520 i Antwerpen och står i Västra Ingelstads kyrka. Altarskåpet består av ett corpus med förhöjt mittparti samt dubbla flygeldörrar med målade bildframställningar. Mittpartiets centrala korsfästelseframställning omges av skulpterade scener ur passionshistorien. Altartavlor från 1500-talets första årtionden är också kända från kyrkorna i Falsterbo, Gualöv, Kiaby, Oppmanna och Valleberga.

En stor del av det senmedeltida beståndet av träskulptur utgörs av krucifix och kalvariegrupper, och många av dessa alster har tillverkats i lokala verkstäder. Genom jämförande stilanalyser har Lena Liepe (1995 a) kunnat påvisa flera sådana. En verkstad från 1400-talets början låg sannolikt i Malmö eller Lund, eftersom dess arbeten funnit avnämare i sydvästra Skåne. De tio krucifix som attribuerats till gruppen visar Kristus i utmärglad och törnekrönt gestalt, med ett huvud som faller tungt åt ena sidan.

Detta kan särskilt ses hos de välbevarade krucifixen från Flädie, Maglarp, Stora Harrie, Stävie, Törringe och Vellinge.

En annan verkstad från tiden närmare 1400-talets mitt låg förmodligen i Helsingborg eller Landskrona. Krucifix från bland annat kyrkorna i Kågeröd, Norrvidinge och Röke har attribuerats till verkstaden. Troligen har även det monumentala krucifixet i Bosjökloster, som enligt ett brev från 1489 meriterade till 40 dagars avlat, tillkommit i verkstaden (Liepe 1995a, LÄUB).

Det naturalistiskt skildrade lidandet präglar hela 1400-talets krucifixkonst, men mot århundradets slut kan tendenser i riktning mot en mer plastiskt genommodellerad Kristusbild märkas, t.ex. i krucifixen från S:ta Maria kyrka i Helsingborg och S:t Olof i Skanör. Ett starkt intryck av långt driven realism gör det stora krucifixet i Björka, där törnekronan försetts med lösa, instuckna kvistar. Ett av Skånes mer sällsamma krucifix kommer från Östra Vram, och bör förmodligen dateras till 1400-talet. Kristus är iklädd hellång klädnad med bälte, krona, handskar och skor, och figuren tycks snarare sväva med utsträckta armar framför korset än hänga på detsamma. Framställningssättet går tillbaka på det heliga ansiktet i Lucca (volto santo), en bild som tillskrevs mirakulösa egenskaper och var ett viktigt vallfartsmål under medeltiden.

1500-talets krucifix visar Kristus i mer muskulös och långlemmad gestalt, med veckrikt höftkläde vars våder ofta fladdrar i vinden. Detta kan exempelvis ses hos det stora krucifixet i Trolle-Ljungby och en kalvariegrupp från S:ta Maria kyrka i Ystad, båda högkvalitativa importarbeten från norra Tyskland. I Ystads kalvariegrupp har Maria och Johannes individualiserade anletsdrag, och är iförda stora, veckrika klädnader. Figurtypen präglar även den inhemskt tillverkade träskulpturen, något som kan ses hos exempelvis krucifixen från Fränninge och Holmby och en kalvariegrupp från Strövelstorp. I Hörup och Vollsjö har Kristusfiguren en något mer utdragen fysiologi. Ett högkvalitativt krucifix med annorlunda utformning finns i Barsebäcks kyrka. Korsfästelsen har här gestaltats på ett mer dramatiskt sätt. Den utmärklade Kristusfiguren hänger djupt nedsjunken på ett förhållandevis stort kors med nedböjt huvud och högt uppdragna knän. Bildhuggaren har förmodligen kommit från Nordtyskland, eller har haft kontakter med detta område.

Under senmedeltiden tillkom flera nya typer av Mariamotiv. Sittande madonnabilder framställdes alltjämt, men bilderna fick ofta en varmare prägel genom en livligare gestaltning av Jesusbarnet och att kontakten mellan modern och barnet framhävdes. Denna typ av madonnabild från 1400-talets början och första hälft bevaras t.ex. från kyrkorna i Brågarp, Falsterbo, Lunds domkyrka, Norra Nöbbelöv och S:t Olof, där de två sista är placerade i helgonskåp. Ett motiv som tillkom är Anna-självtredje, där Maria avbildas med Jesusbarnet och sin mor Anna. Anna-självtredjegrupper från 1400-talets första hälft återstår från kyrkorna i S:t Olof (i helgonskåp) och Vittskövle, från 1400-talets senare del från Räng, Tryde och Östraby, och från 1500-talets början från Djurröd och Ignaberga. Gruppen från Vittskövle har sannolikt tillverkats i Lübeck. Mariafigurens ansikte och större delen av Jesusbarnet har gått förlorade, men Annafigurens fint skulpterade anletsdrag och klädnadens mjuka veckbildning vittnar om att arbetet varit av hög kvalitet. Vittskövle kyrka har också en apokalyptisk madonna från samma verkstad. Skulpturerna har förmodligen varit avsedda att stå i det privatkapell som tillbyggdes omkring 1430. Stående madonnabilder av god kvalitet har också bevarats från Brunnby och Trolle-Ljungby kyrkor. Ljungbymadonnan härrör från 1400-talets förra del eller mitt och har importe-

rats från norra Tyskland, medan Brunnbymadonnan är från århundradets slut, och förmodligen har tillverkats i västra Tyskland eller Nederländerna.

Ett annat senmedeltida motiv är pietàn, där Maria avbildas sörjande med kroppen av sin döde son. Från 1400-talets förra del härrör pietà-grupper från Bromma, Fjärestad, Köpinge och Lilla Beddinge, och från århundradets andra hälft från Ask och Nymö. Den mest framstående kommer från en okänd skånsk kyrka, och finns i dag på Lunds universitets historiska museum. Maria gestaltas här med mjuka drag och omfångsrik, veckrik klädnad, hållande en avmagrad Kristusfigur i sitt knä. Pietàn är tillverkad i Nordtyskland under förra hälften av 1400-talet.

Maria kan också framställas som den apokalyptiska kvinnan. Flertalet av de skånska exemplen tillhör perioden 1500–1525, då motivet förekom både som skulptur och som altarskåpsrelief. Ett tämligen välbevarat altarskåp där den apokalyptiska madonnan utgör centralmotiv finns i S:ta Gertruds kyrka Falsterbo. Stiftarbilder och vapensköldar på predellan antyder att skåpet donerats av ett par med anknytning till norra Tyskland, vilket också stämmer överens med skåpets provinien. Apokalyptiska madonnabilder återstår också från Brösarp, Fågeltofta, Hallaröd, Håstad, Hörby, Höör, Norra Strö och Saxtorp.

Ett annat Mariamotiv, som också det förekommer både som skulptur och altarskåpsrelief, är Marie kröning. Från 1500-talets första fjärdedel härrör en framställning från Tässjö kyrka, och i Lunds universitets historiska museum finns en närbesläktad bild som ursprungligen kan ha kommit från Lunds domkyrka. Båda skulpturerna visar hur Maria knäböjer mellan Gud Fader och Kristus i smärtomannens gestalt, och mottar sin krona.

Under senmedeltiden expanderade helgonkulten, och huvuddelen av de helgonbilder som i dag finns kvar är från 1400-talet och förra delen av 1500-talet. Ett helgon som åtnjöt stor popularitet i Skåne under medeltiden var S:t Kristoffer. Helgonet gav beskydd åt resande till lands och sjöss, och ansågs även gardera mot plötslig död. Bilder av S:t Kristoffer har exempelvis i Bollerup, Örsjö och Östra Vemmerlöv målats i långhusets nordvästra del, så att de direkt kunde ses när man trädde in genom sydportalen. I Falsterbo och Ravlunda har sådana målade bilder senare ersatts av träskulpturer. S:t Kristoffersbilden i Falsterbo är ett högkvalitativt importarbete från tiden omkring 1400, som står placerat i ett helgonskåp med ovanligt välbevarad ursprunglig bemålning. S:t Kristoffer framställs här med kraftig och välmodellerad fysionomi, och på skåpets dörrar finns målade bilder föreställande helgonets martyrium. Kristoffersbilden från Ravlunda kyrka är ett enklare arbete från 1400-talets andra hälft, troligen importerat från norra Tyskland. En Kristoffersbild från 1500-talets början har bevarats från Lunds domkyrka.

En annan av de fjorton nödhjälparna som också är representerad i Falsterbo kyrka är S:t Göran. En S:t Göransgrupp beställdes år 1509 av en av stadens borgare från en verkstad i Rostock, men arbetet blev färdigt först 1522. Det enda som återstår av gruppen i dag är prinsessan. En S:t Göransgrupp från 1400-talets slut har också funnits i Trolle-Ljungby, men av denna återstår i dag endast riddarhelgonets huvud, bål och ena arm. Ett annat populärt helgon var S:t Olof. Den mest kända S:t Olofsbilden står i kyrkan med samma namn. Skulpturen är från 1500-talets början, och är välbevarad även om färgsättningen inte är den ursprungliga. S:t Olof avbildas sittande med en krönt underliggare; i ena handen håller han ett ciborium och i den andra en liten silveryxa. Denna yxa ansågs besitta undergörande krafter, och ingick i kyrkans vallfartskult (Bringéus 1997a). Den nuvarande yxan är en modern kopia, men originalet finns kvar.

S:t Olofsskulpturer från 1400-talets andra hälft och 1500-talets början återstår också från kyrkorna i Dalby, Norra Strö och en okänd skånsk kyrka (nu i Lunds universitets historiska museum). Från Silvåkra kyrka bevaras en fragmentarisk S:t Martinsskulptur, och landskapets enda S:t Sebastianskulptur kommer från Dalby; båda dessa figurer daterar sig till 1400-talets slut. Bilder av Johannes döparen från 1400-talets mitt och andra hälft återstår från Björka, Fränninge och Norra Skrävlinge kyrkor. Från Färlöv kommer ett helgonskåp med S:t Petrus från 1500-talets första fjärdedel (skåpets ursprungliga flygeldörrar förvaras på Lunds universitets historiska museum), och S:t Petrus och S:t Paulus utgör tillsammans mittfigurer i ett rekonstruerat altarskåp i Valleberga från samma tid.

Kvinnliga helgon är mindre vanliga i senmedeltida skulptur. Från Falsterbo kommer dock ett utmärkt exempel på det sena 1300-talets elegant höviska stil. Det stående helgonet har en långsträckt, s-formad gestalt, men saknar tyvärr attribut och kan därför inte närmare identifieras. Från Ravlunda kommer en kvinnlig helgonskulptur från 1400-talets andra hälft, och från Torekovs kyrka en annan från 1500-talets början (kyrkan bevarar för övrigt ytterligare en kvinnlig helgonbild från 1200-talets mitt).

Ett annat senmedeltida bildmotiv är nådastolen, ett treenighetsmotiv där en tronande Gud fader visar fram sin korsfäste son, med den helige ande närvarande i form av en duva. Ett välbevarat helgonskåp med nådastolsmotiv finns i S:t Olofs kyrka. Arbetet har daterats till 1400-talets förra hälft, och har nordtysk proveniens. Bilden visar Gud fader sittande frontalt på en bred bänk med genombruten spetsbågig ornamentik. Han flankeras av bevingade serafim i låg relief, och håller framför sig ett kors med den korsfäste sonen. Skåpets baldakin, som också är genombruten, härrör från 1500-talets förra del. Nådastolsframställningar från 1500-talets förra del finns också från Bolshög (fragmentarisk) och Herrevadskloster. En variant av motivet där Gud avbildas stående återfinns på en relief från ett altarskåp i Kiaby från 1500-talets förra del.

Ett snarlikt motiv som förenar element från nådastolen, smärtomanen och pietån har benämnts nådafadern (Bringéus 1998). Gud fader visas här med kroppen av sin döde son. Fristående skulpturer med motivet från 1500-talets förra del återstår från Osby och en okänd kyrka (nu på Lunds universitets historiska museum), och altarskåpsreliefer från Gualöv och Saxtorp. Saxtorpsreliefen visar Gud fader sittande på en bred bänk, men på de övriga avbildas han stående. Ett annat andaktsrelaterat senmedeltida motiv visar Kristus sittande, bunden och törnekrönt, i väntan på korsfästelsen. Från Skåne är skulpturer med detta motiv kända från kyrkorna i Frillestad, Harlösa, Östra Tommarp och Falsterbo (den sista nu försvunnen efter en stöld). Samtliga skulpturer härrör från 1400-talets andra hälft och 1500-talets början. Av utpräglad andaktskaraktär är också den trätavla med Kristi anlete från omkring år 1500 som bevarats från Dalby kyrka.

Kyrkliga inventarier

Under äldre medeltid kunde altarets framsida ibland täckas av en altarprydnad i form av en skulpterad eller gjuten skiva, ett s.k. antemensale. I Lyngsjö kyrka bevaras ett förgyllt sådant antemensale från 1100-talet (fig. 85). Arbetets figurstil är hieratisk och bysantinskt präglad. Antemensalet har mariologiskt tema och visar på den sexsidiga mittplåten Maria som vishetens tronstol (sedes sapientiae) omgiven av profeter och gammaltestamentliga kungar i tolv runda, halvrunder och fyrsidiga bildfält (Cinthio 1954, Eriksson 1992). På Lunds universitets historiska museum och Histo-

Fig. 85. Antemensalet i Lyngsjö kyrka, från 1100-talet. Lyngsjö kyrka uppfördes med långhus, ett smalare absidkor och torn i väster. Det bevarade koret (absiden revs 1796) är påfallande högrest och väl upplyst av samtida fönsteröppningar. Den romanska kyrkan har varit praktfullt utsmyckad och utrustad med bl.a. kalkmålningar och en figurativ dopfunt (fig. 60). I kyrkan finns också ett s.k. gyllene altare, d.v.s. ett altarförstycke av förgylld koppar, som framställer Maria med Jesusbarnet omgiven av heliga kungar och profeter. I det medeltida Danmark finns ytterligare sju bevarade gyllene altaren. I det medeltida Sverige finns endast ett, från Broddetorps kyrka i Västergötland (nu i SHM). Foto Mattias Karlsson 2011.

riska museet i Stockholm förvaras delar av ett antemensale som ursprungligen stått i Gislövs kyrka. Skriftliga uppgifter från nyare tid antyder att det kan ha funnits ytterligare ett par gyllene altaren i Skåne, men av dessa finns nu inget kvar. Från Flyinge kommer ett retabelkors från 1100-talet, avsett för permanent placering på altaret. Arbetet består av drivna och förgyllda kopparplattor över en kärna av trä.

Kors har även burits i processioner, och från Skåne bevaras ett tjugotal tidigmedeltida processionskors (flera av dessa finns nu i Lunds universitets historiska museum). Korsen är tillverkade i brännförgylld kopparlegering och har graverade bildframställningar på båda sidorna. Föremålen tycks ha använts parvis, och dubbla uppsättningar är kända från kyrkorna i Blentarp, Flädie, Konga och Svalöv. Processionskorsen torde i huvudsak vara från 1100-talet och förra delen av 1200-talet, och har troligen tillverkats inom landskapet. I Lunds universitets historiska museum finns också andra typer av processionskors, bl.a. ett emaljlagt krucifix av Limoges-typ från Västra Broby.

De allra flesta sockenkyrkor försågs redan under äldre medeltid med en dopfunt, och endast helt få skånska dopfuntar tillhör perioden efter 1350. Bland dessa utmärker sig dopfunten i Asmundtorp, då den är en av endast fem medeltida bronsdopfuntar som bevarats från svenskt område. (Källström 2006). Funten har formen av ett cylindriskt kar, som bärs upp av tre änglagestalter. Dopfundens yttersidor är släta, men har utsmyckats med tre mansfigurer, sannolikt apostlar. Asmundtorpfunten är från 1400-talet, och har tillverkats i Nordtyskland, förmodligen i Lübeck.

Det skånska utbudet av medeltida nattvardssilver är relativt begränsat. Landskapets äldsta nattvardskalk kommer från Tranås, och har sannolikt tillverkats under senare delen av 1300-talet. Kalken gick dock förlorad vid

ett inbrott i kyrkan år 2005. I Örkelljunga finns en kalk från 1400-talets förra del, och kalkar innehållande senmedeltida delar är kända från flera andra kyrkor (Andersson 1947, Bringéus 1997b).

Det invigda nattvarvsbrödet förvarades i ciborier eller monstranser, men ytterst få dylika föremål har överlevt reformationens konfiskationer. I Lunds universitets historiska museum bevaras förgyllda koppar- och mässingsciborier från Lund, Simrishamn och en okänd kyrka (förmodligen Uppåkra eller Flackarp). I många kyrkor förvarades nattvarvsredskapen i nischer i anslutning till koret, och större eller mindre förvaringsnischer i korväggarna är kända från ett stort antal kyrkor. I Fjellie och S:t Maria kyrka i Ystad finns nischer i altaret. I den senare kyrkan finns även en senmedeltida ciborienisch med gallerdörr i en av mittskeppspelarna nära koret. I Arilds kapell finns ett litet tunnvalvt förvaringsutrymme i det tegelmurade altaret. Den invigda hostian och de kyrkliga utensilierna kunde också inrymmas i fristående skåp. I Lunds domkyrka står ett rikt utsmyckat sakramentshus från 1300-talets slut. Skåpets överdel har utformats som en hög tornspira, och i den nedre delen finns ett skåp för förvaring av kalk och patén. Senmedeltida skåp har också bevarats från Västra Klagstorp och S:t Petri i Malmö.

Några akvamaniler, vattenkannor avsedda för rituell handtvagning, återstår från skånska kyrkor. I Vä kyrka finns en akvamanil från 1200-talet, utformad som en ryttare till häst. Figuren sitter rakt i sadeln med sträckta ben och fötterna i stigbyglarna. Vattnet hålls igenom ryttarens huvud och rinner ut genom ett hål i hästens panna. Föremålet var under en period från 1700-talet och fram till 1945 placerat på korets östgavel som vindflöjel. En annan, mer fragmentarisk ryttarakvamanil har hittats i Högseröds socken (nu i Historiska museet i Stockholm). Romanska akvamaniler i form av lejon är kända från kyrkorna i Stiby, Fjellie och Ullstorp. Ett lavatorium, ett kittelliknande kärl med två motställda pipar, har bevarats i Borrby.

Åtskilliga rökelsekar återstår från Skåne. Några av dessa finns kvar i kyrkorna men många har hamnat i olika museisamlingar. I Lunds universitets historiska museum finns hela 38 stycken rökelsekar från både romansk och gotisk tid, och på Historiska museet i Stockholm finns ytterligare fem som kan ha kommit från skånska kyrkor. Rökelse brukades inte enbart i samband med mässan, utan också vid andra kyrkliga handlingar som dop och begravingar. I Tirup finns en romansk relief i sydportalen som visar hur en gestalt med korsgloria svingar ett rökelsekar, och figurer med rökelsekar avbildas också på gravstenar från Bosarp och Hög.

Medeltida ljuskronor är kända från ett fåtal skånska kyrkor. En stor ljuskrona av romansk typ skall enligt en uppgift från reformationstiden ha funnits i Dalby, men denna har sedan länge skattat åt förgängelsen (Anjou 1928). Vid en arkeologisk undersökning i kyrkan år 1919 påträffades emellertid ett förgyllt bronsbleck som först nyligen identifierats som en del av denna ljuskrona (Cinthio 2012). En ovanlig senmedeltida ljuskrona i malm återstår dock från Sireköpinge kyrka. I kronans mitt finns en stående skulptur av Johannes döparen under en gotisk baldakin. Från mitten utgår ljusarmar i två våningar, där den nedre raden, med bilder av S:t Göran och draken, är bäst bevarad. Enklare ljuskronor i järn av senmedeltida typ har bevarats från kyrkorna i Bjuv och Hannas. De består av fyra respektive tre ringar med ljushållare som placerats ovanför varandra, sammanhållna av vertikala järnband.

Mindre ljusstakar som kunnat placeras på altaret är kända från flera kyrkor. Malmljusstakar för ett eller flera ljus finns exempelvis från kyrkorna i Mölleberga, Skanör och Välluv, och ljusstakar i järn är kända från

Hammenhög och Tryde. I Lunds domkyrka finns en tre och en halv meter hög sjuarmad ljusstake av mässing från 1400-talets slut, ett importarbete från Tyskland. Ljusstaken står på en rund fot som bärs upp av fyra lejon, och kring mitten finns separata armar med evangelistsymboler.

Drygt hundratalet medeltida kyrkklockor har bevarats från Skåne. Från 1200-talet kommer klockor från Gylle, Hardeberga, Hurva, Norra Nöbelöv, Vankiva, Önnarp och Örkelljunga. Den äldsta signerade klockan i Skåne finns i Dalby. Den har tillverkats på 1300-talet av en gjutare vid namn Fredericus. Ytterligare ett tjugotal klockor härrör från samma århundrade, men majoriteten av beståndet är från 1400- och 1500-talen (Åmark 1960, Uldall 1982).

Under hög- och senmedeltiden användes primklockor för att påkalla församlingens uppmärksamhet vid transsubstantiationsmomentet i mässan. En primklocka kan vara en liten handklocka, eller en något större klocka. Den senare varianten var antingen placerad inne i kyrkorummet eller i en takryttare ovanpå kortaket. Sådana takryttare har funnits i flera kyrkor, och finns ännu kvar i S:t Petri i Malmö. I andra kyrkor, exempelvis Lunds domkyrka och Löddeköpinge kyrka, har man kunnat påvisa hål i valven i anslutning till koren, som möjligen varit avsedda för linor till primklockor (Holmberg 1990). I Lunds universitets historiska museum bevaras en senmedeltida primklocka från Tranås kyrka. I den gamla, nu rivna kyrkan, hängde denna och en annan klocka i korets västra del i anslutning till triumfbågen (Brunius 1850). En fragmentarisk handklocka av brons från omkring 1200 har påträffats under golvet i Raus kyrka.

Ytterligare några speciella kyrkliga inventarier bör nämnas. I domkyrkan finns tre bronsstoder; tre meter höga kolonner som bär upp skulpturer av kyrkans skyddspatron S:t Laurentius respektive ärkeänglarna Gabriel och Mikael. De högkvalitativa arbetena är från tiden omkring 1240, och har förmodligen tillverkats i Hildesheim. Änglarna, som varit avsedda som ljusbärare, står på kolonner uppburna av lejon. Laurentiusstodens basparti är dock något yngre. Bronsstoderna var från början placerade i anslutning till högaltaret, där de bar upp förhängen som avskärmade altaret under nattvardsförberedelserna (Rydén 1995).

Ett annat speciellt inventarium från Lunds domkyrka är det astronomiska uret. Dendrokronologiska undersökningar har visat att uret tillverkats i Tyskland mellan åren 1423 och 1425. Efter medeltiden föll det ur bruk och togs ned år 1837, men rekonstruerades och återuppsattes i kyrkan 1923. Det stod ursprungligen i den västra delen av långhusets södra sidoskepp, i anslutning till ett kapell instiftat av ärkebiskop Peder Lykke, men är nu placerat på motsvarande plats på den norra sidan (Wählin 1923, Mogensen 2008).

Källor och litteratur se förteckningen nedan, s. 154.

Uppgifterna om det skånska kalkmålningmaterialet har huvudsakligen hämtats från Rydbeck 1943, Borelius 1954, Yrlid 1976, Banning 1976–82 och 1984 samt Hastrup & Egevang 1985–92.

Uppgifterna om skånsk träskulptur har huvudsakligen hämtats från Anderberg 1915, Rydbeck & Wrangel 1921, Andersson 1966 och 1980 samt Liepe 1995a och 1995b.

Medeltidens kyrkor – källor och litteratur

ATA

Carl Georg Brunii samlingar

Kulturen

Arkeologiska arkivet

LUHM

Stig Axelssons samlingar: Skånes kyrkor 1–80 (1961–65) med fotografier

Topografiskt arkiv: rapporter och uppmätningar

Skånes hembygdsförbund (Landsantikvarien), Lund och Kristianstad

Topografiskt arkiv: rapporter och uppmätningar

A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100–1600.

Scania, Halland, Blekinge, 1–5, red. Knud Banning, 1976–1982.

Acta processus litium inter regem Danorum et archiepiscopum Lundensem, red.

Alfred Krarup & William Norvin, 1932.

*Adam av Bremen. Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar (Gesta Ham-
maburgensis Ecclesiae Pontificum)*, övers. Emanuel Svenberg, 1984.

Ahlstedt, Yrlid & Inger Ahlstedt: ”En sen efterkommer. Övraby kirke 1175–1200”,
i *Danske kalkmalerier. Senromansk tid 1175–1275*, red. Ulla Hastrup &
Robert Egevang, 1987.

Ahlstedt Yrlid, Inger: *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska
muralmåleri*, 1976. Diss.

Ahrens, Claus: *Die Frühen Holzkirchen Europas*, 1–2, Schriften des Archäolo-
gischen Landesmuseums 7, 2001.

Almqvist, Cecilia: *Tolånga kyrka – en studie av en medeltida kyrka i sydöstra
Skåne*, C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet, 1991 (stencil).

Anderberg, Adolf: *Studier öfver skånska triumfkrucifix*, 1915. Diss.

Andersen, Merete G.: ”Allehelgensklostret i Lund indtil ca. 1200”, i *Scandia* 2002.

Anderson, William: ”Der Ursprung der nordischen Hallenkirche”, i *Zeitschrift der
Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 59, 1930.

Anderson, William: ”Skånska gravstenar ur Majestatis verkstad”, i *Fornvännen*
1928.

Anderson, William: *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn*, Atlas till
Sveriges odlingshistoria, Tillägghäfte 3, 1926.

Andersson, Aron: *Medieval Wooden Sculpture in Sweden*, 2, Romanesque and
Gothic Sculpture, 1966.

Andersson, Aron: *Medieval Wooden Sculpture in Sweden*, 3, Late Medieval Sculp-
ture, 1980.

Andersson, Thorsten: ”Kyrksilver”, i *Lunds stift i ord och bild*, 1947.

Andersson, Thorsten: *Svenska häradsnamn*, Nomina Germanica 14, 1968.

Andrén, Anders: ”Ad Sanctos – de dödas plats under medeltiden”, i *bikuin* 27, 2000.

Andrén, Anders: ”Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi
före 1230”, i *Scandia* 1983.

Andrén, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Dan-
mark*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 13, 1985. Diss.

Andrén, Anders: *Lund*, Medeltidsstaden 26, 1980.

Anglert, Mats: ”Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid”, i *By, huvud-
gård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*, red. Hans Andersson &
Mats Anglert, Lund Studies in Medieval Archaeology 5, 1989. (Anglert 1989a)

- Anglert, Mats: "Från gårdskyrka till sockenkyrka – Bjäresjö i Skåne", i *Sveriges kyrkohistoria*, 1, Missionstid och tidig medeltid, red. Bertil Nilsson, 1998.
- Anglert, Mats: "Inledning", i *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*, red. Hans Andersson & Mats Anglert, Lund Studies in Medieval Archaeology 5, 1989. (Anglert 1989b)
- Anglert, Mats: *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*, Lund Studies in Medieval Archaeology 16, 1995. Diss. (Anglert 1995a)
- Anglert, Mats: "Medeltida kapell i Skåne – en första sammanställning", i *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*, Lund Studies in Medieval Archaeology 1, 1986.
- Anglert, Mats: "Medieval Fonts. Two Aspects on Two Areas in Scania", i *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993–1994*, 1995. (Anglert 1995b)
- Anglert, Mats: *S:t Clemens kyrkogård. Arkeologisk förundersökning och undersökningar 1985, 1987 och 1988*, Rapport UV Syd 1996:85, 1996.
- Anglert, Mats & Petter Jansson: "Kyrkplatsen i Uppåkra – undersökningarna 1997–1999", i *Uppåkra – centrum i analys och rapport*, red. Lars Larsson, Uppåkrastudier 4, Acta Archeologica Lundensia, Series in 8°, 36, 2001.
- Anjou, Sten: "En ljuskrona i Dalby Heligkorskyrka", i *Fornvännen* 1928.
- Anjou, Sten: *Heliga korsets kyrka i Dalby samt de äldsta kyrkorna i Lund, Roskilde och Odense. Undersökningar till 1000-talets arkitekturhistoria*, 1930. Diss.
- Arvidsson, Eva: "Grävningar på Herrevadskloster", i *Skånes hembygdsförbund. Årsbok 1987/88*, 1989.
- Augustsson, Jan Erik: "Börtinge kyrka", i *Ale* 1976.
- Augustsson, Jan Erik: "Lemmeströ kyrkoruin", i *Ale* 1975.
- Balslev Jørgensen, Jørgen & Torkel Eriksson: "Stormän i Tryde", i *Ale* 1973.
- Banning, Knud: *Kalkmalerierne i Skånes, Hallands og Blekinges kirker 1100–1600*, 1984.
- Bartholin, Thomas: "Dendrokronologiske og vedanatommiske undersøgelser af træfundene", i *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund*, red. Anders W. Mårtensson, Archaeologica Lundensia Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae 7, 1976.
- Bartholin, Thomas: "Dendrokronologiske undersøgelser af Ystadsområdets kirker", i *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*, red. Hans Andersson & Mats Anglert, Lund Studies in Medieval Archaeology 5, 1989.
- Beckett, Francis: *Danmarks kunst*, 1, Oldtiden og den ældre middelalder, 1924.
- Bertelsen, Thomas: "Desorienterede kirketårne. Praktiske løsninger og arkitektoniske idealer i senmiddelalderens kirkebyggeri", i *hikuin* 33, 2006.
- Blomqvist, Ragnar: "Danmarks första dominikanerkloster", i *Kulturen* 1943.
- Blomqvist, Ragnar: "Iakttagelser i Dalby kyrka under restaureringen 1936", i *Tidskrift för konstvetenskap* 1936.
- Blomqvist, Ragnar: *Lunds historia*, 1, Medeltiden, 1951.
- Blomqvist, Ragnar & Anders W. Mårtensson: *Thulegrävningen 1961*, Archaeologica Lundensia Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae 2, 1963.
- Bohrn, Erik, "Maria-kyrkan i Båstad", i *Bjärebygden* 1959.
- Bolton, Timothy: *The Imperial Rule of Cnut the Great. A Re-examination of the Nature of his Hegemony in England and Scandinavia*, 2005. Diss.
- Bolvig, Axel: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*, 1992.
- Bonnier, Ann Catherine: "Tornbyggarna – en social elit", i *Plats, landskap, karta*, 2001.
- Borelius, Aron: *Skånes medeltida monumentalmåleri. Fyra undersökningar*, 1954.

- Breengaard, Carsten: *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170*, 1982.
- Bringéus, Gundis: *Nådafadern. Ett passionsmotiv i senmedeltida kyrkokonst*, 1998. Diss.
- Bringéus, Nils-Arvid: *Vallfärder till S:t Olof*, Föreningen för Fornminnes- och Hembygdsvård i Sydöstra Skåne, 37, 1997. (Bringéus 1997a)
- Bringéus, Nils-Arvid: *Örkelljunga kyrka*, 1997. (Bringéus 1997b)
- Brunius, Carl Georg: "Kort underrättelse om Allhelgonakyrka och kloster wid Lund i anledning af några nyligen funna lemningar derefter", i *Theologisk Quartalskrift*, 5, 1840.
- Brunius, Carl Georg: *Skånes konsthistoria för medeltiden*, 1850.
- Callmer, Christian: *Gumlösa kyrkas invigningsår*, 1941.
- Callmer, Christian: "Territory and dominion in the Late Iron Age in Southern Scandinavia", i *Regions and reflections. In honour of Märta Strömberg*, red. Kristina Jennbert m.fl., Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 20, 1991.
- Carelli, Peter: "Gråbrödernas klosterkyrka i Lund – en arkeologisk byggnadshistorik", i *Ale* 1993.
- Carelli, Peter: *Krappertup och det feodala landskapet. Borgen, bygden och den medeltida bebyggelseutvecklingen i en nordvästskånsk socken*, Historia kring Krappertup, 2003.
- Carelli, Peter: "Lunds äldsta kyrkogård och förekomsten av ett senvikingatida danskt parochialsystem", i *Kristendommen i Danmark för 1050. Et symposium i Roskilde den 5.-7-februar 2003*, red. Niels Lund, 2001.
- Carlsson, Frans: "Lyngsjömästaren – en tysk stenhuggare i Skåne omkring 1200", i *Fornvännen* 1970.
- Christensen, Aksel E.: "Danmarks Befolkning og Bebyggelse i Middelalderen", i *Nordisk Kultur*, 2, *Befolkning under medeltiden*, 1938.
- Christensen, C.A.: "Roskildekirkens jordegods før år 1200", i *Historisk tidskrift*, utg. Den Danske Historiske Forening, 1980.
- Christoffersson, Olof: *Skytts härad*, 1936.
- Cinthio, Erik: "Benediktiner, augustiner och korherrar", i *Skånes hembygdsförbund, Årsbok 1987/88*, 1989.
- Cinthio, Erik: "Dalby kungsgård. Medeltidsarkeologien som historisk vetenskap", i *KVHAA:s årsbok 1983*.
- Cinthio, Erik: "Dalby kyrkas stiftare och donatorer. En spekulativ bildtolkning", i *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*, 1992.
- Cinthio, Erik: *Frontalet i Lyngsjö*, Från forntid och medeltid, 2, 1954.
- Cinthio, Erik: "Lunds domkyrkas förhistoria, S:t Laurentiuspatrociniets och Knut den Heliges kyrka än en gång", i *Ale* 1990.
- Cinthio, Erik: *Lunds domkyrka under romansk tid*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 1, 1957.
- Cinthio, Erik: "Talande tecken och en kämpande ärkebiskop", i *Amico Amici. Gad Rausing den 19 maj 1997*, 1997.
- Cinthio, Erik: "The Churches of St. Clemens in Scandinavia", *Res Mediaevales. Ragnar Blomqvist Kal. Mai. MCMXVIII oblata*, red. Anders W. Mårtensson m.fl., Archaeologica Lundensia. Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae, 3, 1968. (Cinthio 1968a)
- Cinthio, Erik & Asger Jorn: *Skånes stensulptur under 1100-talet*, 10 000 års nordisk folkkonst, 1995 (1:a uppl. 1965).
- Cinthio, Hampus: "En kyrkogård från 1000-talet i Löddeköpinge", i *Gravskick och gravdata. Rapport från arkeologidagarna 13-15 januari 1988*, red. Elisabeth Iregren, Kristina Jennbert & Lars Larsson, University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 32, 1988.

- Cinthio, Hampus: *The Löddeköpinge Investigation*, 3, *The Early Medieval Cemetery*, Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979–80, New Series 3, 1980.
- Cinthio, Maria: *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*, 2002.
- Cinthio, Maria: *Kyrkorna kring Kattesund. Rekonstruktionsförsök*, Arkeologiska rapporter från Lund, nr 14, 1996.
- Cinthio, Maria: ”Trinitatiskyrkan i Lund – med engelsk prägel”, i *hikuin* 24, 1997. (Cinthio 1997a)
- Cinthio, Maria: ”Återfunna fynd och andra pusselbitar. Om inventarier, patrocinier och patroner”, i *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*, red. Stephan Borgehammar & Jes Wienberg, Centrum för Danmarksstudier 28, 2012.
- Cinthio, Sofia: *Rundtornskyrkor i Lunds stift under medeltiden*, C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet, 1997 (stencil). (Cinthio 1997b)
- Claesson, Eivind: ”Löddeköpinge kyrka undersökt”, i *Ale* 1992.
- Corylander, Johan: *Berättelse om Lunds domkyrka*, utg. Martin Weibull, 1884. *Danmarks kirker*, utg. Nationalmuseet, 1933–.
- Danske kalkmalerier*, red. Ulla Haastrup & Robert Egevang, 1985–92.
- Det underbara uret i Lund*, red. Lone Mogensen, 2008.
- Diplomatarium Danicum*, utg. Det danske sprog- og litteraturselskab, 1–, 1938–.
- Ekhoff, Emil: *Svenska stavkyrkor jämte iakttagelser över de norska samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner*, KVHAA, Monografier, 1914–16.
- Emanuelsson, Urban m.fl.: *Det skånska kulturlandskapet*, 2002 (2:a omarb. uppl.).
- Encomium Emmae Reginae*, red. Alistair Campbell, Camden classic reprints 4, 1998.
- Engström, Bengt: ”De arkeologiska undersökningarna vid Sankt Peters kloster i Lund 1925–26”, i *Fornvännen* 1927.
- Eriksson, Torkel: ”Lyngsjöantemensalet och Grosskomburg”, i *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*, 1992.
- Ersgård, Lars: *Skanör-Falsterbo*, Medeltidsstaden 53, 1984.
- Ersgård, Lars: ”Vår marknad i Skåne”, i *Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden*, Lund Studies in Medieval Archaeology 4, 1988.
- Fabech, Charlotte: *Skåne – et kulturelt og geografisk grænseland i yngre jernalder og i nutiden*, Societas archaeologica Upsaliensis, 1993.
- Fenger, Ole: ”Kongeleve og krongods”, i *Historisk tidskrift*, utg. Den Danske Historiske Forening, 2000.
- Fernlund, Siegrun: *Kyrkor i Skåne. En kulturhistoria*, 1980.
- de Fine Licht, Kjeld: ”Øresundsmotiver”, i *Nationalmuseets arbejdsmark* 1976.
- Frölen, Hugo F: *Nordens befästa rundkyrkor*, 1–2, 1910–11.
- Fåhraeus, Fredrik: *Dopfundarna, deras tillbehör och placering på Gotland under medeltiden*, 1974. Diss.
- Gardelin, Gunilla, Sebastian Goksör, Conny Johansson Hervén & Stefan Larsson: *Askallén, Lundagård. Arkeologisk förundersökning 1996*, Arkeologiska rapporter från Lund, nr 19, 1997.
- Græbe, Henrik: *Kyrkorna i Vä, Gärds härad*, SvK vol. 139, Skåne bd III:1, 1971.
- Gustafsson, Evald: ”Gråbrödraklostret i Ystad”, i *Skånes hembygdsförbund. Årsbok 1987/88*, 1989.
- Gustafsson, Evald: ”Kyrkobyggnaden – gestalt och miljö”, i *Skånsk lantkyrka från medeltiden*, red. Ragnar Gustafson, Sydsvenska Dagbladets Årsbok 1969, 1968.
- Gustafsson, Evald & Erik Cinthio: *Skånsk lantkyrka från medeltiden*, red. Ragnar Gustafson, Sydsvenska Dagbladets Årsbok 1969, 1968.

- Gustafsson, Evald & Margareta Weidhagen: "Investigations in Hammarlunda church", i *Res Mediaevales. Ragnar Blomqvist Kal. Mai. MCMXVIII oblata*, red. Anders W. Mårtensson m.fl., Archaeologica Lundensia. Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae, 3, 1968.
- Hastrup, Ulla: "Die seeländischen romanischen Wandmalereien in Slaglille, Soderup und Fjenneslev. Studien über Technik, Ikonographie und Werkstatt-zusammenhang der Finja-Gruppe", i *Hafnia*, Copenhagen Papers in the History of Art 6, 1979.
- Hadevik, Claes: *Fjellie medeltidskyrka*, C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet, 1989 (stencil).
- Hallbäck, Sven Axel: *Medeltida dopfuntar i Bohuslän*, 1961.
- Hallbäck, Sven Axel: *Medeltida dopfuntar i Halland*, Hallands museums skriftserie 1, 1969.
- Hansen, Birgit Als: "Arkæologiske spor efter døbefontens placering i kirkerummet gennem middelalderen", i *hikuin* 22, 1995.
- Hansson, Marit: *Allhelgonaklostret i Lund. Ett rekonstruktionsförsök*, C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet, 1991 (stencil).
- Hauglid, Roar: "Stavkirkeproblemer i Lund", i *Fornvännen* 1981.
- Heimer, Olle, Patric Ifverson & Jenny Persson: *Lockarps bytomt – delområde 8. Citytunnelprojektet, Rapport över arkeologisk slutundersökning*, Rapport nr 45, Malmö kulturmiljö, 2006.
- Helgesson, Anders: "Stehags kyrka. Några medeltidsminnen", i *Lunds stifts julbok* 1922.
- Helgesson, Bertil: "Flera spår av tidig kristen mission i Uppåkra", i *Uppåkra. Centrum och sammanhang*, red. Birgitta Hårdh, Uppåkrastudier 3, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 34, 2001.
- Helgesson, Bertil & Caroline Arcini: "A Major Burial Ground Discovered at Fjälkinge. Reflections of Life in a Scanian Viking Village", i *Lund Archaeological Review* 1996, 1997.
- Holmberg, Rikard: "L'église romane de Gudmuntorp", i *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1962-63*, 1963.
- Holmberg, Rikard: "Ett skånskt spridningscentrum för bysantinska impulser?", i *Fornvännen* 1970.
- Holmberg, Rikard: "Gislöv – en skånsk landskyrka med norska stildrag", i *Det Gamla Trelleborg. Årsskrift* 1972.
- Holmberg, Rikard: *Den skånska öresundskustens medeltid*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 11, 1977. Diss.
- Holmberg, Rikard: *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*, Lund Studies in Medieval Archaeology 8, 1990.
- Holmgren, Kai, Elisabeth Iregren & Petter Jansson: *Nya rön om Bonderups kyrka. Rapport från Projekt Bonderups kyrka*, 2003.
- Holmstedt, Folke: *Köpinge kyrka*, 1955.
- Hommerberg, Claes: "Kring Stora Hammar", i *Skånes hembygdsförbund, Årsbok* 1955.
- Ingesman, Per: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, Skånsk senmedeltid och renässans 12, 1990.
- Ingwald, Johan & Karin Lövgren: "Fynd med kyrklig anknytning från en medeltida gård i Bunkeflo", i *Meta* 2005.
- Jacobsen, Henrik: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne for 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*, Lund Studies in Medieval Archaeology 12, 1993. Diss.
- Jacobsen, Henrik: "Östra Ingelstad kirke. En usædvanlig landsbykirke i Skåne", i *Architectura. Arkitekturhistorisk Årsskrift* 7, 1985.
- Jansson, Petter: *Arilds kapell. Byggnadsarkeologisk dokumentation* 2001, Regionmuseet i Skåne, Rapport 2005:11, 2005.

- Jansson, Petter: "Hammarlunda kyrka. I medeltida byggherrars och hantverkarens fotspår", i *Frostabygden* 1994.
- Jansson, Petter: *Romanskt så det ryker? Kävlunge gamla kyrkas absidtaklag. Byggnadsarkeologisk dokumentation* 1994, Regionmuseet Kristianstad, Landsantikvarien i Skåne, Rapport 2004:40, 2004.
- Jansson, Petter & Cecilia Pantzar: *Arilds kapell. Brunnby sn, Höganäs kn. Antikvarisk kontrollrapport vid utvändig renovering*, Regionmuseet Kristianstad, Landsantikvarien i Skåne, Rapport 2002:87, 2002.
- Juhlin Alftberg, Jimmy: *Norra Mellby klockstapel. Rapport antikvarisk kontroll och arkeologisk förundersökning, 2005–2006*, Regionmuseet Kristianstad, Landsantikvarien i Skåne, Rapport 2006:37, 2006.
- Järpe, Anna: "Takstolarna i Hammarlunda kyrka – nytt liv i en gammal undersökning", i *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*, Lund Studies in Medieval Archaeology 1, 1986.
- Jönsson, Karna: *Bonderups kyrka. Rapport arkeologisk undersökning 1988*, Landsantikvarien Malmöhus län, Skånes Hembygdsförbund, 1988 (opubl. arkivrapport).
- Jönsson, Karna: "Lektoriet i Gislöv", i *bikuin* 22, 1995.
- Jönsson, Lars: *Premonstratenserkloster i Norden. En komparativ analys av deras grundplaner*, C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet, 1987 (stencil).
- Jönsson, Maria: *Stora Köpinge kyrka. En kyrkoarkeologisk undersökning*, C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet, 1996 (stencil).
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold*, 1885– .
- Karlson, Torsten: "Ett bidrag till triumfbågen i Gumlösa", i *Göinge hembygdsförenings skriftserie* 49, 1970. (Karlsson 1970a)
- Karlson, Torsten: "Göingekyrkornas byggnadsskick under 1600-talet", i *Västra Göinge hembygdsförenings skriftserie* 24, 1976.
- Karlson, Torsten: "Häglinge gamla kyrka – något om medeltidstemplet", i *Västra Göinge hembygdsförenings skriftserie* 35, 1987.
- Karlson, Torsten: "Invigningsdokument eller reliketikett? Granskning av dateringsgrunden för Tryde kyrka", i *Rig* 58, 1975.
- Karlson, Torsten: "Portalfynd i Brönnestad", i *Västra Göinge hembygdsförenings skriftserie* 16, 1968. (Karlsson 1968b)
- Karlsson, Lennart: *Romansk träornamentik i Sverige*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History of Art 27, 1976. Diss.
- Karlsson, Lennart: *Medieval Ironwork in Sweden*, 1–2, 1988.
- Karlsson, Mattias: "Absalons borg i Sövde", i *Ale* 2001.
- Karlsson, Mattias: *Dopfundar i Skåne*, C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet, 1996 (stencil).
- Karlsson, Mattias: *Navis Ecclesie. Kyrkor och demografi i det medeltida Skåne*, D-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet, 1998 (stencil).
- Kieffer-Olsen, Jakob: *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark – 8 kirkegårdsudgravninger*, 1993.
- Kindström, Lars-Göran: "Stadsplan och bebyggelse fram till mitten av 1800-talet", i *Helsingborgs historia* 6:2, red. Gösta Johannesson, 1985.
- Kjellin, Helge: *Medeltida gravvårdsformer i Norden*, Lunds universitets årsskrift, Ny följd, Avd. 1, bd 14, nr 19, 1918.
- Kong Valdemars Jordebog*, utg. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur ved Svend Aakjær, 1–3, 1926–45.
- Kriig, Stefan: *Lunds äldsta kyrkogård*, C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet, 1987 (stencil).
- Krins, Hubert: *Die Frühen Steinkirchen Dänemarks*, 1968.
- Källström, Hanna: "Linköpingsfunten och andra senmedeltida bronsfundar i Sverige. En konstvetenskaplig och teologisk analys", i *Fornvännen* 2006.

- Landen, Annette: "Gotland. Centrum för medeltida stenexport", i *Populär historia*, nr 6, 1993.
- Larsson, Rolf: *Vallkärra kyrkas byggning*, C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet, 1991 (stencil).
- Liepe, Anita & Ralph Edenheim: *Löddeköpinge och Högs kyrkor, Harjagers härad*, SvK vol. 148, Skåne bd I:3, 1972.
- Liepe, Lena: *Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv*, Skånsk senmedeltid och renässans 14, 1995. Diss. (Liepe 1995a)
- Liepe, Lena: *Den medeltida träskulpturen i Skåne. En bildokumentation*. Skånsk senmedeltid och renässans 15, 1995. Diss. (Liepe 1995b)
- Lihammer, Anna: *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*, Lunds Studies in Historical Archaeology 7, 2007. Diss.
- Lindgren, Mereth: "Kalkmålningarna", i *Den romanska konsten*, Signums svenska konsthistoria, 1995. (Lindgren 1995a)
- Lindhagen, Magnus: "Absalons kyrkobygge i Norra Åsum", i *Skånes hembygdsförbund. Årsbok* 1972.
- von Linné, Carl: *Carl Linnæi ... Skånska resa, på höga öfwerhetens befallning för rättad år 1749. Med rön och anmärkningar uti oeconomien, naturalier, antiquiteter, seder, lefnads-sätt. Med tillhörige figurer. Med kongl. maj:ts allernådigste privilegio*, 1751.
- Linscott, Kristina: *Medeltida tak. Bevarade takkonstruktioner i svenska medeltidskyrkor*, 1, Rapport om kunskapsläget 2006, Göteborgs universitet, Institutionen för kulturvård, Rapport 2007:1, 2007.
- Lund, Niels: "Missionen i Danmark för Harald Blåtands dåb", i *Kristendommen i Danmark för 1050. Et symposium i Roskilde den 5.-7-februar 2003*, red. Niels Lund, 2004.
- Lundberg, Erik: *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400*, 1940. *Lunds stift i ord och bild*, red. Gunnar Herrlin, Gunnar Forkman & Ivar Lindquist m.fl., 1947.
- Lunds stifts landebok*, utg. K.G. Ljunggren & Bertil Ejder, Skånsk senmedeltid och renässans 4-6, 1950-65.
- Lunds ärkestifts urkundsbok. Diplomatarium diocesis Lundensis*, utg. Lauritz Weibull, 1900-1939. (LÄUB)
- Löfvendahl, Runo & Barbro Sundnér: *Lunds domkyrka. Stenmaterial och skadebild*, 1997.
- Mackeprang, Mourits: *Jydske granitportaler*, 1948.
- Mackeprang, Mourits: "Middelalderlige Kirkeudvidelser", i *Festskrift til Kristian Erslev den 8. Decbr. 1927 fra danske Historikere*, 1927.
- Mackeprang, Mourits: "Skaansk indflydelse paa romanske landsbykirker i Nord- og Østsjælland", i *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, 3 rk, 4 bd, 1914.
- Mackeprang, Mourits: *Vore landsbykirker. En oversigt*, 1944.
- Mandelgren, Nils Månsson: *Atlas till Sveriges odlingshistoria*, 1884.
- Mildner, Carl-Axel: "Restaurerat", i *Ale* 1967.
- Moltke, Erik: *Sorø-Gumlösa-Emmislöv. Ett kapitel skånsk-själländsk kyrkobyggnadshistoria*, 1951.
- Mårtensson, Torsten m.fl.: *Sancta Maria kyrka i Hälsingborg. Minnesbok vid 500-årsjubiléet år 1951*, 1951.
- Mårtensson, Anders W.: "Stavkyrkor i Lund", i *bikuin* 9, 1983.
- Mårtensson, Anders W.: *S:t Stefan i Lund*, Föreningen Gamla Lund, Årsskrift 62, 1980.
- Mårtensson, Anders W. & Claes Wahlöö: *Lundafynd. En bilderbok*, Archaeologica Lundensia Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae 4, 1970.
- Mårtensson, Torsten: "Hälsingborgs medeltida kyrkor", i *Hälsingborgs historia*, red. L.M. Bååth, 2:2, 1934.

- Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium*, utg. Lauritz Weibull, 1923.
- Nielsen, Leif Christian: ”Hedenskab og kristendom. Religionsskiftet afspejlet i vikingetidens grave”, i *Fra Stamme til Stat i Danmark*, 2, Høvdingesamfund och Kongemagted, red. P. Mortensen & B.M. Rasmussen, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2, 1991.
- Nilsson, Ing-Marie: ”Härskarsymbol och högsäte – om betydelsen av västmarkeringar i romanska kyrkor”, i *Meta* 2003.
- Nilsson, Ing-Marie: *Rundkyrkor i Norden*, D-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet, 1994 (stencil).
- Nilsson, Sven: *Resa i Skåne. Skåne genom två sekler*, 1819.
- Norn, Otto: *At se det usynlige. Mysteriekult og ridderidealer*, 1982.
- Nyborg, Ebbe: ”Kirke og sogn i højmiddelalderens by”, i *Middelalderbyen*, red. Søren Bitsh Pedersen, Danske bystudier 1, 2004.
- Nyborg, Ebbe & Verner Thomsen: ”Fra Paris til Snesev. De ældste danske krucifikser og helgenbilleder”, i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1993.
- Nyborg, Ebbe & Verner Thomsen: ”Roskilde domkirkes triumfkrucifiks”, i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1983.
- Nørlund, Poul: ”Jordrotter paa Valdemarstiden”, i *Festskrift til Kristian Erslev fra danske historikere den 28. december 1927*, 1927.
- Olausson, Bertil: ”Ett romanskt gravmonument i Bosarp”, i *Skånes hembygdsförbund. Årsbok* 1951.
- Olsen, Olaf: ”Rumindretningen i romanske landsbykirker”, i *Kirkehistoriske Samlinger*, 7 rk, bd 6, 1967.
- Pamp, Bengt: ”Namnet Lund”, i *Kulturen* 1990.
- Pantzar, Cecilia: *Brönnestad klockstapel – utvändigt renovering. Antikvarisk kontroll* 2003, Regionmuseet Kristianstad, Landsantikvarien i Skåne, Rapport 2003:100, 2003.
- Pantzar, Cecilia: *Sankt Ibb gamla kyrka. Byggnadsarkeologiska undersökningar & arkeologisk schaktningsövervakning 2003–2004*, med bidrag av Lars Salminen, Regionmuseet Kristianstad, Landsantikvarien i Skåne, Rapport 2007:8, 2007.
- Pedersen, Anne: ”Religiøse symboler i vikingetidens arkeologiske materiale”, i *Kristendommen i Danmark før 1050. Et symposium i Roskilde den 5.-7-februar 2003*, red. Niels Lund, 2004.
- Petersson (Malmer), Mats: ”S:t Jörgen i Åhus”, i *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1948.
- Pettersson, Dan: *Geometrisk proportionssystem i romanska kyrkor – en studie av kyrkorna i Harjagers och Rönnebergs härader*, C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet, 1985 (stencil).
- Ranby, Caroline: *Arilds kapell. Ett medeltida kustkapell och dess byggnadshistoria*, 2005.
- Randsborg, Klavs: *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State*, 1980.
- Redin, Lars: ”Tommarp”, i *Skånes hembygdsförbund. Årsbok* 1972.
- Refskou, Niels: ”Ottонерens missionsvirksomhed”, i *Kristendommen i Danmark før 1050. Et symposium i Roskilde den 5.-7-februar 2003*, red. Niels Lund, 2004.
- Reisnert, Anders: ”Ystads franciskanerkloster och aristokratin”, i *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*, red. Hans Andersson & Mats Anglert, Lund Studies in Medieval Archaeology 5, 1989.
- Reutersvärd, Oscar: *Paradisets källa och de gotländska ”paradisfontarna”. The Fountain of Paradise and the ”Paradise Fonts” of Gotland*, Atlas till Sveriges odlingshistoria, Tilläggshäfte 6, 1967.
- Rimbert, *Vita Ansgari* (originaltitel), övers. *Boken om Ansgar med kommentarer av Anders Ekenberg*, red. C. F. Hallencreutz & T. Hållander, Skrifter utg. av Samfundet Pro fide et christianismo, 1986.

- Roosval, Johnny: *Die Steinmeister Gottlands. Eine Geschichte der führenden Taufsteinwerkstätte des schwedischen Mittelalters, ihrer Voraussetzungen und Begleit-Erscheinungen*, 1918.
- Rosborn, Sven: ”En dopfunt med historia”, i *Limhamniana* 2002.
- Rosborn, Sven: ”Helgeands- hus och kloster. Spetälskehus/S:t Jörgenshospital”, i *Skånes hembygdsförbund. Årsbok 1987/88*, 1989.
- Rosborn, Sven: *Malmö. Den medeltida staden och dess omland*, Medeltidsstaden 67, 1984.
- Roslund, Mats: ”Kämpinge ödekyrka – ett nybygge i krisens år”, i *Ale* 1988.
- Runer, Johan: *Från hav till land eller Kristus och odalen – en studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna*, Stockholm Studies in Archaeology 38, 2006. Diss.
- Rydbeck, Monica: ”En relikdosa från Vä kyrka”, i *Ale* 1965.
- Rydbeck, Monica: *Kävlinge kyrkor i Harjagers härad*, SvK vol. 38, Skåne bd I:1, 1932.
- Rydbeck, Monica: *Skånes stenmästare före 1200*, 1936. Diss.
- Rydbeck, Monica: *Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor*, Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska ventenskapssamfundet i Lund 35, 1943.
- Rydbeck, Monica: ”Västra Sallerups ödekyrka och dess restaurering”, i *Skånes hembygdsförbund. Årsbok 1947*.
- Rydbeck, Otto: *Bidrag till Lunds domkyrkas byggnadshistoria*, 1915.
- Rydbeck, Otto: ”Lunds domkyrka, byggnadens och dess inventariers historia enligt de nyaste forskningsresultaten”, i *Lunds domkyrkas historia 1145–1945*, 1, red. Ernst Newman, 1946.
- Rydbeck, Otto & Ewert Wrangel: *Äldre kyrklig konst i Skåne. Studier utgivna med anledning av kyrkliga utställningen i Malmö 1914, 1921*.
- Rydén, Thomas: *Domkyrkan i Lund*, 1995.
- Samuelsson, Åke: *Härslövs och Säby kyrkors historia*, 1982.
- Schalling, Erik: *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid*, Statens offentliga utredningar 1936:28, 1936.
- Schultz, C.G.: ”Nogle tidlig-romanske Landsbykirker, deres Alder og Forudsætninger”, i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1934, 1935.
- Skans, Bengt: *Vad säger oss altarskåpen i Ö. Vram?*, 1991. Diss.
- Skov, Erik: ”Almuebænk og Herremandsstol? Bidrag til kirkestolens historie i Danmark”, i *Strejflys over Danmarks bygningshistorie. Festskrift til Harald Langberg*, red. Robert Egevang, 1979.
- Skyum-Nielsen, Niels: ”De ældste privilegier for klostret i Væ”, i *Scandia* 1951–52, 1951.
- Smidt, C.M.: ”Ærkebiskop Eskils borganlæg paa Søborg. Dets palatium og rundkirke”, i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1934, 1935.
- Staecker, Jörn: ”Das Enkolpion von Stora Uppåkra”, i *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*, Uppåkrastudier 2, red. B. Hårdh, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 30, 1999.
- Stiesdal, Hans: ”Grave i tidlige vesttårne”, i *bikuin* 9, 1983.
- Stjernquist, Berta: ”Synpunkter på de skånska prästrelationernas informationsvärde”, i *Rannsakingar efter antikviteter – ett symposium om 1600-talets Sverige*, red. Evert Baudou & Jon Moen, KVHAA, Konferenser 30, 1995.
- Strömberg, Märta: ”Ein ornierteres Steinfragment aus Väsby in Schonen”, i *Meddelande från Lunds universitets historiska museum* 1955.
- Styffe, Carl Gustaf: *Skandinavien under unionstiden. Ett bidrag till den historiska geografin*, 2:a uppl. översedd och tillökt, 1880.
- Sundnér, Barbro: ”Byggnadssten i Skåne”, i *bikuin* 22, 1995.
- Sundnér, Barbro: ”Kan murningstekniken datera medeltidskyrkorna?”, i *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*, Lund Studies in Medieval Archaeology 1, 1986.

- Sundnér, Barbro: *Maglarp. En tegelkyrka som historiskt källmaterial*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°, 15, 1982. Diss.
- Sundnér, Barbro: "Medeltida byggnadsteknik. En kronologisk studie av Ystadsområdet kyrkor", i *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*, red. Hans Andersson & Mats Anglert, Lund Studies in Medieval Archaeology 5, 1989.
- Sundnér, Barbro: "Rapport från Saxtorps kyrka", i *Ale* 1973.
- Sundnér, Barbro, Ulf Sivhed, & Runo Löfvendahl: *Natursten i byggnader. Malmöhus och Kristianstads län*, RAÄ och SHM, 1994.
- Svanberg, Fredrik: *Decolonizing the Viking Age*, 1–2. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 43, 2003. Diss.
- Svensson, Ola: *Sockenbildningen, kyrkobyggandet och makten. En bild av medeltida samhällsförändringar i Albo härad*, C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet, 1996 (stencil).
- Thaastrup-Leth, Anne Katrine: "Trekirker i det middelalderlige Danmark indtil ca. 1100. Hvornår blev de bygget?", i *Kristendommen i Danmark før 1050. Et symposium i Roskilde den 5.-7-februar 2003*, red. Niels Lund, 2004.
- Thomasson, Joakim: "Bybildningen och bönderna", i *Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västskåne*, red. Mats Mogren, 2005.
- Thun, Egon: "Die Kirchenruine in Tjörnarp", i *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1962–63*, 1963.
- Thun, Egon: "Livets träd och portalrelieferna i Gråmanstorp", i *Skånes hembygdsförbund. Årsbok 1961*.
- Trap, J.P.: *Danmark. Svendborg amt*, bd 5, 2, red. Niels Nielsen, Peter Skautrup & Povl Engelstoft, 1957 (5. utg.).
- Trotzig, Aina: "Mörarpsgruppen. Några romanska dopfuntar i nordvästra Skåne", i *Kring Kärnan*, Helsingborgs museums årsbok 18, 1989.
- Uldall, Fritz: *Danmarks middelalderlige kirkeklokker*, 1982 (1. utg. 1906).
- Ullén, Marian: "Medeltidens kyrkor", i *Blekinge. Landskapets kyrkor*, red. Marian Ullén, RAÄ, 2002.
- Ullén, Marian: "Medeltidens kyrkor", i *Småland. Landskapets kyrkor*, red. Marian Ullén, RAÄ, 2006.
- Ulsig, Erik: *Danske adelsgodser i middelalderen*, 1968.
- Wagnkilde, Hanne: "Gravudstyr og mønter fra 1000-tallets gravpladser på Bornholm", i *hikuin* 27, 2000.
- Wallin, Curt: "En nyupptäckt Sighraf-kyrka i Skåne", i *Fornvännen* 1948.
- Wallin, Curt: "Flisbrytning, kalkbränning och stenhuggeri i sydöstra Skåne (del 1)", i *Tomelilla hembygdsrets. Årsbok 1981*.
- Wallin, Curt: "Flisbrytning, kalkbränning och stenhuggeri i sydöstra Skåne (del 2)", i *Tomelilla hembygdsrets. Årsbok 1985*.
- Wallin, Curt: *Gravskick och gravtraditioner i sydöstra Skåne*, 1951.
- Wallin, Curt: "Premonstratenserna och deras kloster i Skåne", i *Skånes hembygdsförbund. Årsbok 1987/88*, 1989.
- Wallin, Curt: "Romanska gravmonument i sydöstra Skåne", i *Rig* 1945.
- Wallin, Curt & Gustaf Åberg: *Borrby kyrka i äldre beskrivningar*, 1943.
- Wamers, Egon: "Kristne gjenstander i tidligvikingtidens Danmark", i *Kristendommen i Danmark før 1050. Et symposium i Roskilde den 5.-7-februar 2003*, red. Niels Lund, 2004.
- Weibull, Lauritz: "Skånes kyrka från älsta tid till Jacob Erlandsens död 1274", i *Lunds domkyrkas historia 1145–1945*, 1, 1145–1536, utg. Ernst Newman, 1946.
- Weidhagen Hallerdt, Margareta: "S:t Clemens kyrka i Helsingborg", i *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*, Lund Studies in Medieval Archaeology 1, 1986.

- Weidhagen Hallerdt, Margareta: *S:t Clemens kyrka i Helsingborg. Medeltida monument och människor* (Red. Peter Carelli), Skrifter. Stadshistoriska avdelningen, Dunkers kulturhus 15, 2010.
- Welin, Georg: "Dalby kyrkas grundläggning. Ett byggnadsarkeologiskt försök", i *Ale* 1991.
- Welin, Georg: "Dalby kyrkas äldsta historia. Ett diskussionsförsök", i *Ale* 2004.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*, Lund Studies in Medieval Archaeology 11, 1993. Diss.
- Wienberg, Jes: "Dendrokronologi og kildekritik – om dateringen af Stora Köpinge kirkes romanske ombygning", i *Meta* 1988.
- Wienberg, Jes: "Enten – Eller. Apsidekirker i Norden", i *bikuin* 24, 1997.
- Wienberg, Jes: "Kirkerne og befolkningen i Ystadsområdet", i *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*, red. Hans Andersson & Mats Anglert, Studies in Medieval Archaeology 5, 1989.
- de Visch, Carolo: *Bibliotheca Scriptorum Sacri Ordinis Cisterciensis*, 1649.
- Wrangel, Ewert: *Korstolarna i Lunds domkyrka*, 1930.
- Wåhlin, Hans: *Landskrona forna kyrka och dess minnesmärken. En samling bilder av den tillintetgjorda stadskyrkan i Landskrona kallat S:t Johannes Baptistæ*, 1939.
- Wåhlin, Hans: "Lejonkyrkorna och en spetsbågig valvtyp från 1100-talets i Skåne", i *Festskrift till Verner Söderberg*, 1932.
- Wåhlin, Theodor: *Horologium mirabile lundense. Det astronomiska uret i Lunds domkyrka*, 1923.
- Wåhlin, Theodor: *Malmö S:t Petri kyrka. Kortfattad historik och vägledning för besökande*, 1919.
- Wåhlin, Theodor: "Valleberga kyrka. Beskrifning, bifogad ett till K. Maj:t insänt ombyggnadsförslag af september 1905", i *Kult och konst* 1907.
- Wåhlin, Theodor: *Studier i Bosjöklösters kyrkas historia*, KVHAA, Antikvariska studier 3, Akademiens Handlingar 65, 1948.
- Åberg, Gustaf: "Skånska klockstaplar" i *Skånes hembygdsförbund. Årsbok* 1942.
- Ågren, Gustav: "Skånes jordbruksområden", i *Sydsvenska geografiska sällskapet i Lund. Årsbok* 1926.
- Åmark, Mats: *Sveriges medeltida kyrkklockor. Bevarade och kända klockor*, 1960.
- Åström, Hans: "Kristianstads län", i *Natursten i byggnader. Malmöhus och Kristianstads län*, RAÄ och SHM, 1994.
- Öqvist, Cecilia: *Romanska stenlejon i Skåne*, C-uppsats i konstvetenskap, Lunds universitet, 1992 (stencil).

Kyrkorna 1550–1760

av Göran Lindahl

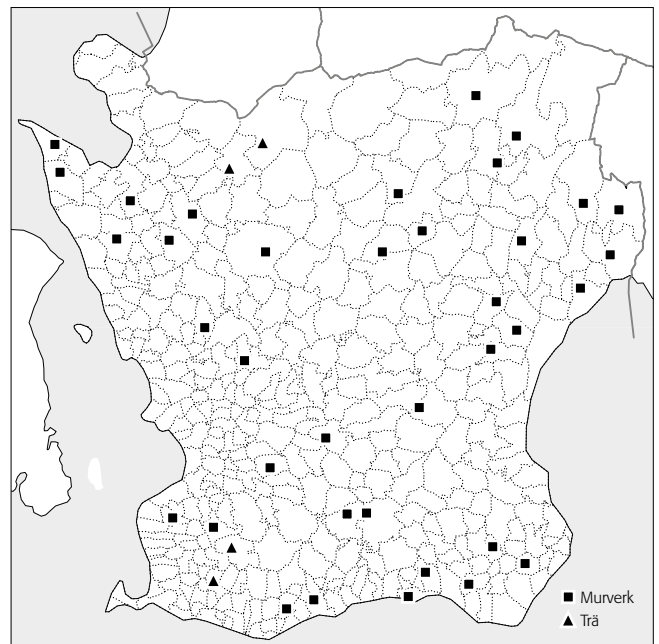
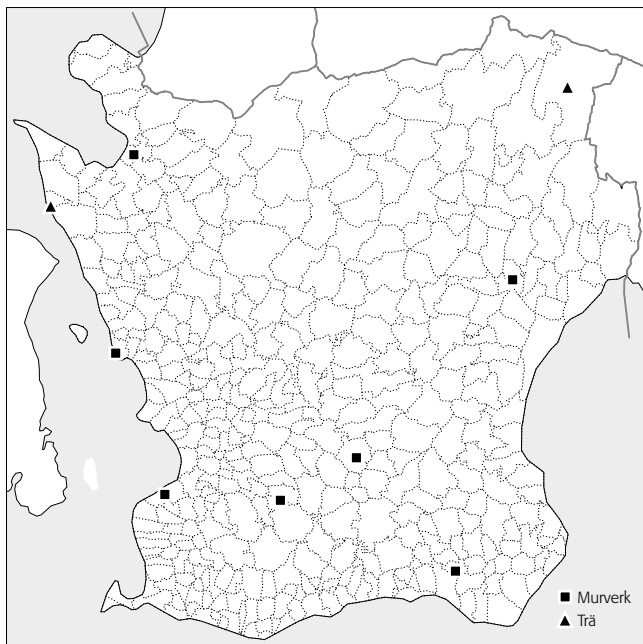
Befolkningsutvecklingen

Det har antagits att befolkningen i det danska Skåne vid 1500-talets slut uppgick till omkring 110 000 personer. Sveriges folkrikaste landskap, Småland och Västergötland, jämförbara i ett historiskt perspektiv, rymde då vardera ca 80 000 invånare. Under 1600-talets lopp förändrades dessa förhållanden. Hela detta sekel växte de två svenska landskapen snabbt och nästan parallellt med varandra. Redan 1620 var de i kapp Skåne för att vid århundradets slut var för sig räknade drygt 180 000 invånare. Motsvarande siffra för Skåne var då 140 000 invånare. Först kring 1730 inleddes också ett skånskt mer uthålligt tillväxtskede.

Det fanns under dessa århundraden skillnader av mer övergripande art mellan Danmark och Sverige. Skåne, liksom de övriga landskapen i den utspridda danska statens kärna, utgjorde ett under senmedeltiden snarast färdigbildat samhälle där expansion inte framstod som något behövligt eller önskvärt. Det förhöll sig annorlunda med de två svenska landskapen eller snarare med det svenska riket som helhet. Det befann sig i ett dynamiskt förändringsskede med ekonomisk och territoriell expansion som mål. Trots kriget växte befolkningen hela 1600-talet, en följd av de exceptionellt höga födelsetalen. Först olycksåren i början av 1700-talet bröt denna utveckling. Redan på 1720-talet inleddes dock ett nytt tillväxtskede.

Den långsamma tillväxten i det danska Skåne kan också ses i sitt lokala sammanhang. De aristokratiska storgodsägarnas inflytande sträckte sig över mer än hälften av de skånska jordbruken. De i egen regi brukade domänerna kring huvudgården vidgades, ibland genom att hela byar avhystes. Det betydde inte expansion på andra håll. Arbetskraften hölls kvar med medel som snarast liknade livegenskap och som fortlevde in i 1700-talet. Godspolitik av detta slag bildade ingen jordmån för befolkningstillväxt. Den begränsade folkökningen också utanför godsdominerade områden, i de självägande böndernas byar, måste förklaras på annat sätt. Där fanns ett nära samband mellan bygemenskap, ägande, arvsförhållanden och familjebildning som inte gynnade förändring. Det tycks dock ha funnits utrymme för expansion. När tillväxten till sist inleddes skedde det väsentligen i dessa områden.

Skåne har i denna skrift på naturgeografiska grunder indelats i fem regioner. Befolkningsutvecklingen i dessa skiljer sig mycket från varandra. Det område som benämns Södra Skånes slättbygder uppvisar en tillväxt helt utan motsvarighet i de fyra andra på s. 21 behandlade regionerna. Expansionen inleddes under årtiondet 1720–30 för att därefter ta fart och

under 1800-talet överträffa alla förväntningar. I det övriga Skåne dröjde det till tiden kring 1800 innan tillväxten gjorde sig märkbar. Den blev också av jämförelsevis begränsad omfattning. Förloppet ger en tydlig bild av Skånes länge underutnyttjade kapacitet och dennas ojämna fördelning.¹

Fig. 86. Kyrkor uppförda under perioden 1550–1760.

Fig. 87. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1550–1760.

Nybyggande och rivningar, sammanfattning

Någon tydlig korrelation mellan befolkningsutveckling och kyrkobyggande går inte alltid att finna. Handlar det om enstaka byggnader och försök att förstå tillkomst eller utvidgning blir svaren ofta tveksamma eller negativa. I det här aktuella fallet – kyrkobyggandet i Skåne från 1500-talets början till 1760 – kan dock ingen tvekan råda. Vid periodens början var denna verksamhet avslutad för lång tid framåt. Efter de stora insatserna under 1100- och 1200-talen hade antalet nybyggen undan för undan sjunkit för att under 1500- och 1600-talen nå sin lägsta nivå.

Totalt hade Skåne under medeltiden långt över 400 kyrkor, det stora flertalet i sten och också välvda. Förändringar inleddes tidigt. Vid mitten av 1500-talet, då den kyrkliga organisationerna stabiliserats för lång tid framåt, räknade landskapet 398 sockenkyrkor. Mot det väldiga beståndet av kyrkor svarade en befolkningsutveckling, som vi har kännedom om från och med slutet av 1500-talet, och som talar om en mycket långsam tillväxt. Först i början av 1700-talet visade sig de första tecknen på förändring. Behovet av nybyggda kyrkor var således mycket litet.

Med 1760 som gränsår handlade det om nio nya kyrkor, onekligen en ytterligt låg siffra. Motsvarande antal för Småland och Västergötland var 59 respektive 77 nybyggda kyrkor. De nio skånska kyrkorna förtecknas här.

Viken, kapell vid fiskeläge, nybyggt i korsvirke 1683, annexförsamling till Väsby, senare till Landskrona.

Caroli kyrka i Malmö, byggd 1686–93 för den tyska församlingen som bröts ut ur S:t Petri. Den breda enskeppiga kyrkan revs 1879 och ersattes av den nuvarande.

Ängelholm, staden flyttad 1516 från äldre läge, Luntertun, till ett nytt, längre upp vid Rönne å. Stadskyrka av sten byggd 1698, kvarstår i förändrat skick.

Köpinge	Tillb. av korsarm	1560	Murverk
Vallby	Omb. av långhus/kor	1560	Murverk
Väsby	Tillb. av korsarm	1560	Murverk
Genarp	Nybyggnad	1593	Murverk
Vä, S:ta Maria	Tillb. av korsarm	1593	Murverk
Tosterup	Nybyggnad	1598	Murverk
Näs	Tillb. av korsarm	1600	Murverk
Trolle-Ljungby	Tillb. av korsarm	1606	Murverk
Fosie	Omb. av långhus/kor	1615	Murverk
Kristianstad	Nybyggnad	1618–28	Murverk
Långaröd	Omb. av långhus/kor	1630	Murverk
Ystad, S:ta Maria	Omb. av långhus/kor	1648	Murverk
Viken	Nybyggnad (*)	1683	Trä (korsvirke)
Dalby	Omb. av långhus/kor	1686	Murverk
Malmö, Caroli	Nybyggnad (*)	1686–93	Murverk
Trolle-Ljungby	Tillb. av korsarm	1695	Murverk
Örkelljunga	Omb. av långhus/kor (*)	1698	Trä
Ängelholm	Nybyggnad	1698–1707	Murverk
Sövde	Tillb. av korsarmar	1699–1706	Murverk
Osby	Tillb. av korsarm	1701	Murverk
Glimåkra	Tillb. av korsarm (*)	1706	Murverk
Svedala	Tillb. av korsarm (*)	1712	Trä (korsvirke)
Rya	Omb. av långhus/kor (*)	1713–14	Trä
Ignaberga gamla	Omb. av långhus/kor	1717	Murverk
Vånga	Omb. av långhus/kor	1726–28	Murverk
Riseberga	Tillb. av korsarm	1733	Murverk
Brönnestad	Omb. av långhus/kor	1734	Murverk
Kvidinge	Tillb. av korsarm (*)	1730-tal	Murverk
Villie	Tillb. av korsarm (*)	1740	
Östra Vemmenhög	Tillb. av korsarmar	1743	Murverk
Näsum	Tillb. av korsarm (*)	1744	Murverk
Norra Vram	Tillb. av korsarm	1745	Murverk
Skabersjö	Tillb. av korsarm	1745	Murverk
Lilla Slågarp	Tillb. av korsarm (*)	1746	Trä (korsvirke)
Harlösa	Tillb. av korsarm	1747	Murverk
Glemminge	Tillb. av korsarm	1749	Murverk
Fjälkestad	Tillb. av korsarmar	1750	Murverk
Strövelstorp	Tillb. av korsarm	1750	Murverk
Brunnby	Tillb. av korsarm	1752	Murverk
Everöd	Tillb. av korsarm	1754	Murverk
Ivetofta	Tillb. av korsarm (*)	1754	Murverk
Landskrona, Sofia Albertina	Nybyggnad	1754–88	Murverk
Blentarp	Omb. av långhus/kor	1756	Murverk
Källstorp	Tillb. av korsarm (*)	1757	Murverk
Stora Herrestad	Tillb. av korsarm	1757	Murverk
Dalby	Omb. av långhus/kor	1758	Murverk
Svalöv	Omb. av långhus/kor (*)	1758	Murverk
Östra Broby	Tillb. av korsarm (*)	1759	Murverk
Öved	Nybyggnad	1759–61	Murverk

Tab. 3. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1550–1760, i kronologisk ordning. Endast kända årtal.

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smälare kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar. Det redovisas då som separat åtgärd. Tillbyggnad av torn, sakristior och annat som i regel inte berört kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

Örkened, sockenkyrka i trä uppförd i slutet av 1500-talet, ersatt av kyrka i sten 1788.

Sockenkyrkorna i *Genarp* 1593, *Tosterup* 1598 och *Öved* 1759, alla byggda i sten och tillkomna på initiativ av innehavarna av patronatsrätten.

Heliga Trefaldighet i *Kristianstad* 1618, stadskyrka i den nygrundade fästningsstaden.

Sofia Albertina, *Landskrona* 1754. Stadskyrka i den till största delen nybyggda fästningsstaden.

I den följande framställningen kommer de fyra förstnämnda kyrkorna inte att kommenteras, däremot de övriga fem. Mot dessa fåtaliga nytillskott svarade förluster av något större omfattning. Församlingar slogs samman vilket innebar att kyrkor övergavs och därmed lämnades åt sitt öde. För den skånska landsbygden har 12 sådana fall registrerats. Det är ändå en låg siffra som innebar att det under medeltiden uppbyggda kyrkliga landskapet knappast alls förändrades.

Städerna berördes i högre grad och på ett mer synbart sätt. I Helsingborg avvecklades S:t Clemens och S:t Petri församlingar. Den medeltida S:ta Maria kvarstod, nu som hela stadens församlingskyrka. I Landskrona uppgick S:t Olofs församling i S:t Johannes med dess stora senmedeltida tegelkyrka. Den användes för sitt ändamål till 1754, då kyrkan och delar av staden började rivas av fortifikatoriska skäl och en ny församlingskyrka, Sofia Albertina, grundlades. I Malmö tillkom Caroli församlingskyrka för stadens tyskspråkiga invånare. Märkligast är dock den förändring som drabbade Lund och som skall beröras i ett senare avsnitt.

Detta utmönstrande av kyrkor kan uppfattas som rationalisering, motiverad av praktiska skäl. Därtill kom ett religiöst motiv, den lutherska önskan att samla så många som möjligt till gemensam gudstjänst. Det var i städerna som dessa krav drevs mest konsekvent och där följderna också framstår tydligast. En stad av vanlig storlek borde utgöra en enda församling som möttes i en rymlig, gärna nybyggd kyrka.

Alldeles oavsett befolkningsutveckling och kyrklig organisation fanns en ny faktor som ställde krav på ökat utrymme, behovet av sittplatser för att lyssna till predikan. Bänkar förekom under katolsk tid men inte för församlingen som helhet och antagligen inte så systematiskt ordnade. Det kan

Fig. 88. Blentarps kyrka. Kyrkan förlängdes österut med ett nytt kor 1724. På de murade korväggarna restes ett enkelt trävalv. Nya bänkar tillkom 1738 och antagligen vid samma tid också läktaren. Från väster sträcker den sig längs den norra långhusväggen. Därmed lät man sig nöja vilket kan förvåna. Blentarps socken räknade dock 1735 hela 823 invånare. Foto Göran Lindahl 2003.

Fig. 89. Sövde kyrka. Den förste generalguvernören i det erövrade Skåne Rutger von Ascheberg köpte 1682 egendomen Sövdeborg med dess domäner och patronatsrätt. Som Sövde kyrkas patronus lät han vidga kyrkan med en korsarm åt norr 1693 (fig. 64). Han avled samma år. Sonen, generallöjtnanten Ludvig von Ascheberg tillfogade en korsarm åt söder 1699. En senare innehavare av patronatsrätten, Birgitta Barnekow, gav denna utbyggnad dess slutliga form. Därav initialerna BB över de tidigare LVAB. Sövde kyrka är ett tidigt exempel på vad som snart skulle bli ett vanligt sätt att lösa de skånska sockenkyrkornas utrymmesproblem. Foto Göran Lindahl 2003.

dock ha dröjt till slutet av 1500-talet innan de nya bänkkvarteren funnit en mer slutgiltig form.

Läktare kan ha utgjort ett första steg mot ökat utrymme (fig. 88). Där-efter återstod att vidga kyrkorummet med mer ingripande åtgärder. Tornrummet, västtornets markvåning, kunde tas i anspråk. Där fanns stundom gravar från tidig medeltid men inga som man nu behövde ta särskild hänsyn till. Patronus hade sitt stolsrum nära predikstol och kor. Att vidga kyrkorummet med en tillbyggnad västerut var en möjlighet men krävde stora insatser särskilt om ett nytt västtorn ansågs behövt. Att förlänga eller bredda koret gav inte församlingen ökat utrymme. Initiativet utgick ofta från patronus som lät inreda gravvalv under det nybyggda korets golv.

Som den mest effektiva metoden framstod att bygga ut långhuset med en korsarm (fig. 89). Oftast föredrog man att bryta igenom långhusets norra vägg för att i en eventuell senare omgång komplettera med en korsarm mot söder. Tillvägagångssättet var ingen nyhet men blev efter hand något av en skånsk specialitet. De talrika så kallade *nykyrkorna* liknar i sina huvuddrag varandra. Planformen är kvadratisk eller rektangulär, prägeln enkel och nykter. Uppgiften var ju också entydig, att ge rum för nya bänkplatser. Bönderna, också de som brukade frälsejord, behöll sina bänkar i den gamla kyrkan. Andra grupper fyllde nykyrkorna, pigor, drängar, byarnas allt talrikare husmän.

Sedda från det gamla långhusets inre gör dessa tillbyggnader sällan något radikalt intryck. De är välvda, visserligen i enkla former, men markerar ändå en viss samhörighet med det förflutna. Exteriört framstår skillnaden tydligare. Storleken och den ofta kantiga formen anger att det inte är fråga om något medeltida kapellbygge utan ett senare och avvikande tillägg. Ett antal mycket stora nykyrkor dominerar helt över den medeltida byggnad de var avsedda att komplettera.

Fram till 1760 uppgår antalet utbyggnader åt väster, åt öster och i form av korsarmar till sammantaget 46. Av dem avsåg 31 tillbyggnad med korsarmar, resten de övriga två typerna. Det är låga siffror. Motsvarande insatser i de två landskap som tidigare nämnts, Småland och Västergötland, gällde 67, respektive 110 kyrkor.

Det byggande och ombyggande som kortfattat berörts i detta kapitel har detaljrikt skildrats i den lokalhistoriska litteraturen. Läsaren blir medveten inte bara om byggandet då det väl kom igång, utan också om förhistorien. Om nu ett fåtal exceptionella projekt bryter sig ut blir ändå huvudintrycket långsamhet. Det kunde dröja år efter år innan de mest uppenbara behov tillgodosågs. Initiativ togs och upprepades som ingenstans ledde. Man möter en tålmodighet eller likgiltighet som hörde tiden till men kanske i särskilt hög grad präglade det så länge feudala Skåne. Landskapets historia kan läsas som en berättelse om hur detta arv levtt kvar men också hur det successivt förtunnats.

Reformationen i Skåne

REFORMATIONENS GENOMFÖRANDE

Reformationen i det danska Skåne inleddes, och då snarast på politisk nivå, av Kristian II, utsedd till Danmarks konung 1513. I hans framtidsplanering ingick att unionen med Sverige skulle återupprättas och en ny stark furstestat byggas upp, stödd av en reformerad kyrka och av städernas borgerskap – i Danmark hade urbaniseringen hunnit långt. Så kunde den mäktiga högadeln, som länge dominerat också den kyrkliga hierarkin, trängas undan. Av detta blev dock intet. Det svenska upproret följdes av ett danskt och från 1523 var Kristian en flykting utan makt och till sist en fånge.

Motsättningarna kvarstod och fick sin slutliga lösning först genom Grevefejden. Då etablerades en dansk statsmakt som i någon mån liknade vad Kristian II åsyftat, kunglig, protestantisk i Luthers och Melanchthons anda, men denna gång med avsevärt utrymme, politiskt och ekonomiskt, för den världsliga aristokratin. Denna maktdelning stadfästes 1536. Året därpå följde den kyrkoordning, utarbetad under medverkan av den Luther närliggande Johannes Bugenhagen, som angav hur den kyrkliga verksamheten skulle organiseras och praktiskt bedrivas. Därmed var det sista ordet sagt. Danmark har ingen motsvarighet till det motstånd eller öppna uppror som under årtionden mötte Gustav Vasa och de svenska reformatörerna.²

Reformationen i det danska Skåne inleddes i fria, ännu inte statligt kontrollerade former med Malmö som andligt centrum. Företrädare för en radikal protestantism trängde 1529 in i S:t Petri, stadens förnämsta kyrka, för att rensa den från alla bilder och skulpturer som uppfattades som katolska. Motviljan vände sig också mot stadens franciskaner. Tiggjarbröderna var predikare, därtill rörliga och ute på gator och torg. I dem mötte den nya trons representanter erfarna folktalare, mer effektiva än det till kyrkorna bundna prästerskapet. Franciskanernas konvent snarast stormades och bröderna drevs bort.

Rörelser av detta slag, inspirerade av Luthers idé om det allmänna prästadömet – vars och ens rätt att predika och samla lärjungar kring sig – utgjorde ett hot mot den världsliga makten. Luther insåg följderna och blev snart en talesman för samhällelig ordning. Med stöd av hans ord tog den danske kungen Kristian III och ännu mer hans efterträdare Fredrik II ett säkert grepp både om den politiska och den kyrkliga utvecklingen. När Ystads borgare med borgmästaren i spetsen 1532 gick till storms mot stadens franciskaner hade de en kunglig skrivelse med sig som överförde konventsbyggnaden i stadens ägo för att tjäna som hospital.

Konventsbyggnaderna utgjorde, i Skåne liksom i flertalet fall, tiggjarbrödernas främsta tillgång. Desto mer gods ägdes av andra krafter inom den skånska katolska kyrka som nu drabbades av reformationen. Tidigast gällde det ärkebiskopen i Lund och hans domkapitel. Ärkebiskopens över

Fig. 90. Altaruppsats från 1577, tidigare i Lunds domkyrka. En framställning av Nattvarden bildar centrum i den triumfbågsliknande kompositionen. Den är uppdelad i två plan, ett övre med evangelisterna Markus och Lukas, ett nedre med Jesus och lärjungarna. Johannes och Matteus har fått sin plats i sockeln, de omger nattvardens instiftelseord enligt Matteus 26 och Lukas 22. Mellan de kungliga vapnen ses Kristus och under honom byster av Fredrik II, drottning Sophie och deras dotter Elisabeth. Ett egendomligt inslag utgör de två smala skulpturerna av Maria och Laurentius, som pressats in mellan kolonnerna. Altaruppsatsen flyttades 1834 och ingår numera i Domkyrkomuseets samlingar. Foto Bengt Almgren, LUHM.

hela Skåne spridda gods överfördes till kronan samtidigt som den nya ordningens män, privat eller i kunglig tjänst, tillgodogjorde sig största delen av de medel som tidigare försörjt domkapitlets prelater och kaniker.

Något senare var tiden kommen för de godsrika klostren på landsbygden. Här må nämnas augustinkorherrarna i Dalby, cistercienserna i Herrevad, premonstratenserna i Bäckaskog, Tommarp och Öved och de benediktinska nunnorna i Bosjö och Börringe.

Att steg för steg utplåna klosterväsendet tillhörde de lutherska reformatorernas grundidéer – de såg klosterlivets avståndstagande från världen som meningslöst ur religiös synpunkt. Inget skäl fanns dock för att förändra den kyrkliga organisationen i övrigt. Den uppgift som väntade gällde att förmå alla enskilda medlemmar i städernas och landsbygdens församlingar att förändra sin tro, inte att dra gränser mellan heligt och profant liv. Som ovan sagts berördes de skånska städerna av vissa ingrepp som närmast hade karaktär av rationalisering. För Lunds del handlade det om något annat, att förändra vad som mest liknade ett kloster till en stad.

Under medeltiden hade Lund varit den heliga staden där domkyrka och ytterligare 27 kyrkor byggts, alla samlade inom ett mycket begränsat

område. Några av dessa mindre kyrkor hade tagits ur bruk redan tidigare. Nu övergavs de återstående för att så småningom rivas. Redan 1536 beslöts att domkyrkan skulle tjäna som stadens församlingskyrka, dit således gudstjänsterna koncentrerades. Samtidigt rensades också domkyrkans inre. Högkorets korstolar med plats för domkapitlets 34 medlemmar och ett växlande antal korpräster och vikarier behövdes inte längre men fick ändå stå kvar. Mer slutgiltig blev förändringen av långhuset som fungerat som lekmannakyrka. Där, och i kryptan, fanns förutom lekmanaltaret omkring 60 altarstiftelser, var med sina arrangemang, där mässor lästes eller sjöngs av ca 50 prebendater, försörjda av medel från donerade prebenden.

Domkyrkans långhus inreddes nu som den nybildade stadsförsamlingens gudstjänstrum. I realiteten innebar det att endast mittskeppet togs i anspråk. För sidoskeppen, så tydligt skilda från huvudrummet, hade man inte bruk. Man kan föreställa sig inredningen i huvuddrag men några säkra uppgifter föreligger inte förrän mot slutet av 1500-talet. Ett äldre altare ersattes 1577 av ett nytt och dyrbart verk, bekostat av en medlem i det högadliga riksrådet som också förfogade över gods ägda av domkapitlet. Altaruppsatsen hade formen av en klassisk, snarast triumfbågsliknande komposition, där den svarta kalkstenen fick bilda bakgrund till kolonner och skulpturer i ljus marmor och vit alabaster (fig. 90). Bågöppningen upptas av en bild i låg relief av nattvarden, både till ämne och tekniskt utförande ett av de första verken i en lång följd av arbeten där reliefens möjligheter prövades.³

På bägge sidor om altaret sträckte sig den mur som skilde långhuset från högkoret. Den kan ha upplevts som alltför dominerande, kanske också naken och ostrukturerad. Altaruppsatsen vidgades åt sidorna genom att vingar lades till, för enkelhets skull skulpterade i trä. I nästa etapp förändrades murens krön till en rikt utsmyckad läktarbarriär med skulpturer av alla de tolv apostlarna. Till sist, 1626, tillkom en orgel, vars höga fasad nästan nådde upp till mittskeppsvalven. Vid det laget hade rummet i övrigt inretts på ett sätt som måste ha uppfattats som slutgiltigt. En ny predikstol – högst sannolikt hade den föregångare – tillkom 1592, skulpterad i samma kontrasterande stenarter som altaruppsatsen. Reliefer i alabaster med scener ur Jesu liv omger korgen.

Det dröjde således åtskilliga år, från 1536 till 1590-talet, innan detta, också under protestantisk tid, centrala kyrkorum fick en mer definitiv utformning. Om siktet ställs in att inte bara gälla Lund utan Skåne som helhet, frapperar samtidigheten. Man får intrycket av en samordnad aktion. Den kan ha innefattat både präster och lekmän, främst adliga innehavare av patronatsrätt. En viktig roll i sammanhanget spelade de höga världsliga ämbetsmän som kunde använda sig av domkapitlets godsmassa och som fungerade som patroni för sina prebenden. Under alla förhållanden utgjorde dessa år, 1590-talet och 1600-talets början, en höjdpunkt i skånsk-dansk kyrkokonst och det i både kvalitativ och kvantitativ mening.

Denna verksamhet kan ses som en del av en nordeuropeisk konstkultur, där den danska monarkin med dess mäktiga riksråd utgjorde en tyngdpunkt. Till denna värld hörde inte Sverige. Gustav Vasas indragning av kyrklig jord till kronan och till egen fördel ställde både domkyrkor och sockenkyrkor utan medel ens till löpande underhåll. Så stora och komplexa byggnader som domkyrkorna i Linköping och Uppsala hotades av totalt förfall, ur vilket de räddades genom Johan III:s ingripande. Först kring mitten av 1600-talet blev det ekonomiskt möjligt att gripa sig an den nödvändiga nyinredningen av kyrkorummen. Uppgiften förenklades av den märkligt toleranta kyrkoordning som Johan godkände 1571 och som tillät, om

också med förbehåll, att äldre, förreformatöriska inslag bevarades. Skillnaden är således avsevärd mellan Sverige och det danska Skåne. I kronologiskt avseende skulle den bestå.

DEN SKÅNSKA GODSÄGARADELN

De gods som reducerades från ärkebiskopen, domkapitlet och klostren kom undan för undan i den skånska adelns ägo. Dess domäner ökade också därför att den danska kronan drog sig tillbaka från Skåne för att i stället främst ägna sig åt godsen på Själland. Därmed blev Skåne ett de adliga godsägarnas landskap och det i mer utpräglad mening än någon annan del av Norden. Det handlade också om stora gods och jämförelsevis få ägare. Spannmålsodling och uppfödning av oxar gav goda inkomster i en tid av stigande priser.⁴

Ekonomiska möjligheter förelåg således att omvandla gamla huvudgårdar till nya och uppseendeväckande residens. De reste sig över ett landskap med tätt liggande byar som under lång tid skulle behålla sitt medeltida utseende. Till detta slottsbyggande under 1500-talet och det tidiga 1600-talet hade Sverige ingen motsvarighet. Den svenska adeln byggde också, men enkla och torftigt inredda stenhus. Kanske tänkte man mer på risken för bondeuppror. Bergkvara i Småland hade fått utstå en långvarig belägring av upproriska bönder under Dackefejden.⁵

Omkring hälften av de skånska bönderna beräknas under slutet av 1500-talet ha varit direkt indragna i den adliga storgodsdriften. Det förvånar inte att detta tunga inflytande också sträckte sig till socknarnas angelägenheter och däribland skötseln av sockenkyrkorna. Patronaten – de var många men inte alltid klart definierade – innebar att patronus förvaltade kyrkans del av tionden och därigenom mer eller mindre egenmäktigt bestämde om byggnads- och inredningsärenden. När det gällde prästtillsättningar var patronus inte lika allenaordande. Åtminstone formellt borde både församlingen och biskopen i Lund ha ett ord med i laget. Också slottsherrar utan erkänd patronatsrätt kan ha innehaft en likartad ställning och inflytande av samma slag.

Som ovan sagts byggdes bara ett fåtal nya sockenkyrkor från reformationen till mitten av 1700-talet. Det kan tolkas som ett missbruk av patronatsrätten eller överhuvud som en adelsväldets följdverkan. Kyrkorna lämnades åt sitt öde eller med ett minimum av skötsel, allt engagemang satsades på ett överdådigt profant byggande. Riktigt så har det ändå inte gått till.

Om nu kyrkobyggnaderna förblev vid det gamla förändrades deras inredning. Till att börja med handlade det om att tillgodose reformationens grundläggande krav. Sedan sidoaltarna tagits ur bruk återstod ett enda altare. Predikstolar kan ha funnits tidigare men fick en mer framträdande eller för predikan mer lämpad plats än tidigare. Befintliga bänkplatser kompletterades. Ett prästmöte i Lund 1561 krävde att medeltida bilder över altaret borde avlägsnas. Så tycks också i betydande utsträckning ha skett. Det sena 1500-talet och början av 1600-talet blev, som ovan antytts, en tid av nyinredning med ofta praktfulla altaruppsatser, predikstolar, dopfuntar och bänkar i kyrkorum med få spår bevarade av medeltida kult. I denna förändring tog den skånska godsägaradeln en aktiv del. Nya generationer hade vid det laget hunnit helt avlägsna sig från familjens eller släktens traditionella, från medeltiden ärvda trosuppfattning.

Detta förlopp skall nedan granskas något närmare. Som inledning beskrivs ett av de få fallen av nybyggnad, Genarps kyrka. Dess tillkomst kan ses som ett uttryck för samma idéer som samtidigt drev fram nyinredningen av ett stort antal kyrkorum.

Fig. 91. Genarps kyrka. Muren över koröppningen åskådliggör höjdskillnaden mellan kor och långhus. Senare åtgärder har minskat korets särprägel. Koröppningen har breddats, kor-skranket avlägsnats och det östligaste fönstret murats igen. Tidigare skilde sig således koret markant från långhuset. Det var prästens del av kyrkan, ett rum för nattvard och skriftermål. Predikstolen tillhör kyrkans byggnadstid. Det gör också herrskapsbänkarna längst fram i långhuset. De tycks dock inte ha passat senare innehavare av Häckeberga som 1669 lät bygga en egen läktare på sydväggen. Foto Göran Lindahl 2003.

GENARPS KYRKA

Den medeltida kyrkan i Genarp revs och en ny byggdes 1590–93 (fig. 91, 101). Byggherre var kyrkans patronus Hack Ulfstand till Häckeberga, en berest och bildad man som rimligtvis kan tillskrivas tydliga skäl för sitt handlande. Hans syfte var att bygga en ny församlingskyrka, vars kor också skulle kunna utnyttjas som gravrum med valv under golvet för egen och familjens räkning. Genarps kor håller traditionella mått. Till det har dock fogats ett mycket stort menighetsrum. Kyrkans totala längd uppgår till ca 40 meter. Långhuset är treskeppigt med ett smalt och högt mittskepp, dubbelt så högt som sidoskeppen. Mittskeppets fönsterrad, ett verkligt klerestorium, belyser vackert de ribblösa valven och de vitkalkade murarna. Träbjälkar tjänar som dragband för att säkra denna krävande konstruktion. Intrycket är ljust, rent och snarast asketiskt.⁶

Det yttre präglas av samma enkelhet. Eftersom stråvmurar saknas framträder byggnadens delar som släta och tydliga volymer. Så såg också samtida holländskt protestantiskt kyrkobyggnad ut. Det ligger nära till hands att tänka sig att Ulfstand anlitat en holländsk byggmästare, en anslutning till redan tidigare upparbetade dansk-holländska relationer.

Så gick inte Ulfstands ståndsbroder tillväga. De kunde nöja sig med ett nytt kor med gravvalv och i övrigt bevara den medeltida kyrkan. Tosterups patronus Jörgen Brahe gick ett steg längre. Nytt kor byggdes 1598 men samtidigt breddades också den under 1100-talet tillkomna kyrkan (fig. 92). Det innebar nya valv, ny sydmur och i praktiken nybyggnad. Måtten är dock de traditionella. Brytningen med det förflutna åskådliggörs i stället av de nu i koret placerade likstora helfigursporträtten av Luther och Melanchthon,

Fig. 92. Ombyggnaden av Tosterups kyrka 1598 gav till resultat ett helt nytt rum, ett fyrsidigt kor och ett långhus under breda och vackert kupade valv. Under koret inreddes ett gravvalv för byggherren Jörgen Brahe och hans familj. Arbetet med kyrkorummet fullföljdes inte med ny altaruppsats och predikstol av motsvarande kvalitet. Kanske de två helfigursporträtten på korets sydvägg av Luther och Melanchthon var avsedda att ingå i ett större, aldrig genomfört arrangemang. Interiören fick i stället sin prägel vid mitten av 1700-talet. Foto Göran Lindahl 2003.

Fig. 93. Vittskövle kyrka. De båda gravstenarna, resta mot det Barnekowska gravkorets sydvägg, har aldrig varit avsedda som golvhällar. Den vänstra stenen från 1587 visar Jens Brahe och Anna Bilde, den högra från 1594 Henrik Brahe och Lene Tott. Utformningen följer sedan länge fixerade regler. Ramen upptas av anvapen, han framställs i rustning, hon i hustrudok och fotsid kjortel. Båda stenarna beställdes av änkorna. Foto Göran Lindahl 2003.

båda utförda på 1550-talet i Wittenberg. Lutherbilden kan ha målats av Cranach d.ä., en nära vän till Luther.

Flertalet inom den godsägande adeln nöjde sig med mycket måttliga arrangemang. De byggde gravvalv under ett nytt kor eller i en utbyggnad från långhuset, allt dock i en skala som inte skilde sig påfallande från medeltiden. Speciell omsorg ägnades gravstenar, som kunde vara mycket stora (fig. 93). I relief av växlande höjd framställer de man och hustru i deras ideala mans- och kvinnoroller. De omges av pilastrar, täckta av vapensköldar som för båda borde räkna 16 anor.

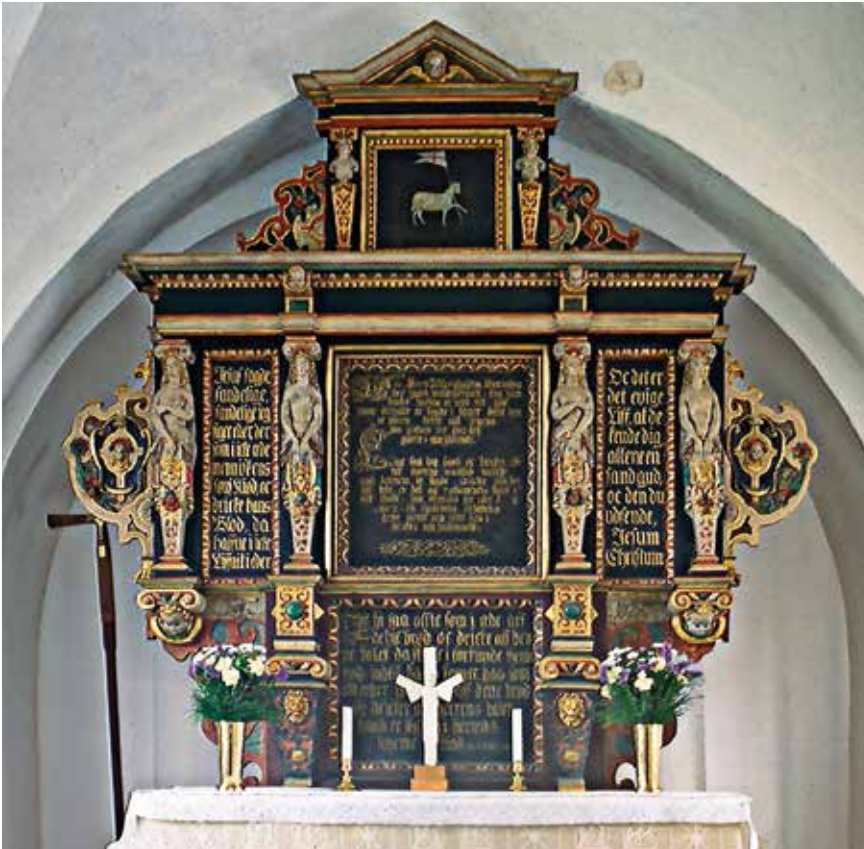

Fig. 94. Altaruppsatsen i Ilstorps kyrka. De fyra fälten återger texter ur Fredrik II:s bibel. De innefattar nattvarens instiftelseord enligt Joh. 6:56 och I Kor. 11:26. Däröver ses en målning av Lammet med segerfanan, som avtecknar sig mot en mörk bakgrund. Både i kompositionen som helhet och i detaljarbetet är denna altaruppsats ett verk av hög kvalitet. I likhet med andra altaruppsatser med texttavlor understryks här bibelordens avgörande betydelse. Foto Göran Lindahl 2003.

Vad avsåg då Genarps patronus som lät riva den medeltida kyrkan och bygga nytt i en helt annan storlek? Genarps socken räknade vid denna tid 500–600 invånare, en jämförelsevis hög siffra. Kanske Ulfstand föreställde sig ett bättre utnyttjande av de ödemarker på Romeleåsens sluttningar som ingick i socknen och där hans eget Häckeberga var beläget. Behovet av bänkplatser kan ha spelat en roll men främst bör Ulfstands kyrkobygge tolkas som ett program för förnyelse, riktat både till hans ståndsbröder och till kyrkans ledning. Upprottet från det förflutna borde framträda tydligare och helst i form av nybyggande.

Genarps kyrkas kor framstår som en kontrast till det stora långhuset. Det har mittskeppets bredd men inte dess höjd. Höjdskillnaden får som följd en vägg som reser sig över koröppningen. Ur arkitektonisk synpunkt är detta knappast någon lyckad lösning men anger med ovanlig tydlighet korets speciella roll. Uppgiften som gravrum kan vara en del av förklaringen men framför allt handlade det om liturgiska idéer av mer allmänt slag. Nattvardsfirandet med ett begränsat antal deltagare framstod som en personlig upplevelse, skriftermålet, förlagt till koret, som en enskild människas bikt. Allt detta krävde den avskildhet som ett kor av begränsad storlek möjliggjorde, ibland ytterligare understruken av ett korskrank. Också i den svenska kyrkan fanns denna skillnad mellan det individuella och det kollektiva. Talesmän för det personliga förhållandet till nattvard och skriftermål gjorde sig länge hörda. Under 1700-talet kom utvecklingen i Sverige ändå att gå mot mer kollektiva former, som på sitt sätt gav uttryck åt både religiös och samhällslig enighet.

REFORMATIONENS ALTARUPPSATSER

Genarps kyrka förblev ensam i sitt slag. Desto fler var de kyrkor som nyinreddes på samma sätt som skedde i Lunds domkyrka. Här skall en typ

Fig. 95. Björka kyrkas inskriftsaltare tillkom 1600. Det har senare målats om i flera omgångar men ändå behållit sin karaktär. Den ursprungliga texten är okänd men kan tänkas ha innehållit nattvardens instiftelseord. Nya texter tillkom 1772, valda ur Gamla och Nya Testamentet. Språket förändrades vid en renovering 1890. Foto Lars Sandberg 1985, ATA.

av altarpussatser beröras som ofta omnämns som inskriftsaltaren. Också benämningen additionsaltaren förekommer och syftar då på kompositionens huvuddrag, hur den centrala ytan delats i kvadratiska fält, texttavlor, gärna tre och tre radvis ordnade. Vart och ett av dessa fält gav plats för en kort bibeltext eller hänvisning till någon av Bibelns böcker med uppgift om kapitel och vers. Bokstäver och siffror målade i guld avtecknar sig mot svart botten. Språket är danska, tyska eller latin, ensamt eller i olika kombinationer.

De enklaste inskriftsaltarna liknar med sin tredelning snarast medeltida flygelaltaren. I mer komplicerade fall, då det verkligen finns skäl att tala om additionsaltaren, byggdes helheten upp efter klassiska mönster som en triumfbåge eller kolonnomgiven portal. En variant har rubricerats som baldakinaltaren. Baldakinen bildar ett tak, den böjer sig som en del av en cirkelbåge över altarpussatsen, stödd av smala kolonner. För många kyrkbesökare var baldakinen ett välkänt arrangemang. Den kunde höja sig över helgonskulpturer eller domkyrkornas korstolar. Praktiska uppgifter fanns som att skydda mot nedfallande smuts eller att förstärka ljudet. Gäller det baldakinaltarna handlar det dock främst om ett andligt innehåll. Baldakinens undersida kunde målas som en bild av himlen med sol, måne och stjärnor. Över baldakinen och som hela altarpussatsens krön reser sig i flera fall en skulptur av Kristus som segrare.

Vad gäller texttavloras innehåll dominerar Nya Testamentet och givetvis i första hand evangeliernas berättelser om nattvarden, ofta instiftelseorden efter Lukas 22:19–20. Därtill kunde läggas utsagor om trosvisshet, uppståndelse och evigt liv, ofta valda ur Johannesevangeliet. Hänvisningarna till Gamla Testamentet är fåtaliga och inte lätta att förstå. Texttavlorna präglas i varje fall inte av någon vilja att binda samman Gamla och Nya Testamentet. Genomarbetade kopplingar av detta slag återfinns

Fig. 96. Baldakinaltaret i Skanörs kyrka från 1604 har tillskrivits Malmömästaren Daniel Thomisen. Altaruppsatsens viktigaste del utgörs av de tio texttavlor, som förutom nattvarens instiftelseord också innehåller citat ur Gamla Testamentet och Pauli brev. Stödd av två korintiska kolonner välver sig baldakinens båge över texttavlor och förhöjer därmed visuellt de valda bibelcitatens värde. I en överbyggnad, formad som en klassisk portal, ses Kristus som segrare. Foto Göran Lindahl 2003.

däremot i bildutsmyckningen av ett antal predikstolar. Predikan gav möjlighet till utläggningar av annat slag än altartjänsten med dess koncentration på nattvarden.⁷

Vad texttavlorna åskådliggör är den fundamentala roll som Luther och hans lärjungar tillmätte Bibeln. Det var med Bibelns ord, främst evangelierna och Pauli brev, som den gamla kyrkliga hierarkin, dess teologi och dess maktordning, ifrågasatts, tvingats på reträtt eller helt brutits ned. Erasmus av Rotterdam delade inte Luthers syn på kyrkans framtid men betydade ändå den starka upplevelse hans eget inträngande studium av Nya Testamentet inneburit. Han hörde Jesus tala, kunde lyssna till Hans röst och bättre förstå ordens innebörd.

Luther föreställde sig att den nya förståelsen av Bibelns ord skulle få omedelbara följder. Allt fler skulle inse att kyrkan förvanskade sanningen och ställa krav på en drastisk reformation. Under några år föreföll det också som om hans förväntningar infriades. Så skedde dock inte, framgången följdes av besvikelse. De många som ändå var övertygade om den kyrkliga reformationens nödvändighet insåg att ett långvarigt arbete förestod som mer måste få prägel av undervisning än av väckelse.

Reformationen kunde innebära ett absolut avståndstagande från all kyrklig bildkonst och inte bara den som hörde den katolska gudstjänsten till. Det är möjligt att några av de i dag bevarade skånska inskriftsaltarna

Fig. 97. Interiören i Stora Köpinge förnyades genom en serie beställningar: läktare 1595, predikstol 1597, altaruppsats 1610 och bänkar 1615. Bestämmande var de profana innehavarna av Stora Köpinge som präbende med patronatsrätt. Det praktfulla baldakinaltaret är av en helt annan typ än det i Skanörs kyrka. En relief av Nattvarden bildar centrum. Överbyggnadens två scener visar Jesus i Getsemane samt hans fängslande. Foto 1935, ATA.

skall förstås ur detta perspektiv. Det fanns också ett annat tänkesätt som visst kunde ta sig uttryck i bildlösa inskriftsaltaren men också tillät andra alternativ. Avståndstagandet från bilder hade i detta fall ingen religiös betydelse. Centralt var däremot ett sanningskrav. Bilder, både skulpturer och målningar, kunde ha sina fördelar, de åskådliggjorde och undervisade, men var dock mänskliga påfund. Den yttersta sanningen fanns bara i Bibelns ord. Kombinationer av texter och bilder fick därmed både en konstnärlig och religiös motivering. Vill man fördela alla dessa verk över en skala sträcker den sig från det helt bildlösa och enkelt inramade som inskriftsaltaret i Björka kyrka (fig. 95) till den nästan måttlösa mängd av reliefer och friskulpturer som bygger upp baldakinaltaret i Stora Köpinge kyrka (fig. 97).

Alla dessa skiljaktiga krav från kyrkliga beställare tillgodosågs av bildhuggar- och målarverkstäder med motsvarande spännvidd och kompetens. Ett exempel erbjuder bildhuggaren Daniel Thomisen med verkstad i Malmö, också benämnd Daniel stenhugger. Hans största uppdrag härrörde dock inte från någon kyrklig dignitär utan en rik Malmöborgare, rådmannen Engelbret Fris, som avsåg att donera en ny predikstol till sin församlingskyrka S:t Petri. Rådmannens önskemål är inte kända men han kan ha varit medveten om att en ny, praktfullt utformad predikstol just tagits i bruk i Lunds domkyrka. Daniel Thomisen har i varje fall känt till den, lärt

Fig. 98. Predikstolen i S:t Petri kyrka, Malmö. Den nya predikstolen togs i bruk 1599, utförd av Daniel Thomisen, verksam i Malmö, och bekostad av en rådman i staden. I Lunds domkyrka kunde den breda murpelaren brytas igenom med en trappa rakt upp till predikstolen. I den gotiska S:t Petri med dess smäkrare pelarmått var detta inte möjligt. Trappan stiger upp i två avsatser vid sidan av arkadpelaren. Foto Malin Gezelius/Medströms Bokförlag, 2008.

av dess utformning, men också insett att hans eget verk, om inte annat av tekniska skäl, måste bli annorlunda. Resultatet är märkligt, en monumental komposition i svart kalksten och ljus sandsten, som höjer sig avsatsvis (fig. 98). Predikstolens tak utgör inte en avslutning, det reser sig i tre plan som en byggnad i sig. Thomisens verk stod färdigt 1599, sju år senare än motsvarigheten i Lund, men inom samma, för den skånska kyrkokonsten så viktiga årtionde. Daniel Thomisen och hans verkstad förknippas också med en rad altaruppsatser för sockenkyrkor. Det handlar om baldakinaltaren av det slag som ovan nämnts. De varierar samma uppbyggnad, predella, ett omfångsrikt mittparti med både texttavlor och skulpturer och däröver en baldakin som höjer sig vackert i bågförm, stödd av kolonner. En friskulptur av Kristus som segrare kröner kompositionen. I denna omfattande produktion finns antagligen altaruppsatser som utförts av andra än Thomisen och hans verkstad. Självt avled han 1603 men verkstaden kan ha fortsatt att arbeta i ytterligare några år.

Här har huvudsakligen altaruppsatser nämnts. De kan dock ha utgjort inslag i helheter som också innefattat predikstol, dopfont och bänkkvarter. Tillkomståren skiljer sig men där kan ändå ha funnits en plan som successivt förverkligats. Till detta intryck bidrar också kyrkorummets karaktär i övrigt. Vitkalkade murar och ljus genom förstörade fönster framhäver dessa nytillkomna, omfångsrika och iögonfallande pjäser.⁸

I rum av detta slag saknas medeltiden (fig. 99). Det måste ha varit ett eftersträvat mål som inte bara gällde förhållandet till det förflutna utan också till samtiden. Att ta avstånd från det medeltida arvet betydde också

Fig. 99. Vellinge kyrkas interiör domineras av de nyförvärv som gjordes i tidigt 1600-tal. Det började 1606 med bänkinredningen och följdes två år senare av altaruppsatsen med texttavlor i rik inramning. Dopfunten tillkom 1632 och antagligen strax därefter predikstolen. Något program förelåg kanske inte, däremot nog en medvetenhet hos beställaren, som förvaltade domkapitlets i Lund gods, om hur en välordnad luthersk församlingskyrka borde inredas. Ingen plats fanns för medeltida inventarier. De senmedeltida valvmålningarna har också kalkats över. Altaruppsatsens tre översta texttavlor förändrades 1776 till målningar med den korsfäste Kristus i centrum. Foto Göran Lindahl 2003.

ett ställningstagande till den katolska motreformationen som under senare delen av 1500-talet vunnit styrka och nu närmade sig Norden. I denna tid av hårdnande motsättningar samlade sig både Danmark och Sverige som lutherska stater till motstånd. I det oroliga Sverige nåddes enighet sent och på kompromissens väg. I Danmark ifrågasattes inte de beslut som fattades 1536.

TREFALDIGHETSKYRKAN I KRISTIANSTAD

Kristianstad, den nya stadsfästningen som skulle skydda mot svenska anfall, representerar en värld på långt avstånd från landsbygdsocknarna. Staden grundlades 1614 i Kristian IV:s närvaro. Tre år därefter inleddes arbetet med stadens kyrka, Heliga Trefaldighet, avsedd för stadsförsamlingen men, i likhet med stadsplan och fästningsverk, utformad och bekostad av den danska kronan, personifierad av kung Kristian. Kyrkan invigdes 1628 men stod helt färdig först 1630 med interiörens alla inslag på plats (fig. 100–101). Det innebar ändå en kort byggnadstid med tanke på de högst ovanliga ambitionerna och deras tekniska och ekonomiska konsekvenser.

Kyrkans huvudrum bildar en rektangel, till vilken har lagts ett torn i väster och ett kor i öster. Två korta korsarmar skjuter ut åt norr och söder avsedda för läktare som inte inkräktar på huvudrummet och stör dess grunddrag. Den yttre längden öster-väster uppgår till 100 danska alnar, ca 63 meter. Kyrkans enkla planform framträder i exteriören som släta murar och tydliga volymer. Dekor förekommer men den ingår i murytan och tecknar sig bara som mönster av grå sandstensslingor i det röda teglet.

Något arkitektnamn har inte stått att finna, däremot namn på de byggmästare som på plats ledde arbetet. Det har också hänvisats till bröderna Lorens och Hans Steenwinkel. Som huvudperson bör dock räknas kung Kristian. Hans engagemang i byggnadsfrågor är väl känt liksom också hans särskilda intresse för Kristianstad och dess nya kyrka. Också mitt under ett för Danmark olyckligt krig ingrep han i ett aktuellt byggnadsärende.

Kyrkan byggdes upp med två meter tjocka murar. Denna stabila konstruktion gav inte bara möjlighet till höga fönster utan också till ett ovanligt sätt att täcka över det ca 23 meter breda rektangulära huvudrummet. HOLLÄNDSKA byggmästare och arkitekter hade erfarenhet av att bygga i sanka

Fig. 100. Heliga Trefaldighet, Kristianstad. Bilden är tagen från koröppningen, där predikstolen hade sin plats ända till dess den flyttades 1890. Från sin centrala position kunde prästen nå också dem som satt på de båda sidoläktarna. Ur de slutna bänkkvarteren reser sig de mörka och smala stenspelarna och bär upp valv av helt annan art. Denna kyrkointeriör är både en protestantisk samlingsal och ett heligt rum. Foto Göran Lindahl 2003.

marker och rätta tillvägagångssättet därefter. Här valdes en annan metod, dyrbar och tekniskt krävande. Sammanlagt tolv stenpelare bär valven. För att inte skymma sikten måste de göras så smala som möjligt. De drygt nio meter höga pelarna högs i granit, flera av dem monoliter. Stabiliteten fordrade en djup grundläggning och dessutom att pelarna förenades med valven på ett orubbligt sätt. Med så smala stöd kunde också små tyngdpunktsförskjutningar få katastrofala följder. Sex meter långa järnstänger, inborrade i stenpelarna, förenar dem med valven och med de tryckmurar ovan valven, som med sin tyngd bidrar till säkerheten. Till yttermera visso binds tryckmurarna samman genom ett nätverk av träbjälkar.⁹

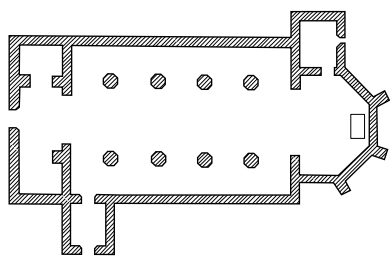
Bara en kunglig vilja kan ha tvingat fram en insats av detta slag. Kristian kan ha utgått från en upplevelse av sengotikens rumsformer, pelare och valv, men förändrat helheten för att bättre svara mot protestantismens önskemål om väl upplysta hallar för stora församlingar. Andra insåg att det fanns enklare sätt att uppnå liknande eller jämförbara resultat. Holländarna hade sina metoder och med klassiskt inspirerad renässansarkitektur kunde vidsträckta och majestätiska rum byggas upp.

Trefaldighetskyrkans kor är, liksom motsvarande rum i Genarp, av begränsad storlek. Det har dock samma valvhöjd som kyrkan i övrigt och ger således inte ett lika starkt intryck av avskildhet. Ett korskrank markerade dock korets särprägel, det var ett rum för nattvardsfirande med få kommunikanter eller skriftermål med ännu färre, kanske bara en enda skriftande. Altaruppsatsen i svart marmor, huggen i Holland, rymmer visserligen skulpturer av Kristus och evangelisterna men domineras av bibelcitater textade i guld. Nattvardens instiftelseord ur Matteus och Lukas evangelier återges på latin. Också predikstolen, huggen i marmor och utförd i Holland, har samma återhållsamma prägel. Dess ursprungliga plats var framför korskranket i kyrkans mittaxel och således i kontakt med församlingen. Över predikstolen hängde baldakinen i kedjor fästade i konstruktioner ovan valven. Orgeln längst i väster, om 28 stämmor, utförd av en från Holstein stammande orgelbyggare, framstår som den totala motsatsen till dessa mörka stenpjäser. Dess fasad är slösande rikt dekorerad. Man får intrycket att orgelmusiken räknades till en annan sfär än predikan och nattvard. Så ser också orglarna ut i de holländska stadskyrkorna. I de nakna och bildlösa rummen framstår orgelfasadernas prakt som en förkunnelse om något annat än gudstjänstens allvar.

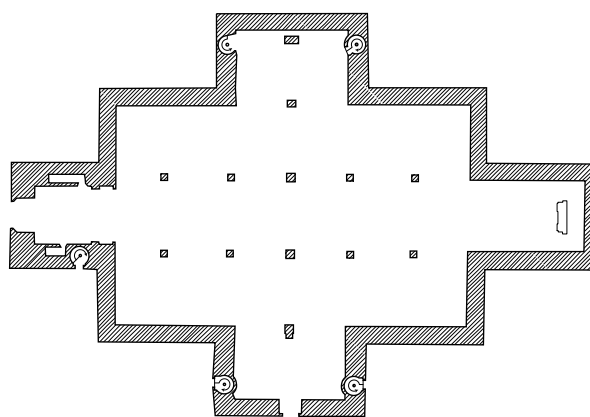
Trefaldighetskyrkan i Kristianstad invigdes 1628 av biskopen i Lund. Både han och de övriga präster som medverkade, talade över bibeltexter som handlade om Salomos tempel. En central text i detta sammanhang är Johannesevangeliets kap. 10. Där skildras hur Jesus, just i templet, i Salomos pelargång, förklarar sig vara Kristus, Guds son. Biskopen kan ha menat att så borde det nybyggda templet förstås och upplevas av präst och församling.¹⁰

Den framtvängade försvenskningen

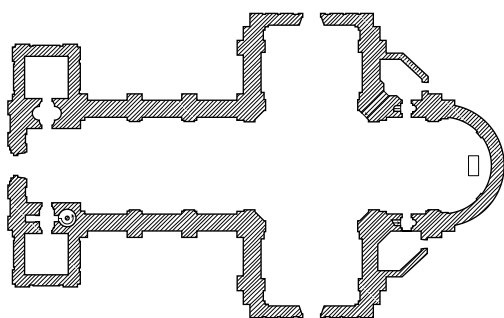
Freden i Roskilde 1658 gjorde det danska Skåne till en svensk provins. Karl X Gustav siktade dock längre, till ett svenskt övervälde över hela Danmark. Den misslyckade stormningen av Köpenhamn 1659 och kungens död 1660 innebar dock slutet för dessa erövringsplaner, provocerande också för andra europeiska länder. En ny fred slöts 1660 som i stort inte rubbade tidigare avtal. Från svensk sida räknade man nu med ett lugnt förlopp utan störningar utifrån eller i Skånes inre förhållanden. Landskapet hade inte heller berörts av några krigshandlingar som rivit sönder samhällslivet. Så såg inte

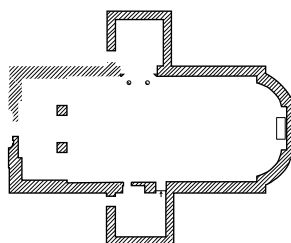
Genarp, uppförd 1593.

Kristianstad, Heliga Trefaldighet, uppförd 1618–28.

Landskrona, Sofia Albertina, uppförd 1754–88.

Öved, uppförd 1759–61.

danskarna på förlusten av det rika Skåne. Överlägsna danska trupper landsteg 1676 på ett flertal platser mellan Ystad och Helsingborg. Ett långt och förbittrat krig inleddes som kom att vara i drygt tre år.

Freden 1679 innebar nya förutsättningar. Skåne hade varit krigsskådeplats och lidit svårt, mänskligt och materiellt. För den svenska statsledningen stod det klart att insatser behövdes av helt annan storleksordning än tidigare. Nya danska försök att återta det som förlorats kunde väntas. Däri ingick också vissheten om starkt stöd av en danskvänlig folkmening. Vad som kallats försvenskningen av Skåne innefattade åtgärder över ett brett samhällsspektrum. Här skall endast de kyrkliga förändringarna beröras.

Krigshandlingarna hade inte drabbat kyrkorna som byggnader, detta i motsats till slotten som uppfattats som militära stödjepunkter. Samma öde övergick bebyggelsen i fästningsstäder som belägrats. Kriget hade dock medfört att kyrkornas underhåll ofta helt uteblivit. Det ger bakgrunden till den omfattande upprustning som inleddes i början av 1700-talet. Just i den situationen framstod krigets påtagliga följder. Gränsen till Danmark hade blivit definitiv med minskat utbyte över Öresund. Malmö hade förlorat sin roll som en av Danmarks viktigaste städer. Skåne måste vända blicken norrut, mot den avlägsna svenska huvudstaden.

Från svensk sida krävdes nu att Skåne skulle inordnas i den kyrkliga organisation som gällde för riket i övrigt. Det tydligaste uttrycket för denna politik blev den kungliga resolutionen om uniformitet 1680. Någon omstörtning var inte avsedd. Kriget hade förts mellan två stater som båda uppfattade sig som lutherska och som således i allt väsentligt var överens i trosfrågor. Nya tankar fördes således inte på tal. Avsikten var att vinna det skånska prästerskapets förtroende och därmed också försäkra sig om församlingarnas lojalitet mot den svenska kronan. Skånes präster räknades således in i det svenska prästeståndet, som sände sina valda ledamöter till riksdagarna. De skånska prästerna innefattades också i det statliga löftet, visserligen ald-

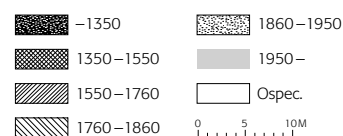

Fig. 101. Ett urval kyrkor uppförda under perioden 1550–1760 återgivna i skala 1:800.

Fig. 102. Under 1600-talets senare del försågs de skånska kyrkorna med Karl XI:s vapen, skuret i trä och målat. Vapnen hade ingen fastställd plats i kyrkorummets. Deras uppgift var att synas och påminna församlingen om vilket kungadöme den nu tillhörde. Vapnet i Gylle kyrka är något skadat, den kungliga kronan har förlorat sina byglar. Foto Torkel Eriksson 2002.

rig klart formulerat, att ta väl hand om prästsönerna. Det betydde att de också i många fall blev präster och grundare av prästdynastier.

På ett allmänt sätt kan detta ha stärkt de skånska prästernas ställning. Det är dock påfallande att patronatsrätten levde vidare i så stor utsträckning. Krigsskador och ägarskiften till trots hade godsen återvunnit sin ekonomiska styrka och gav innehavarna, med eller utan legal patronatsrätt, en särställning inom socknen. Anmärkningsvärt är också att sockenstämman som institution inte kom att spela någon framträdande roll i skånskt kyrkoliv. Enligt de svenska prästprivilegierna hade prästen rätt, och så småningom snarast skyldighet, att regelbundet kalla till sockenstämma och därmed göra sina församlingsbor till medarbetare.

Önskan om uniformitet tog sig också andra och mer exakt formulerade uttryck. Dansk prästdräkt fick inte längre användas. De kyrkliga ceremonierna måste också genomföras enligt den svenska handbokens regler. Denna skrift tillställdes också alla aktiva präster. Svenska psalmböcker och katekeser delades ut och varje skånsk socken fick i sinom tid ett exemplar av Karl XII:s bibel.

Med denna distribution följde också kravet att svenska måste bli det officiella kyrkospråket. Det är dock föga sannolikt att ett sådant påbud fick någon omedelbar effekt. Dansktalande präster fortsatte att predika på danska, vilket rimligtvis också var församlingarnas önskemål. På sikt skedde dock en förändring. Antalet regala pastorat ökade och med dem svensktalande präster. Vid Lunds nygrundade universitet utbildades en ny generation präster, beredda att motsvara de svenska kraven.¹¹

Snabbare verkan hade antagligen ett annat svenskt krav, att låta socknens klockare lära barnen att läsa, kanske också att skriva och sjunga. Man får anta att klockarna undervisade på svenska. De var i varje fall försedda med svenska ABC-böcker. Barnen från dansktalande hem kan ha blivit tvåspråkiga och i läskunnighet överlägsna sina föräldrar.

Försvenskningen måste ha tagit lång tid. Kanske det dröjde två generationer, d.v.s. till 1720–1730-talen innan de avsedda målen uppnåts. De som föreställt sig ett snabbare genomslag har hänvisat till vad som hände i november 1709, då ett nytt danskt försök gjordes att återta Skåne. Planen förutsatte ett starkt folkligt gensvar, kanske en folkresning, som dock helt uteblev. Å andra sidan infriades inte heller svenska förhoppningar om vilighet att enrollera sig i den svenska armén. De danska trupperna drog sig tillbaka, allt var över på ett par månader. Det är lätt att förstå opinionen: inte krig en gång till, inte någon repris på det förhärjande skånska kriget 1676–79.

Den fria försvenskningen

Reformationen i det danska Skåne ledde i ett flertal fall till en radikal omdaning av kyrkorummet. Försvenskningens följder är inte iakttagbara på samma sätt. Den anbefallda uniformiteten i kyrkoceremonierna handlade huvudsakligen om språket, inte om åtgärder som ingrep i kyrkornas inredning. En viss förskjutning kan dock ha skett i uppfattningen av skriftermålet. I varje fall försvann de minimala rumsliga arrangemangen i koret eller dess närhet för en enda skriftande som knäböjde framför prästen på hans skriftestol. Skriftermålet hade i dessa fall karaktär av bikt. Likheter finns med den katolska biktstolen, som under motreformationen fick sin slutliga form. Anonymiteten hade dock ingen motsvarighet på lutherskt område.¹²

Skånes medeltidskyrkor saknade oftast sakristia. Om nu anslutningen till det svenska prästeståndet gav de skånska prästerna större auktoritet förvånar det att så litet gjordes åt denna brist. Ända fram till slutet av 1700-talet, då nybyggandet tog fart, nöjde man sig med trånga utrymmen, intill predikstolstrappan eller bakom altarpupsatsen där en oanvänd korabsid kunde ge plats för en stol och ytterligare någon möbel.

De förändringar i kyrkorummen, som efterhand genomfördes hade inte sin bakgrund i statliga påbud utan i de enskilda församlingarnas behov av förbättringar. Omedelbart efter kriget saknades resurser att reparera kyrkorna in- och utvändigt. Förfallet kan sedan ha fortsatt till början av 1700-talet, då nya möjligheter äntligen öppnades. I den situationen fanns inte längre de yrkesmän eller deras efterföljare som tidigare svarat för den höga kvaliteten. Man måste börja om, ta vara på de specialister som fortfarande fanns att tillgå och söka nya på andra håll. Fortsatt utbyte med Danmark mötte hinder på flera nivåer. Kontakterna med det övriga Sverige var än så länge tröga och måste upparbetas. Här skall ett konkret fall redovisas, som inte gäller en av Skånes medeltida sockenkyrkor utan en stadskyrka, S:ta Maria i Ystad, som med sin rikare utrustning åskådliggör förändringarna. Detaljering är nödvändig, det handlade om ett utdraget förlopp, steg efter steg.

FÖRSVENSKNINGEN I PRAKTIKEN: MARIAKYRKAN I YSTAD

S:ta Maria i Ystad byggdes i tidigt 1200-tal. Ett nytt kor tillfogades i slutet av 1400-talet. I dag får interiören sin prägel av gravminnen, hällar i golvet och epitafier på väggarna över köpmän och hantverkare från 1500–1600-talen. Deras yrken betonas inte, däremot de offentliga uppdragen som kyrkvårdar, rådmän eller borgmästare.

Det danska 1500-talet representeras främst av predikstolen, uppsatt 1631, ett vackert och dyrbart arbete i flera stenarter och med accenter i färg och förgyllningar. I korgens marmorreliefer skildras Kristi livs historia. Beställare var kyrkan tillsammans med stadens Knutsgille. Skulptörens namn är inte känt men hans utgångspunkt har varit predikstolen i Malmö S:t Petri, färdig 1599. Kanske det var beställarna som pekade ut detta praktnummer som lämplig förebild.

En stormnatt 1648 störtade kyrkans västtorn ned och drog med sig den närmast liggande delen av långhuset. Uppbyggnaden inleddes omedelbart men innebar ingen rekonstruktion utan tillkomsten av en tvärlagd hall, som både kan uppfattas som en del av kyrkans långhus och som ett eget rum med de avsevärda måtten 14 × 26 meter (fig. 64). De sex kryssvalven bärs av två kraftiga tegelpelare. Predikstolen behölls dock på sin plats nära borgerskapets bänkrum och vände sig således inte mot den nybyggda hallen. Den kan ändå ses mer som en predikosal än en fortsättning av senmedeltida byggnadssätt.

Fig. 103. Altaruppsatsen i S:ta Maria kyrka, Ystad. Johan Jerling fick beställningen på en ny altaruppsats 1719. Arbetet avslutades dock först 1733. Målningarna som visar Nattvarden och Jesu dop utfördes av Carl Mörth. Denna väldiga komposition innebar knappast en början till en ny skånsk traditionsbildning inom den kyrkliga konsten. Snarare markerade den slutet för den rika dansk-skånska renässanskonst, som hållit sig levande fram till försvenskningens början i sent 1600-tal. Likheter finns med Burchardt Prechts altaruppsats i Uppsala domkyrka, invigd 1731, som dock uttrycker mer av rörelse och kontraster. Foto Evelyn Thomasson 2012.

I återuppbyggnaden ingick också ett nytt torn, vars fullbordan skulle dra ut på tiden. Själva tornkroppen hade nått avsedd höjd före krigsutbrottet 1676. Spira saknades dock och restes först under 1680-talet (fig. 10). Det avslutande arbetet utfördes av tornbyggaren Peter Rising från Eksjö. Resultatet blev en renässansspira av en typ som holländska byggmästare långt tidigare introducerat i både Danmark och Sverige.

Någon gång under 1710-talet inleddes arbetet med att renovera och komplettera S:ta Marias interiör, ett tidigt uttryck för en ny tillförsikt. Närmast gällde det läktaren i väster med kyrkans orgel. Ny läktarbarriär och orgelfasad behövdes och för ändamålet en träbildhuggare. Man fann honom i Johan Jerling, i tjänst hos grevinnan Christina Piper på Krageholm.¹³

Christina Piper, maka till Karl XII:s främste rådgivare Carl Piper, hade köpt Krageholm 1704. Säljare var änkan efter Jörgen Krabbe, svensk friherre men anklagad för förräderi och avrättad av svenskarna 1676. Förvärvet av Krageholm passade en person med privata godssamlade ambitioner men kunde också ses som ett led i en allmän strävan att efterträda danska slottsägare.

Carl Piper dog i rysk fångenskap 1716. Med Karl XII:s död störtade enväldet samman. En ny tid började med makthavare som distanserade sig från det förflutna. Christina Piper, nära förbunden med enväldet både genom sin man och sin egen aktivitet, drog sig alltmer undan huvudstadens kretsar. Det avlägsna Krageholm blev hennes hem och bas för en omfattande ekonomisk verksamhet av betydelse för Skånes fredliga utveckling.

Ett viktigt inslag utgjorde den profana byggnadsverksamhet hon tog initiativ till. Det bristfälliga Krageholm byggdes om men i måttlig omfattning, och inte efter den plan Nicodemus Tessin d.y. utarbetat, och som skulle ha förenat slott, ekonomibyggnader och trädgårdar, allt nyanlagt, till en enorm ensemble. Andra slott och trädgårdar i hennes växande mängd av gods ställde också krav. Ett pragmatiskt sinne behövdes även med de avsevärda tillgångar hon förfogade över.

Ett undantag utgjorde möjligen den anläggning som först kallades Andrarums gård och senare fick namnet Christinehof. Som ägare till Andrarums alunbruk, då en mycket stor arbetsplats, måste hon enligt egen mening vara representerad i samhällets närhet, om inte annat än genom en imponerande byggnad. Resultatet blev ett stort och tungt stenhus, mest likt ett karolinskt slott i Mälardalen. Rimligt nog blev Christinehof, färdigt så sent som 1741, aldrig någon förebild. När det skånska slottsbyggandet återupptogs efter lång tid fanns andra mönster att tillgå. Christina Piper dog på Krageholm 1752.

BILDHUGGAREN JOHAN JERLING OCH MÅLAREN CARL MÖRTH

Johan Jerling var född omkring 1680 – det exakta året är inte känt. Hans far, Hans Jerling, var en produktiv träbildhuggare som arbetat för Hedvig Eleonora och Magnus Gabriel De la Gardie. Han dog dock redan 1695 och hann inte med mer än att ge sin son en första utbildning i yrket. Sonen fortsatte som lärgosse eller gesäll i någon av de verkstäder i Stockholm som såg Burchardt Precht som läromästare. Han kan också ha skaffat sig erfarenhet som byggmästare. I varje fall framgår det av Johan Jerlings senare verk att han tillägnat sig huvuddragen i den romerskt inspirerade barockkonst som förenade arkitektur och skulptur, och vars främsta företrädare var Nicodemus Tessin d.y. och hans medhjälpare Burchardt Precht.

Christina Piper tog Johan Jerling i sin tjänst 1709, tidigare verksam som skeppsbildhuggare i Karlskrona. Krageholm, hennes residens, måste byggas om och nyinredas. Med Christina Pipers godsförvärv följde också patronatsrätter. När hennes inköp avslutats förfogade hon över denna rätt i fyra skånska församlingar, Andrarum, Baldringe, Högestad och Sövestad. Förpliktelser väntade som kunde bestå av nya altaruppsatser och predikstolar. En träbildhuggare behövdes och patronatskyrkornas förbättring blev också en av Johan Jerlings uppgifter.

Utanför Jerlings tjänst låg det nämnda uppdraget att förse S:ta Maria i Ystad med en ny läktarbarriär och orgelfasad. För att fullborda arbetet behövde församlingen också en målare som kunde förgylla delar av orgelfasaden och pryda läktarbarriären med en serie små målningar som skildrade Kristi liv, ett inte ovanligt arrangemang. Målaren Carl Mörth anställdes för ett samarbete med Jerling.

Medan de ännu var sysselsatta med läktare och orgel mottog församlingen en donation till en ny altaruppsats som skulle ersätta ett medeltida altarskåp. Donator var hustru till stadens apotekare men av den adliga ätten Gyllenboij och tydligen medveten om vad som förväntades av en person med denna rang. Enligt församlingen vore det lämpligt att uppdra åt Jerling och Mörth att utforma den nya altaruppsatsen. Överenskommelsen innebar

också att en målning av nattvarden skulle utgöra centrum och omges med ett ramverk med plats för friskulpturer (fig. 103).

Jerlings insats blev mer än en ram. Intrycket är snarast en byggnad som reser sig i två våningar, stabil nog att innesluta några av skulpturerna och bära upp andra som höjer sig över listverken eller vilar på dem. Det var också mycket som skulle åskådliggöras, främst evangelisterna, symboler för Tron och Hoppet och, allra överst, kvinnliga genier som omger Gudsnamnet. Ett påfallande drag är den omsorg som Jerling ägnat att framhäva den målade nattvardsbilden. Dess perspektiv tas upp av den valvbåge som omsluter målningen.

Den målning av nattvarden som Carl Mörth utförde saknar inte dramatiska kvaliteter. Det röda tyg i tunga veck som fyller tavlans översta del liknar en ridå som just hissats upp och låter oss se in i ett palats. Vad som där utspelas varierar ett klassiskt tema, apostlarnas upprörda reaktioner inför Jesu ord. Kompositionen med det diagonalt ställda bordet ger dem också utrymme för konstfulla grupperingar.

Att Mörth utgått från en förlaga är sannolikt. Viktigare i detta sammanhang är dock att denna typ av barockkonst inte uttrycker den lutherska synen på Nattvarden. Åskådaren blir bara vittne till en händelse för länge sedan. Jesus vänder sig inte till senare tiders nattvardsgäster, innesluter dem inte åskådligt i sin skara av lärjungar. Detta personliga möte mellan Kristus och deltagarna i varje nattvardsgång utgör ett centralt tema i luthersk tro.

Carl Mörth var född 1690 men vi vet ingenting om hans bakgrund. Man kan bara anta att han fått sin utbildning i en ateljé eller verkstad som sysslade både med porträtt och större kompositioner. Mörths insats i Ystad, hur den nu skall värderas, tyder ändå på en avsevärd yrkesskicklighet. Hans fortsatta verksamhet ger på sitt sätt en uppfattning om det försvenskade Skåne och vad som nu förväntades av en målare.¹⁴

Lunds universitet hade inrättat en ny tjänst som Kungl. Akademiens ritmästare. Mörth tillträdde den 1722. Befattningen var inte förenad med någon fast lön och dessutom begränsad till terminerna. Utom tjänsten målade han porträtt av universitets professorer. De är skickligt utförda och kan ha påverkat de i flera skånska städer verksamma mästare som blev borgerskapets porträttörer.

Tid fanns också för kyrkliga uppdrag. För Södervidinge kyrka, målade han Lansstöten, en scen ur evangeliernas berättelse om korsfästelsen. I Kävlinge och Saxtorps kyrkor som båda ägde additionsaltaren, täckte han texttavloras siffror och bokstäver med målningar ur Kristi liv. Det skedde 1742 respektive 1745, vilket är tidigt. Flertalet förändringar av detta slag tillhör det senare 1700-talet. Också en följande innehavare av ritmästartjänsten, Martin David Roth, ägnade sig åt samma typ av uppdrag under 1780-90-talen. Någon systematisk motvilja mot texttavlor tycks det dock inte ha varit fråga om. Det finns additionsaltaren där några fält ersatts med berättande scener, andra bevarats oförändrade. I sent 1700-tal var flertalet läskunniga, kunde själva läsa bibeltexter men ville kanske dessutom se dem åskådliggjorda i bild. Carl Mörth dog i sin gård i Lund 1768.

Carl Mörths målning i S:ta Maria i Ystad kan ha väckt lokal uppmärksamhet men knappast någon efterföljd. Snarare möter man ett sökande efter uttrycksformer som bättre åskådliggjorde den lutherska uppfattningen. Där fanns sedan slutet av 1500-talet en typ av nattvardsbild, där inte rörelse utan stillhet och koncentration eftersträvats. Perspektivisk verkan saknas, allt kommer nära betraktaren. Jesus ser rakt fram, man förstår att han vänder sig till fler än de närvarande apostlarna.

Det kan finnas flera steg i denna omfattande bildproduktion. Ett av dem

Fig. 104. Predikstolen i Andrarums kyrka. Som kyrkans patrona lät Christina Piper sin bildhuggare Johan Jerling utforma en ny predikstol, tagen i bruk 1742. Den visar hur Jerling efterhand utvecklat sina erfarenheter från läroåren i Stockholm på ett självständigt sätt. På predikstolskorgens sidor får friskulpturer – evangelistsymboler och änglabuvuden – utan förmedling kontrastera mot helt plana ytor. Konsolerna som borde uttrycka hur korgen bärs upp, har förvandlats till bladverk som växer nedåt. Foto Ingrid Sjöström 2010.

kan i varje fall tillskrivas träbildhuggaren och målaren Johan Ullberg, född 1708 och sedan 1750 verksam i Finja socken i norra Skåne. Ullbergs specialitet blev nattvardsbilder i stort format, förenklade och koncentrerade. Jesus vänder sig mot betraktaren och det gör också apostlarna, alla lika varandra och tätt samlade, väntande på att många fler skall ansluta sig. I några av sina altaruppsatser förtydligade Ullberg målningen ytterligare. Jesus sträcker fram handen med vinkalken, utförd som friskulptur. Det är enkelt och för alla fattbart: Kristus är närvarande, tag emot vad han erbjuder.¹⁵

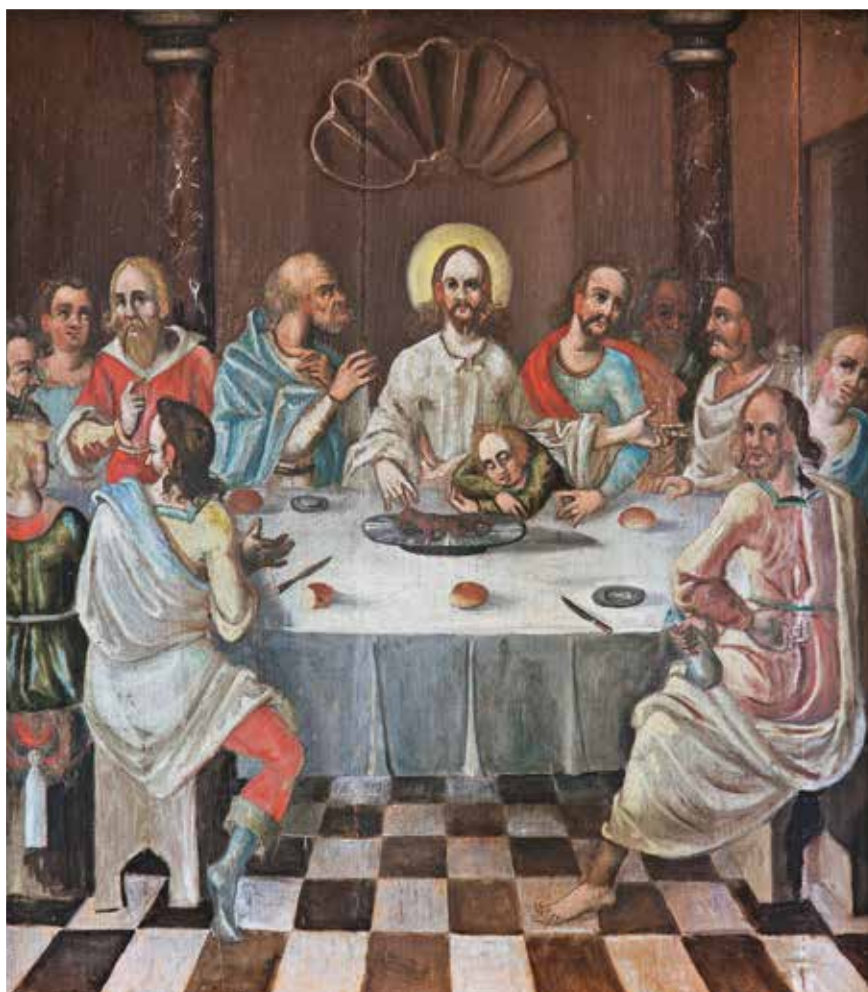
Församlingar också utanför Skåne beställde altaruppsatser från Ullbergs verkstad. Det har sagts att efterfrågan berodde på det låga priset. Någon sanning kan väl ligga i denna förmodan – Ullberg lyckades onekligen att rationalisera verksamheten. Där fanns dock ett annat skäl för beställningarna, att Ullberg så väl, så övertydligt, gestaltat själva essensen i den lutherska synen på nattvarden.

Altaruppsatsernas nattvardsbilder manar således nattvardsgångens deltagare att följa i apostlarnas spår. För Luther innebar detta vägval både en personlig religiös övertygelse och ett sätt att leva som medlem i ett samhälle. Goda gärningar hade inget egenvärde men sann tro borde genomsyra också den världsliga vardagen.

Många har med all säkerhet delat Luthers syn och strävat att förverkliga den. Vad kan då sägas om de samhälleliga följderna? Svaret blir att de funnits men inte kan mätas. Denna koppling mellan nattvardsgång och samhällsliv nyanserar ändå den ofta stereotypa uppfattningen av vad som brukar kallas det lutherska arvet. Det är i detta samband den nutida generella välfärdspolitikens ursprung skall sökas.

Fig. 105. En nattvardsbild i låg relief utgör centrum i altaruppsatsen i S:ta Maria kyrka, Åhus. Den målades 1636 av Christoffer Nielsen, "pictor lundensis". Det är ovisst om han också skulpterade reliefen. Nattvardsscenen skiljer sig i flera avseenden från det vanliga. Jesus tillhör inte samma historiska rum som lärjungarna, hans närvaro tycks snarare tidlös. Några av lärjungarna har framställts som mycket unga. Foto Magnus Tyche, Åhus församling, 2012.

Fig. 106. Den nya altaruppsatsen i Östra Ingelstads kyrka tillkom 1618 med en framställning av Nattvarden i centrum. Den skånsk-danska konsten under 1500- och 1600-talen har en rad med varandra besläktade varianter att uppvisa. I denna bild framställs Jesus som den redan utvalde med en gloria som strålar ut över rummet omkring honom. Han ser rakt fram, in i sitt öde och sin framtid. Några av apostlarna vänder sig mot betraktaren, andra är upptagna av att lyssna till Jesu ord. Foto Evelyn Thomasson 2012.

JERLING OCH HANS EFTERFÖLJD

Det är lätt att i Jerlings verk spåra de tidiga åren i Stockholm där Tessin och hans medhjälpare Precht en gång för alla bestämt vad klassisk arkitektur och konst borde innebära. När Jerling arbetade i den arten framstod han också som en kompetent lärjunge. Det är kanske betecknande att hans främsta verk i denna tradition ändå blev en altaruppsats inte för någon skånsk kyrka utan för det Piperska Ängsö vid Mälaren. Där begrovs Carl Piper 1719 och det var självklart att efter hennes död skulle också hans hustru Christina föras dit. Jerlings altaruppsats i Ängsö kyrka visar hur han självständigt utvecklat sina lärdomar. Den bärande arkitekturen reduceras till en slät yta för att göra friskulpturerna desto mer effektfulla som kroppsligt och detaljrikt formade gestalter.

I sitt skånska sammanhang visade Jerling en större mångsidighet, värd att uppmärksamma. Ett exempel är inredningen av slottskapellet på Krageholm, invigt 1723 (fig. 107). Det är inte troligt att Tessin eller någon i hans krets haft med utformningen att göra. Den bör tillskrivas Jerling, som uppenbarligen haft direktiv från Christina Piper att ta hänsyn till. Hon uppfattades som personligt troende utöver vad konventionen föreskrev och skulle i fortsättningen regelbundet övervara huskaplanens morgon- och kvällsandakter. Slottskapellet sträcker sig genom två våningar, den undre med rektangulära fönster, den övre med runda öppningar. Det höga plafondvalvet bidrar till intrycket av rymd. Altaruppsats, predikstol och bänkar är jämförelsevis enkla. Den rika stuckaturen utgör ett desto mer

Fig. 107. Krageholms slottskapell. Nicodemus Tessin d.y:s elev och medhjälpare Göran Josuæ Adelcrantz kan ha givit kapellet dess dimensioner när han på Christina Pipers uppdrag ledde den till sist genomförda, begränsade ombyggnaden av slottet. Interiörens utformning är dock ett verk av bildhuggaren Johan Jerling. Altaruppsatser med textade citat ur Bibeln förekom inte i svenska kyrkor. Inskrifter med bibelord målade på väggarna eller på särskilda tavlor, avsedda att läsas och begrundas, var dock ett inte ovanligt inslag. Foto Kerstin Engdahl 2013.

påfallande inslag. Starkt framhävda konsoler i vitt och guld bär inskriftstavlorna med bibelcitat textade i svart.¹⁶

Jerling fick tidigt en lärjunge i den nästan jämnåriga Matthias Stenberg, född 1690 och bosatt i Ystad. De två större altaruppsatser han utförde, i Löderup 1735 (fig. 108) och Valleberga 1742 kan ses som förminskade och förenklade varianter av förebilden i St:a Maria i Ystad. Uppbyggnaden är kompakt utan förståelse för vad Jerling åsyftade. Stenbergs verksamhet fortsattes av hans egen lärjunge Niklas Ekekrantz, född 1712 och bosatt i Kristianstad men från 1744 amiralitetsbildhuggare i Karlskrona. Johan Jerling stannade kvar på Krageholm och dog där 1753.

Vad som beskrivits i detta kapitel ger en uppfattning om den successiva förändring av skånska kyrkorum som inleddes i början av 1700-talet. Den kan ses som ett uttryck för den fria, inte påbjudna försvenskningen. Den fick ändå sin prägel av de politiska villkoren som innebar idéer från annat håll än tidigare. Initiativen togs lokalt för att sedan breddas steg för steg. En provinsiell skånsk konstkultur utbildades på samma sätt som samtidigt skedde i andra delar av det svenska riket. De tessinska idealen sträckte sig långt, ofta genom beställningar i de stockholmska verkstäderna. Lokala varianter utvecklades också som efterhand förlorade sin förståelse för de fasta reglerna. Under 1700-talet utvecklades en västsvensk kyrkokonst, vital men ur klassisk synpunkt oskolad. En mängd kyrkorum i Småland, Västergötland och Värmland bär vittne om räckvidd och ambitioner. En jämförande översikt vore av intresse. Källmaterialet är enormt men har åtminstone delvis utnyttjats för den mängd av lokala undersökningar som genomförts och publicerats. Sammanfattningen återstår. Den låter sig till sist fogas in i en landsomfattande andlig och materiell helhetsbild av vidareutveckling eller stagnation.

Hårleman i Skåne

SOFIA ALBERTINA I LANDSKRONA

I motsats till den nygrundade fästningsstaden Kristianstad var Landskrona en handels- och hantverkarstad av medeltida ursprung. Den omvandlades vid mitten av 1500-talet till en viktig stadsfästning med citadell och en befästningsgördel som omfattade hela den dåtida staden. Landskrona

Fig. 108. Den nya altaruppsatsen i Löderups kyrka tillkom 1735, utförd av Matthias Stenberg, en lärjunge till Johan Jerling. Mittpartiet med dess Golgataframställning skiljer sig i skala från de omgivande evangelisterna och också från kompositionen som helhet. Stenbergs verk skall inte underskattas men man märker det ökande avståndet till den tessinska barockkonstens normer och kvalitetskrav. Dopfunten från 1100-talet vänder mot församlingen en framställning av Majestas Domini, Kristus som världsdomare. Foto Göran Lindahl 2003.

kom därmed att drabbas hårt av den följd av dansk-svenska uppgörelser som sträckte sig från 1560-talets sjuårskrig till det skånska kriget, avslutat 1679. I den militära och civila planläggning, som på svensk sida inleddes efter fredsslutet, fick Landskrona en viktig men kortvarig roll. Staden skulle både bli en skånsk huvudstad och en stark fästning. Den kända stadsplan som Erik Dahlbergh utarbetade 1680, var dock inte ett realistiskt projekt utan en idealstad i traditionell anda. Till citadellet skulle en cirkelformad befästningsgördel fogas, inneslutande en helt nybyggd stad med plats för fler än tio gånger så många invånare som den dåtida befolkningen. Möjligheten att anlägga en hamn har inte utnyttjats. Denna väldiga stadsfästning skulle motstå anfall från landsidan. Dahlbergh trodde inte själv på sitt förslag och där fanns inte heller något att ta fasta på för senare fästningsbyggare.¹⁷

Nederlaget i Det stora nordiska kriget innebar ur svensk synpunkt en förändrad strategisk situation. Läget skärptes ytterligare efter det krigsäventyr som Hattpartiet genomdrivit och som slutade med den förödmjukande freden 1743. En diskussion inleddes om landets möjligheter att försvara sig. Ryssland sågs som huvudfjenden men också Danmark utgjorde ett hot. En allians mellan dessa makter kunde innebära anfall både i öster och söder.

Fig. 109. Landskrona, relationsritning år 1800. Mellan Citadellet, Rännans vatten och fästningsverken på Gråen börjar den nya staden ta form. Kyrkan Sofia Albertina har år 1800 ännu inte fullbordats, tvätornsfasaden är bara antydd. Framför kyrkan breder en stor öppen plats ut sig, på två sidor omgiven av kanaler. KrA, SFP, Landskrona, Relationer, nr 88a, år 1800. Foto Krigsarkivet.

Resultatet av dessa överväganden blev två stora fästningsprojekt, Sveaborg och Landskrona. Framför allt under 1750-talet satsades huvudparten av rikets militära resurser på fästningsbyggande.

De två projekten skiljer sig både i fråga om storlek och därmed också den arbetets uthållighet som krävdes under ständigt skiftande politiska och ekonomiska konjunkturen. På Sveaborg härskade med märklig självständighet Augustin Ehrensvärd, besatt av sin stora idé. Hans motsvarighet i Landskrona, den mindre kände Hans Henrik von Liewen, svarade för en uppgift av lägre dignitet som dessutom efter kort tid nästan lämnades åt sitt öde. Ändå lyckades han förverkliga huvuddragen av sitt fästningsbygge.

Denna gång handlade det i mindre grad om försvar mot landsidan, mer om att utveckla hamnen och också befästa den. Det innebar både att förstärka citadellet och bygga en sjöfästning på ön Gråen i Öresund. Mellan dem löper en arm av Öresund som tiden kallade Rännan, och som kunde utnyttjas som en hamn med goda egenskaper. En konsekvens av denna fortifikatoriska idé blev att den civila staden måste flyttas och en ny stad inneslutas bakom fästningsverk anpassade till de två viktigaste stödjepunkterna, Citadellet och Gråen. Medeltidsstaden revs således för att ersättas av en stad i annat läge. En rutnätsplan gjordes upp med stora kvarter och breda gator riktade mot hamnen. I bästa läge, intill de förnämsta gatorna och en stor öppen plats, började 1754 den kyrka byggas som fick namnet Sofia Albertina, och som skulle tjäna både stad och garnison (fig. 101, 109). Föreställningarna om Landskronas uppgift i rikets försvar låg denna gång på en realistisk nivå. Det var befästningar av måttligt omfång kring en liten stad som von Liewen åsyftade. Vad som ändå förenar honom med Erik Dahlbergh ligger på ett annat plan, ointresset för den befintliga stadens öde, för invånarnas önskemål och för deras hus och gator.

Carl Hårleman, som under sin levnad satt sin prägel på snart sagt allt

offentligt byggande i landet, hade avlidit redan 1753. Ingen tvekan kan ändå råda om hans roll som den nya kyrkan Sofia Albertinas arkitekt.

Hårleman brukar uppfattas som Tessin d.y:s arvtagare men också som tongivande representant för en ny tid. Tessin fanns säkerligen i Hårlemans tankar när han arbetade med kyrkan i Landskrona men kanske mest i kritisk mening. Tvåtornsfasaden har likheter med den av Tessin ritade Fredrikskyrkan i Karlskrona men kan också sägas vara en variant av en sedan 1500-talet vanlig metod att arkitektoniskt hantera breda västfasader.

Hårlemans sätt att forma interiören utgör i varje fall raka motsatsen till Tessins ideal. I Fredrikskyrkan har Tessin löst upp långhusets väggar i en följd av pelare och mellan dem kapelliknande nischer. Det är mycket ståtligt men visar också Tessins alltför stora följsamhet till samtidens romersk-katolska kyrkobyggande. Hårleman stod friare – vad har sidokapell med luthersk gudstjänst att göra? För kyrkan i Landskrona avsåg han något helt annat, nästan helt släta väggar som utan listverk går över i ett lika odekorat tunnvalv. Stora fönster skulle göra detta vitputsade rum ljusst, enkelt och till varje del användbart.

Estetiska föreställningar vägledde Hårleman men också förståelse för hur mycket pengar och arbetskraft som krävdes för byggnader av denna storlek. Han kände till hur byggandet av Fredrikskyrkan släpat sig fram genom årtionden. Samma svårigheter skulle drabba hans eget verk. Eftervärlden, ända till 1800-talets slut, tycks dock ha förstått Hårlemans på flera sätt sparsamma intentioner. En omfattande restaurering på 1880-talet förändrade dock interiören helt. Med nya listverk, kapital och ett överflöd av målad dekor utplånades vad Hårleman eftersträvat.¹⁸

ÖVEDS KYRKA

Som en följd av reformationen drog den danska kronan in premonstratensernas Övedskloster med dess underlydande gårdar. Egendomen gick senare över i privata händer för att till sist ingå i den kände godssamlaren och jordbruksreformatorn Hans Ramels domäner. Han köpte Övedskloster 1753 och gjorde det till fideikommiss i sin släkt 1766. Därmed angav han också dess rangplats bland de övriga godsena i hans ägo. Under 1760- och 70-talen förvandlades Övedskloster. En plan förverkligades som med räta vägdragningar och alléer band samman slott, borggård, trädgårdar, ekonomibyggnader och tjänstebostäder till en ny helhet, utlagd över ett odlingslandskap med svårbemästrade sankmarker. I denna stora komposition fick också kyrkan sin plats, avsedd både som Övedsklostrets slottskapell och Öveds församlingskyrka. Den stod färdig 1761 (fig. 101, 110, 113).

De rumsliga sammanhangen framgår av en karta ritad 1768 och uppfattad som en kopia av ett förlorat original. Där ses, norr om kyrkan men skild från den av öppna fält, en bondby brukad av landbor under Övedskloster. Inom kartans ram ses 11 gårdar. Karaktären är den vanliga för Skånes ännu oskiftade byar även om bygatan förefaller ha snyggats upp för att bättre ansluta till det nya rätlinjiga vägnätet. Den trädkantade snörräta väg som för fram till kyrkan, ger en uppfattning om de arbetsinsatser som måste ha krävts och som utom schaktningar också innefattade ansevärd substruktioner av sten. Man kan föreställa sig att frälseböndernas dagsverken, det skånska hoveriet, verkligen behövdes. Utan dem skulle anläggningar som Övedskloster knappast ha kunnat förverkligas.

Carl Hårleman har av hävd uppfattats som Öveds kyrkas arkitekt. Han dog dock redan 1753, sex år innan byggnadsarbetet inleddes. Inga samtida dokument knyter honom till detta uppdrag. Stilistiska skäl talar dock entydigt för Hårlemans namn. Förutom den höga kvaliteten handlar det om ett

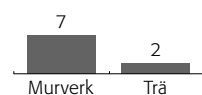
för honom speciellt sätt att förena skiljaktiga former. Kyrkans västfasad och huvudingång utgör ändpunkt för en av axlarna i det nya vägsystemet och har därför formats som ett gavel- och portmotiv i väl behärskade barockformer.

Kyrkans inre har en annan karaktär. Stora fönster gör rummet mycket ljust. Hårleman har eftersträvat förenkling och drivit den långt. En smal list skiljer väggen från det breda osmyckade spegelvalvet. Korets rikare former gör sig bara gällande som skuggbildningar. En tydligare gestaltning har ägnats ett annat inslag, hur kyrkans båda korsarmar framträder i interiören och hur de samspelar med varandra. Den södra armen inrymmer sakristia och uppgång till predikstolen. Mitt emot befinner sig herrskapskyrkan, ägarfamiljens loge, som fyller den norra armen och bildar sitt eget avgränsade rum. Ingen tvekan råder om vilka kyrkobesökare prästen i första hand vände sig till. Man får föreställa sig att hans predikan överensstämde med den symbol för en upplyst religion som dominerar koret, en väldig förgylld strålsol med Gudsnamnet i centrum. På altaret står visserligen ett kors men vad som framhävs är en abstrakt tro, mer en föreställning om ett Högsta väsende än en erinran om Kristi lidande.

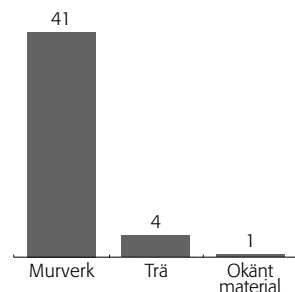
Det är ett kyrkorum för allmän upplysning som Hårleman ritat, en upplysning med både andliga och konkret samhällsliga komponenter. Än så länge tillhörde dessa tankar en begränsad krets. I nästa steg skulle denna uppfattning ta sig uttryck i en alltmer enträgen folkuppfostran. Hårleman själv, född 1700, kan räknas till pionjärerna, Hans Ramel, född 1724, till den generation som drev arbetet vidare och kom ett stycke på väg.

Fig. 110. Öveds kyrka. Allén har samma bredd som kyrkans västfasad. Dennes centrum, portalen och fönstret över den, innefattas i en smal och högre bågform. Den kontrasterar mot de mer utflytande sidorna som inkluderar korsarmarna i norr och söder. Här, som oftast, uttrycker sig Carl Hårleman, kyrkans arkitekt, i diskreta men också självsäkra ordalag. Foto Göran Lindahl 2003.

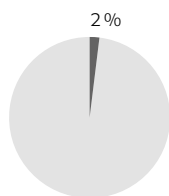
KYRKORNA 1550–1760 I SIFFROR

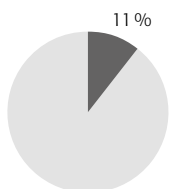
A. Nybyggda kyrkor.

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).

C. Andel nyuppförda kyrkor.

D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

Diagrammen avser de 398 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång. Ett flertal kyrkor i medeltida landssocknar övergavs varaktigt under perioden: Elleköpinge (socken uppgått i Åhus), Flyinge (i Södra Sandby), Gärarp (i Tosterup), Gärnsås (i Östra Herrestad), Kämpinge (i Räng), Luntertun (i Barkåkra), Nedraby (i Övraby), Nöbbelöv (i Vä), Saritslöv (i Skurup), Tjustorp (i Skabersjö), Tunbyholm (i Smedstorp), Åraslöv (i Nosaby). Förändringarna i de medeltida städerna var genomgripande. Åtminstone följande stadskyrkor övergavs varaktigt under perioden: S:t Clemens och S:t Peter i Helsingborg (församlingarna uppgått i Vårfru/Maria), S:t Johannes och S:t Olof (bildade tillsammans Landskrona församling, se nedan), Drotten, Heligkors, S:t Andreas, S:t Botulf, S:t Clemens, S:t Jakob, S:t Mikael, S:t Måns, S:t Märten, S:t Nikolaus, S:t Olof, S:t Paul, S:t Peter vid Bredgatan, S:t Peter vid Grönegatan, S:t Stefan, S:t Thomas, S:ta Maria magle, S:ta Maria minor (samtliga uppgått i Lunds stadsförsamling) samt Malmö övre (i S:t Pauli). Nya kapell eller kyrkor tillkom i Viken (kapellförsamling bildad i slutet av 1500-talet, annexförsamling 1761), Kristianstad, Landskrona (församlingen bildad av S:t Johannes och S:t Olof, ny kyrka uppförd på ny plats) och troligen Örkened (församlingens tillkomsttid osäker, men troligen bildades den i slutet av 1500-talet).

Under perioden byggdes 9 nya kyrkor, varav 7 i murverk och 2 av trä, däribland Vikens kyrka som uppfördes med stomme av korsvirke (A). Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde endast 2 % (8 st.) av det totala beståndet (C).

De viktigare planförändringarna var 46 till antalet och berörde uteslutande stenkyrkor av medeltida ursprung (B). Huvuddelen av planförändringarna skedde också i murverk. Fyra planförändringar med stomme av trä eller korsvirke har dock noterats, inga dock bevarade i befintliga kyrkor. Det rör kända västförlängningar i trä av långhusen i Rya och Örkellunga, samt korsarmstillbyggen av korsvirke i Lilla Slågarp och Svedala. En planförändring har inte kunnat specificeras till materialet, nämligen ett dokumentariskt belagt korsarmstillbygge i Villie. Bland planförändringarna under perioden dominerar korsarmstillbyggen stort. Inte mindre än 31 planförändringar resulterade i tillbyggnad av en eller två korsarmar. Korsarmarna inrymde ofta bänkrum för församlingen, d.v.s. den fick funktionen av s.k. ”nykyrka”, i andra fall fungerade korsarmen/korsarmarna som gravkor för socknens adliga. Ett tiotal långhusombyggnader är kända, vanligtvis då i form av västförlängningar. Ombyggnader av kor/korpartier var förhållandevis ovanliga under perioden. Några kyrkor planförändrades på flera sätt eller i flera etapper under perioden. Heligkorskyrkan i Dalby, ursprungligen benediktinsk klosterkyrka men efter reformationen i bruk som sockenkyrka, förminskades radikalt till långhus/kor i åtminstone två daterade byggnadsetapper. Långaröd förändrades i två etapper under perioden genom att långhuset förlängdes i väster 1630 och ett befintligt vapenhus vid 1700-talets början ombyggdes till korsarm. Trolle-Ljungby erhöll ett korsarmstillbygge i söder 1606 och i norr troligen 1695, bägge gångerna i samband med underliggande gravvalv. Av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång hade 11 % (43 st.) berörts av en eller flera planförändringar (D).

Noter

Kapitlet *Kyrkorna 1550–1760* skiljer sig mycket från de två föregående som behandlar medeltiden. Författarna till dessa avsnitt har kunnat utgå från en omfattande litteratur och en kontinuerligt pågående forskning. Möjligheter har funnits för en minutiös genomgång. Så är inte läget när det gäller efterreformatorisk tid. Eftersom nybyggandet nästan helt avstannade och inte återupptogs förrän i slutet av 1700-talet har eftervärldens intresse varit begränsat. Kyrkornas inre förändrades dock. Inom den fasta ram som de medeltida murarna länge utgjorde, användes kyrkorummen på annat sätt än tidigare. Nya behov tillkom som tillgodosågs med skiftande förmåga och omsorg. Forskningen har främst sysslat med tillkomsten av nya inventarier. På sedvanligt sätt har konstnärs- och hantverkarnamn letats fram och diskuterats. Ett antal skickliga mästare och deras verkstäder har identifierats med hjälp av signaturer eller uppgifter i andra källor. Till de säkra verken har andra lagts som företer besläktade drag. Det finns inget skäl att missakta denna forskning som ordnat ett helt galleri av konstverk och hantverksalster och dessutom försett dem med namn och uppgifter om upphovsmän. Vad som saknas är dock vidgade studier över kyrkolivet, dess villkor och uttrycksformer i både andlig och materiell mening.

Författaren till föreliggande kapitel har inte haft någon möjlighet att motsvara dessa önskemål. Sockenkyrkoprojektets stora materialsamling har i huvudsak en annan inriktning. Där redovisas visserligen allt kyrkobyggande som enligt tillgängliga källor förekommit inom Sveriges nuvarande gränser, men i syfte att åskådliggöra planer och planförändringar, inte att visa kyrkorummens gestaltning med inventarier som tillförts, bevarats eller avlägsnats i en följd av ingrepp.

För Skånes del handlade det under skedet fram till ca 1760 om både reformation och försvenskning och vad de innebar. Kapitlet *Kyrkorna 1550–1760* har karaktären av en skiss, som urskiljer vissa frågor men inte ger svaren en tydlig förankring i iakttagelser och källmaterial.

1. För ytterligare statistiska uppgifter hänvisas till Sockenkyrkoprojektets sammanfattning *Sockenkyrkorna, kulturarv och bebyggelsehistoria*, 2008. Där ges också en helhetsbild av Skånes utveckling som svenskt landskap och dess särart i förhållande till riket i övrigt.
2. Gösta Johannessons arbete *Den skånska kyrkan och reformationen*, 1947, är fortfarande den mest utförliga framställningen av hur just Skåne berördes av detta uppbrott från det förflutna. Syftet uppfylls dock inte helt. Reformationen ses som en maktkamp med kyrkan, de danska kungarna, aristokratin och städernas borgerskap som aktörer. Åt Malmö stad bereds visserligen stort utrymme men nästan ingenting sägs om skånskt kyrkoliv på härads- eller sockennivå. Till sin huvudsakliga inriktning skiljer sig denna kyrkohistoriska översikt inte påfallande från rent historiska arbeten. Se t.ex. Sten Skansjö, *Skånes historia*, 1992. Temat är detsamma, den katolska kyrkans nederlag och den kyrkliga jordens övergång i profan ägo. Det är ett perspektiv som förminskar reformationens betydelse som andlig kraft under följande århundraden, onekligen ett svårskrivet ämne.

En jämförelse mellan reformationen i Danmark med motsvarande händelser i Sverige ger perspektiv på Skånes historia. Här kan nämnas några uppsatssamlingar som visserligen inte innehåller mer systematiska jämförelser men ändå är givande: *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610*, Red. Ingmar Brohed, 1990. *The Scandinavian Reformation. From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*, red. Ole Peter Grell, 1995. Av intresse är också *Die dänische Reformation vor ihren internationalen Hintergrund*, utg. Leif Grane och Kai Hörby, 1990.

Det skånska kyrkobyggandet och kyrkoinredandet under det aktuella skedet

har inte skildrats sammanfattande på något mer fullständigt sätt. En kort men innehållsrik översikt föreligger dock, Carl-Axel Mildner: *Renässansens och barockens kyrkor omkring 1527–1730. Skånska kyrkor. Skånes Hembygdsförbunds Årsbok* 1997, 1997. Materialet har i huvudsak ordnats i den internationella stilhistoriens kategorier.

3. Den skånska kyrkokonsten under dess höjdpunkt i sent 1500-tal och början av 1600-talet har sedan länge uppmärksammats av forskningen. Äldst är Gregor Paulssons avhandling *Skånes dekorativa konst under tiden för den importerade renässansens utveckling till inhemsk form*, 1915. Senare arbeten är mindre intresserade av frågan om en tydlig formutveckling är skönjbar: Monica Rydbeck: *Renässansskulptur i Skåne*, Kungl. Vitterhets- historie och antikvitets akademien handlingar 71, 1950. Anna Maria Göransson: *Jacob Kremberg och Lundaskolan. En undersökning av den manieristiska träskärarkonsten i skånekyrkorna*, 1977. För dessa tre forskare har uppgiften i första hand gällt att urskilja de ledande mästarna, karakterisera deras verk och avgränsa dem från elevarbeten och efterföljares insatser. En helhetsbild föreligger, som möjligen inte är helt komplett men ändå övertygande. Mer kan dock sägas om beställarna och vad de kan ha förväntat sig. Detsamma gäller den religiösa tolkningen. Ytterst gäller denna fråga den lutherskt sinnade kyrkans förhållande till konsten. Behövdes den, fanns en luthersk egenart att uttrycka? Mot denna tvekan stod Calvins bestämda avståndstagande från all kyrklig bildkonst. Skillnaden de protestantiska kyrkorna emellan analyseras i Bengt Arvidsson: *Bildstrid Bildbruk Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet*, 1987. Dessa motsättningar kan också ses i ett större sammanhang, motreformationens framgångsrika utnyttjande av konstens förmåga att väcka och övertyga.
4. De skånska storgodsens dominans understryks i Mats Olssons arbete *Storgodsdrift, godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*, 2002. Framför allt uppmärksammas domänerna kring huvudgården, hur de utvidgades på byarnas bekostnad och hur invånarna ändå tvangs fortsätta med sina dagsverken. Så långt sträckte sig inte den makt som de adliga godsägarna i Mälardalen kunde utöva.
5. Hela beståndet av stenhus, av vilka många också kunde kallas fasta hus, i den svenska 1500-talsadelns ägo redovisas i Jan Samuelssons arbete *Aristokrat eller förädlad bonde. Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*, 1993. I förhållande till Vasakungarnas slottsbyggen var också de förnämsta ätternas stamborgar blygsamma både till storlek och utrustning, mer uttryck för lojalitet mot kungamakten än för självständiga ståndsam ambitioner som i det danska Skåne.
6. Genarps kyrka har väckt flera forskares intresse. De karakteriserar byggnaden ur teknisk och stilhistorisk synpunkt och ger också uppgifter om inredningen som endast delvis bevarats i originalskick. Ledande kyrkomän hade redan kring mitten av 1500-talet angivit hur en reformerad församlingskyrka borde vara utrustad. Huvudsakligen handlade det om den stora mängden redan befintliga sockenkyrkor. Nybyggen i Genarps skala kan knappast ha ingått i de kyrkliga förväntningarna. Karin Andersson: "Genarp. En enastående skånsk lantkyrka och dess byggherre", i *Från romanik till nygotik, Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*, 1992. Henrik Widmark: *Herrskapsbänkarna i Genarps kyrka. Inredningen i en patronatskyrka från det danska adelsväldets tid*, Rapport, Länsstyrelsen i Skåne, 2001.
7. Predikstolen och dopfunten i Gårdstånga kyrka ger prov på en ovanligt intrikat koppling mellan textställen i Gamla och Nya Testamentet. Reliefernas motiv, kompositionssätt och eventuella förlagor redovisas ingående i Anna Maria Göranssons arbete om Jacob Kremberg. Författaren gör också ett hypotetiskt

- försök att tolka den teologiska tankegången och dess innebörd med hänvisning till en avvikande, mindre ortodox fromhetstyp inom den danska kyrkan.
8. Hur såg då kyrkorummen ut innan de nya inventarierna kom på plats? Redan kring 1530 hade reformatorer med radikala program framträtt i skånska städer men också mött motstånd. Hur tillgick denna anpassning av de medeltida kyrkorummen till den nya trons föreställningar och den liturgi de krävde? En mer detaljerad kunskap kastar ljus inte bara över några speciella historiska frågor utan motiveras också av mer allmänna skäl. En diskussion har länge förts om reformationen som ett misslyckande, ett företag som krävde stora uppoffringar under orimligt lång tid utan att ändå nå de ursprungliga målen. Det är frågor som gör varje steg i detta förlopp betydelsefullt och värt att registreras och tolkas. Däri ingår som viktig komponent de materiella förändringarna av kyrkorummen. Diskussionen om reformationens motgångar behandlas sammanfattande i Geoffrey Parker: *Empire, War and Faith in Early Modern Europe*, 2002.
 9. Byggnadstekniska data hämtade ur Matheus Lundborg: *Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad. Beskrivning och historia*, 1928.
 10. Biskop Mads Medelfars invigningspredikan Trefaldighetssöndagen 8 juni 1628 omtalas i Per Gustaf Hambergs *Tempelbygge för protestanter. Arkitekturhistoriska studier i äldre reformert och evangelisk-luthersk miljö*, 1955. Författaren gör en försiktig tolkning av predikans innehåll och stannar vid biskopens starka upplevelse av kyrkans skönhet. Det är dock tydligt att hänvisningarna till Bibelns ord om Salomos tempel måste förstås på ett annat och mer innehållsrikt sätt.
 11. Flera skånska häradsprostar skrev i sina rapporter att det redan ett par år efter beslutet om uniformitet predikades på svenska i häradets sockenkyrkor. Det torde vara en överdrift avsedd att framhäva egen nit och lugna de nya makt-havarna. Kraven dämpades också och drevs efter tiden omkring 1685 inte på något mer målmedvetet sätt. Den språkliga försvenskningen har också diskuterats som ett uttryck för en aktiv nationalism och inte bara en fråga om lojalitet mot den svenska statsmaken. Stig Alenäs, Karl Bergman, Harald Gustafsson och Jens Lerbom: "När Östdanmark blev Sydsverige. Integration, interaktion och identitet", i *Vid Gränsen*, red. Harald Gustafsson och H. Sander, Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet, 2006.
 12. Om skriftermålets innebörd och hur den tolkats finns en teologisk speciallitteratur. Det är svårare att få en uppfattning om den praktiska, rumsliga iscensättningen. Olika tillvägagångssätt tillämpades, i någon mån beroende på vilka utrymmen i kyrkan som fanns tillgängliga, men mer en följd av prästers syn på skriftermålets mening. Var innebörden den enskildes personliga bikt inför prästen eller kunde skriftermålet få formen av en ceremoni med många deltagare? Där fanns också skillnader mellan den danska och svenska kyrkan som accentuerades under Skånes försvenskning. Avsaknaden av närmare studier gör det dock svårt att följa vad förändringen innebar. Frågan berörs av Rikard Holmberg i *Kyrkobyggnad, kult och samhälle, Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*, Lund Studies in Medieval Archaeology 8, 1990. Som av titeln framgår är efterreformatörisk tid inte skriftens huvudämne men följs dock, om också skissartat, till 1681. Bildmaterial som belyser skriftermålet inom den danska kyrkan återfinns i Marie-Louise Jørgensen, *Kirkerummets forvandling. Själlandske landsbykirkeers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, 2009.
 13. I Svante Norrhems biografiska arbete *Christina och Carl Piper*, 2010, framstår Christina som en särdeles kompetent förvaltare av både makt och pengar. De mest inträngande avsnitten handlar om krigsåren, då hon bodde i Stockholm, och agerade som en inflytelserik förmedlare av budskap till sin make Carl Piper

- och genom honom till den enväldige Karl XII. De följande åren, då hon valde Krageholm i Skåne till sin bostad, får en mer översiktlig behandling, där det dock sägs att arkivens möjligheter inte utnyttjats helt. Det återstår att ge en tydligare bild av Christina Piper som uppdragsgivare till arkitekter, byggmästare, konstnärer och hantverkare och vad som blev resultaten av denna verksamhet.
14. Uppgifterna om målaren Carl Mörth har hämtats ur Johan Cederlund: *Ritmästarna vid Lunds universitet, Skrifter utgivna av Vetenskaps societeten i Lund* 84, 1990.
 15. Ingrid Sjöström har i en uppsats tolkat Ullbergs verk med förståelse både för nattvardsbildens mening och för dess dekorativa inramning med effektfulla sidofigurer, profilörer. ”Långt från Bernini – närmare oss”, i *Barockens visuella värld. Essäer och konst i 1600-talets Europa. Festskrift tillägnad professor Görel Cavalli-Björkman*, 2008.
 16. Krageholms slottskapell visar hur fast både uppdragsgivare och konstnär var förankrade i det karolinska 1600-talet. I sin skånska miljö utgör detta barockrum en snarast unik föeelse. En mer ingående beskrivning saknas. Korta sammanfattningar i Fredric Bedoire: *Svenska slott och herrgårdar. En historisk reseguide*, 2006. Ingrid Rosell: *Slottskyrkor. En spegel av 1600-talsmänniskan och tiden*, 2000.
 17. Erik Dahlberg förstod att ett överstort Landskrona skulle tränga undan andra nödvändiga fästningsbyggen. Han tvangs av Karl XI och dennes rådgivare Johan Gyllenstierna att ändå i ritningar åskådliggöra de snarast orimliga fästningsprojekten. Gerhard Eimer: *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1650–1715*, 1961. Nils Ahlberg: *Stadsgrundningar och planförändringar, Svensk stadsplanering 1521–1721*, 2005.
 18. Det stora antalet relationsritningar i Krigsarkivet gör det möjligt att följa hur byggnadsarbetena i Landskrona, både fästningsverken och kyrkan, långsamt fortskred. Förloppet beskrivs och analyseras i Ingrid Sjöström: ”Sofia Albertina i Landskrona”, i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, del 1, Skåne och Blekinge, Sveriges kyrkor, vol. 210, 1989.

Källor och litteratur

- Ahlberg, Nils: *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721*, 2005.
- Alenäs, Stig, Karl Bergman, Harald Gustafsson och Jens Lerbom: ”När Östdanmark blev Sydsverige. Integration, interaktion och identitet”, i *Vid Gränsen*, red. Harald Gustafsson och H. Sander, Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet, 2006.
- Andersson, Karin: ”Genarp. En enastående skånsk lantkyrka och dess byggherre”, i *Från romanik till nygotik, Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*, 1992.
- Arvidsson, Bengt: *Bildstrid Bildbruk Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet*, 1987.
- Bedoire, Fredric: *Svenska slott och herrgårdar. En historisk reseguide*, 2006.
- Cederlund, Johan: *Ritmästarna vid Lunds universitet. Skrifter utgivna av Vetenskaps societeten i Lund* 84, 1990.
- Die dänische Reformation vor ihren internationalen Hintergrund*, utg. Leif Grane och Kai Hörby, 1990.
- Eimer, Gerhard: *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1650–1715*, 1961.
- Göransson, Anna Maria: *Jacob Kremberg och Lundaskolan. En undersökning av den manieristiska träskärarkonsten i skånekyrkorna*, 1977.
- Hamberg, Per Gustaf: *Tempelbygge för protestanter. Arkitekturhistoriska studier i äldre reformert och evangelisk-luthersk miljö*, 1955.

- Holmberg, Rikard: *Kyrkobyggnad, kult och sambälle, Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*, Lund Studies in Medieval Archaeology 8, 1990.
- Jensen, Christian Axel: *Danske adelige gravsten fra sengotikens og renaissancens tid. Studier over værksteder og kunstnere*, planchebind, 1951.
- Johannesson, Gösta: *Den skånska kyrkan och reformationen*, 1947.
- Jørgensen, Marie-Louise: *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, 2009.
- Lundborg, Matheus: *Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad. Beskrivning och historia*, 1928.
- Mildner, Carl-Axel: *Renässansens och barockens kyrkor omkring 1527–1730. Skånska kyrkor. Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1997*, 1997.
- Norrhem, Svante: *Christina och Carl Piper*, 2010.
- Olsson, Mats: *Storgodsdrift, godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*, 2002.
- Parker, Geoffrey: *Empire, War and Faith in Early Modern Europe*, 2002.
- Paulsson, Gregor: *Skånes dekorativa konst under tiden för den importerade renässansens utveckling till inhemsk form*, 1915. Diss.
- Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610*, red. Ingmar Brohed, 1990.
- Rosell, Ingrid: *Slottskyrkor. En spegel av 1600-talsmänniskan och tiden*, 2000.
- Rydbeck, Monica: *Renässansskulptur i Skåne*, Kungl. Vitterhets- historie och antikvitets akademiens handlingar 71, 1950.
- Samuelsson, Jan: *Aristokrat eller förädlad bonde. Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*, 1993.
- Sjöström, Ingrid: "Långt från Bernini – närmare oss", i *Barockens visuella värld. Essäer och konst i 1600-talets Europa. Festskrift tillägnad professor Görel Cavalli-Björkman*, 2008.
- Sjöström, Ingrid: "Sofia Albertina i Landskrona", i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 1, *Skåne och Blekinge*, SvK, vol. 210, 1989.
- Skansjö, Sten: *Skånes historia*, 1992.
- Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*, red. Markus Dahlberg och Kristina Franzén, RAÄ, 2008.
- The Scandinavian Reformation. From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*, red. Ole Peter Grell, 1995.
- Widmark, Henrik: *Herrskapsbänkarna i Genarps kyrka. Inredningen i en patronatskyrka från det danska adelsväldets tid*, Rapport, Länsstyrelsen i Skåne, 2001.

Kyrkorna 1760–1860

av Ingrid Sjöström

Inledning

Periodens kyrkobyggande i Skåne skiljer sig på många sätt från övriga landskap, genom att byggandet så markant koncentreras till periodens slut, och att de utpräglade nyklassicistiska kyrkorna därför är förhållandevis få, medan de på olika sätt medeltidsinspirerade kyrkorna är desto fler. I denna senare grupp urskiljs dock en rad hybridformer, där nyklassicistiska grunddrag lever kvar, kombinerade med dekorativa element i nyromansk eller nygotisk stil. Från 1840-talet präglades stilutvecklingen på ett avgörande sätt av Carl Georg Brunius, domkyrkoarkitekt i Lund och framstående kännare av främst skånsk medeltidsarkitektur. Han var skarpt kritisk mot Överintendentsämbetet och mot nyklassicismen som stil. Det klassicistiska finns dock som ett grundackord i många av hans kyrkor. Inget annat landskap i Sverige har vid denna tid någon enskild personlighet med samma dominerande ställning i kyrkobyggandet som Brunius i Skåne.

Kyrkobyggandet i siffror

I projektets diagram och kartor är 35 kyrkor förtecknade som nybyggda under perioden (tab. 4, fig. 111). I detta kapitel analyseras dessa samt ytterligare åtta kyrkor. Landskrona och Öved påbörjades före 1760, men färdigställdes efter 1760, (se föregående kapitel). Grevie, Starby, Säby, Tirup och Västra Karup är ombyggda under perioden, men så genomgripande att de har karaktär av nybyggnader. Vadensjö bibehöll vid nybyggnaden den medeltida kyrkans grundplan och tillhör därmed statistiskt den äldre medeltiden. Tre kyrkor som ritades före men byggdes efter 1860 förs till följande period: Esarp, Loshult, Trollenäs, alla medtagna i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, del 1, 1989. En av de 35 nya kyrkorna, Näsrum, byggd 1793, revs 1865.

Av dessa sammanlagt 43 kyrkor tillkom endast sex före 1800 och hela 33 efter 1830, med en ökning på 1850-talet (21 st.) som kulminerar in på nästa period, på 1860-talet. Byggnadsaktiviteten i Skåne skiljer sig alltså påtagligt från de uppsvenska landskapen. En rad olika faktorer ligger bakom denna sena stegring i byggandet.

Befolkningsökningen efter år 1800 låg i Skåne över riksgenomsnittet, särskilt i f.d. Malmöhus län. Ökningen fördelades dock på ett stort antal mestadels ytmässigt och befolkningsmässigt små socknar med begränsade resurser. 83 % av Skånes socknar hade år 1805 under 1 000 invånare, hälften av dessa, 161 st., under 500 invånare. Endast 11 församlingar, 2,8 %,

Maglehem	Tillb. av korsarm	1760	Murverk	Bjuv	Tillb. av korsarm	1800	Murverk
Östra Grevie	Tillb. av korsarm (*)	1760	Murverk	Hammarlöv	Tillb. av korsarm	1800	Murverk
Fjälkinge	Tillb. av korsarm	1763	Murverk	Fjelie	Tillb. av korsarm	1801	Murverk
Österslöv	Tillb. av korsarm (*)	1764	Murverk	Barkåkra	Tillb. av korsarm	1802	Murverk
Hörja	Omb. av långhus/kor	1765	Murverk	Knislinge	Omb. av långhus/kor	1803	Murverk
Västra Vram	Tillb. av korsarm (*)	1766	Murverk	Tjörnarps	Omb. av långhus/kor (*)	1803	Murverk
Allerum	Tillb. av korsarm	1766-67	Murverk	Grevie	Tillb. av korsarm	1804	Murverk
Anderslöv	Tillb. av korsarm	1767	Murverk	Matteröd	Omb. av långhus/kor	1804-05	Murverk
Höja	Tillb. av korsarm (*)	1767	Murverk	Oppmanna	Tillb. av korsarm	1805	Murverk
Andrarum	Omb. av långhus/kor	1768	Murverk	Maglarps gamla	Tillb. av korsarm	1806	Murverk
Stora Köpinge	Tillb. av korsarm	1768	Murverk	Örkelljunga	Tillb. av korsarm	1806	Murverk
Rya (ruin)	Omb. av långhus/kor	1768-70	Murverk	Östra Klagstorp	Tillb. av korsarm (*)	1806	Murverk
Höör	Tillb. av korsarm	1769	Murverk	Norra Vram	Tillb. av korsarm	1807	Murverk
Osby	Tillb. av korsarm	1770	Murverk	Slimminge	Nybyggnad	1807	Murverk
Barsebäck	Tillb. av korsarm	1771	Murverk	Verum	Tillb. av korsarm	1807	Murverk
Fjelie	Tillb. av korsarm	1772	Murverk	Södra Åby	Tillb. av korsarm (*)	1808	Murverk
Vittsjö	Tillb. av korsarm	1772	Murverk	Fosie	Tillb. av korsarm (*)	1812	Murverk
Vinslöv	Tillb. av korsarm (*)	1772-73	Murverk	Burlövs gamla	Tillb. av korsarm	1815-17	Murverk
Östra Vemmenhög	Omb. av långhus/kor	1775	Murverk	Röke	Omb. av långhus/kor (*)	1816	Murverk
Västra Karaby	Tillb. av korsarm (*)	1775-76	Murverk	Hörby	Tillb. av korsarm	1818	Murverk
Färlöv	Tillb. av korsarm	1776	Murverk	Västra Karup	Tillb. av korsarm	1818	Murverk
Lilla Isie	Tillb. av korsarm (*)	1776	Murverk	Riseberga	Nybyggnad	1819	Murverk
Kvistofta	Tillb. av korsarmar	1779	Murverk	Väsby	Tillb. av korsarm	1819	Murverk
Lyngby	Omb. av långhus/kor (*)	1770-tal	Murverk	Reslöv	Tillb. av korsarm	1821	Murverk
Kågeröd	Tillb. av korsarm	1780	Murverk	Gustav Adolf	Tillb. av korsarm	1822	Murverk
Oderljunga	Tillb. av korsarm	1780	Murverk	Norrvidinge	Tillb. av korsarm	1822	Murverk
Visseltofta	Tillb. av korsarm	1781	Murverk	Västra Karaby	Nybyggnad	1822-26	Murverk
Vitaby	Tillb. av korsarm	1781	Murverk	Västra Klagstorp	Tillb. av korsarm (*)	1823	Murverk
Västra Karaby	Tillb. av korsarm (*)	1781	Murverk	Viken	Nybyggnad	1825	Murverk
Norra Rörum	Tillb. av korsarm	1782	Murverk	Loshult	Tillb. av korsarmar	1825-27	Murverk
Vallby	Omb. av långhus/kor	1782	Murverk	Farstorp	Tillb. av korsarm	1828-29	Murverk
Vallby	Tillb. av korsarm	1782	Murverk	Annelöv	Tillb. av korsarm	1830	Murverk
Örkelljunga	Omb. av långhus/kor	1782	Murverk	Gualöv	Omb. av långhus/kor	1833	Murverk
Norrvidinge	Omb. av långhus/kor	1783	Murverk	Röke	Omb. av långhus/kor (*)	1833	Murverk
Böringe	Nybyggnad	1783-87	Murverk	Stiby	Tillb. av korsarm (*)	1833	Murverk
Huaröd	Tillb. av korsarm	1784	Murverk	Västra Nöbbelöv	Tillb. av korsarm	1833-34	Murverk
Örkened	Nybyggnad	1786-88	Murverk	Osby	Nybyggnad	1833-35	Murverk
Riseberga	Tillb. av korsarm	1787	Murverk	Hallaröd	Omb. av långhus/kor	1834	Murverk
Björnekulla	Tillb. av korsarm (*)	1788	Murverk	Hallaröd	Tillb. av korsarm	1834	Murverk
Djurröd	Omb. av långhus/kor	1788	Murverk	Tygelsjö	Tillb. av korsarmar (*)	1834-35	Murverk
Kiaby	Tillb. av korsarm	1790	Murverk	Norra Rörum	Omb. av långhus/kor	1834-36	Murverk
Valleberga	Omb. av långhus/kor (*)	1791	Murverk	Hov	Nybyggnad	1835	Murverk
Valleberga	Tillb. av korsarmar (*)	1791	Murverk	Fjälkestad	Omb. av långhus/kor	1835-37	Murverk
Kviinge	Tillb. av korsarm	1792	Murverk	Gårdslöv	Omb. av långhus/kor	1836	Murverk
Källstorp	Tillb. av korsarm (*)	1792	Murverk	Perstorp	Omb. av långhus/kor	1836	Murverk
Svedala	Tillb. av korsarm (*)	1792	Murverk	Stoby	Tillb. av korsarm	1836	Murverk
Västra Karup	Omb. av långhus/kor	1793	Murverk	Östraby	Tillb. av korsarm	1836	Murverk
Näsum	Nybyggnad (*)	1793-96	Murverk	Glimåkra	Nybyggnad	1837-38	Murverk
Hjärnarp	Tillb. av korsarm (*)	1794	Murverk	Fleninge	Tillb. av korsarmar	1837-40	Murverk
Konga	Omb. av långhus/kor	1796	Murverk	Röstånga	Omb. av långhus/kor	1838	Murverk
Köpinge	Tillb. av korsarm	1796	Murverk	Vankiva	Tillb. av korsarm	1838	Murverk
Lyngsjö	Omb. av långhus/kor	1796	Murverk	Borrby	Nybyggnad	1838-41	Murverk
Hjärsås	Tillb. av korsarm	1796-97	Murverk	Visseltofta	Omb. av långhus/kor	1839	Murverk
Gumlösa	Tillb. av korsarm (*)	1797	Murverk	Allerum	Omb. av långhus/kor	1830-tal	Murverk
Reslöv	Tillb. av korsarm	1799	Murverk	Allerum	Tillb. av korsarm	1830-tal	Murverk

Raus	Omb. av långhus/kor	1840	Murverk	Simlinge	Omb. av långhus/kor	1852	Murverk
Raus	Tillb. av korsarmar	1840	Murverk	Oderljustad	Nybyggnad	1852-54	Murverk
Västra Alstad	Omb. av långhus/kor	1840-41	Murverk	Stehag	Tillb. av korsarm	1853	Murverk
Anderslöv	Tillb. av korsarm	1841	Murverk	Hemmesdynge	Omb. av långhus/kor	1853-54	Murverk
Skepparslöv	Nybyggnad	1841-43	Murverk	Kattarp	Omb. av långhus/kor	1853-54	Murverk
Hjärnarp	Nybyggnad	1842-43	Murverk	Kattarp	Tillb. av korsarmar	1853-54	Murverk
Tirup	Omb. av långhus/kor	1843	Murverk	Nävlinge	Nybyggnad	1853-56	Murverk
Asmundtorp	Tillb. av korsarmar (*)	1843-46	Murverk	Oppmanna	Nybyggnad	1853-56	Murverk
Vallkärra	Tillb. av korsarmar	1844-45	Murverk	Lyby	Omb. av långhus/kor	1854	Murverk
Torrlösa	Nybyggnad	1844-49	Murverk	Svenstorp	Nybyggnad	1854	Murverk
Neveshög	Tillb. av korsarm	1845	Murverk	Önnestad	Tillb. av korsarm	1854	Murverk
Lilla Beddinge	Tillb. av korsarm (*)	1846	Murverk	Starby	Omb. av långhus/kor	1854-55	Murverk
Strövelstorp	Tillb. av korsarm	1846	Murverk	Lövestad	Nybyggnad	1854-56	Murverk
Tullstorp	Nybyggnad	1846	Murverk	Välänge	Nybyggnad	1855-56	Murverk
Örkelljunga	Tillb. av korsarm	1846	Murverk	Grevie	Omb. av långhus/kor	1855-57	Murverk
Östra Kärrstorp	Nybyggnad	1846	Murverk	Husie	Nybyggnad	1855-57	Murverk
Södra Sandby	Tillb. av korsarm	1847	Murverk	Ivetofta	Omb. av långhus/kor	1856	Murverk
Hörup	Omb. av långhus/kor (*)	1848	Murverk	Ivetofta	Tillb. av korsarmar	1856	Murverk
Stävie	Tillb. av korsarmar	1848	Murverk	Neveshög	Omb. av långhus/kor	1856	Murverk
Norra Skrävlinge	Omb. av långhus/kor	1848-50	Murverk	Neveshög	Tillb. av korsarm	1856	Murverk
Vadensjö	Omb. av långhus/kor	1848-50	Murverk	Stiby	Nybyggnad	1856	Murverk
Hamnehög	Nybyggnad	1849	Murverk	Finja	Tillb. av korsarm	1856-58	Murverk
Oxie	Omb. av långhus/kor	1849	Murverk	Hörröd	Nybyggnad	1856-58	Murverk
Oxie	Tillb. av korsarmar	1849	Murverk	Lilla Isie	Nybyggnad	1856-58	Murverk
Östra Hoby	Tillb. av korsarmar	1849-50	Murverk	Gladsax	Omb. av långhus/kor	1857	Murverk
Härlöv	Tillb. av korsarmar	1849-57	Murverk	Gladsax	Tillb. av korsarmar	1857	Murverk
Östra Karaby	Omb. av långhus/kor	1840-tal	Murverk	Skurup	Tillb. av korsarmar	1857	Murverk
Förlöv	Nybyggnad	1850	Murverk	Östra Tommarp	Nybyggnad	1857	Murverk
Huaröd	Tillb. av korsarm	1850	Murverk	Ausås	Nybyggnad	1857-58	Murverk
Tolånga	Tillb. av korsarmar	1850	Murverk	Östra Ljungby	Nybyggnad	1857-58	Murverk
Tottarp	Tillb. av korsarmar	1850	Murverk	Benestad	Omb. av långhus/kor	1858	Murverk
Säby	Omb. av långhus/kor	1850-51	Murverk	Bärslöv	Nybyggnad	1858	Murverk
Hofterup	Tillb. av korsarm	1851	Murverk	Källstorp	Nybyggnad	1858-60	Murverk
Lackalånga	Omb. av långhus/kor	1851	Murverk	Huaröd	Omb. av långhus/kor	1859	Murverk
Stora Harrie	Nybyggnad	1851-52	Murverk	Hällestad	Omb. av långhus/kor	1850-tal	Murverk
Svedala	Nybyggnad	1851-52	Murverk	Hällestad	Tillb. av korsarmar	1850-tal	Murverk
Bromma	Omb. av långhus/kor	1852	Murverk	Skivarp	Tillb. av korsarmar	1850-tal	Murverk
Bromma	Tillb. av korsarmar	1852	Murverk	Vellinge	Tillb. av korsarmar	1850-tal	Murverk
Långaröd	Omb. av långhus/kor	1852	Murverk	Östra Nöbbelöv	Omb. av långhus/kor	1850-tal	Murverk
Långaröd	Tillb. av korsarm	1852	Murverk	Östra Nöbbelöv	Tillb. av korsarmar	1850-tal	Murverk

Tab. 4. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1760-1860, i kronologisk ordning. Endast kända årtal. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 167.

hade över 2 000 invånare, däribland stadsförsamlingarna i Landskrona, Kristianstad, Lund, Malmö, Ystad och Helsingborg, alla välförsedda med äldre rymliga kyrkor.

I många socknar blev snart den gamla kyrkan alltför trång. Att ändå så förhållandevis få nybyggnader tillkom och genomfördes så sent kan förklaras bl.a. genom den omfattande skiftesverksamheten, som omstrukturerade den skånska landsbygden från 1803, då enskiftet började genomföras med stor kraft (Fernlund 1982). Bysprängning med utflyttade gårdar och upptagning av ny odlingsmark band arbetskraft och medel. I socknarnas gemensamma angelägenheter prioriterades under denna tid också skola och fattigvård, där man i Skåne låg långt före landet i övrigt. I det längsta sökte man hålla den gamla kyrkan i stånd och öka platsantalet genom läktare och omfattande tillbyggnader. När förhållandena i kyrkan till sist ändå blev

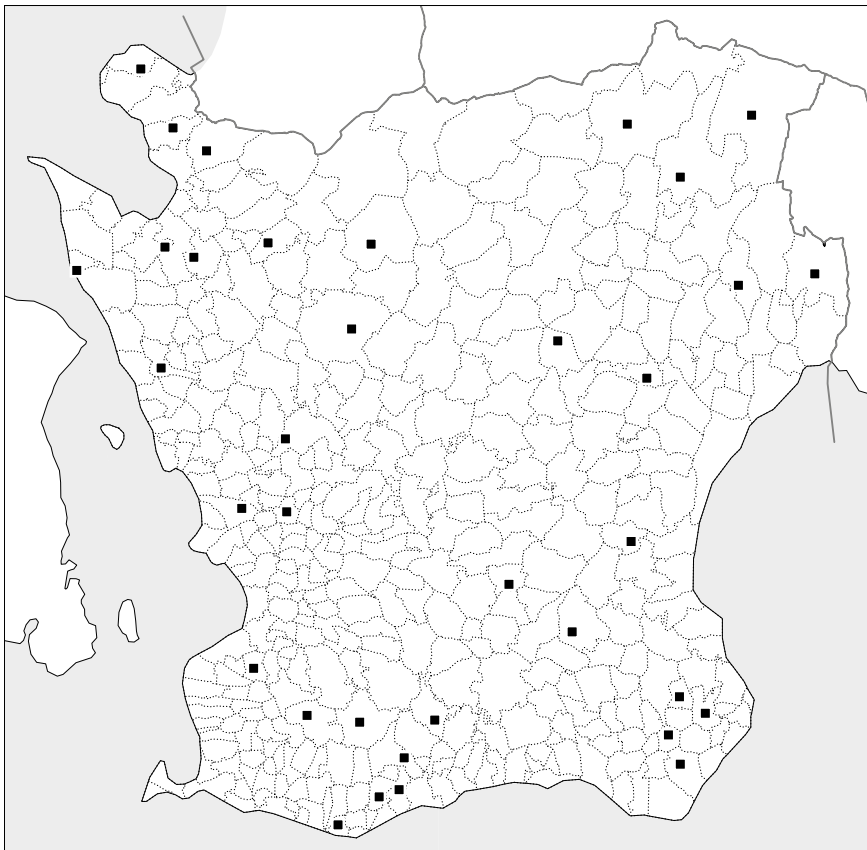

Fig. 111. Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860, samtliga i murverk.

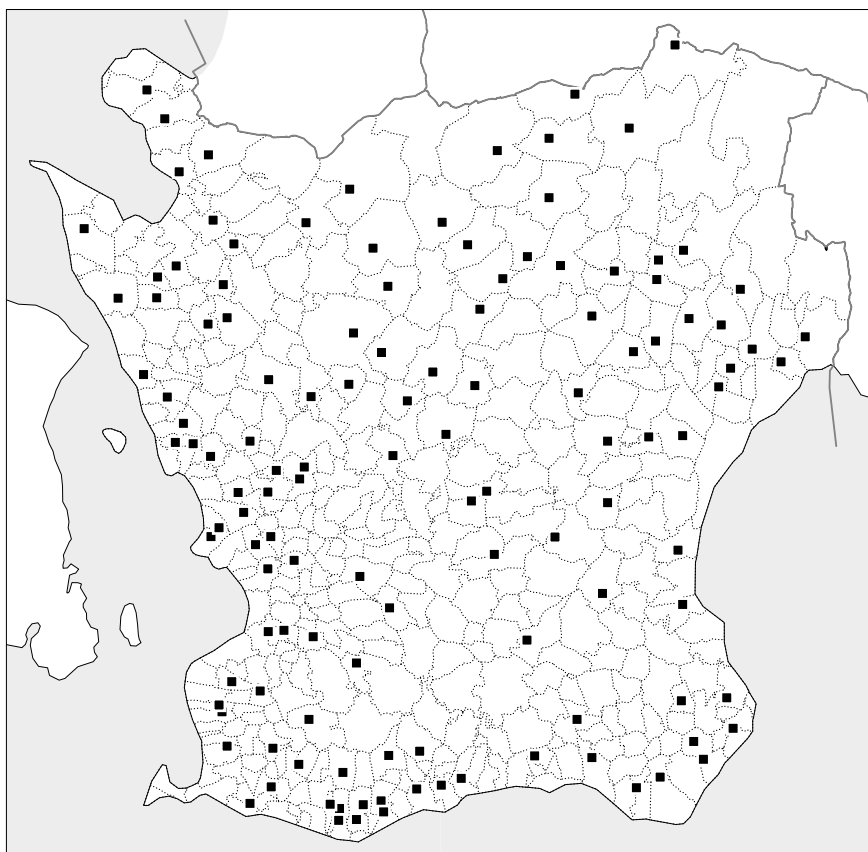
olidliga och samtidigt enskiftet gav resultat i ökade resurser kunde man på många håll gå in för nybyggande. Men om- och tillbyggandet var under hela perioden, liksom under den föregående, ändå helt dominerande. Först efter 1860 går nybyggandet upp i ledningen.

Nära femtio äldre kyrkor fick utvidgade eller förlängda långhus, flertalet efter 1830, drygt 70 kyrkor försågs med en tillbyggd korsarm, ”nykyrka”, och ett tjugotal erhöll två nya korsarmar och fick därmed korsplan (fig. 112). Vid nära 40 kyrkor uppfördes nya torn (22 efter 1830) och tio fick nya tornkrön.

De nya kyrkorna tillkom alla i medeltida socknar, där kyrkor funnits sedan länge. De flesta nybyggena tillkom i den västra delen av landskapet, där befolkningsökningen var starkast, d.v.s. i Södra Skånes slättbygder och i Nordvästskåne, särskilt Bjärehalvön och Landskronatrakten. Sydkustens mellanparti och Skånes sydöstra hörn har också många kyrkor från tiden, medan de nästan helt saknas i Inre Skåne och Norra Skånes skogsbygder, liksom på Kristianstadslätten. Landskrona är den enda stadskyrkan. Nybyggnad där orsakades av att den stora 1400-talskyrkan måste rivas när den nya garnisonsstaden och dess befästningar började uppföras på kungligt beslut från 1747. Den nya kyrkan ingick i fortifikationens åtagande för fästningsstaden. Arbetet gick oerhört långsamt; kyrkan invigdes 1788, men var då långt ifrån klar (jfr s. 192).

Endast nio av de 43 nybyggda kyrkorna uppfördes på jungfrulig mark, alla de övriga på föregångarens plats. De nya lägena är valda av praktiska skäl; inga spektakulära lägen på höjder eller vid vatten kan noteras. I tolv fall revs den äldre kyrkan helt och hållet. Den äldre kyrkans grund och murverk utnyttjades i varierande grad. Fjorton kyrkor byggdes intill den äldre kyrkans torn, sedan långhuset rivits. Tornen var i några fall eftermedeltida (Riseberga, Västra Karaby (fig. 118), Östra Ljungby). Även en äldre

Fig. 112. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1760–1860. Ett flertal kyrkor planförändrades på flera sätt eller i flera etapper under perioden.

korsarm kunde återanvändas (Osby, Oderljunga). I åtta kyrkor kvarstår långhuset om- och tillbyggt. I flera kyrkor skedde tillbyggnaderna i etapper: Osby, som fått en korsarm 1701 fick en till 1769, varpå det medeltida långhuset revs och ersattes 1833, samtidigt som ett nytt torn restes. Det medeltida koret med absid behölls som sakristia (fig. 5, 114). I Oppmanna, Riseberga, Västra Karup (fig. 114) och Grevie (fig. 114) finner man liknande etappvisa förändringar.

De nya kyrkornas medeltida föregångare var av varierande ålder, ofta till- och ombyggda i flera omgångar. Skälen för rivning var som annorstädes att den gamla kyrkan inte räckte till för den växande församlingen, samt att den var i dåligt skick och att reparation eller ombyggnad bedömdes bli lika kostsam som nybyggnad. I Börringe åstadkoms sammanbyggnad, vilket medförde att två medeltida kyrkor revs. Ingen medeltida kyrka behölls när den nya byggts, men några är bevarade som ruiner (Börringe, Torrlösa, Hörröd). Motståndet mot att riva den gamla kyrkan var på sina håll starkt, och i flera församlingar lyckades man behålla sin kyrka trots att präst eller biskop yrkat på nybyggnad, exempelvis i Simris, Gödelöv och Dalköpinge.

Sockenbefolkning och kyrkstorlek

De nya kyrkornas storlek svarar väl mot befolkningstalen. De flesta socknarna var små och byggde små eller medelstora kyrkor. Fyra av de 43 socknarna hade år 1805 mer än 2 000 invånare (Landskrona, Osby, Västra Karup och Örkened), två mellan 1 500 och 2 000 (Glimåkra, Torrlösa), åtta hade mellan 1 000 och 1 500 invånare, resten en bra bit under 1 000. De fyra befolkningstätaste socknarna samt Glimåkra har kyrkor med långhusets längd på 35–40 meter; Osby och Glimåkra har därtill de bredaste långhusen, 20 meter.

I de mindre socknarna ligger långhuslängderna på mellan 20–35 meter (33 st.), medan sex kyrkor är kortare än 20 meter. Det kan förvåna att periodens minsta kyrkor alla är sent byggda, mellan 1843 och 1857. De blygsamma måtten svarar mot befolkningstal runt 300 år 1805. Allra minst är Säby, 16 × 8 meter, med en plan betingad av medeltidskyrkans långhus, som 1850 förlängdes åtta meter åt väster och fick nya fönster och tunnvalv. I socknen bodde år 1805 221 personer, år 1900 436. Biskopen hade 1845 förordat sammanbyggnad med grannsocknen, men bägge socknarna stod emot och Säby byggde med små resurser egen ny kyrka. Nästan lika små är Hammenhög, Vadensjö och Starby, där också de rivna medeltidskyrkornas grundmurar utnyttjades och bestämde långhusets bredd på under 10 meter. Lika smala men något längre byggdes Tirup, Nävlinge och Lilla Isie.

Biskopar, präster, patroni

Stiftscheferna i Lunds stift engagerade sig i varierande grad för kyrkobyggandet, och utövade sitt inflytande framför allt genom visitationer och prästmöten (Fernlund 1982, 1989). Under 1700-talet var kyrkobyggnaderna ingen central fråga i ämbetsutövningen, men biskop Petrus Munck (1794–1803) började uppmärksamma problemen med för trånga kyrkor och välkomnade de olika tillbyggnader som genomfördes. Det var Wilhelm Faxé som under sin långa ämbets tid (1811–56) på allvar tog itu med de växande problemen. I sin allmänna inställning kan han jämföras med Esaias Tegnér, med samma ovilja mot osnygga, mörka och trånga medeltidskyrkor. Han drev dock inte kategoriskt kravet på nybyggnad, utan föredrog ofta tillbyggnad med nykyrka. Ofta samarbetade han med Carl Georg Brunius, som han tog intryck av, även om han inte alltid delade dennes uppfattning. Vid tillbyggnad förordade han ofta – i motsats till Brunius – att den äldre kyrkans valv skulle rivas och ersättas av trätunnvalv, som bättre harmonierade med nykyrkan. Faxé var väl så drivande i skolfrågor, som han ofta prioriterade när kyrkokassan var begränsad.

I Skåne var ovanligt många kyrkor patronella (Fernlund 1982). Av de 79 kyrkor som i början av 1800-talet hade patronat var det endast tre som byggde nytt 1760–1860: Svedala (knuten till godset Stora Roslätt), Källstorp (Jordberga) och Öved (Övedskloster). Trollenäs kyrka planerades kring 1855, men byggdes 1860 (se Kyrkorna 1860–1950). En hel del tillbyggnader bekostades dock av patroni. Patronatsrätten och den dithörande plikten att underhålla och förkovra kyrkan ledde i Skåne ofta till konflikter med sockenborna, som i många fall med rätta ansåg att patronus inte fullgjorde sina skyldigheter utan undanhöll tiondeintäkter som var avsedda för kyrkans vård.

Godsherrar och förmögna lantbrukare kunde spela en ledande roll i socknen utan att vara patronus, och i det slotts- och herrgårdstäta Skåne var adelns inflytande liksom tidigare markant. Genom stora byggnadsföretag på de egna godsens var de förtrogna med byggnadsfrågor och hade synpunkter på arkitektur och konst samt kunde förmedla beställningar till kända konstnärer. I sockenstämman hade i övrigt alla utom de egendomslösa rösträtt. Ett stort antal socknar styrdes av välbesuttna bönder.

Kyrkornas arkitekter

Ett trettiotal arkitekt- och byggmästarnamn, varav 20 med anknytning till Överintendentsämbetet, figurerar i periodens byggnadsprojekt. 20 olika namn knyts till de 43 nybyggnaderna. Ritningar saknas för Säby, Tirup och

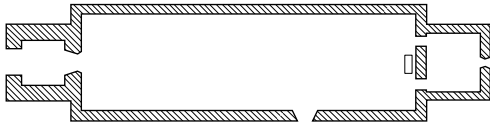
Fig. 113. Öveds kyrka byggdes 1759–61 som slotts- och sockenkyrka av herren till Övedskloster, Hans Ramel. Det välbevarade kyrkorummet är det första genomfört klassicistiska i landet, ritat av Carl Hårleman. Jfr fig. 110. Foto Malin Gezelius/Medströms Bokförlag, 2008.

Slimminge och ritningarna är osignerade och tentativt attribuerade för fem andra kyrkor. De flesta arkitekter har endast ritat en eller ett par nybyggnader, som de redan nämnda ledande ämbetsarkitekterna Carl Hårleman (Öved, fig. 110, 113, Landskrona) och Olof Tempelman (tillskriven Börninge och Örkened, fig. 117). Fredrik Blom ritade tillbyggnad och altarpredikstol för Riseberga.

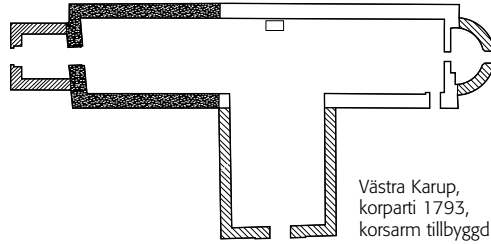
Bland övriga ämbetsarkitekter var de mest verksamma Axel Almfelt, Carl Gustaf Blom Carlsson, Jacob Wilhelm Gerss, Johan Adolf Hawerman, Ludvig Hedin, Per Wilhelm Palmroth, Fredrik Wilhelm Scholander, Carl Ståhl, Albert Törnqvist och Johan Fredrik Åbom. Sju av ämbetsarkitekterna ritade även inredningsobjekt, särskilt orgelfasader och predikstolar.

Mönstret bryts av den överlägset mest anlitade arkitekten, Carl Georg Brunius, domkyrkarkitekten i Lund, som tillsammans med sina medhjälpare och efterföljare totalt dominerar det skånska kyrkobyggandet under perioden. Brunius ansvarade för nio av de 43 nya kyrkorna, varav fem är helt igenom hans skapelser: Torrlösa, Tullstorp (fig. 114–116), Lövestad och Källstorp, alla bevarade, samt Svedala, som senare helt har byggts om (fig. 114). Brunius ritningar för Hammenhög och Nävlinge omarbetades något vid Överintendentsämbetet. I Husie och Stora Harrie (fig. 114) stod Brunius för allt utom tornen, som kvarstod från de medeltida föregångarna. Därtill var Brunius engagerad i större eller mindre projekt för restaureringar och om- och tillbyggnader vid ett sextiotal kyrkor i Skåne, liksom vid otaliga profana projekt under sin verksamhetstid från 1830-tal till 1869.

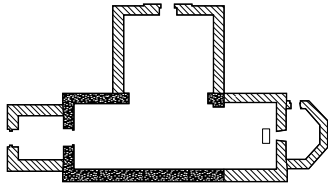
Brunius anlitade flera skickliga lokala byggmästare som tog starka intryck av honom och själva ritade kyrkor i hans anda, främst Magnus Cederholm (Lilla Isie, Svenstorp och Stiby) och Anders Haf (Bårslöv, Östra Tommarp, Östra Ljungby och Vålinge).

Örkened, Skåne,
uppförd 1786–88.

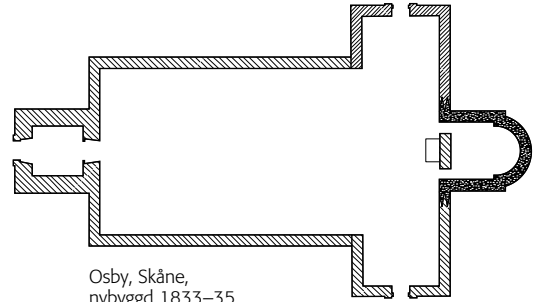
Västra Karup,
korparti 1793,
korsarm tillbyggd 1818.

Grevie, korsarm tillbyggd 1804,
långhus ombyggt 1855–57.

Västra Karaby, uppförd 1822–26.

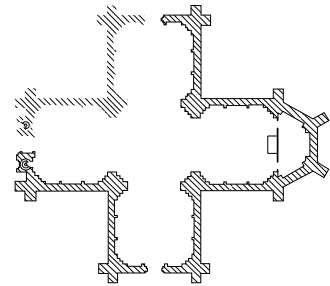
Osby, Skåne,
nybyggd 1833–35.

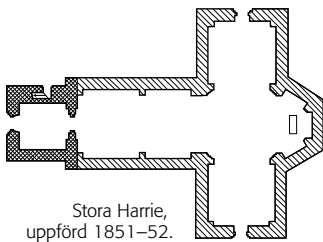
Hov, uppförd 1835.

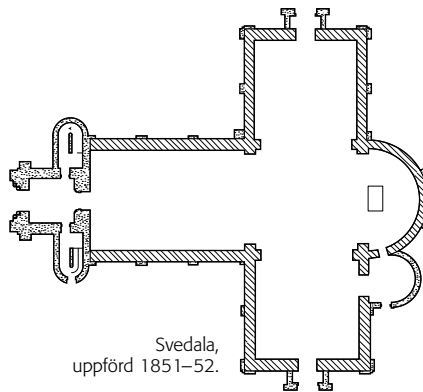
Skepparslöv, uppförd 1841–43.

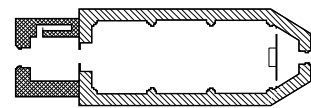
Tullstorp, uppförd 1846.

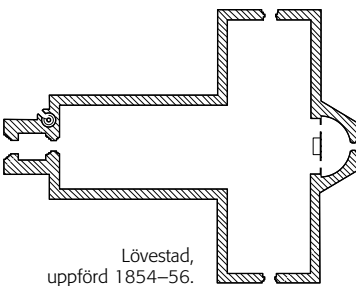
Stora Harrie,
uppförd 1851–52.

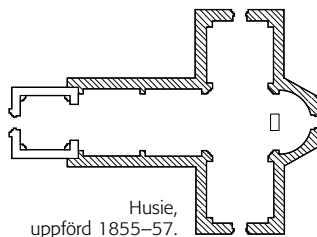
Svedala,
uppförd 1851–52.

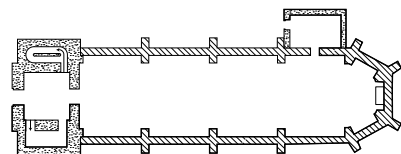
Svenstorp, uppförd 1854.

Lövestad,
uppförd 1854–56.

Husie,
uppförd 1855–57.

Källstorp, uppförd 1858–60.

Kyrkornas utformning

De nya kyrkor som byggdes under perioden ansluter på många sätt mer till den väldiga mängden medeltida kyrkor i Skåne än till de ideal som fördes fram i Stockholm och som tillämpades så lyhört i t.ex. Småland och Östergötland. Förhållandevis små, vitputsade långhuskyrkor med låga torn, ofta med trappgavlar, dominerar. Kyrkorna i Landskrona och Öved byggdes som två isolerade exempel på tidig gustaviansk arkitektur av högsta klass, men därefter tillkom inga lika spektakulära kyrkor. Varken i exteriör eller interiör finner man den nyklassicistiska doktrinen tillämpad med samma konsekvens som i Småland och Östergötland.

Brunius starka ställning har bidragit till att medeltidens uttryck har förts vidare och kombinerats med modifierad klassicism. Överintendents-ämbetets arkitekter hade inflytande genom Kunglig förordning, men deras förslag kritiserades och ändrades ofta. Lika litet lät man sig influeras av den samtida danska klassicismen, som genom C. F. Hansen nådde europeisk ryktbarhet. Stads- och hovarkitektur var inte relevant för den skånska landsbygdens nybyggande. Brunius kunde däremot känna samhörighet med andra samtida danskar, bl.a. historieprofessorn och kulturminnesvårdaren N. J. Höyen och arkitekten Gottlieb Bindesböll, som ungefär samtidigt med Brunius började intressera sig för medeltidens arkitektur (Grandien 1974).

PLANFORMER

Flertalet kyrkor, 30 stycken, är enskeppiga långhuskyrkor. De flesta har raka korväggar av långhusets bredd, med en bakomliggande smalare halvrund eller fyrkantig utbyggnad för sakristian. Hårlemans kyrka i Öved har två motstående korta utbyggnader som inrymmer avskild "herrska-kyrka" i norr samt sakristia i söder (fig. 101). Öved är den enda av kyrkorna som saknar torn. Elva kyrkor har två korsarmar, varav Landskrona, Näsrum, Riseberga och Oderljunga med latinsk korsplan. Husie, Svedala och Lövestad har snarast T-formad plan, med korabsid eller sakristia som diminutiv utbyggnad åt öster (fig. 114). Bruniuskyrkorna Torrlösa och Tullstorp (fig. 114) har båda grekisk korsplan, Tullstorp med torn över korsmitten, Torrlösa vid västra korsarmen.

Orienteringen är den normala med kor i öster utom i fyra fall: Oderljunga och Riseberga åt väster, Greve åt söder och Västra Karup åt norr. I de två sistnämnda är orienteringen ändrad i samband med att den medeltida kyrkans långhus med normalvänt kor förlängdes och byggdes till med en nykyrka, som blev det nya långhuset. Altaret placerades axialt i detta och det gamla koret blev sakristia eller kapell i en korsarm. I Riseberga ändrades orienteringen 1820. Långhuset förlängdes åt öster, varvid kor och sakristia flyttades från östpartiet och förlades i det medeltida västtornets bottenvåning.

Påfallande är att de allra flesta nya kyrkor har sakristia bakom koret, antingen i ett särskilt rum eller som en liten avbalkning bakom altaret, avskild med en skärm, en modell som Brunius gärna använde. Sakristia på nordsidan finns endast i Landskrona. De sidolagda sakristierna i Källstorp (fig. 114), Slimminge och Svedala (fig. 114) är tillbyggda efter 1860. Även i Uppsverige är sakristia i korets förlängning vanligt vid den här tiden, men inte så små som i Skåne. De skånska prästerna tycks ha haft mindre anspråk på utrymme och komfort i sakristian än sina kollegor norröver, och inte heller hållit skriftermål eller möten i sakristian. Först under påföljande period började man kritisera den avbalkade sakristian och förorda andra lösningar.

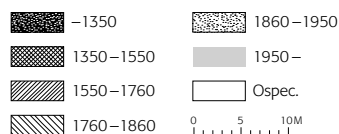

Fig. 114. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1760–1860 återgivna i skala 1:800.

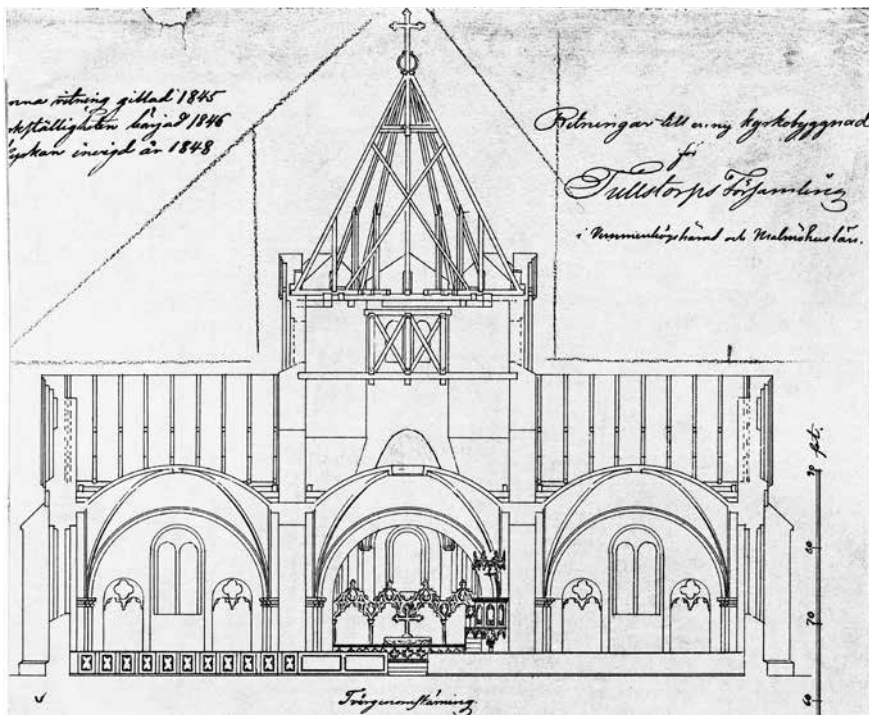

Fig. 115. Carl Georg Brunius, ritning till Tullstorps kyrka 1844, sektion och plan. I den kryssvälvda interiören anas en skärmvägg bakom altaret och en predikstol, bägge med gotiserande bågformer. Inredningen förnyades 1892, men ansluter i stora drag till de ursprungliga idéerna. Foto ATA.

TEKNIK, MATERIAL OCH FÄRG

Under hela 1700-talet tog sockenborna som tidigare genom dagsverken, körslor och material aktiv del i kyrkobygandet. Från 1800-talets början övertogs allt större del av bygget av kringresande byggmästare med egna hantlangare och sockenbornas del i arbetet minskade. Entreprenadssystemet, som var påbjudet från 1815, ledde till kostnadskonkurrens men också till fuskbyggen och processer. Efter hård kritik från bl.a. Brunius upphävdes systemet 1854.

Under 1800-talets lopp övergick man successivt från det traditionella gråstensbyggandet till tegelmurverk. Som Fernlund påpekat (1989) avspeglar sig tekniksiftet tydligt i byggandet på flera sätt. Innan tegelproduktionen på allvar kom igång i Skåne, under 1800-talets första del, tog man materialet som fältsten i trakten. När man rev eller byggde om en äldre kyrka, var det angeläget att ta tillvara stenmaterialet därifrån, och att bygga de nya delarna i samma material. Det dyrbarare teglet förbehölls detaljer och listverk som krävde större precision. Murverket med dess oregelbundna stenar doldes under puts. Vartefter teglet blev mer överkomligt byggdes allt fler kyrkor helt i det nya materialet. Intresset för att behålla murverk från den äldre kyrkan minskade; man kunde riva den helt och bygga obunden av dess form och grund. Så småningom nåddes sådan kvalitet i tegel och murning att det döljande putslagret inte längre kändes angeläget. De oputsade tegelkyrkorna blev allt vanligare i Skåne från 1880-talet.

Den vitputsade exteriören dominerar fullständigt under hela perioden 1760–1860. Hårlemans kyrka i Landskrona är det enda undantaget under 1700-talet, uppförd i gult tegel liksom de intilliggande kasernerna. Tre av Brunius kyrkor, Tullstorp och Torrlösa från 1840-talet, och Källstorp från 1850-talet, fick också oputsade fasader, i mursten respektive rött tegel. Brunius och hans efterföljare utnyttjade gärna oputsat tegel till dekorativa friser, flerspråkiga fönsteromfattningar och gavelrösten i flera av de kyrkor han arbetade med som i övrigt vitputsades, t.ex. Stora Harrie.

I några fall markeras byggnadsdelar från olika tider av olika ytskikt: Förslövs torn från 1775 står i oputsad gråsten medan långhuset från 1850

Fig. 116. Tullstorps kyrka från sydväst. Kyrkan uppfördes 1846 efter Brunius' ritningar med grekisk korsplan och mittorn. Tegelmuren lämnades oputsad, en nyhet vid denna tid. Foto Malin Gezelius/Medströms Bokförlag, 2008.

är vitputsad. I Vålinge har långhuset från 1855 murverk i oputsad huggen sandsten, medan tornet, ombyggt på 1820-talet, är vitputsad. Samma kontrast finns i flera tillbyggda kyrkor, t.ex. i Gustav Adolf (Viby), vars torn från 1784 i fältsten står oputsat intill det medeltida långhuset och nykyrkan från 1822, bägge vitputsade.

KLASSICISM

Öved står som en utsökt men isolerad representant för den stockholmska högreståndskulturen, förmedlad genom dess arkitekt, Carl Hårleman, som hade nära relationer till byggherren Hans Ramel på Övedskloster. Inte heller Hårlemans Landskronakatedral med sina stränga tegelmurar och dubbeltorn fick någon efterföljd i landsbygdens byggande; därtill var den alltför stor och påkostad.

Endast fyra kyrkor i Skåne utöver Hårlemans två är genomfört klassicistiska: Börringe och Örkened (fig. 114, 117) från 1780-talet, bägge knutna till Tempelman, samt Västra Karup (fig. 118) och Västra Karaby (fig. 114). Börringes nuvarande torn är från 1870, medan Örkened har kvar sin mycket eleganta sengustavianska tornhuv, liksom den strama och välproportionerade exteriören i övrigt. Västra Karaby och Västra Karup har resliga lanternintorn, ritade vid Överintendentsämbetet 1821 (men byggt 1864) respektive 1843. Även Grevie, Hjärnarp, Osby och Starby, byggda före 1830, har i huvudsak klassiserande exteriörer med lanternintorn, enk-

Fig. 117. Örkeneds kyrka uppfördes 1786–88 efter ritningar från 1777, möjligen utförda av Olof Tempelman. Kyrkan är ett representativt exempel på den tidiga nyklassicismen, med sadeltak, östsakristia och en elegant utformad tornhuv. Foto Pär-Ola Karlsson 1988.

lare och mera satta än de fyra nämnda. Välinge och Östra Ljungby har lanternintorn från 1820 respektive 1840 invid senare långhus. I Östra Ljungby anpassades tillbyggnader på 1850–60-talen efter det tidigare uppförda nyklassicistiska tornet.

MEDELTIDSDRAG OCH BLANDSTIL

C. G. Brunius bibehöll som nämnts nyklassicistiska stildrag i planformer, proportionering, material och fönstersättning. Det medeltidsinspirerade framträder främst i dekorativa element, som trappgavlar, rundbågefriser, portalomfattningar samt i kyrkorummets valv och inredning. I samtliga av periodens nya kyrkor utom i Källstorp är fönstren rundbågiga, med en eller två lufter. Spetsbågen finns enbart i Källstorps fönster, samt i en del interiörers träinredning, särskilt i predikstolskorgar och altarpuppasatser. Liksom i samtida kyrkor på kontinenten sammansmälts det klassiska med det nyromanska i en allmän rundbågestil.

Trappgaveltornen, typiska för det danska kulturområdet sedan senmedeltiden, betraktades som omoderna under det nyklassicistiska skedet men blev från 1840-talet åter omtyckta. 15 av de 43 kyrkorna har i dag sådana torn. Endast fem är dock byggda samtidigt med kyrkan i övrigt, medan sex är äldre (medeltid – 1600-tal) och fyra yngre (efter 1870).

Karakteristiskt för de skånska kyrkorna är att de ofta har mycket låga torn i förhållande till långhuset. Flera kyrkor har små torn ridande på långhuset, t.ex. Säby och Hörröd (fig. 145). De oproportionerligt låga tornen utmärker inte minst flera av Brunius kyrkor, något som samtiden kritiserade och som i flera fall ledde till att man senare ersatte dem med imposantare torn (Svedala, Källstorp, fig. 114). På 1850-talet, då tornspiror åter tilläts tack vare införandet av åskledare, fick fyra kyrkor spiror. Flera spiror tillkom även efter 1860.

C. G. Brunius var den mest aktive när det gällde medeltidsstilarnas tillämpning i Skåne, men som nämnts var flera av Överintendentsämbetets

arkitekter från 1840-talet och framåt inne på samma linje, både i förslag och utförda projekt (J. W. Gerss och J. A. Hawerman i Oderljunga, J. F. Åbom i Östra Kärrstorp och Ausås, F. W. Scholander i Förslöv och Skepparslöv). De lät sig påverkas både av Brunius och av utvecklingen i Tyskland och i Frankrike, som de kunde följa genom tidskrifter och resor.

I ett par fall har en till det yttre klassicistisk kyrka en nygotiskt präglad interiör, med låga kryssvalv och altare med korskrank med spetsbågedekor (Starby, Vålinge). Så många som 14 kyrkor fick kryssvalv, alla byggda efter 1840. Brunius var drivande i att återuppväcka den medeltida valvmurnings-tekniken. Det på andra håll närmast allenarådande flacka trätunnvalvet återfinns i 25 kyrkor från perioden. Även Brunius använde ibland plant trätak (Lövestad). I Hörröd finns ett originellt innertak i trä, buret av dekorativt utformade konsoler, ritat redan 1846 av Albert Törnqvist. I Förslöv täcks kyrkorummet av ett tredingstak i trä, ritat av Scholander 1850.

Inredningar

De skånska kyrkorna har genomgått många och genomgripande förändringar, och få av periodens nya kyrkor har bevarat hela inredningar från tiden. När det gäller altarprydnader är tio altaruppsatser, fem altarkors och fem altartavlor kvar på ursprunglig plats. I tre fall har altarprydnader från 1600- eller tidigt 1700-tal återanvänts, medan i övriga kyrkor altaruppsatserna och altartavlorna är tillkomna efter 1860, de flesta på 1880- och 90-talen, men flera även kring 1920–30. Två altarpredikstolar och tretton predikstolar är bevarade på plats från perioden, medan fjorton kyrkor har äldre predikstolar, de flesta från 1600-talet, och resten yngre. Tio orgelfasader är tillkomna 1760–1860. Orgelverken är senare ombyggda eller utbytta i samtliga fall. I Torrlösa finns en orgel från 1640-talet, inköpt från Maria-kyrkan i Helsingborg.

I Öveds kyrka finns en heljuten och praktiskt taget orörd klassicistisk interiör, en av landets förnämsta (fig. 113). Även Börringe har kvar hela sin genomförd klassicistiska inredning, med en samtida kopia av Fredric Westins Kristi uppståndelse som altarmålning. Öved har ett tidigt exempel på det så omtyckta nakna altarkorset med strålsol, det enda som behållits intakt i Skåne. I en handfull andra kyrkor finns det kvar, men har flyttats från altaret.

Klassicistiska altaruppsatser med samtida altartavlor finns i Västra Karup (fig. 118) och Örkened. Bägge altartavlorna i dessa kyrkor är utförda av Martin Roth, från 1783 akademiritmästare i Lund, utbildad vid Konstakademien i Stockholm och mest verksam som porträttmålare. Hans yngre målarkollega Alexander Malmqvist, som också utbildats vid Konstakademien, utförde på 1820-talet altartavlorna i Ausås och Starby. Kopior av Thorvaldsens kända Kristusstaty utgör altarprydnad i bl.a. Svedala och Svenstorp.

Altarpredikstolen var en lösning som Överintendentsämbetet länge var positiv till, eftersom den svarade väl mot det klassicistiska kravet på symmetri i kyrkorummet. Typisk är beskrivningen 1830 från Näsums kyrka, byggd 1793 (riven 1865), där predikstolen placerats över altaret i en ”Portal med Frontispis i Grekisk stil, understödd av fyra Colonner”. Fredrik Blom, som har ritat ett stort antal altarpredikstolar för svenska kyrkor, är mästaren till det mycket vackra och välbevarade exemplaret i Riseberga från 1822. Den efterbildades i Färingtofta, Hallaröd, Norra Rörum och Röstånga. Endast den i Färingtofta har bevarats. Altarpredikstolar från ca 1830 av mer lokal karaktär har bevarats i Loshult och Glimåkra (fig. 119; något utvidgad 1900). En sådan fanns fram till 1925 även i Osby. Altar-

Fig. 118. Altaruppsatsen i Västra Karups kyrka utfördes kring år 1800 med tidstypisk strålsol som krön. Altartavlan med Korsfästelsen är målad av Martin David Roth, akademiritmästare i Lund och utbildad i Stockholm. Foto Pär-Ola Karlsson 1988, ATA.

predikstolen började från kyrkligt håll ifrågasättas kring 1835, och många ombyggdes därefter. De få som bevarats har därför ett stort kulturhistoriskt värde. Traditionella, sidoplacerade predikstolar i klassicistiskt utförande finns utom i Börninge och Öved i Hov och Landskrona.

Av Brunius kyrkor visar endast två ännu i huvudsak den ursprungliga karaktären: Tullstorp och Lövestad. Den invändigt vitputsade korskyrkan Tullstorp med sitt ljusa välvda kor, nygotiska altare i ekådrat trä med tillhörande skärmvägg som avgränsar den bakomliggande sakristian, åskådliggör Brunius idéer om det fulländade kyrkorummet. Av de många inventarier och inredningsdetaljer som utfördes i nygotik under perioden finns i övrigt föga i behåll i de nybyggda kyrkorna. De kan bättre studeras i de många ombyggda kyrkorna från perioden.

Typiskt för Skåne sedan reformationen är att predikstolen ofta placeras på södra långsidan, på epistelsidan. Placeringen rekommenderades av Peder Palladius, Själlands förste superintendent, i dennes anvisningar från 1540–41. Det gällde att utnyttja det sparsamma ljuset från söder i de gamla kyrkorna, där nordväggen ofta saknade fönster. Dansktidens tradition levde kvar långt sedan den praktiska motiveringen blivit överspeland genom att kyrkorna försågs med stora fönster såväl i norr som i söder. I cirka hälften av de nya kyrkorna 1760–1860 placerades predikstolen på södra sidan. Där det fanns korsarmar sattes predikstolen i hörnet mellan kor och korsarm, så att predikanten syntes och hördes även av dem som satt i korsarmens bänkar. Att man därifrån sällan kunde se altaret var en nackdel som accepterades till en början, men som efter hand gjorde de tillbyggda korsarmarna impopulära.

I övriga kyrkor sitter predikstolen på nordsidan, evangeliesidan, i enlighet med den svenska traditionen. I de uppsvenska landskapen torde förkärleken för nordsidan hänga samman med att man eftersträvade en bekväm

Fig. 119. Glimåkra kyrka har en av de få bevarade altarpredikstolarna i Skåne, tillkommen 1830 och något förändrad ca 1900. Foto Pär-Ola Karlsson 1988, ATA.

förbindelse till sakristian, som sedan medeltiden ju vanligen förlades till norra sidan av koret. Alltsedan Skåne blev svenskt blandades den danska och den svenska traditionen, och lokal hävd och önskemålen i församlingen avgjorde på vilken sida predikstolen sattes upp. I Scholanders ritning till nybyggnad i Skepparslöv 1841 var predikstolen placerad på norra sidan. Men församlingen ville ha den på den södra, som det varit i den gamla kyrkan, och så blev det.

I många av kyrkorna, särskilt de mindre, saknar predikstolen ljudtak, oavsett stolens ålder och placering i kyrkorummet. Om ljudtaket akustiskt kunde undvaras avstod man gärna från den extra utgiften.

Flera av de nya kyrkorna från perioden 1760–1860 har omgestaltats kraftigt både exteriört och interiört under senare tid. Det gäller främst Borrby, som fick en helt ny dräkt i nyrenässans 1894, Svedala som radikalt ombyggdes i nyromanik 1902, Slimminge, som präglas av en restaurering i jugend från 1907 samt Sofia Albertina i Landskrona, som förändrats genomgripande i flera successiva restaureringar. Alla kyrkorna har stort restaureringshistoriskt intresse (se vidare s. 251).

Källor och litteratur

Uppgifter om respektive kyrka är hämtade ur ATA och Bebyggelseregistret, RAÄ, samt publicerade kyrko- och sockenbeskrivningar. Publicerade monografier i serien *Sveriges Kyrkor* redovisas i den allmänna litteraturlistan.

Fernlund, Siegrun: "Ett Herranom värdigt tempel". *Kyrkoviningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912*, 1982. Diss.

Fernlund, Siegrun: "Kyrkobyggnader i Skåne 1760–1860", i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 1, Skåne och Blekinge, SvK vol. 210, 1989.

Grandien, Bo: *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*, Nordiska museets handlingar 82, 1974. Diss.

Gustafsson, Evald: "C. G. Brunius och Skånes kyrkor", i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 1, Skåne och Blekinge, SvK vol. 210, 1989.

Kyrkobyggnader 1760–1860, 1, Skåne och Blekinge, Katalog (av M. Ebeling, B. Sandström och M. Ullén), SvK vol. 210, 1989.

Lunds stift i ord och bild, 1947.

Nygotiska kyrkor i Skåne. Utveckling i form, material och konstruktion 1840–1910, red. Olof Antell, Konsthögskolans arkitekturskola, 1991.

Sjöström, Ingrid: "Kyrkorna från perioden 1760–1860 i Skåne och Blekinge. En sammanfattande översikt", i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 1, Skåne och Blekinge, SvK vol. 210, 1989.

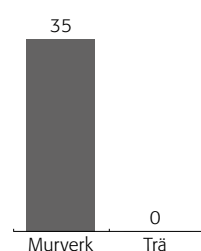
Sjöström, Ingrid: "Omvandlingen av kyrkorna i Borrby och Svedala", i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 1, Skåne och Blekinge, SvK vol. 210, 1989.

Sjöström, Ingrid: "Sofia Albertina i Landskrona", i *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 1, Skåne och Blekinge, SvK vol. 210, 1989.

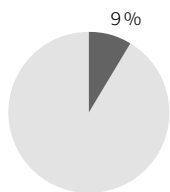
Skånska kyrkor, red. Karin Bauman och Göran Hallberg, Skånes Hembygdsförbunds årsbok, 1997.

Sveriges nationalatlas. Atlas över Skåne, red. Tomas Germundsson & Peter Schlyter, 1999.

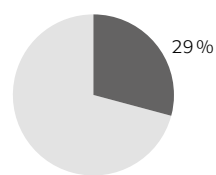
Fig. 120. Osby kyrka. Den vackert belysta västväggen med läktare och ståtlig orgelfasad är typisk för nyklassicismen. Få kyrkor har kvar läktare utan underbyggnader. Orgeln ritades 1859 och sattes upp 1861. Foto Pär-Ola Karlsson 1988.

A. Nybyggda kyrkor.

C. Andel nyuppförda kyrkor.

D. Andel kyrkor som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1760–1860 I SIFFROR

Diagrammen avser de 395 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång. Några medeltida sockenkyrkor övergavs varaktigt under perioden: Lemmeströ (socknen uppgått i Börringe), Skartofta (i Öved) och Gullarp (i Trollenäs). Den ursprungligen tyska församlingen Malmö Caroli förklarades territoriell 1812.

Under perioden byggdes 35 nya kyrkor, samtliga i murverk (A). Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde 9 % (35 st.) av det totala beståndet (C).

De viktigare planförändringarna var 157 till antalet och rörde uteslutande stenkyrkor av medeltida ursprung. Även planförändringarna skedde i murverk (B). En planförändring har emellertid inte kunnat preciseras till materialet. Det rör tillbyggnaden 1812 av en sedermera riven korsarm i Fosie. Som under den föregående perioden dominerades planförändringarna av tillbyggnad av en eller flera korsarmar, men även västförlängningar av långhus och ombyggnader av kor/korparti var allmänna. Kombinationer av dessa förändringar vid ett och samma tillfälle var heller inte ovanligt. Sammantaget berörde de 157 planförändringarna 126 kyrkor. Ett flertal av de under perioden planförändrade kyrkorna, som t.ex. under det sena 1700-talet erhållit en eller flera korsarmar, kom att rivas och ersättas med nybyggen under 1800-talets första hälft eller mitt. Det gäller Hjärnarp, Källstorp, Lilla Isie (nya kyrkan uppförd på ny plats), Oderljunga, Oppmanna, Osby, Riseberga, Stiby, Svedala och Västra Karaby. Av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång hade således 29 % (116 st.) planförändrats (D).

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm(ar)).

Kyrkorna 1860–1950

av Ingrid Sjöström

Inledning

Den kraftiga ökningen av nybyggda och radikalt om- och tillbyggda kyrkor som tog sin början i Skåne på 1840-talet fortsatte efter 1860 (se diagram fig. 147). Kulmen nåddes på 1860-talet med 37 kyrkor. Under de följande decennierna sjönk antalet undan för undan, och var under 1900-talets första årtionde nere i 11 nybyggen, varefter nybyggandet praktiskt taget upphörde. Efter första världskriget återupptogs byggandet. Efter 1910 uppfördes endast tre nya församlingskyrkor, alla i städer, därtill fem annexkyrkor och sju kapell. Totalt byggdes 116 nya kyrkor under perioden 1860–1950. I det följande är det av naturliga skäl främst tiden före 1910 som står i fokus.

1800-talets andra hälft kan ses som en statskyrkans kraftsamling uttryckt i historiserande stilar, främst nygotiska. Från 1890-talet blir bilden mer mångfacetterad, med inslag av nationalromantik och jugend. De fåtaliga kyrkorna efter 1910 präglas av begynnande modernism parallellt med traditionella formspråk.

Skåne är, tillsammans med Västergötland, Sveriges kyrktätaste landskap. Mängden av kyrkor vållar problem för församlingar och samfälligheter, som ofta har ett tiotal kyrkor att förvalta. Besöksunderlaget glesnar och underhållskostnaderna stiger. Flera uppmärksammade rivningsärenden på senare år har gällt skånska kyrkor från 1800-talet, bl.a. Borlunda, Maglarps nya kyrka och Odarslöv. Borlunda restaurerades, Odarslöv står stängd och Maglarps nya kyrka revs 2007 efter en långdragen process, där ärendet till sist avgjordes av Regeringsrätten, som medgav rivning. Allhelgonakyrkan på Ven togs 1998 ur kyrkligt bruk, såldes till Statens fastighetsverk och invigdes 2005 som museum över Tycho Brahe. Örja togs ur bruk 1996 och såldes 2011 för att bli bostad. Åtskilliga andra kyrkor från tiden är sedan länge stängda eller används sparsamt vid förrättningar eller som konsertkyrkor. Begränsad användning har i dag bl.a. Glostorp, Hassle-Bösarp, Malmö Caroli, Håslöv och Ignaberga nya. Övriga är fortfarande församlingskyrkor med gudstjänst minst en gång i månaden året om. Många av de stängda eller lågutnyttjade kyrkorna hör till landets mest intressanta, men även de mer alldagliga kyrkorna har stora kulturhistoriska värden.

Befolkning och byggande

Befolkningen i Skåne ökade dramatiskt under 1800-talets andra hälft (se diagram, fig. 9). Skillnaderna mellan socknarna är dock mycket stora. Ökningen planade ut under 1800-talets sista decennier, bl.a. beroende på

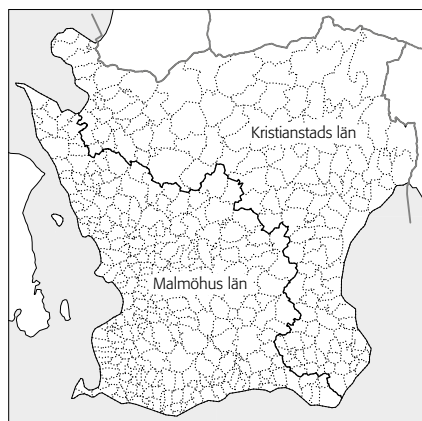

Fig. 121. Skånes tidigare länsindelning i Malmöhus och Kristianstads län. 1997 slogs länen ihop till Skåne län.

emigrationen. Många nya kyrkor dimensionerades efter förväntade befolkningstal som inte infriades.

Skånes befolkning uppgick år 1850 till 442 000 personer, varav 253 000 i Malmöhus län, som växte snabbast. År 1900 hade motsvarande siffror stigit till 628 000 respektive 409 000. Det fanns stora variationer i socknarna. År 1900 hade en knapp femtedel av socknarna mer än 2 000 invånare, medan nästan hälften av socknarna hade mindre än 1 000 invånare. De stora församlingarna i Helsingborg, Kristianstad, Landskrona, Lund och Malmö hade långt över 10 000 invånare, Eslöv, Limhamn (Hyllie), Raus och Ystad över 5 000 (se även fig. 8 a–c).

Befolkningsökningen gick före 1870 snabbast på landsbygden, därefter i städerna. Skiftesreformerna, utdikning och nya brukningstekniker medförde kraftigt ökad effektivitet i jordbruket. Vinsterna satsades i lönsamma industriella företag, som sockerbruk och tegelbruk, samt i ett intensivt byggande. I städer och mindre samhällen växte nya kvarter i vårdad tegelarkitektur fram i väldig omfattning, och på slott och storgods byggde godsägarna nya slott eller omgestaltade de gamla. Marknaden för byggmästare och arkitekter var omfattande och lockade även många danskar.

Samtidigt med denna blomstrande verksamhet pågick en proletarisering. Antalet småbönder med mycket små hemman ökade starkt i Skåne. De som inte kunde få sin utkomst blev statare och daglönare på de stora godsens och deras arrendegårdar, eller drogs till stadsregionernas industrier. 170 000 personer emigrerade från Skåne 1850–1900.

I socknar med gods och storbönder växte inkomsterna kraftigt, medan kyrkokassorna blev magrare i utflyttningssocknarna. Benägenheten att bygga nytt ökade i rika socknar, medan man i mindre välmående socknar i det längsta sökte skjuta upp nybygget och nöjde sig med att reparera och kanske bygga till den gamla kyrkan.

Efter första världskriget accelererades urbaniseringen. Nya församlingar tillkom i städerna, och befintliga delades eller försågs med flera kyrkor och kapell. Denna utveckling tog dock verklig fart först efter 1950.

I 28 % av alla socknar byggdes ny kyrka under perioden 1860–1910. De flesta byggdes i socknar som hade 500–1 000 invånare år 1900 (43 st.). Kyrkorna byggdes i allmänhet för att rymma minst $\frac{2}{3}$ av församlingens vuxna invånare. Kyrkornas varierande storlek framgår av plansammanställningarna, fig. 130 och 135, där flertalet av här nämnda kyrkor är illustrerade. Störst blev naturligtvis stadsförsamlingarnas nya kyrkor: Allhelgonakyrkan i Lund, byggd 1887–91, rymde 2 000 sittplatser. Kyrkans totala längd är 64 meter, långhusets mått 40 × 24, med rymliga sidoläktare. Kyrkorna i Eslöv och Helsingborg, byggda kring 1890, mätte 48 respektive 52 meter och var avsedda för ca 1 000 personer, medan centralkyrkorna i Malmö, Caroli och Pauli från ca 1880, hade plats för 1 500. I Malmö S:t Johannes, byggd 1903–07, rymdes 1 300 sittande besökare.

De tre stadskyrkor som byggdes efter 1910 var betydligt mindre. Långhuset i Hässleholm mäter 33 × 13 meter, i Höganäs 37 × 15. Kirsebergkyrkan i Malmö byggdes av en av landets första småkyrkoföreningar 1928, med en stor församlingsdel kring en gård. Själva kyrkorummet har måtten 18 × 10,5 meter, men kan utvidgas med den angränsande kyrksalen till det dubbla. Lösningen hade framtiden för sig.

Sockenkyrkorna på landsbygden hade vanligen måttliga dimensioner. Dock har ett tjugotal av dem totallängder på över 40 meter. De fyra största landskyrkorna i Skåne från perioden är Balkåkra, Näsrum, Gudmuntorp och Asmundtorp. Balkåkra kyrka vid Marsvinsholms slott ersatte 1867 tre medeltida sockenkyrkor (fig. 2). Totallängden är 50 meter, långhusets mått

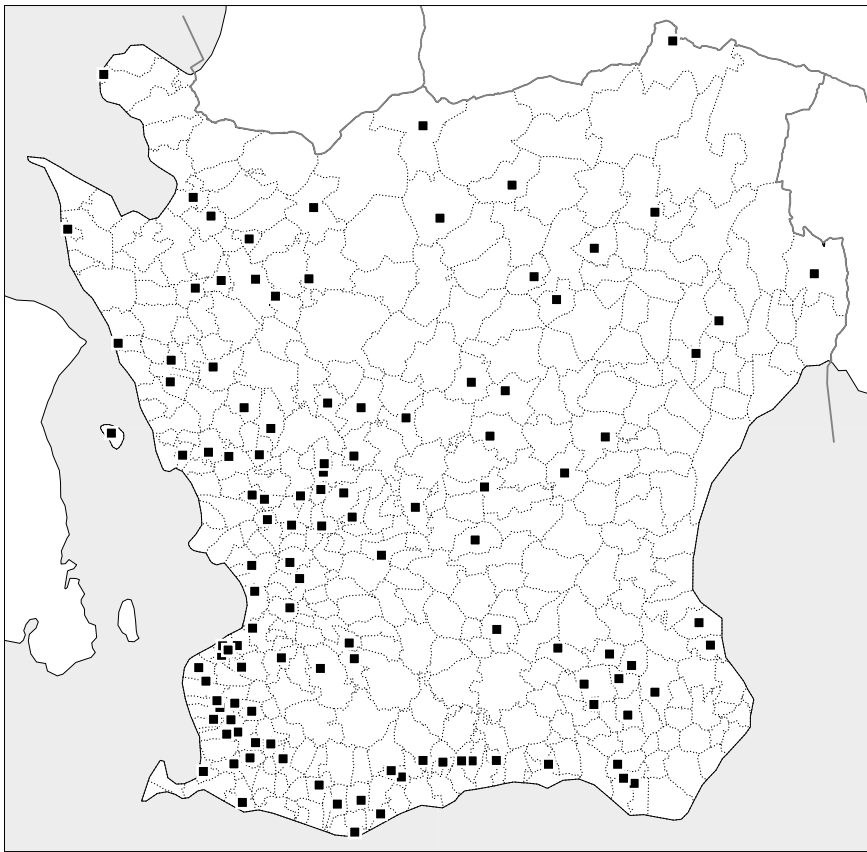

Fig. 122. Kyrkor uppförda under perioden 1860–1950, samtliga i murverk.

34 × 16. Bänkarna i långhuset och på sidoläktare beräknades för 1 000 personer. Näsrum byggdes 1870 också för 1000 personer (totallängd 50, långhus 37 × 20 meter). Kyrkan i Näsrum blev ändå snart otillräcklig – år 1900 hade socknen drygt 2 000 invånare. Nästan lika stor var Gudmundtorp, byggd 1861 (50 resp. 31 × 17 meter). Kyrkan var dimensionerad för 1 000 personer; invånarantalet år 1900 var 1 300. Betydligt bredare och högre (48 resp. 32 × 23 meter) byggdes 1895 korskyrkan i Asmundtorp med 1 000 platser. Längdmått kring 45 meter har Billinge, Hyby, Hököpinge, Ingelstorp, Västerstad och Uppåkra.

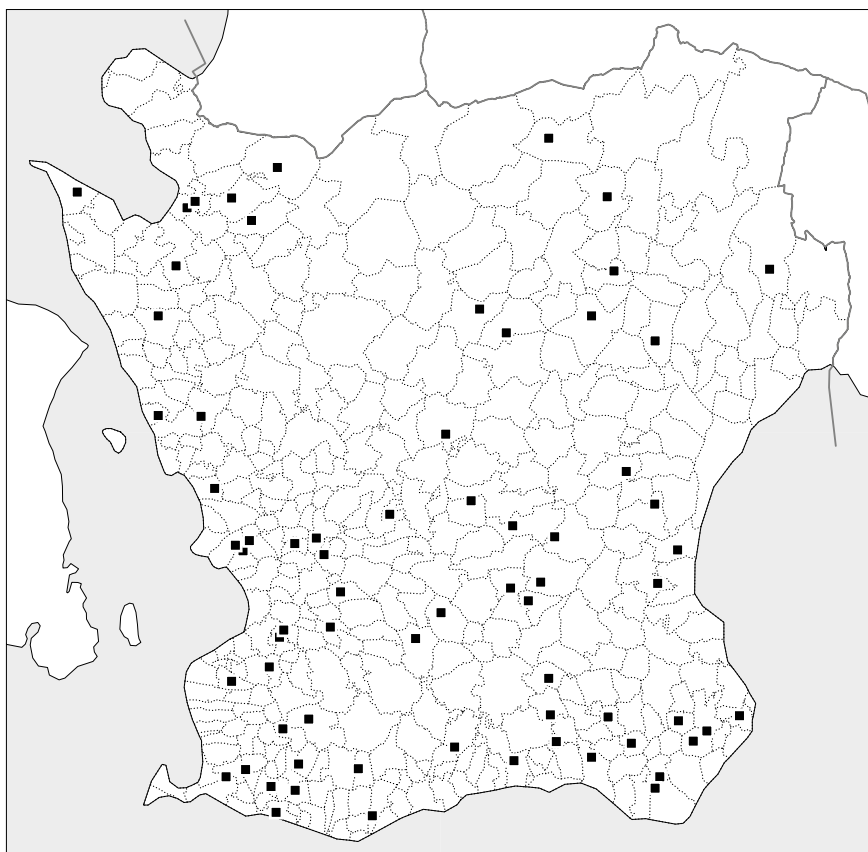
Det stora flertalet kyrkor har totallängder på 30–35 meter, med långhusmått kring 25 × 15 meter. Antalet sittplatser var då ca 300–500. Till de minsta kyrkorna hör Virke, byggd 1862 för 250 personer (295 invånare år 1900) med totallängden 27 meter och långhusmåtten 18 × 10 meter samt Bjärshög, byggd 1895–97 (22 resp. 13 × 9 meter; 102 invånare år 1900).

Beträffande långhuskyrkorna säger antalet travéer/fönsteraxlar i långhuset också en del om storleken. Över 30 kyrkor har fem axlar, 25 har tre, 15 har fyra axlar. Endast åtta kyrkor har sex fönsteraxlar, tre har sju.

Nybyggda och ombyggda kyrkor

Under perioden 1860–1910 nybyggdes sammanlagt 113 kyrkor (tab. 5, fig. 122). 22 av dessa bibehöll helt eller delvis ett äldre torn, som i tolv fall fick nya krön. Dessa 22 och ytterligare 36 kyrkor uppfördes på samma plats som den medeltida kyrkan, som revs. Murverk återanvändes då ofta i högre eller mindre grad. Vid 42 nybyggen valdes en ny tomplats. I elva fall bevarades då den gamla kyrkan som ruin eller ödekyrka, medan de övriga revs helt och hållet. Sex kyrkor, mestadels i nya stadsförsamlingar, saknar föregångare. För resterande kyrkor är uppgifterna om föregångare och dess läge osäkra.

Fig. 123. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860–1950, samtliga i murverk. Ett flertal kyrkor planförändrades på flera sätt eller i flera etapper under perioden.

Kyrkorna på ny tomt har ofta ett läge utanför byn eller i byns utkant, där mark fanns tillgänglig. När bebyggelsens tyngdpunkt förskjutits genom nyetablerad industri eller genom järnvägen har den nya kyrkan lokaliserats dit (t.ex. Hyllie). Där terrängen så medger har man ofta valt höjdlägen (t.ex. i S:t Ibb, Balkåkra, Torekov, Kävlinge, Norra Åkarp), men de flesta kyrkorna ligger på flack mark (t.ex. Gessie, Remmarlöv, Ignaberga). Inga av kyrkorna ligger påtagligt nära vattendrag eller strand.

Ett femtiotal kyrkor berördes under samma tid av omfattande om- och tillbyggnader (fig. 123) och fick nya inredningar (se även nedan ang. restaureringar s. 251). Fyrtio äldre kyrkor utvidgades med en eller två korsarmar. Korsarmstillbyggen var vanligast på 1860-talet (16 äldre kyrkor fick då två korsarmar, sex fick en), men förekom därefter mera sparsamt. Helt nya kyrkorum tillbyggdes invid de gamla i Höör och Valleberga. Alla de nybyggda kyrkorna är exteriört mer eller mindre oförändrade, utom Torekov, som ombyggdes radikalt 1950 efter husbocksangrepp. Lockarp och Fjälkestad, uppförd respektive återuppförd helt på den medeltida kyrkans grund, och Höganäs första kyrka, inrättad i en byggnad som varit verkstad, redovisas inte statistiskt i detta kapitel.

Nybyggandet skedde i de snabbast växande delarna av Skåne, företrädesvis i Malmöhus län i och nära städerna. Koncentrationen till Malmö-Lund-Landskrona-trakten blev särskilt påtaglig 1880–1910. Men både nybyggda och ombyggda kyrkor tillkom över hela landskapet.

Byggherrarna: biskopar, församlingar, godsherrar

Liksom under föregående period styrdes Lunds stift av en serie kraftfulla och byggnadsintresserade biskopar. Siegrun Fernlunds redogörelse (1982) för deras insatser följs här.

Tab. 5 (s. 224–225). Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1860–1950, i kronologisk ordning. Endast kända årtal. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 167.

Esarp	Nybyggnad	1860	Murverk	Balkåkra, Mar-	Nybyggnad	1867	Murverk
Löderup	Omb. av långhus/kor	1860	Murverk	svinsholm			
Löderup	Tillb. av korsarmar	1860	Murverk	Ottarp	Tillb. av korsarmar	1867	Murverk
Glostorp	Nybyggnad	1860-61	Murverk	Tåssjö	Omb. av långhus/kor	1867	Murverk
Trollenäs	Nybyggnad	1860-61	Murverk	Tåssjö	Tillb. av korsarmar	1867	Murverk
Östra Kärrstorp	Omb. av långhus/kor	1860-62	Murverk	Vånga	Omb. av långhus/kor	1867	Murverk
Torekov	Nybyggnad	1860-63	Murverk	Vånga	Tillb. av korsarmar	1867	Murverk
Brösarp	Tillb. av korsarm	1861	Murverk	Bosarp	Nybyggnad	1867-68	Murverk
Gudmuntorp	Nybyggnad	1861	Murverk	Lilla Slågarp	Nybyggnad	1867-68	Murverk
Håstad	Omb. av långhus/kor	1861	Murverk	Ängelholm	Omb. av långhus/kor	1867-68	Murverk
Håstad	Tillb. av korsarmar	1861	Murverk	Ängelholm	Tillb. av korsarmar	1867-68	Murverk
Saxtorp	Omb. av långhus/kor	1861	Murverk	Västra Vemmenhög	Nybyggnad	1867-69	Murverk
Saxtorp	Tillb. av korsarm	1861	Murverk	Bolshög	Omb. av långhus/kor	1868	Murverk
Billeberga	Nybyggnad	1861-62	Murverk	Bolshög	Tillb. av korsarmar	1868	Murverk
Dagstorp	Nybyggnad	1861-62	Murverk	Borlunda	Nybyggnad	1868	Murverk
Odarslöv	Omb. av långhus/kor	1861-62	Murverk	Fränninge	Omb. av långhus/kor	1868	Murverk
Odarslöv	Tillb. av korsarmar	1861-62	Murverk	Fränninge	Tillb. av korsarmar	1868	Murverk
Östra Sönnarslöv	Omb. av långhus/kor	1861-62	Murverk	Löddeköpinge	Omb. av långhus/kor	1868	Murverk
Östra Sönnarslöv	Tillb. av korsarmar	1861-62	Murverk	Munka-Ljungby	Tillb. av korsarmar	1868	Murverk
Loshult	Nybyggnad	1861-63	Murverk	Smedstorp	Nybyggnad	1868	Murverk
Ekeby	Nybyggnad	1862	Murverk	Örja	Nybyggnad	1868	Murverk
Hammarlöv	Tillb. av korsarm	1862	Murverk	Spjutstorp	Nybyggnad	1868-69	Murverk
Stora Köpinge	Omb. av långhus/kor	1862	Murverk	Tryde	Nybyggnad	1868-69	Murverk
Virke	Nybyggnad	1862	Murverk	Västra Vram	Nybyggnad	1868-69	Murverk
Vollsjö	Omb. av långhus/kor	1862	Murverk	Bollerup	Omb. av långhus/kor	1869	Murverk
Vollsjö	Tillb. av korsarmar	1862	Murverk	Bollerup	Tillb. av korsarmar	1869	Murverk
Halmstad	Nybyggnad	1862-63	Murverk	Kyrkheddinge	Omb. av långhus/kor	1869	Murverk
Onslunda	Nybyggnad	1862-63	Murverk	Vanstad	Nybyggnad	1869	Murverk
Västra Skrävlinge	Nybyggnad	1862-63	Murverk	Stångby	Omb. av långhus/kor	1869-70	Murverk
Örtofta	Nybyggnad	1862-63	Murverk	Veberöd	Omb. av långhus/kor	1869-70	Murverk
Degeberga	Omb. av långhus/kor	1863	Murverk	Veberöd	Tillb. av korsarm	1869-70	Murverk
Fjärestad	Nybyggnad	1863	Murverk	Katslösa	Nybyggnad	1870	Murverk
Norra Sandby	Nybyggnad	1863-64	Murverk	Södervidinge	Nybyggnad	1870	Murverk
Svensköp	Nybyggnad	1863-64	Murverk	Södra Åby	Nybyggnad	1870	Murverk
Bodarp	Omb. av långhus/kor	1864	Murverk	Vallby	Omb. av långhus/kor	1870	Murverk
Bodarp	Tillb. av korsarmar	1864	Murverk	Vallby	Tillb. av korsarm	1870	Murverk
Hästveda	Omb. av långhus/kor	1864	Murverk	Bösarp	Nybyggnad	1870-71	Murverk
Södra Sallerup	Omb. av långhus/kor	1864	Murverk	Näsum	Nybyggnad	1870-71	Murverk
Södra Sallerup	Tillb. av korsarmar	1864	Murverk	Borgeby	Omb. av långhus/kor	1871	Murverk
Tjörnarp	Nybyggnad	1864	Murverk	Brönnestad	Tillb. av korsarm	1871	Murverk
Uppåkra	Nybyggnad	1864	Murverk	Källna	Nybyggnad	1871	Murverk
Västra Kärrstorp	Omb. av långhus/kor	1864	Murverk	Vomb	Omb. av långhus/kor	1871	Murverk
Västra Kärrstorp	Tillb. av korsarmar	1864	Murverk	Vomb	Tillb. av korsarmar	1871	Murverk
Östra Sallerup	Tillb. av korsarm	1864	Murverk	Östra Broby	Nybyggnad	1871-73	Murverk
Billinge	Nybyggnad	1864-65	Murverk	Glumslöv	Omb. av långhus/kor	1872	Murverk
Önnarp	Nybyggnad	1864-65	Murverk	Holmby	Nybyggnad	1872-73	Murverk
Össjö	Omb. av långhus/kor	1865	Murverk	Hököpinge	Nybyggnad	1872-73	Murverk
Östra Strö	Tillb. av korsarmar	1865	Murverk	Kverrestad	Nybyggnad	1872-73	Murverk
Hassle-Bösarp	Nybyggnad	1865-66	Murverk	Lomma	Nybyggnad	1872-73	Murverk
Kropp	Tillb. av korsarm	1865-66	Murverk	Vinslöv	Tillb. av korsarm	1872-73	Murverk
Solberga	Nybyggnad	1865-66	Murverk	Ingelstorp	Nybyggnad	1872-74	Murverk
Vedby	Nybyggnad	1865-67	Murverk	Nosaby	Nybyggnad	1872-75	Murverk
Rebbelberga	Nybyggnad	1866-67	Murverk	Eskilstorp	Nybyggnad	1873-74	Murverk
Östra Klagstorp	Nybyggnad	1866-68	Murverk	Rya	Nybyggnad	1874-75	Murverk

Gylle	Omb. av långhus/kor	1875	Murverk	Villie	Omb. av långhus/kor	1891	Murverk
Österslöv	Nybyggnad	1875-78	Murverk	Villie	Tillb. av korsarmar	1891	Murverk
Ask	Nybyggnad	1876-77	Murverk	Bjäre sjö	Omb. av långhus/kor	1892	Murverk
Hyby nya	Nybyggnad	1876-77	Murverk	Västra Alstad	Omb. av långhus/kor	1892	Murverk
Frillestad	Nybyggnad	1877	Murverk	Mellan-Grevie	Nybyggnad	1892-94	Murverk
Häglinge	Nybyggnad	1877	Murverk	Västra Sönnarslöv	Nybyggnad	1893-94	Murverk
Rödvinge	Tillb. av korsarmar	1877	Murverk	Remmarlöv	Nybyggnad	1893-95	Murverk
Västra Strö	Nybyggnad	1877	Murverk	Helsingborg,	Nybyggnad	1893-97	Murverk
Svalöv	Nybyggnad	1877-78	Murverk	Gustav Adolf			
Västerstad	Nybyggnad	1877-78	Murverk	Strövelstorp	Omb. av långhus/kor	1894	Murverk
Lyby	Omb. av långhus/kor	1878	Murverk	Öja	Nybyggnad	1894-95	Murverk
Lyby	Tillb. av korsarmar	1878	Murverk	Hörby	Nybyggnad	1895	Murverk
Rörum	Nybyggnad	1879	Murverk	Bjärshög	Nybyggnad	1895-97	Murverk
Håslöv	Nybyggnad	1879-80	Murverk	Fosie	Tillb. av korsarmar	1896	Murverk
Lilla Beddinge	Nybyggnad	1879-80	Murverk	Äspö	Omb. av långhus/kor	1896	Murverk
Malmö, Caroli	Nybyggnad	1879-80	Murverk	Östra Grevie	Nybyggnad	1896-97	Murverk
Östra Torp	Nybyggnad	1879-80	Murverk	Asmundtorp	Nybyggnad	1897	Murverk
Grönby	Omb. av långhus/kor	1870-tal	Murverk	Kävlinge nya	Nybyggnad	1897	Murverk
Grönby	Tillb. av korsarmar	1870-tal	Murverk	(Korsbacka)			
Räng	Omb. av långhus/kor	1880-81	Murverk	Burlövs nya (Arlöv)	Nybyggnad	1897-1900	Murverk
Tranås	Nybyggnad	1880-81	Murverk	Bunkeflo	Nybyggnad	1898	Murverk
Höja	Nybyggnad	1880-82	Murverk	Matteröd	Omb. av långhus/kor	1898	Murverk
Malmö, S:t Pauli	Nybyggnad	1881-82	Murverk	S:t Ibbs nya	Nybyggnad	1898-99	Murverk
Västra Broby	Nybyggnad	1881-82	Murverk	Glemminge	Nybyggnad	1898-1900	Murverk
Trelleborg	Omb. av långhus/kor	1881-83	Murverk	Ullstorp	Omb. av långhus/kor	1890-tal	Murverk
Trelleborg	Tillb. av korsarmar	1881-83	Murverk	Ullstorp	Tillb. av korsarmar	1890-tal	Murverk
Källs-Nöbbelöv	Nybyggnad (*)	1882	Murverk	Skånes-Fagerhult	Nybyggnad	1900	Murverk
Lyngby	Nybyggnad	1882	Murverk	Norra Nöbbelöv	Nybyggnad	1900-01	Murverk
Norra Åkarp	Nybyggnad	1882	Murverk	Södra Åsums nya	Nybyggnad	1901-02	Murverk
Vallösa,	Nybyggnad	1882	Murverk	Stora Hammars nya	Nybyggnad	1902	Murverk
(Sjörups nya)				Svedala	Omb. av långhus/kor	1902	Murverk
Färlöv	Tillb. av korsarm	1882-83	Murverk	Fuglie	Nybyggnad	1902-04	Murverk
Maglehem	Omb. av långhus/kor	1883	Murverk	Långaröd	Tillb. av korsarm	1903-04	Murverk
Munkarp	Nybyggnad	1883-84	Murverk	Tygelsjö	Nybyggnad	1903-05	Murverk
Baldringe	Omb. av långhus/kor	1884	Murverk	Malmö,	Nybyggnad	1903-07	Murverk
Kvidinge	Nybyggnad	1884-86	Murverk	S:t Johannes			
Västra Hoby	Nybyggnad	1884-86	Murverk	Gumlösa	Tillb. av korsarm	1904-05	Murverk
Södra Mellby	Nybyggnad	1884-87	Murverk	Simris	Omb. av långhus/kor	1904-05	Murverk
Södra Rörum	Nybyggnad	1884-87	Murverk	Hörup	Omb. av långhus/kor	1904-06	Murverk
Görslöv	Omb. av långhus/kor	1885	Murverk	Hörup	Tillb. av korsarmar	1904-06	Murverk
Västra Klagstorp	Nybyggnad	1885	Murverk	Röke	Nybyggnad	1905-06	Murverk
Ignaberga nya	Nybyggnad	1885-87	Murverk	Tomelilla	Nybyggnad	1906-07	Murverk
Flädie	Nybyggnad	1886-88	Murverk	Maglarps nya	Nybyggnad (*)	1907-08	Murverk
Södra Åkarp	Nybyggnad	1886-88	Murverk	Valleberga	Nybyggnad	1908-10	Murverk
Gessie	Nybyggnad	1887-88	Murverk	Hardeberga	Omb. av långhus/kor	1909-10	Murverk
Björnekulla	Nybyggnad	1887-89	Murverk	Brunnby	Omb. av långhus/kor	1911-12	Murverk
Lund, Allhelgona	Nybyggnad	1887-91	Murverk	Verum	Omb. av långhus/kor	1911-13	Murverk
Östra Herrestad	Omb. av långhus/kor	1888	Murverk	Hässleholm	Nybyggnad	1913-14	Murverk
Eslöv	Nybyggnad	1889-91	Murverk	Vinslöv	Tillb. av korsarm	1917	Murverk
Arrie	Nybyggnad	1890	Murverk	Malmö, Kirseberg	Nybyggnad	1927	Murverk
Höör	Tillb. av korsarm	1890	Murverk	Rödvinge	Omb. av långhus/kor	1929	Murverk
Limhamn	Nybyggnad	1890	Murverk	Höganäs	Nybyggnad	1934	Murverk
Hög	Tillb. av korsarm	1891	Murverk	Rebbelberga	Omb. av långhus/kor	1934-35	Murverk
Tottarp	Omb. av långhus/kor	1891	Murverk	Borrie	Omb. av långhus/kor	1930-tal	Murverk

Lund var centrum för den högkyrkliga falangen i svensk kyrkopolitik. Johan Henrik Thomander (biskop 1856–65) hörde dit, men var till skillnad från sina företrädare och efterträdare på biskopsstolen i många avseenden liberal och reformvänlig, angelägen om att inom statskyrkan fånga upp den växande väckelserörelsen. Han var flitigt ute och visiterade och uppmuntrade till nybyggande och upprustning. Källmaterialet säger dock inte mycket om hans uppfattning i estetiska frågor.

Den mer konservativa Vilhelm Flensburg (1865–97) kämpade för statskyrkans bestånd mot alla utbrytningstendenser, liksom mot sekularisering och socialism. I denna strävan såg han den vackra, värdiga och påkostade kyrkobyggnaden som ett verksamt medel att väcka det religiösa sinnet. Kyrkan sågs nu i första hand som ett tempel, ett Guds hus. Det var Flensburg som engagerade J. M. Sjögren att hålla föredrag om kyrkoarkitektur på prästmötet 1870 (se nedan), ett program för arbetet med att söka förmå församlingarna att ersätta de gamla kyrkorna med nya, större och prydligare. Det följdes upp med den kända skriften *Allmänna anvisningar för kyrkobyggande* 1887, utgiven av Överintendentsämbetet genom Helgo Zettervall, som nära samarbetade med Flensburg under sin tid som domkyrkoarkitekt i Lund. Kontakterna fortsatte sedan Zettervall 1882 blivit överintendent. Biskop Flensburg kunde under sin ämbets tid i stiftet inviga 28 nya kyrkor. Flensburg uttalade sig hänfört om de nygotiska kyrkorna och kände särskilt starkt för Zettervalls verk.

Gottfrid Billing (1898–1925) förde Flensburgs linje vidare men var något mindre konservativ. Befolkningstillväxten och byggandet avtog, men ännu revs gamla och byggdes nya kyrkor. Under Billings tid började man i de växande städerna att satsa mer på småkyrkor i nya stadsdelar än på stora

Fig. 124. Borlunda kyrkas interiör är lika nydanande och unik som exteriören. Taket bärs av träpelare med synlig takstol i ett intrikat mönster. Altaruppsats och predikstol i nygotik. Foto Göran Lindahl 2003.

Fig. 125. Borlunda kyrka ritades av den danske arkitekten Ferdinand Meldahl 1862 och stod klar 1868. Här introducerades en stil med drag av italiensk gotik och renässans. Fasaden i gult och rött tegel i dekorativa band vittrade svårt och kyrkan var rivningshotad, men restaurerades 2001 till sin forna glans. Foto Göran Lindahl 2003.

centralt belägna. Kirseberg i Malmö är ett exempel. Billing såg det som angeläget att också vårda och underhålla gamla kyrkor, med större respekt för deras ursprungliga särart än man tidigare visat.

Skånes många slott och herresäten med välbeställda innehavare har som tidigare spelat en viktig roll för kyrkorna i de socknar där de fanns. För det omfattande byggandet och ombyggnaden av sätesgårdarna engagerades kvalificerade arkitekter, inte minst från Danmark. Ferdinand Meldahl har satt sin prägel på ett tiotal herresäten och fick den vägen uppdraget att rita Borlunda kyrka (fig. 124–125, 135) nära Skabersjö. Även Helgo Zettervall engagerades i en rad ny- och ombyggnader av skånska slott, främst på 1860- och 70-talen. Godsherrarna satt ofta med i byggnadskommittén när ny kyrka skulle byggas i deras socken, och rekommenderade de arkitekter och konstnärer som de anlitat.

Femton av de nya kyrkorna från denna period var patronatskyrkor, av den speciella danska s.k. lukrativa typen. Det betydde att patronus uppbar tionde från församlingsborna mot att han ansvarade för kyrkans vård och eventuella nybyggnad. Systemet uppfattades som föråldrat långt innan det upphävdes 1922 (Fernlund). Det finns många exempel på kontroverser då patronus sökte slippa ifrån kostsamma utgifter (t.ex. i Svalöv, Spjutstorp, Tryde, Önnarp).

Där patronatsrätten hade lång hävd inom samma släkt var generositeten mot kyrkan i allmänhet större. Patroni tog då aktivt del i kyrkobygget. Fri-

Fig. 126. Nosaby kyrka ritades 1869 och byggdes 1872–75. Arkitekt var Helgo Zettervall, inflytelserik domkyrkoarkitekt i Lund och från 1882 överintendent vid Överintendentsämbetet. De åtta kyrkor han ritade i Skåne är fria variationer på det nygotiska temat. Nosaby frapperar genom fasadens kraftfulla och tunga former. Foto Jakob Lindblad 1999.

herre Nils Trolle genomdrev och bekostade det mesta av bygget av Trolleås kyrka intill slottet med samma namn. Julius Edvard Stiernblad bekostade den stora kyrkan i Balkåkra intill slottet Marsvinsholm och genomdrev att hela tre socknar slogs samman (fig. 2). Han anlät Christian Zwingmann, som tidigare byggt om slottet i romantisk nyrenässans. Mot församlingarnas vilja övergavs därmed en och revs två medeltida sockenkyrkor. Friherre Carl Axel Trolle på Klågerup anlät Ludvig Fenger för Hyby kyrka. Godsägare Reventlow på Pugerup gick något motvilligt med på att bekosta den nya kyrkan i Gudmuntorp, och skänkte sedan även nya inventarier. Godsägare Michael Treschow på Karlsholm anlät Helgo Zettervall för Österslöv och bekostade hela den stora och särpräglade kyrkan. Örtofta kyrka fick nästan karaktären av gårdskyrka intill släkten Dückers Örtofta gård, ombyggd av Meldahl. Interiörer som präglats av patronella donationer och stilvilja finns bevarade i bl.a. Västra Strö (Trolle på Trolleås) och Halmstad (Berg von Linde på Duveke).

Höganäs första kyrka, inrymd 1854 i ett före detta väveri, ombyggdes 1882 och revs 1936, då den nya stadskyrkan byggdes. Den första kyrkan inrättades och drevs för Höganäs Stenkolsverks arbetare på bruksledningens bekostnad. Höganäs-Billesholm AB bekostade Billesholms kyrka, ritad av bolagsarkitekten Martin Cronsiö 1919 för bruksarbetarna på orten. Den är ett av landets tidigaste exempel på att kyrkorummet integrerats med föreningslokaler, bibliotek och vaktmästarbostad. 1928 skänktes hela anläggningen till Norra Vrams församling och fungerar sedan dess som annexkyrka i brukssamhället.

Fig. 127. Håslövs kyrka ritades av Helgo Zettervall 1868 och byggdes 1879–80. Koret och tvärskeppen bildar i plan en treklöver, och bänkarna i tvärskeppen följer fasadmurens rundning. Bakom skärmfasaden i koret finns sakristian, en vanlig placering i skånska kyrkor. Foto Göran Lindahl 2003.

Arkitekter och byggmästare. Skåne och Överintendentsämbetet

Domkyrkoarkitekterna i Lund, först Carl Georg Brunius, sedan Helgo Zettervall, Theodor Wåhlin och Eiler Græbe, hade en stark ställning och fick huvudparten av de kyrkliga restaureringsuppdragen i stiftet. Den genomgripande omvandlingen av Lunds domkyrka som påbörjades av Brunius och övertogs av Zettervall 1860–80 stod i centrum för intresset. Som ideologiskt medveten och stridbar arkitekt fick Zettervall en central position. Liksom Brunius ritade Zettervall även många nya kyrkor i Skåne (åtta), medan Wåhlin och Græbe nästan enbart verkade som restaureringsarkitekter. Wåhlin ritade en ny kyrka (Kirseberg) och ett kapell.

Relationerna till Överintendentsämbetet som varit spända under Brunius tid förbättrades, särskilt sedan Zettervall 1882 blivit överintendent. Två kompetenta arkitekter följde Zettervall på överintendentsposten: A. T. Gellerstedt från 1897 och Carl Möller från 1904. Antalet kyrkoärenden vid ämbetet ökade kontinuerligt från 1880-talet och ledde till en omorganisation. Staben av extra ordinarie arkitekter som biträdde ämbetets fem ordinarie arkitekter med granskning och ritningsförslag ökade till nära trettio. De var alla välrenommerade med stor egen verksamhet.

1918 omvandlades Överintendentsämbetet till Byggnadsstyrelsen med Carl Möller som chef. Ansvar för kyrkorna låg kvar vid Byggnadsstyrelsens kulturhistoriska byrå. Samråd skulle ske med Riksantikvarieämbetet, som från 1942 fick överta hela myndighetsansvaret.

Formellt var Stockholmsmyndighetens inflytande starkt i Skåne. Av de drygt trettio arkitekter som ritat kyrkor under perioden 1860–1950 var 23 Stockholmsbaserade med anknytning till Överintendentsämbetet/Byggnadsstyrelsen. När Theodor Wählin 1903 utnämndes till extra ordinarie arkitekt var han den ende arkitekten utanför Stockholm (Ponnert). De flesta ämbetsarkitekterna har endast ritat en eller ett par kyrkor och därtill granskat insända förslag. Carl Möller har ritat fyra, Johan Erik Söderlund fem. När nybyggandet avtog från sekelskiftet, gällde Överintendentsämbetets kontroll nästan enbart restaureringar, och där visade ämbetet vanligen stort förtroende för de Skånebaserade domkyrkoarkitekterna Wählin och Græbe, som vardera ledde större och mindre restaureringar i hundratals skånska kyrkor (se vidare nedan).

Vid sidan av domkyrkoarkitekterna framträdde flera andra arkitekter, oftast utbildade i Köpenhamn eller Berlin, som etablerade kontor i Skåne. Två var danskar som flyttat till Sverige: William Klein blev stadsarkitekt i Malmö och ritade bl.a. Uppåkra, Peter Boisen blev stadsarkitekt i Ystad och ritade fyra kyrkor i trakten. Andra välrenommerade danskar fick som nämnts ovan också enstaka uppdrag: Jens Juel Eckersberg (Trollenäs), Ferdinand Meldahl (Borlunda), Christian Zwingmann (Balkåkra) och Ludvig Fenger (Hyby).

Allt fler svenska arkitekter öppnade kontor i Skåne efter sekelskiftet 1900. Salomon Sörensen var stadsarkitekt i Malmö från 1896 (fem kyrkor), August Waldemar Lundberg var stadsarkitekt i Visby och därefter direktör vid cementfabriken i Lomma (fyra kyrkor). August Lindvall och Harald Boklund hade tidvis gemensamt kontor i Malmö, men arbetade även var för sig (tillsammans sju kyrkor). Alfred Arwidius hade kontor i Malmö (tre kyrkor), Henrik Sjöström övertog Helgo Zettervalls kontor när denne blev överintendent (ombyggnader och restaureringar), Magnus Steendorff var verksam i Malmö och Skövde (Stora Hammar). Fredrik Sundbärg, stadsarkitekt i Landskrona från 1901, ritade Hässleholms nya kyrka. Därtill kommer ett tiotal lokala byggmästare som upprättat ritningsförslag och byggt kyrkor, mer eller mindre korrigerade av Överintendentsämbetet. Till de flitigaste hörde A. J. Hallberg (sex kyrkor) och Peter Christian Sörensen (fem).

Riktlinjer för kyrkoarkitekturen

Som nämnts finns flera texter som ger en bild av vad kyrkan och Överintendentsämbetet under 1800-talets senare del strävade efter i kyrkobyggandet. Föredraget *Om kyrko-arkitektur*, som hölls vid prästmötet i Lund 1870 av amanuensen vid domkapitlet i Lund, filosofie doktorn J. M. Sjögren, trycktes i stiftets prästmöteshandlingar. Den av Överintendentsämbetet utgivna skriften *Allmänna anvisningar rörande kyrkobyggnader*, tryckt 1887, är till största delen författad av Helgo Zettervall, i nära samråd med kyrkans högsta ledning. I många stycken bygger Allmänna anvisningar på Sjögrens text men är betydligt utförligare. Texterna har en särskild relevans för Skåne genom sina upphovsmän. De blev vägledande inte bara för nybyggande utan också vid förändringar av stående kyrkor. Mot seklets slut, då kritiken mot historiestilarna och mot stilrestaureringarna växte, hade anvisningarna spelat ut sin roll. Texterna och deras betydelse har behandlats bl.a. av Siegrund Fernlund och Jakob Lindblad.

Texternas författare utgick från C. G. Brunius' skrifter men var dessutom starkt influerade av det i Tyskland utarbetade högkyrkliga s.k. Eisenach-regulativet från 1861 med riktlinjer för kyrkobyggandet. De svenska anvisningarna fick stor betydelse för kyrkobyggandet, även om endast få

Fig. 128. I Malmö uppfördes två centralkyrkor ritade av Emil Langlet, Caroli byggd 1879–80, och S:t Pauli (bilden) 1881–82. Langlet hävdade att centralkyrkan gav bättre akustik och närhet till predikanten och dessutom var billigare att bygga än långhuskyrkor. Han motarbetades av Överintendentsämbetet som propagerade för den traditionsrika långhuslösningen. Caroli såldes 2009. Äldre foto i ATA.

Fig. 129. S:t Pauli i Malmö har sexkantig plan. Liksom i Emil Langlets övriga centralkyrkor finns både i det yttre och i det inre drag som för tankarna till fornkristen och bysantinsk kyrkokonst. Altartavlan av Mårten Eskil Winge föreställer Kristi förklaring, flygelmålningarna Paulus och Johannes Döparen. Äldre foto i ATA.

församlingar hade råd och intresse att följa dem fullt ut. Hos Sjögren finns spår av Brunius' kritiska syn på Överintendentsämbetet, men med förhoppning om att "de beklagansvärda osmakligheter" som kommit från ämbetets ritbord under en tidigare period nu är ett passerat stadium. I Allmänna anvisningar omvittnas att församlingarna var mest angelägna om att hålla kostnaderna nere, och att deras till ämbetet insända ritningsförslag var konstlösa och torftiga. Ämbetets arkitekter argumenterade enligt Allmänna anvisningar ofta förgäves för prydligare och värdigare lösningar.

I bägge texterna framhålls att det är viktigt att de ansvariga i församlingarna bibringas ökade kunskaper i kyrkobyggandets stilhistoria. Därför ges en pedagogisk exposé över konsthistorien, som i mycket bygger på C.G. Brunius' skrifter. Gotiken framhålls som den ideala kristna stilen, medan renässans, barock och klassicism är olämpliga för kyrklig arkitektur. Det finns enligt författarna inte behov av någon ny stil, det räcker att låta sig inspireras av medeltidens kyrkor, men förebilderna ska följas fritt, inte slaviskt.

Det framhålls med eftertryck att man måste ta hänsyn till den lokala traditionen då man väljer stilförebild för en ny kyrka. Är traktens kyrkor romanska bör rundbågestilen väljas, är de gotiska passar spetsbågestilen bäst. Sjögren och i än högre grad Allmänna anvisningar framhåller kyrkans liturgiska funktion. Varje enskild del i kyrkan är en del i förkunnelsen med djup symbolisk betydelse, en "förstened predikan", som kräver insiktsfulla beställare och arkitekter.

En tredje text som fick viss betydelse i Skåne var Emil Langlets *Protestantiska kyrkobyggnader enligt centralkyrkosystemet*, 1879. Langlet menade att den katolska långhuskyrkan med framhävt och avskilt kor inte passade den lutherska kyrkans liturgi. En centralkyrka ger möjlighet till bättre kontakt mellan altare, predikant och församling och har också akustiska fördelar. Langlet fick uppdrag att bygga ett flertal centralkyrkor i Sverige, av vilka två i Skåne: Caroli och Pauli i Malmö, bägge ritade 1878 (fig. 128–130). Församlingarna var nöjda, men Zettervall ogillade centralkyrkotypen och motarbetade Langlet under en mångårig och bitter fejd (Malmström).

Kyrkornas utformning

Arkitekturutvecklingen under 1800-talets senare del är svårgripbar och kan inte på ett rättvisande sätt fångas i en serie stilbegrepp. Kyrkornas formspråk under perioden 1850–1910 i hela landet har nyligen undersökts av Jakob Lindblad (2009). I stora drag stämmer det att man gradvis gick från klassicism över nyromanik till nygotik, men som Lindblad visar arbetade arkitekter och byggmästare mycket fritt med kombinationer av stildrag hämtade från olika epoker. Rundbågar, spetsbågar, friser, listverk, frontoner och tornkrön av olika modeller användes snarast som delar i en bygglåda. Detta gällde i högra grad i Skåne, som också visar flera regionala särdrag som saknas i det övriga landet. Nyheter introducerades ofta tidigast i Skåne, där kontakterna med Danmark och kontinenten var täta.

FASAD OCH MATERIAL

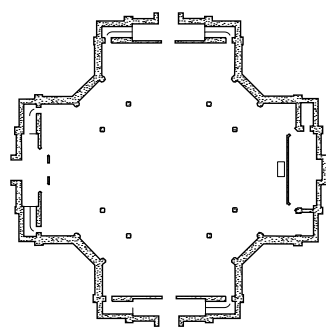
Under perioden 1860–1910 uppfördes 61 av de nya kyrkorna vitputsade, 47 i tegel och fem i natursten. Utvecklingen gick från putsade till oputsade fasader. På 1860-talet var 31 vitputsade mot fyra i tegel, medan 1890–1910 motsvarande antal var två putsade mot 27 i tegel/sten. I början användes gult tegel lika ofta som rött, men efter 1890 blev det röda förhärskande. I början av perioden var rundbågiga fönster och friser vanligast, särskilt i de putsade kyrkorna, medan de spetsbågiga fönstren och friserna alltmer tog över mot sekelskiftet, i takt med att det renodlat nygotiska formspråket vann terräng.

Fernlund (1982) och *Nygotiska kyrkor* (1991) visar åskådligt hur den framväxande tegelindustrin påverkade kyrkobyggandet under 1800-talets andra hälft. På 1860-talet var ännu flertalet kyrkor byggda i gråsten, medan teglet helt tagit över som byggnadsmaterial på 1890-talet. Alla gråstenskyrkor putsades för att dölja ojämnheter, och till en början putsades även många tegelkyrkor. I det sena 1800-talets debatt om äkta och oäkta material kom putsen att betraktas som ”falsk” och den öppet redovisade tegelmuren och naturstensfasaden som ”äkta”. I Skåne byggdes under perioden fem kyrkor med fasader i natursten (Västra Strö var den första 1877, Södra Åsum 1902 den sista). Karakteristisk är också Lindvall & Boklunds radikala ombyggnad av Svedala kyrka 1902, då Brunius’ kyrka kläddes in i en grovhuggen granitfasad influerad av samtida nyromansk tysk och amerikansk arkitektur.

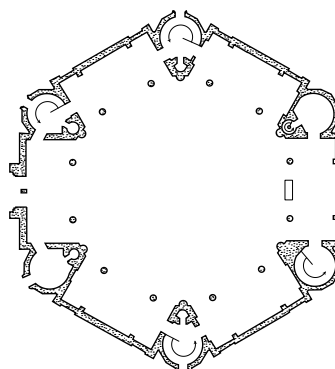
Tegelkyrkorna ligger särskilt tätt i ett bälte längs västkusten mellan Helsingborg och Trelleborg, där de flesta tegelbruken fanns (Fernlund). Utöver det vanliga murteglet användes ett växande sortiment av profil- och formtegel och glaserat fasadtegel i olika nyanser. Flerfärgad mönstermurning livade väggarna både i det yttre och det inre. Teglets kvalitet växlade i begynnelsekedet, och flera kyrkor drabbades av murskador. Väl känt är det vittrande gula teglet i Borlunda kyrka. Snart nådde det maskinslagna teglet full perfektion. Mot sekelskiftet efterfrågades ett mer levande och nyansrikt handslaget tegel.

Byggnadsteknikens och byggnadsmaterialens utveckling har ingående skildrats i *Nygotiska kyrkor*. Bland nya material som kom till användning i kyrkorna fanns portlandcementen, i enstaka fall känd från 1860-talet, men mera allmänt använd från 1870-talet, då Skånska Cement AB i Lomma startat. Dess direktör 1873–96 var arkitekten A.W. Lundberg. Helgo Zetervall hörde till cementens förespråkare och använde den flitigt både i ny- och ombyggnader.

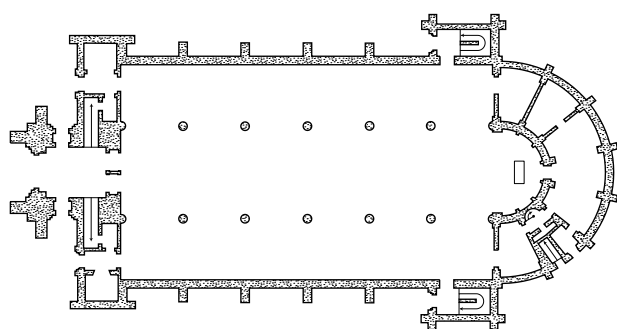
Rött tegel var ännu det vanligaste fasadmaterialet in på 1930-talet, då

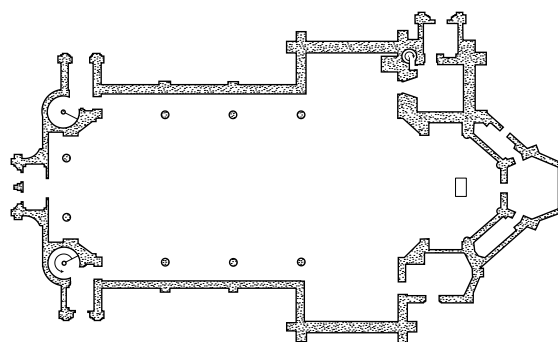
Malmö, Caroli, uppförd 1879–80.

Malmö, S:t Pauli, uppförd 1881–82.

Lund, Allhelgona, uppförd 1887–91.

Malmö, S:t Johannes, uppförd 1903–07.

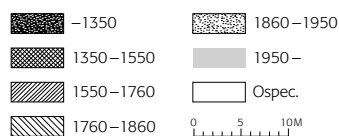

Fig. 130. Ett urval stadskyrkor uppförda under perioden 1860–1950 återgivna i skala 1:800.

ljus puts liksom i profanarkitekturen åter blev vanligt. Den funktionalistiska nya kyrkan i Fosie, byggd 1940, uppfördes dock i rött tegel.

STIL OCH FORMSPRÅK

Sjögrens program och Allmänna anvisningar innehåller detaljerade kommentarer till kyrkans alla yttre och inre delar, med olika möjligheter att inrätta kyrkan på ett vackert och värdigt vis. Det är givande att jämföra texterna med vad som verkligen utfördes.

En del av de vitputsade kyrkorna från 1860-talet skiljer sig föga från den föregående periodens nyklassicistiska kyrkor (t.ex. Dagstorp, Tjörnarps, Tryde, Spjutstorp). De flesta fick en tydligare medeltidsinspirerad, sparsam dekor med rundbågsfriser (t.ex. Håstad, ombyggd av Brunius 1861, fig. 136), eller spetsbågiga fönster och friser (t.ex. Billeberga 1861).

Brunius' tegelkyrkor i Tullstorp, Torrlösa och Källstorp (se föregående kapitel) följdes på 1860-talet av fem oputsade nygotiska kyrkor. Uppåkra och Örja byggdes i gult tegel, välvda med strävpelare. Torekov och Billinge har liknande exteriörer men fick inte valv utan trätak. Tysk och engelsk nygotik togs där som förebilder, medan Meldahl för Borlunda hämtat inspiration från italiensk gotik. På 1870-talet utvecklades fasadgestaltningen och blev mer varierad i såväl putsade som oputsade kyrkor. Västerstad, Källna och Rya är typiska spetsbågiga kyrkor, medan Lomma, Hököpinge och Källs-Nöbbelöv kan exemplifiera rundbågestilen.

Den mogna skånska tegelgotiken, ”eslövgotiken”, utvecklades först under 1880–90-talen, då man fullt ut lärt känna medeltidens gotiska katedralbyggnad. Det är dock endast ett tjugotal av de nya kyrkorna i Skåne som uppfyller alla kriterierna för en ”korrekt” nygotik: tegel som ytskikt, spetsbågiga fönster och dekor, valv och strävpelare. Paradexemplen är Zettervalls Allhelgonakyrka i Lund, Carl Möllers stadskyrka i Eslöv (fig. 131,

135) samt Gustaf Hermanssons två kyrkor, Gustav Adolf i Helsingborg och Asmundtorp (fig. 135). Som katedraler i miniatyr byggdes bl. a. Öja, S:t Ibbs nya och Bjärshög (fig. 135).

Zettervalls betydelse som idérik och nyskapande arkitekt har framhållits av många. I hans skånska nybyggen möter dels den mogna, normativa nygotiken (Allhelgona, Billinge, Västra Vram), dels två sinsemellan olika nyromanska kyrkor (Österslöv och Lilla Beddinge). I andra verk har Zettervall ställt sig friare gentemot de medeltida förebilderna och skapat originella lösningar både i helhet och detaljer. Nosaby (1872–75) avviker från andra nygotiska kyrkor bl. a. genom sina tunga, nedåtsjunkande former med ”knäande” strävpelare och genom det rika ljusflödet genom klerestoriefönster och stora ros-fönster (fig. 126, 135). I Håslöv (1879–80) frapperar det bastanta tornet med sina tureller, kupolen över korsmitten, planens treklöverformade östparti, de nästan jugendartat dekorativa konsolerna och listverken i interiören (fig. 127, 135).

Ur den stora mängden relativt likartade kyrkor särskiljer sig i periodens början ytterligare några kyrkor som udda och nyskapande solitärer. Dit hör de fyra kyrkor som ritats av danska arkitekter: Trolleås (1861), Balkåkra (1867), Borlunda (1868) och Hyby (1877). Trolleås kyrka förenar en klas-

Fig. 131. Eslövs kyrka, ritad 1889 av Carl Möller och byggd 1890–91 i rött tegel, har fått ge namn åt ”eslövs-gotiken”, den renläriga nygotik som präglar ett stort antal nya kyrkor byggda under 1800-talets senare del. Här finns den höga spiran, spetsbågar, strävsystem och andra stildrag typiska för höggotiken. Foto Susanne Hultman, Svenska kyrkan, 2008.

Fig. 132. Södra Åsum ritades av arkitektduon Harald Boklund och August Lindvall 1899 och byggdes 1901–02. Kyrkan är ett exempel på den friare nygotik med inslag av jugend som utvecklades kring sekelskiftet 1900. I fasaden bildar det röda teglet och de vita partierna ett kraftfullt mönster. Foto Göran Lindahl 2003.

sicistisk plan (fig. 135) och elevation med fint utförda gotiserande detaljer. Korets utformning med herrskapsloge mitt emot sakristian innanför en bred triumfbåge är unik i Skåne. Ovanliga i Skåne är också Emil Langlets ståtliga nyromanska centralkyrkor i Malmö. Caroli har stått som förebild för Kvidinge kyrka, som byggdes 1884–86 (fig. 135). Centralkyrkotanken är inte genomförd, men kyrkan har en intrikat och ovanlig interiör. Ansvarig var en föga känd byggmästare Andersson, vars ritning bearbetats av Axel Fredrik Nyström vid Överintendentsämbetet.

Under 1900-talets första decennium ritades också ett tiotal kyrkor som speglar det begynnande uppbrottet från de historiserande stilarna och sökandet efter nya uttryck. Det är de skånska arkitekterna som kring sekelskiftet förnyade det nygotiska formspråket i Skåne. Salomon Sörensens Mellan-Grevie och Boklund & Lindvalls Södra Åsum (fig. 132, 135), Hyllie, Bunkeflo och Maglarps nya är exempel på denna friare nygotik, med asymmetri, seriekopplade sidogavlar och dekorativa blindingar. Ett senkommet exempel är kyrkan i Hässleholm av Fredrik Sundbärg, klar 1914 (fig. 133, 135). Från denna tid härrör också nyrenässanskyrkan i Stora Hammar.

Den första kyrkan i Sverige med påtagliga drag av jugendbarock är Axel Anderbergs stora S:t Johannes i Malmö, invigd 1907, resultat av en tävling 1900 med syfte att förnya kyrkoarkitekturen (fig. 130, 138). Inslag av en striktare, mer wiensk jugend kombinerad med nygotik finns i två små tegelkyrkor, Alfred Arwidius' kyrka i Tomelilla (Tryde socken) och Theodor Wählins kapell i Yngsjö (Åhus), bägge från 1908. Engelsk Art & Craft-karaktär kan anas i den genomarbetade brukskyrkan i Billesholm (Norra Vram) av Cronsio, uppförd 1919. Wählins vitputsade komplex i Kirseberg 1926–28 anknyter till den enkla skånska lantkyrkan med klassicistisk sak-

Fig. 133. Hässleholms kyrka från 1913–14 är den sista kyrkan i Skåne som fick ett nygotiskt formspråk. Exteriören i rött tegel har strävsystem och trappgavlar med blindingar i vitt. Ritningarna gjordes 1911 av stadsarkitekten i Landskrona Fredrik Sundbärg. Interiören har kraftigt förändrats vid restaureringar 1937 och 1964. Foto Joakim Andersen 2012.

lighet, drag som finns också i Ivar Tengboms mer monumentala Himmelsfärdskyrka i Höganäs (fig. 134–135). Den första kyrkan i Skåne med klart funktionalistiska drag är August Ewes Heliga Trefaldighet i Fosie i Malmö, invigd 1940.

PLANTYPER

Det helt övervägande antalet nya kyrkor under hela perioden 1860–1950 är axiellt symmetriska enskeppiga långhuskyrkor med kor och sakristia i öster och torn i väster – se planexempel fig. 130 och 135. Typen är den vanligaste för både putsade och oputsade kyrkor. 19 långhuskyrkor är treskeppiga, däribland de flesta större kyrkorna. 28 kyrkor har korsform, Kvidinge med grekisk korsform, övriga med latinsk. I Håslöv prövade Zettervall treklöverform för kor och korsarmar. Emil Langlets två centralkyrkor i Malmö, byggda kring 1880, har mittorn och komplex månghörnig form (Caroli baserad på det grekiska korset, Pauli sexsidig). Alla dessa planformer nämns med gillande av J. M. Sjögren. Zettervall, i Allmänna anvisningar, rekommenderar enbart planer med längdaxel och var som nämnts negativ till centralkyrkoplanen.

Östpartiet med smalare kor, oftast med bakomliggande sakristia, har i ett sextiototal kyrkor polygonal, vanligen tresidig form, den typ som klart förordades i Allmänna anvisningar. Ett trettiotal kyrkor har rundat östparti, resten rakt avslutat. Både Sjögren och Allmänna anvisningar tar klart avstånd från bruket att lägga sakristian i öster, i en utbyggnad eller i en skärmavbalkning bakom altaret, så som Brunius och hans efterföljare brukade göra. I likhet med sina tyska förebilder ansåg författarna att en sakristia i öster utgjorde ett antiklimax i den eftersträlvade stegringen mot det allra heligaste i koret, störande både symboliken och ljusinfallet. Avbalkningen var dessutom trång och obekvämlig för prästen och otjänlig som rum för enskilda samtal. Bruniustraditionen var dock seglivad; under 1860- och 70-talen hade praktiskt taget samtliga kyrkor östsakristia, även Zettervalls egna. På 1870- och 80-talen placerades några få sakristior norr om koret

Fig. 134. Himmelsfärdskyrkan i Högnäs, ritad av Ivar Tengbom 1921 och uppförd 1932–36, är en tegelbyggnad med högt torn. Kyrkorummet är kryssvälvat och vitputsat. Den strama enkelheten är typisk för 1920-talsklassicismen. Foto Joakim Andersen 2012.

med symmetrisk pendang i söder (Hyby, Svalöv). Först från 1890-talet fick de allra flesta nya kyrkor sakristia vid sidan av koret, oftast utan pendang (t.ex. Bjärshög), Maglarps nya, Västra Sönnarslöv).

I några få fall är tornet sidoplacerat, tidigast i Borlunda 1868 (fig. 125, 135), därefter i några kyrkor på 90- och 00-talet, t.ex. Mellan-Grevie, Södra Åsum, Johannes i Malmö (fig. 130, 132, 135). Både Sjögren och Zettervall nämner i positiva ordalag de i England vanliga asymmetriskt anlagda kyrkorna med tornet ställt vid sidan, vilket möjliggör att västgaveln kan förses med ett stort fönster.

VALV OCH STRÄVSYSTEM

Konsten att slå valv som återupplivats av Carl Georg Brunius under föregående period vidareutvecklades nu, och sågs naturligtvis som en viktig del i den nygotiska kyrkan. Det är dock endast hälften av de nybyggda kyrkorna som är valvslagna, medan de övriga hade trätak i olika former. Som visas i *Nygotiska kyrkor* finns de flesta valvslagna kyrkorna där tegelkyrkorna var vanligast, i kustbältet mellan Landskrona och Ystad, medan trätak föredrogs i nordvästra Skåne.

J. M. Sjögren och Allmänna anvisningar hävdar att murade valv alltid är att föredra, men att många skäl kan göra trätak godtagbara: de är billigare, inte minst genom att strävpelare kan undvaras, de är enklare att utföra, de kan som engelska exempel visas göras både eleganta och vackra, t.ex. som öppen takstol med sparrar och målade dekor. Trätunnvalv är dock en styggelse. Väljer man trätak i långhuset måste ändå koret välvas i murverk.

Kryssvalv förekommer i ett sextiotal nya kyrkor under perioden, ungefär hälften i putsade, hälften i tegelkyrkor. I de putsade är valv ungefär lika vanligt i rundbågiga som i spetsbågiga kyrkor, medan långt fler spetsbågiga än rundbågiga tegelkyrkor har valv. Valvlasterna togs i de tidiga kyrkorna oftast upp i kraftiga yttermurar, men strävpelare i fasaden och som hörnmarkeringar finns redan på 1860-talet i flera putsade och oputsade kyrkor. Strävsystemet utvecklades i rik komplikation med fialer och strävbågar i

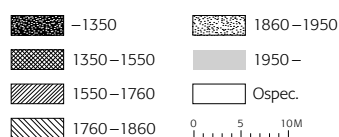
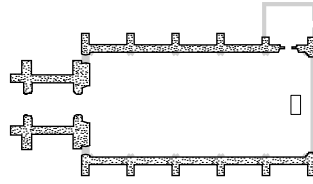

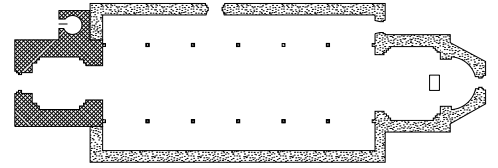
Fig. 135 (s. 238–239). Ett urval kyrkor uppförda under perioden 1860–1950 återgivna i skala 1:800.

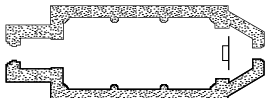
Trolleås, uppförd 1860–61.

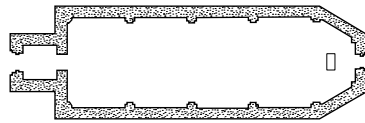
Torekov, uppförd 1860–63.

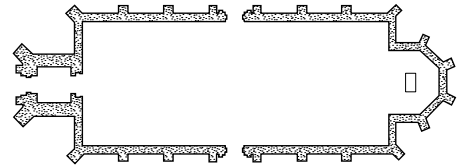
Gudmuntorp, uppförd 1861.

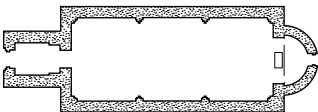
Virke, uppförd 1862.

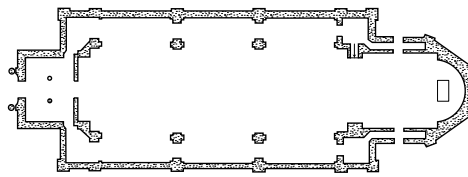
Fjärestad, uppförd 1863.

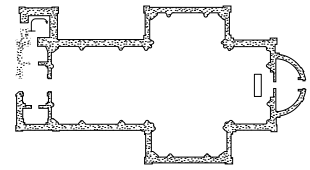
Billinge, uppförd 1864–65.

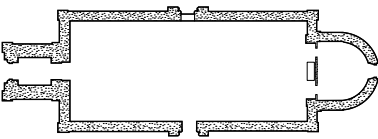
Solberga, uppförd 1865–66.

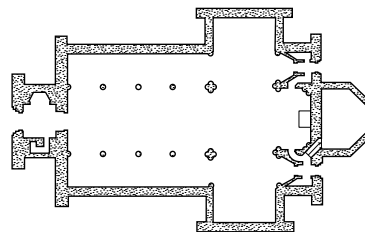
Balkåkra, Marsvinsholm, uppförd 1867.

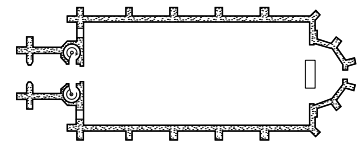
Borlunda, uppförd 1868.

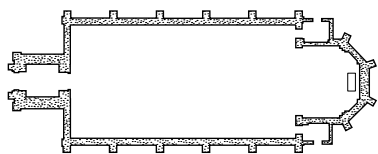
Södervidinge, uppförd 1870.

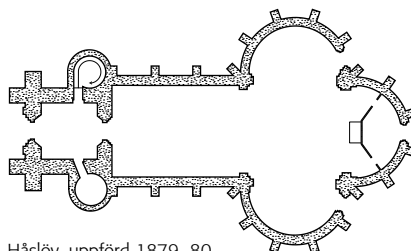
Nosaby, uppförd 1872–75.

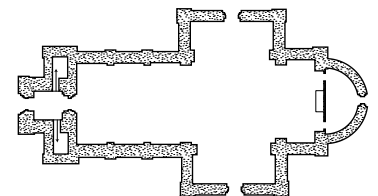
Rya, uppförd 1874–75.

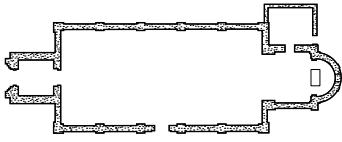
Svalöv, uppförd 1877–78.

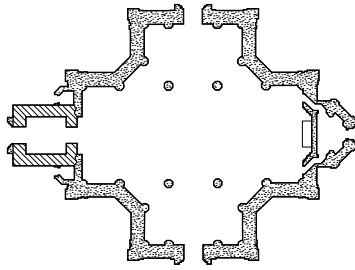
Håslöv, uppförd 1879–80.

Lilla Beddinge, uppförd 1879–80.

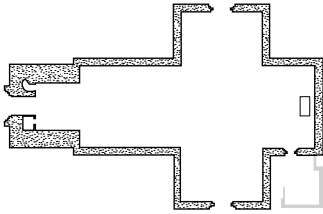
Tranås, uppförd 1880–81.

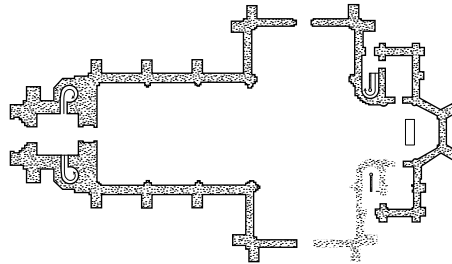
Kvidinge, uppförd 1884–86.

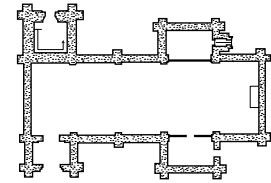
Ignaberga nya kyrka,
uppförd 1885–87.

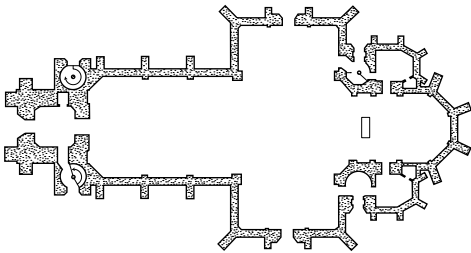
Björnekulla, uppförd 1887–89.

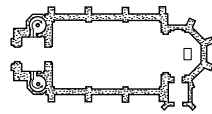
Eslöv, uppförd 1889–91.

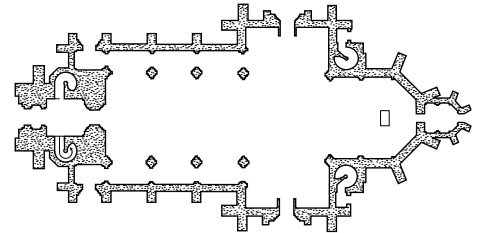
Mellan-Grevie, uppförd 1892–94.

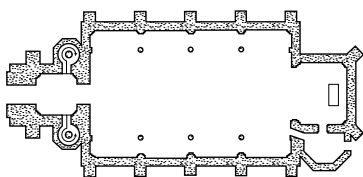
Helsingborg, Gustav Adolf,
uppförd 1893–97.

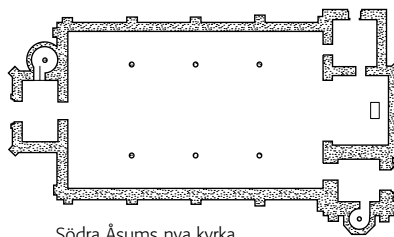
Bjärshög, uppförd 1895–97.

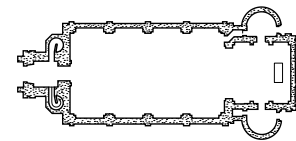
Asmundtorp, uppförd 1897.

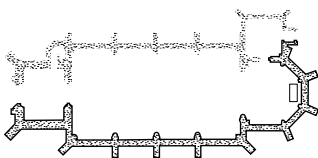
Bunkeflo, uppförd 1898.

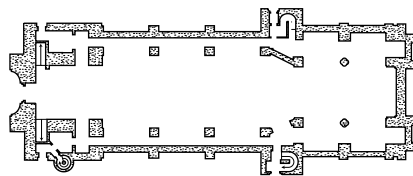
Södra Åsums nya kyrka,
uppförd 1901–02.

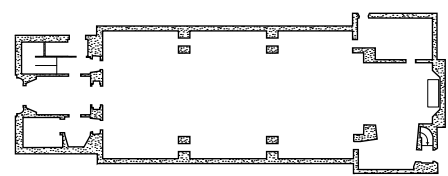
Stora Hammars
nya kyrka, uppförd 1902.

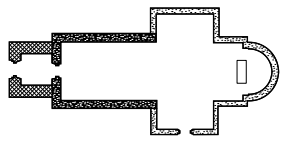
Fuglie, uppförd 1902–04.

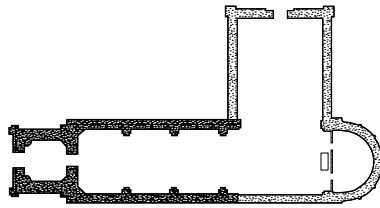
Hässleholm, uppförd 1913–14.

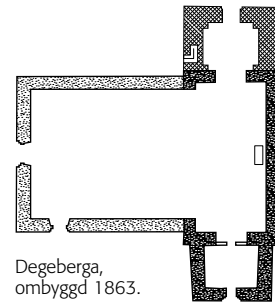
Höganäs, uppförd 1934.

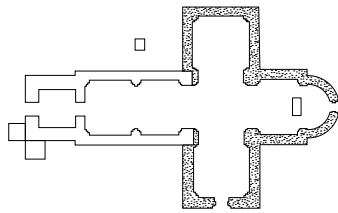
Håstad, om- och tillbyggd 1861.

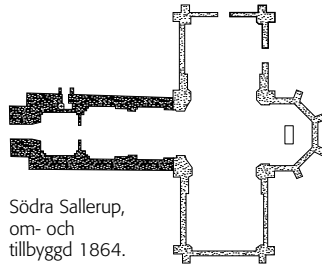
Saxtorp, om- och tillbyggd 1861.

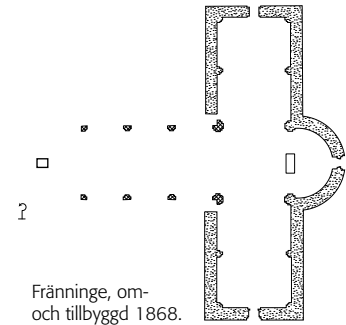
Degeberga, ombyggd 1863.

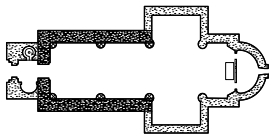
Bodarp, om- och tillbyggd 1864.

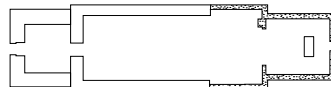
Södra Sallerup, om- och tillbyggd 1864.

Fränninge, om- och tillbyggd 1868.

Vomb, om- och tillbyggd 1871.

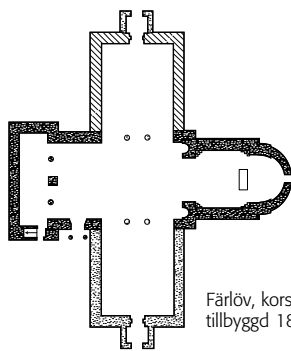
Gylle, ombyggd 1875.

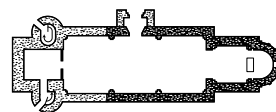
Räng, ombyggd 1880-81.

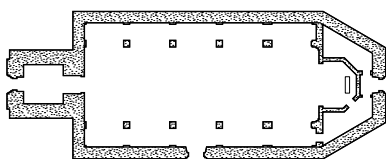
Hög, korsarm tillbyggd 1891.

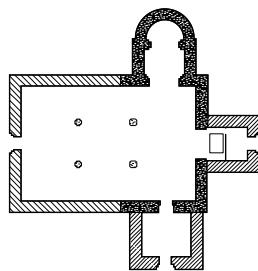
Färlöv, korsarm tillbyggd 1882-83.

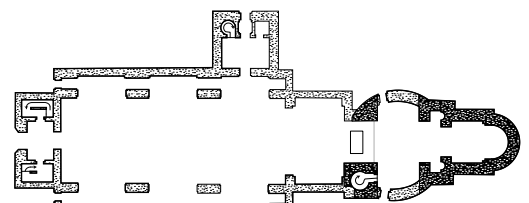
Baldringe, ombyggd 1884.

Billeberga, omgestaltad 1917 efter brand.

Andrarum, omgestaltad 1862.

Valleberga, nybyggd 1908-10.

Allhelgonakyrkan och dess samtida. Som påvisats i *Nygotiska kyrkor* hade strävsystemet betydelse som stilhistorisk markör. Det visas inte minst av att ett femtontal kyrkor med inre trätak försågs med strävpelare, som mer eller mindre saknade statisk funktion, t.ex. Billinge (fig. 135), Svalöv (fig. 135), Skånes-Fagerhult och Röke.

I de få nya kyrkorna och kapellen efter 1910 sker inga större förändringar. Ännu under 1930-talet kryssvälvdes bl.a. Höganäs kyrka, medan de som tillkom på 1940-talet har plana trätak eller öppen takstol.

TORN

Samtliga 116 nya kyrkor utom Kirseberg i Malmö har torn i någon form. Trappgaveltornen behöll sin popularitet under de första decennierna efter 1860, men ersattes efter hand av spiror. Av 18 trappgaveltorn vid nya kyrkor (av totalt över 120 i Skåne från alla perioder) tillkom tio på 1860-talet, endast två på 1890-talet. Efter 1910 finns tre exempel: Hässleholm 1914 (fig. 133), Tyringe annexkyrka i Finja 1925 och Mölle kapell i Brunnby 1935. Både Sjögren och Allmänna anvisningar framhåller att trappgaveltorn har lång hävd just i Skåne, och därför är lämpliga att efterbilda, särskilt för små landskyrkor.

Men idealet är enligt bägge texterna höga torn med spiror, symbolen för kyrkans strävan mot himlen. Låga huvar och lanterniner fördöms. Tornspira blev också det vanligaste tornkrönet, lika vanlig vid rundbågiga som spetsbågiga kyrkor. Många olika modeller förekom.

Då Salomon Sörensen 1897 restaurerade Brunius' kyrka i Källstorp gav han den ett högre torn med fyra trappgavlar kring en spira. Han kunde låna det senmedeltida motivet exempelvis från S:t Petri i Malmö. Det togs sedan upp i ett tiotal kyrkor. Spira omgiven av fyra gavlar utan trappform är en av de mest omtyckta tornkrönstyperna. Ett fyrtiotal finns i skånska kyrkor, varav 22 tillhör periodens nya kyrkor (t.ex. Källna, Södra Rörum). I en del kyrkor, bl.a. flera av dem som ritats av A.W. Lundberg, ligger gavlarna helt i liv med spiran, som på sengotiska torn på Gotland, där Lundberg verkat som stadsarkitekt i Visby. Ett exempel är Flädie från 1888. Fyrgaveltorn utan spira, som Brunius tillämpade i Torrlösa och Lövestad, finns i enstaka fall. I ett tiotal större kyrkor omges huvudspiran av fyra småspiror i hörnen, tidigast i Zettervalls Västra Vram byggd 1869. Typen är känd från senmedeltiden, t.ex. från Klara kyrka i Stockholm, som Zettervall fritt rekonstruerade 1882. I Håslöv och Västra Vram gjorde Zettervall sidotornen mycket kraftiga.

En annan omtyckt typ av spira är smal och konisk med skarpt utsvängd bas. Modellen torde ha hämtats från Genarps torn från sent 1500-tal. Genarp uppmättes av Brunius och publicerades 1859 i *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap*. Ett femtiotal sådana spiror finns i Skåne, varav 18 tillhör periodens nybyggda kyrkor, alla före 1890. Låga konformade spiror samt pyramidhuvar var också vanliga under samma tid. Langlets centralkyrkor har åttkantiga mittorn som påminner om Brunius Tullstorp (fig. 116). Liknande åttkantiga tornkrön har västtornen i ett par kyrkor (Västra Skrävlinge, Önnarp).

Malmö S:t Johannes har ett sidoställt kraftigt torn med lanternin, svälände och komplex i formen, liksom gavlarna i jugendbarock. Himmelsfärdskyrkan i Höganäs har ett kraftigt torn med sadeltak (fig. 134). Heliga Trefaldighet i Fosie från 1940 har ett högt smalt torn i tegel som är rakt avslutat, det första som bryter med den traditionella linjen i det skånska kyrkobyggandet.

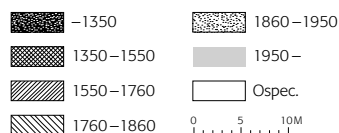

Fig. 136. Ett urval kyrkor planförändrade eller omgestaltade under perioden 1860–1950 återgivna i skala 1:800. I Valleberga byggdes en helt ny kyrka i anslutning till den kvarstående romanska rundkyrkan.

Kyrkorummets utformning

Även om de skånska kyrkorna ingalunda undgått förändringar så torde den samlade mängden välbevarade inredningar och fasta inventarier från perioden 1860–1950 överträffa alla andra landskap. Det mesta i detta rika bestånd väntar ännu på att studeras och presenteras för en vidare krets. Ofta har inredningen förändrats och delvis återrestaurerats i flera omgångar. Tonvikten läggs här vid vad som i dag finns att se i kyrkorna från kyrkornas tillkomsttid.

Sjögrens och Zettervalls texter rymmer en mångfald lösningar av hur ett kyrkorum kan inrättas. Bägge texterna framhåller vikten av längdaxeln som leder genom långhuset mot altaret. Koret bör framhävas genom att vara smalare, polygonalt, upphöjt, välvt och ljusfyllt. I treskeppiga kyrkor har enligt Allmänna anvisningar basilikasystem med överljus en viss fördel framför hallkyrkotypen.

VALV OCH VÄGGAR

Under 1860- och 70-talen är valven liksom i Brunius' kyrkor låga ribbvalv, slagna över kvadratiska travéer med halvcirkeln som mall (t.ex. Uppåkra). Efter hand vågade man sig på att konstruera djärvare spetsbågiga valv, med allt högre höjd i valvhjässan. För att klara valvens tyngd lades två valvkryss per kvadratisk travé (t.ex. Lomma). Mer intrikata nätvalvsformer förekom också (t.ex. Bösarp). Den högsta valvhöjden nåddes i Allhelgonakyrkan i Lund. I Asmundtorps kyrka 1895 är kryssvalven nära dubbelt så höga som i kyrkans föregångare, uppförd av Brunius 1848. På 1890-talet avtog denna höjdsträvan.

De tidiga valven är som under föregående period vitputsade. Sjögren och Allmänna anvisningar ansåg att de vitputsade interiörerna var monotona och efterlyste dekor och färg. Mönstermurat tegel i olika nyanser, som i Borlunda, var föredömligt. Putsade ytor ska hållas i en ljus tonad färg, med ornamentala dekor som följer arkitekturens linjer samt gärna kvadermålning på väggarna. Dekoren kan gärna låna sitt formspråk från medeltida kalkmålningar. Ett annat sätt att skänka kyrkan en varm, sakral stämning var enligt texterna att förse den med glasmålningar, ornamentala eller figurativa i koret, mer diskret mönstrade eller endast tonade glas i långhuset. Spröjsverket ska anpassas efter kyrkans stil.

Dessa rekommendationer fick viss effekt, särskilt efter 1890. Det stora flertalet nya kyrkor under perioden är dock vitputsade invändigt. Fr.o.m. 1880-talet har valvens bågar och ribbor ofta målats mörka eller lämnats opputsade mot de vita kapporna, så att ett livfullt linjespel uppstår (Lund Allhelgona, Maglarps nya, Södra Åsum). Ofta har korvalvet framhävt genom rikare dekor, t.ex. med strödda guldstjärnor mot blå botten (t.ex. Ingelstorp, Tranås, Tygelsjö). Ett tjugotal kyrkor fick dekormålningar i valv och på väggarna, vanligen växtornament i band och slingor, exempelvis Bösarp, Nosaby, Kvidinge och Fuglie (fig. 137).

Cirka hälften av de dekormålningar som utfördes i nya kyrkor under perioden har helt eller delvis övermålats på 1930-talet och senare, då 1800-talet stod lågt i kurs (t.ex. Uppåkra, Södra Rörum, Kävlinge). I tioalet kyrkor insattes glasmålningar (t.ex. Lomma, Asmundtorp, Röke) och lika många fick både dekormålning och glasmålningar (t.ex. Allhelgona i Lund, Eslöv, Bjärshög). I andra kyrkor har glasfönster satts in först långt efter uppförandet.

Tidens främste dekormålare var Svante Thulin, som ofta anlätades av Helgo Zettervall. Flera av hans verk har drabbats av övermålning (t.ex.

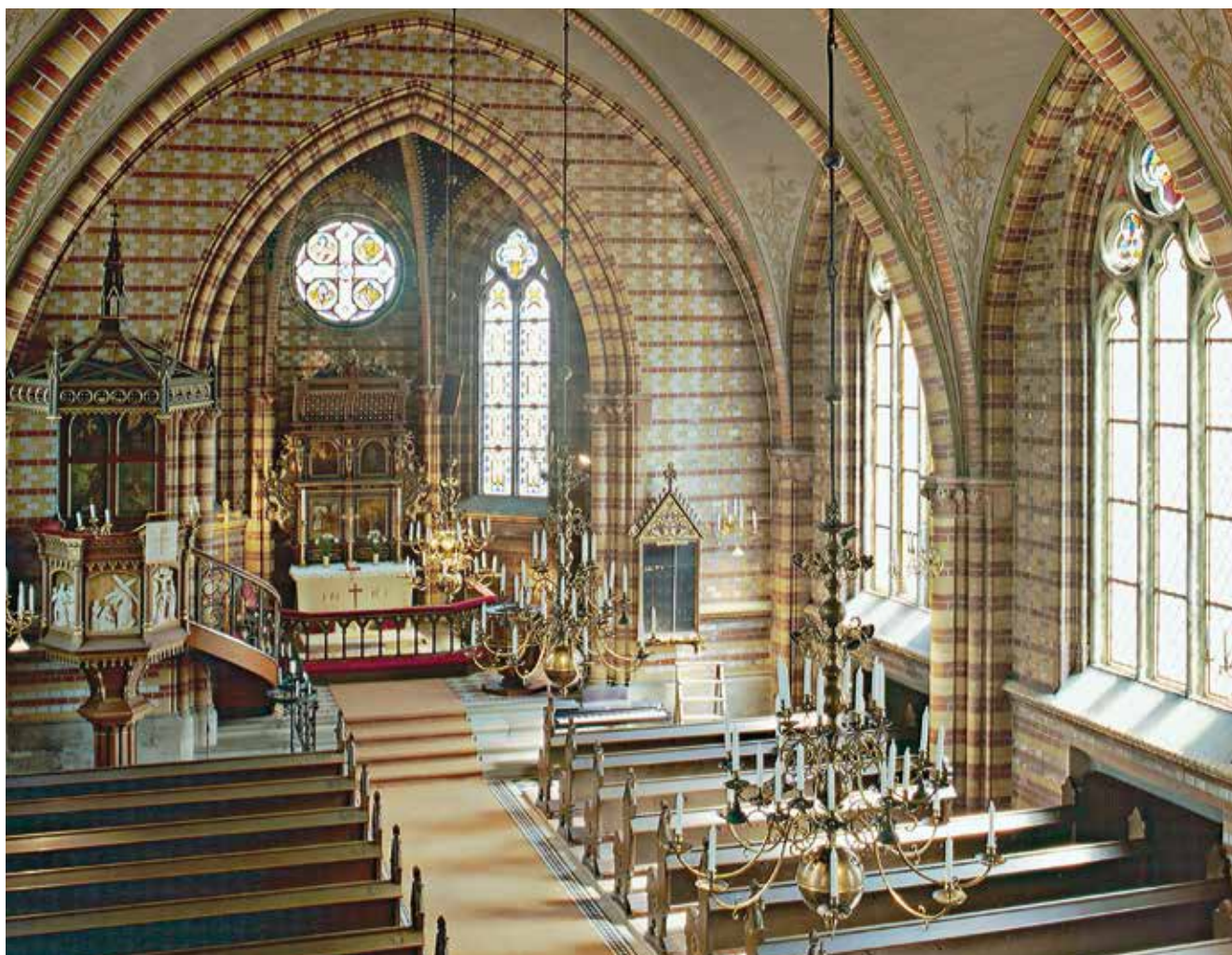

Fig. 137. Fuglie kyrka byggdes 1902–04 efter ritning 1900 av A.W. Lundberg. Som direktör för cementfabriken i Lomma lanserade han mönstrad klinker av engelsk typ, ”viktoriaplattor”, omtyckta som golveläggning i kyrkor. Kyrkorummet i Fuglie är mycket välbevarat, med mönstrade valv, väggar och golv som ger den varma stämning man då eftersträvade. Foto Göran Lindahl 2003.

Lunds domkyrka, koret i Trelleborg, väggarna i Landskrona). Bevarade målningssviter av Thulin finns främst i Allhelgonakyrkan i Lund, samt i Rängs kyrka, ombyggd av Zettervall på 1880-talet (fig. 143). Thulin formgav både i Allhelgona och Räng även korfönstrens figurativa glasmålningar. Även i Källstorp, som renoverades på 1890-talet, stod Thulin för glASFönstren i koret och den skira blomsterdekoren i valven. Glasmålningarnas upphovsmän är i övrigt oftast okända. De tillverkades vid de stora glasmästerfirmorna i München eller Stockholm, beställda ur rikt illustrerade kataloger.

Efter sekelskiftet blir vägg- och valvmålningar stramare komponerade, hållna inom distinkta fält och bårder, ställda mot enfärgade ytor. En av landets mest konsekventa jugendinteriörer finns i Malmö S:t Johannes, med rika väggmålningar, glasmålningar och skulpterad dekor av rosengirlander (fig. 138). Även Wählins Yngsjö kapell i Åhus och hans nya långhus i Valleberga har en utsökt målad jugenddekor. När samme arkitekt 1928 ritade Kirsebergs kyrka var valv och väggar vitputsade, utan dekor. Från 20-talet och framåt koncentrerades de dekorativa inslagen vanligen som i Kirseberg till altartavla eller glASFönster. Stora korväggsfresker av bl.a. Pär Siegård utfördes på 1930- och 40-talen, men uteslutande i äldre kyrkor som renoverades (t.ex. Grevie, Höröd).

KYRKORUM MED TRÄTAK

Ett femtiotal av de nya kyrkorna försågs med inre trätak. De högre kostnaderna för murade valv och önskemål om breda enskeppiga kyrkorum var

Fig. 138. Johannes kyrka i Malmö byggdes 1903–07 efter ritningar av Axel Anderberg. Kyrkan är ett av landets främsta exempel på arkitektur och dekor i jugendstil. Väggmålningarna med rosor som genomgående tema är utförda av Johan Gullstrand. Foto Sverker Michélsen 2010.

förmodligen de vanligaste skälen när man valde träinnertak. Det flacka trätunnvalvet, typiskt för den nyklassicistiska kyrkan, förekom sparsamt under 1860- och 70-talen (åtta kyrkor), men sedan det fördömts av Sjögren och i Allmänna anvisningar försvann det praktiskt taget – det togs upp igen i några kapell på 1920-talet. I stället gavs trätaken sadeltaks- eller tredingsform. Ett par exempel på sådana finns före 1860, bl.a. i Förslöv och Hörröd.

Tredingstak finns i tjugo kyrkor, något fler i putsade och rundbågiga (t.ex. Halmstad 1861, Lockarp 1886) än i oputsade spetsbågiga (t.ex. Billinge 1864). Öppen takstol i sadeltaksform eller firsidigt brutet finns i ett tiotal kyrkor, med viss övervikt för spetsbågiga tegelkyrkor (t.ex. Rya 1875, Röke 1906). Trätak valdes inte enbart av kostnadsskäl, utan också som uttryck för en estetisk vilja. Till de vackraste hör de engelskinspirerade taken i basilikan i Hyby, med öppen takstol i mittskeppet och snedställda tak i sidoskeppen, allt buret av rikt dekorerade sparrar och konsoler. Även Borlunda har ett intrikat konstruerat trätak. Ett sent exempel med rik bemålning återfinns i den lilla brukskyrkan i Billesholm från 1919.

I ett tiotal treskeppiga kyrkor, alla putsade och rundbågiga, tillämpades en lösning med ett relativt högt trätunnvalv i mittskeppet, buret av slanka träpelare och plant trätak i mycket smala sidoskepp. Zettervall rekommenderar denna lösning i Allmänna anvisningar därför att sikten inte skymms av pelarna när de ställs nära ytterväggarna, samtidigt som man erhåller en tilltalande lyftning i mittskeppet. Det första exemplet är Gudmuntorp, ritad 1851, det senaste ombyggnaden av Västra Alstad 1892.

ALTARANORDNING

Sjögren och Zettervall var kritiska till samtidens sätt att pryda altaret. De beklagar att man så ofta behållit ”rokoko- och barocktidens smaklösheter” och 1700-talspjäser i oäkta material och ”frimurarlogestil” och att man nöjt sig med altartavlor av mindre kvalificerade lokala konstnärer. Sjögren ondgör sig över de kolossala Kristusbilderna i gips, ”spöklika vålnader”, med syftning på Bertel Thorvaldsens populära Kristusstaty. Zettervall understryker kravet på äkta material och hög kvalitet för detta kyrkans principalstycke. Bägge författarna rekommenderar ett krucifix, ställt på altaret, och gärna mot en bakgrund med passande ornamentala dekor i kyrkans stil.

Fig. 139. Västra Strö kyrka från 1877. Den samtida altartavlan av C. Schleisner föreställer Kristus och Maria Magdalena. Det nygotiska ramverket är liksom hela träinredningen målat i mörkt brunt med guldaccenter. Foto Joakim Andersen 2006.

Av det tjugotal Thorvaldsenkopior som finns i de nybyggda kyrkorna (exempelvis i Balkåkra, Gudmuntorp, Ingelstorp) har flertalet ställts upp före 1875. Sjögrens kritik kan ha bidragit till att de därefter blev sällsyntare, och att många av de tidigare inköpta flyttades från altaret till mindre iögonenfallande platser i kyrkan (t.ex. Frillestad, Lockarp, Höör). I dag har omkring 30 av kyrkorna altarprydnad från före 1860, de flesta altaruppsatser från 1600-talet, som vanligen återinsatts vid en renovering på 1930-talet eller senare. 17 kyrkor har altarprydnader från efter 1930. Återstoden har altarprydnader från kyrkans tillkomsttid. Det rekommenderade korset på altaret finns endast i ett tiotal kyrkor, bl.a. i Zettervalls Billinge. Ett stort nygotiskt ringkors finns i Flädie. Nygotiska altaruppsatser med fialer och vimperger och rik snidad dekor och infälld altartavla eller skulptur, av den typ som redan Brunius införde, finns kvar i ett tjugotal kyrkor, t.ex. i Borlunda, Bunkeflo, Gessie, Hyllie, Lund Allhelgona, Västerstad och Västra Strö (fig. 139). En sådan gjordes till Hässleholms kyrka så sent som 1914, men den ersattes vid restaureringen på 1960-talet av glasmålningar i korfönstren.

Många av altartavlorna i dessa altaruppsatser är av äldre mästare, medan ett femtontal är målade under perioden. Bibliska motiv med få figurer i lugna, storformiga kompositioner och smulna färger överväger. Särskilt omtyckta var målningar av dansken Carl Bloch, professor vid den danska konstakademien (t.ex. Landskrona och Hörup, fig. 140). Där man inte haft råd med original av Bloch har man beställt en kopia (t.ex. Ekeby, Esarp, Mellan-Grevie, Västerstad, Västra Klagstorp, Västra Vemmenhög, Östra Torp). I Blochs art arbetade dansken Kristian Fredrik Krebs, som flyttade till Lund 1882 (Fuglie). De kända Stockholmskonstnärerna Mårten

Eskil Winge och Julius Kronberg har också anlitats (i Kvidinge, Malmö Caroli och Pauli respektive Stora Hammar). Gunnar Torhamn har utfört altartavlan i Höganäs 1932 och glasfönster i Kirseberg (1958).

PREDIKSTOL

Altarpredikstol är enligt både Sjögren och Zettervall en styggelse, och inga nya sådana tillkom under perioden. De två författarna har i övrigt ganska få anvisningar om predikstolen; den ska förstås placeras så att alla ser och hör predikanten, nära koret och i treskeppiga kyrkor på en av de främre pelarna. Zettervall anser att norra och södra sidan går lika bra, men att möjligen den södra kan vara att föredra, mot vad som är brukligt, eftersom prästen där slipper bländande motljus från söder.

Som nämnts i föregående kapitel fanns i Skåne en stark tradition från dansktiden att placera predikstolen på södra sidan. I de nya kyrkorna från tiden 1860–1910 är det lika vanligt med syd- som nordplacering, oavsett om predikstolen är övertagen från den gamla kyrkan eller samtida med den nya. I flera fall avviker placeringen från vad som angavs på ritningen, vilket tyder på att församlingen och dess tradition avgjort placeringen. I Zettervalls kyrkor varierar placeringen, med någon övervikt för nordsidan. I kyrkorna efter 1910 är placering på nordsidan det vanliga.

Sjögren anbefaller omålad ek för predikstolskorgen, med snidade lämpliga bibliska figurer, Zettervall lägger till att altare och predikstol bör vara samkomponerade i samma material. Ljudtak i samma stil behövs av akustiska skäl i större kyrkor, men kan undvaras i mindre.

I ett fyrtiotal kyrkor har man behållit eller återinsatt sin gamla kyrkas predikstol, oftast från 1600-talet. Ett sextiotal predikstolar är tillkomna samtidigt med den nya kyrkan. Drygt hälften av samtliga predikstolar i de nya kyrkorna har tak, resten saknar sådant. De flesta predikstolarna från perioden är nygotiska, i allmänhet enklare än altaruppsatsen, och utförda enligt Sjögren/Zettervalls rekommendationer, med korgen prydd av stående figurer ställda inom fält på korgen. De allra flesta är av trä, men konststen och keramik förekommer i mer påkostade kyrkorum (t.ex. Balkåkra, Halmstad). Då altarprydnad och predikstol anskaffats samtidigt är de vanligtvis gjorda med samma dekor (Gessie).

Theodor Wählin har i flera renoveringar på 1910-talet bemödat sig om att rita nya altarprydnader och predikstolar, oftast i nygotisk stil (t.ex. Hököpinge), men ibland i mer klassiserande stil (t.ex. Västra Skrävlinge). I sina egna nya kyrkor ritade han inredningen i en blandning av gotik och jugend (t.ex. Yngsjö kapell i Åhus). En praktfull nygotisk predikstol med rikt skulpterat ljudtak ritades för Hässleholm 1914 av Axel Lindegren.

DOPFUNT

Ännu vid 1800-talets mitt var det sällsynt att barndop skedde i kyrkan. Sjögren nämner inte dopakten alls, medan Allmänna anvisningar konstaterar att dopet har förvisats från kyrkan men bör återinföras. Dopfunten kan ställas antingen i väster innanför ingången, framför korrtrappan eller i ett särskilt dopkapell med skrank. Funten ska anpassas till övrig inredning och utföras i trä, konststen eller metall.

Förhållandevis få av de nya kyrkorna från tiden 1860–1910 behövde skaffa ny dopfunt. I hela 64 kyrkor finns den medeltida stenfunten bevarad. Ofta har den återinsatts efter att länge ha varit undanställd i skräputrymmen eller på kyrkogården. I sjuutton kyrkor har man kvar sina 1600-talsfuntar. I femton kyrkor är funtarna moderna, gjorda efter 1930. Endast ett trettiotal av de nya kyrkorna har dopfunt från tiden 1860–1910. De flesta

Fig. 140. Altartavlan i Hörups kyrka är målad av den danske konstnären Carl Bloch (1843–90), professor vid Konstakademien i Köpenhamn. Motivet är *Christus Consolator*, den tröstande Kristus, ett av Blochs mest omtyckta, som i original och kopior finns i ett tiotal skånska kyrkor. Foto Einar Erics 1928, ATA.

av dessa är utförda i konststen (t.ex. Bösarp, Västra Strö), några i trä (t.ex. Mellan-Grevie), medan ett par gjorts i gjutjärn (Önnarp) eller mässing (Fjärestad). De flesta funtarna tar upp den medeltida formen med cuppa, skaft och fot med enkel reliefdekor. Detta gäller t.ex. Österslöv, ritad av Zettervall, där även 1600-talsfunten finns i behåll. Ett mer varierat formspråk finns i de exklusiva kyrkorna, t.ex. Balkåkra, med en cuppa buren av en kolonnkrans kantad av keruber, allt i vitmålad konststen och samkomponerat med predikstolen. Dopänglar finns i fyra kyrkor (Trollenäs, Kvidinge, Lomma och Östra Grevie). I Lomma är den knäböjande ängeln med snäcka i bronspatinerad konststen en kopia inköpt 1873 efter dansken Vilhelm Bissens berömda original från 1844. Efter 1910 blev barndop i kyrkan allt vanligare, och varje ny kyrka skaffade funt av någon samtida konstnär.

ORGEL OCH ORGELLÄKTARE

Ett femtiotal av de nya kyrkorna har orgelfasader bevarade från tiden, medan åtta är äldre och resten yngre. Flertalet fasader har givits en nygotisk form med höga gavlar med krabbor. De var oftast målade i mörkbrunt (t.ex. Vedby), men många har senare fått en ljusare färgsättning (t.ex. Östra Grevie).

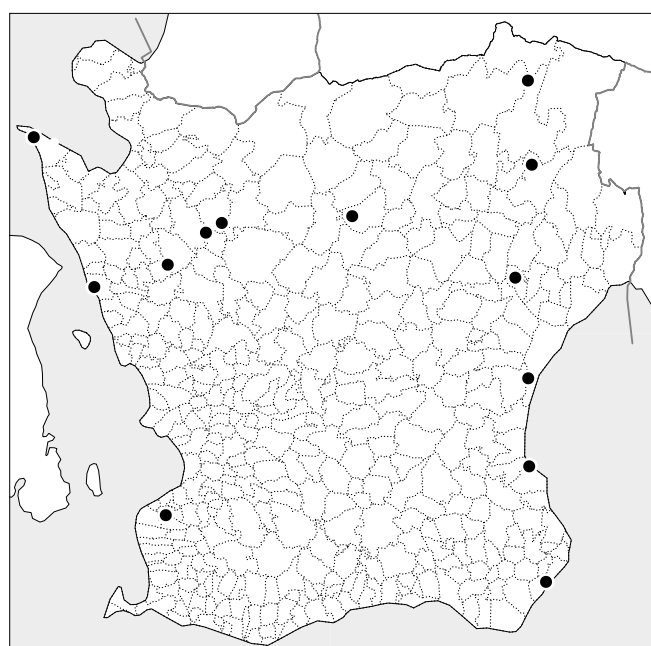
Både Sjögren och Zettervall visar på möjligheten att som i England förlägga orgeln till ett tvärskepp eller annan utbyggnad vid sidan av koret. I några få fall tog man fasta på dessa råd, t.ex. i Remmarlöv och Mellan-Grevie, bägge ritade kring 1890 av Salomon Sörensen, men i övrigt har praktiskt taget samtliga kyrkor från perioden västläktare med orgel.

Zettervall framhåller i Allmänna anvisningar att västläktaren ingalunda behöver täcka hela västväggen och bäras av pelare, utan att den med fördel kan göras liten och utkragande, stödd på konsoler. I Österslöv hade Zettervall visat hur en sådan "balkongläktare" kunde te sig, och typen förekom sedan i ett tjugotal av de nya kyrkorna (t.ex. Fuglie, Kävlinge, Stora Hammar, Öja).

BÄNKAR

Öppna bänkar i mörkbrunt trä, helst i ek, gärna med höga ornerade gavlar förordas av Sjögren och Allmänna anvisningar. De ska vara bekväma –

Tab. 6, fig. 141. Bevarade kapell uppförda före 1860 och 1860–1950, med 1950 års församlingstillhörighet. Tillkomstår inom parentes anger att byggnaden har en annan förhistoria. Skillinge kapell utgörs av en äldre stallbyggnad, 1946 ombyggt till kapell. Heliga Trefaldighetskyrkan i Fosie är sedan 1969 huvudkyrka i då bildade Eriksfälts församling.

● KAPELL UPPFÖRT FÖRE 1860:		
Brunnby	<i>Arilds kapell</i>	Trol. medeltida, ombyggt på 1700-talet
● KAPELL UPPFÖRDA 1860–1950:		
Åhus	<i>Yngsjö kapell</i>	1906
Norra Vram	<i>Billesholms kyrka</i>	1918–19
Finja	<i>Tyringe kyrka</i>	1925
Raus	<i>Allhelgonakyrkan</i>	1928
Brunnby	<i>Mölle kapell</i>	1935
Klippan	<i>Klippans kapell (även Klippans gravkapell)</i>	1935–36
Kristianstads Heliga Trefaldighet	<i>Näsby kyrka</i>	1937
Kvidinge	<i>Västra Sönnarslövs kapell</i>	1938
Fosie	<i>Heliga Trefaldighetskyrkan</i>	1939–40
Glimåkra	<i>Kräbbleboda kapell</i>	1942
Hjärsås	<i>Sibbhults kyrka</i>	1942–43
Vitaby	<i>Kiviks kapell</i>	1941
Östra Hoby	<i>Skillinge kapell (även S:t Pauli sjöfararens kapell)</i>	(1946)

Fig. 142. I Ignaberga nya kyrka, byggd 1885–87 efter Carl Möllers ritningar, är de graciösa bänkarna i gjutjärn och trä bevarade. Denna nymodighet blev föga spridd – Helgo Zettervall ansåg sådana ”trädgårdsmöbler” ovärdiga i Guds hus. Foto Jakob Lindblad 1999.

men inte alltför bekväma – och ordnade i kvarter med mittgång. De flesta nya kyrkorna utrustades också med sådana bänkar, och många är ännu bevarade (t.ex. Hyllie, Munkarp, Norra Nöbbelöv). I Zettervalls Håslöv är bänkarna slutna utan gavlar, och följer tvärskeppens rundade form i koncentriska cirklar. Bänkarna måste enligt Zettervall ha en värdig form liksom övrig inredning. Zettervall tar avstånd från bänkar med tycke av trädgårdsmöbler i gjutjärn. Sådana är också ovanliga, men finns bevarade bl.a. i Gudmuntorp och Ignaberga nya (fig. 142).

Otidsenligt finner både Sjögren och Allmänna anvisningar bruket med herrskapsbänkar och hyrda bänkplatser med nummer på dörrarna. Endast i patronatskyrkorna Västra Strö och Trollenäs finns ståtliga herrskapsbänkar från kyrkornas byggnadstid, med vapensköldar på gavlarna. Bänkinredningen i Västra Strö är liksom inredningen i övrigt målade i mörkt brunt och guld.

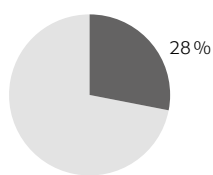
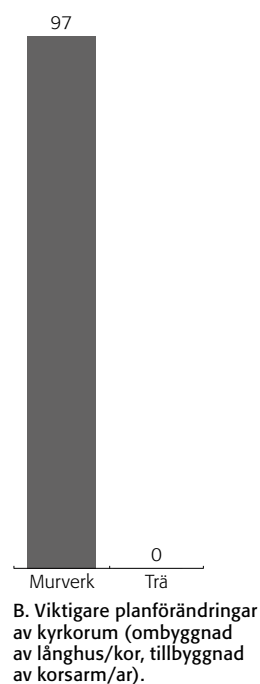
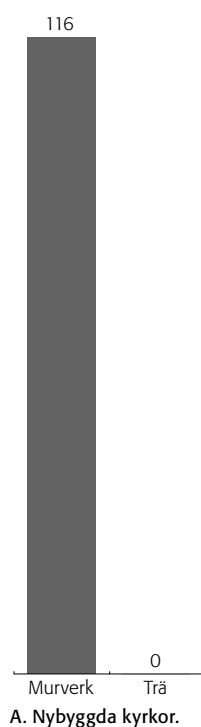
I ombyggda kyrkor som tidigare haft slutna bänkinredning insattes ofta öppna bänkar på 1880- och 90-talen. På 1900-talet byttes många åter till slutna. I Norra Vram skedde detta så sent som på 1980-talet.

GOLV

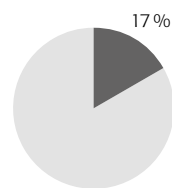
De traditionella golvmaterialen, trä i bänkkvarteren och tegel i kor och gångar, fortsatte att användas under 1860- och 70-talen och i många mindre kyrkor perioden ut. Rött, gult, svart eller vitt tegel användes, antingen i en färg eller schackmönstrat i två (t.ex. Västra Vram, Billinge, Katslösa, Södervidinge).

Från 1870-talet kunde man importera de mönstrade keramiska plattorna som efter medeltida förebilder utvecklats i Frankrike och England (Stjernberg 1999). I Berlin tillverkades en billigare variant, s.k. viktoria-plattor, kvadratiska mönstrade plattor i färgad cementmassa. Vid Skånska Cement AB i Lomma startade inhemsk tillverkning av viktoria-plattor 1887, huvudsakligen med mönster lånade från engelska förebilder. Försäljningen kulminerade på 1890-talet. I kyrkor bidrog viktoria-plattorna till att ge kyrkorummet den varma, färgmättade stämning man önskade, och materialet blev mycket omtyckt.

Sjögren och Zettervall förordar dessa ”flisor” eller *tiles*. Mönstret bör hämtas ur växt- och djurriket och hållas i smulna färger. Symboler för sakramenten bör undvikas, dem ska man inte trampa på. Längs kanterna

C. Andel nyuppförda kyrkor.

D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1860–1950 I SIFFROR

Diagrammen avser de 412 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång. De äldre församlingarna bibehölls i allt väsentligt oförändrade under perioden. Periodens omfattande nybyggande skedde huvudsakligen genom att äldre kyrkor ersattes med nya. Sammanbyggnad, d.v.s. att två eller flera församlingar byggde ny gemensam kyrka, förekom endast undantagsvis. Exempel utgörs av Skeglinge-Borlunda och Flackarp-Uppåkra som lät uppföra gemensamma kyrkor i Borlunda respektive Uppåkra, medan de gamla medeltidskyrkorna revs. De kyrkor som lämnades öde kom i vissa fall att bevaras i någorlunda brukbart skick, i andra fall sattes de efter en tid i förfall åter i stånd. De 412 församlingskyrkorna omfattar såväl de gamla som nya kyrkorna i Burlöv (Burlövs gamla kyrka och Arlövs kyrka), Eslöv (Västra Sallerups kyrka och Eslövs kyrka), Hyby, Ignaberga, Kävlinge (Kävlinge gamla kyrka och Korsbackakyrkan), Maglarp, S:t Ibb, Sjörup (Sjörup gamla kyrka och Vallösa kyrka), Stora Hammar, Södra Åsum, samt Trollenäs (Näs gamla kyrka och Trollenäs kyrka). Nya församlingar och församlingskyrkor tillkom i Helsingborgs Gustav Adolf, Hässleholm, Höganäs, Lunds Allhelgona (motsvarande Lunds landsförsamling), Kirseberg, Malmö S:t Johannes, Malmö S:t Pauli och Tomelilla.

Under perioden byggdes 116 nya kyrkor, samtliga i murverk (A). Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde 28 % (116 st.) av det totala beståndet (C). De viktigare planförändringarna var 97 till antalet, samtliga i murverk. Även under denna period rörde omgestaltningarna medeltidskyrkor, men undantagsvis förekom även att yngre kyrkor byggdes om, t.ex. Östra Kärrstorp. De dominerande planförändringarna under perioden var tillbyggnad av en eller flera korsarmar samt ombyggnad av kor/korparti. Vanligt var också att en omgestaltning av kyrkans östparti innefattade såväl ett nytt kor/korparti som nya korsarmar. Medeltidskyrkan med korsarmar och korparti från det sena 1800-talet framstår som en av landskapets mest karakteristiska byggnadstyper. En kyrka kunde således planförändras på flera sätt och i flera etapper under perioden. Sammantaget berörde de 97 planförändringarna 69 kyrkor. Av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång hade således 17 % (69 st.) planförändrats (D).

läggs geometriskt mönstrade friser. I 1890-talskyrkorna finns en hel del vackra golv med viktoriaplattor bevarade, främst i Allhelgonakyrkan i Lund och Asmundtorp. Enklare perspektiviska rutmönster i svart-vitt finns i bl.a. Fuglie och Gessie, som båda ritats av A.W. Lundberg, direktör vid Skånska Cement.

LJUSKRONOR

Bland de många påkostade inventarier som man finner i de skånska kyrkorna från perioden slås man av de magnifika ljuskronorna i järnsmide, om vilkas tillkomst och upphovsmän föga är känt. Flera av dem har pregnant design i jugendstil (t. ex. Billeberga, Burlöv, Hässleholm, Hyby, Hyllie, Malmö Caroli och Johannes). En mer österländsk bysantinsk prägel har de väldiga mässingskronorna i Malmö Pauli, som ritats av Theodor Wåhlin.

Källor och litteratur se förteckningen nedan, s. 255.

Restaureringar från 1800-talets senare del till nutid

av Ingrid Sjöström

Det finns ingen skarp gräns mellan renovering, ombyggnad och restaurering. Många av de åtgärder som nämnts ovan har medfört förändringar snarlika regelrätta restaureringar. En kombination av funktionella, liturgiska och estetiska motiv ligger vanligen bakom såväl mindre ingrepp som större restaureringar.

Helgo Zettervall, Theodor Wählin och Eiler Græbe är som nämnts de tre mest inflytelserika och produktiva restaureringsarkitekterna som verkat i de skånska kyrkorna. De har alla haft mängder av små och stora uppdrag och har därigenom på ett avgörande sätt satt sin prägel på landskapets arkitekturhistoria. Många andra arkitekter utförde restaureringar, men ingen av dem tillnärmelsevis så många som de tre.

FRÅN 1860-TAL TILL 1930-TAL

Under periodens första decennier, då all kraft koncentrerades på nybyggande, utfördes relativt få stora restaureringar. Den grunduppfattning som kom till uttryck i Sjögrens och Helgo Zettervalls anvisningar för nya kyrkor gällde fullt ut även för behandlingen av de äldre. Zettervalls domkyrko restaureringar kodifierade inställningen. Hans radikala behandling av Lunds domkyrka vann samtidens beundran men gjorde C.G. Brunius utom sig eftersom så mycket av kyrkans äldre delar revs och ersattes av mer ”stilrena” nytillskott. Medeltiden ägde företräde, och arkitekten skulle tydliggöra och om möjligt återskapa medeltidskyrkornas ursprungliga utformning. När den gamla kyrkan inte stämde med idealbilden måste den korrigeras.

Arkitekterna i generationen efter Zettervall intog en något försiktigare hållning och var mer lyhörda mot de olika tidsskikten i de äldre kyrkorna, även om medeltiden fortfarande sattes främst. Zettervalls medhjälpare Henrik Sjöström övertog hans kontor i Lund och många av hans uppdrag. På 1890-talet restaurerade han bl.a. två av C.G. Brunius' kyrkor, Tullstorp och Vadensjö, med stor respekt för upphovsmannens intentioner.

Typisk för Helgo Zettervalls och tidens inställning är omdaning 1880–81 av Rängs medeltida kyrka (fig. 136, 143). Det tvåskeppiga långhuset revs och nybyggdes med nya valv, för att få bort de skymmande pelarna i mittaxeln. Koret förkortades för att nå bättre proportioner, medan absiden behölls. Svante Thulin försåg valv och väggar med rik dekor med medaljonger och vegetativ ornamentik. Altare, predikstol och dopfunt i tidig barock av högsta klass ersattes av nya, ritade av Zettervall i nygotik. Inredningen kvarstår som en av få orörda Zettervallinteriörer.

De nyklassicistiska kyrkorna stod inte högt i kurs under det sena 1800-

Fig. 143. Rängs medeltida kyrka omvandlades i en genomgripande restaurering 1881 av Helgo Zettervall. Koret förkortades och försågs med nya ribbvalv. Hela kyrkorummet fick en målningsskrud av tidens ledande dekorationsmålare Svante Thulin. I korets valvkappor målades medaljonger med de fyra evangelisterna. Altaruppsats och predikstol i nygotik ritades av Zettervall. Foto Anders Bodin 1985.

talet. Flera av dem omvandlades radikalt, däribland Sofia Albertina i Landskrona, som 1883–84 restaurerades av dansken Ove Petersen. Även denna kyrka fick en målningsskrud i både valven och på väggarna av Svante Thulin. Väggmålningarna togs bort 1955, för att låta glasmålningarna från 1920-talet komma bättre till sin rätt, men valvdekoren är bevarad. Kyrkan fick samtidigt, 1883, sin altartavla, ”Christus Consolator”, inspirerad av italienskt barockmåleri. Den beställdes av den danske akademiprofessorn Carl Bloch.

Medeltidskonceptet tillämpades inte alltid då nyklassicistiska kyrkor skulle ”göras prydligare”. Borrbys lanterninkyrka, ritad av Jacob Wilhelm Gerss på 1830-talet, ansågs redan trettio år senare alltför torftig. Biskop Flensburg manade de rika Borrbönderna att försköna kyrkan. Man valde efter långa diskussioner till sist att 1894 låta Stockholmsarkitekten Frans Lindskog ge den en dekorativ nyrenässansdräkt både i exteriör och interiör. Denna färgrika och ovanliga inredning dömdes i sin tur ut på 1920-talet, då Theodor Wählin målade alltsammans i gråvitt. Men när smakpendeln svängde ännu en gång ville man tillbaka till Lindskogs version. Eiler Græbe rekonstruerade relativt fritt interiörmålningen 1968, så att man i dag åter kan uppleva nyrenässansrummet sådant det var tänkt.

Andra särpräglade omtolkningar av nyklassicistiska kyrkor företogs strax efter sekelskiftet 1900. Svedala förvandlades 1902 in- och utvändigt av Malmöarkitekterna August Lindvall och Harald Boklund till en stor nyromansk kyrka i oputsad sten, påminnande om samtida tysk och amerikansk arkitektur. Det enkla långhuset i Slimminge som 1807 byggts invid ett lågt medeltida torn gavs en helt ny karaktär hundra år senare, då Folke Zettervall höjde tornet och tillbyggde sakristia samt förnyade inredningen, allt i en personligt utformad stil med jugend som huvudinslag.

Theodor Wählin hade genom att han var både domkyrkoarkitekt och knuten till Överintendentsämbetet en nyckelposition i Skåne från 1903 till långt in på 1930-talet. Hans arbetsförmåga var enorm och räckte till ett sextiotal större restaureringsuppdrag i Skåne och därtill mindre uppdrag

Fig. 144 a–b. Övraby romanska kyrka var vid sekelskiftet 1900 svårt förfallen och församlingen ville riva den. Theodor Wählin hejdade rivningen sedan han upptäckt den romanska absidmålningen, och genomförde 1906 en omfattande restaurering. Av Wählins foton av kyrkan före och efter restaureringen framgår att han bland annat har byggt till en sakristia, försett den liksom kor och långhus med trappgavlar, förändrat tornets form och försett det med större ljudöppningar. Foto 1903 och 1906, Theodor Wählin, Lunds universitets historiska museum.

rörande besiktningar, uppmätningar, fotograferingar och konsultationer i flera hundra kyrkor. Wählins ingående kunskaper om medeltidens konsthistoria var honom till god hjälp, men kunde också driva honom till stora ingrepp för att framhäva medeltida byggnadsdelar. Wählins viktiga insatser har nyligen grundligt behandlats i en avhandling av Hans Ponnert (2011).

Det var Wählin som uppmärksammade den medeltida rundkyrkan i Valleberga, dold innanför 1790-talets korsarmar (fig. 136). Vid restaureringen 1905 revs korsarmarna, rundkyrkan reparerades och iordningställdes som kor och ett nytt nygotiskt långhus och torn ritades av Wählin. Andra radikala restaureringar gjorde han 1906 i Gumlösa och Övraby (fig. 144 a–b). Tendensen mot allt större återhållsamhet i ingreppen, som märks hos såväl Wählin som myndigheterna efter sekelskiftet, kan följas t.ex. i den utdragna diskussionen om Hannas lilla medeltidskyrka, som inleddes 1903 och slutade med en varsamt renoverad kyrka 1926. Wählin började där med att göra alternativa, skonsammare förslag till andra projekterade, drastiska ombyggnader. Efter hand fick han se sina egna förslag justerade av myndigheterna i ännu mer varsam riktning (Ponnert). I det stora fler-

Fig. 145 a–b. Hörröds kyrka uppfördes 1856–58 i nyromansk stil efter ritningar av Albert Törnqvist vid Överintendentsämbetet. Kyrkan blev dock enklare än ritningens förslag, med ett typiskt skånskt trappgaveltorn istället för spira. Vid renoveringar kring 1950 vitkalkades kyrkan utvändigt. Den ursprungliga färgsättningen av exteriören togs fram vid en restaurering 1997–98 under ledning av arkitekt Hans Ponnert. Foto före och efter restaurering: Agne Klarinder.

talet uppdrag gällde Wählins insatser huvudsakligen lösningar av praktiska och tekniska problem. På 1910-talet tillförde han gärna dekormålningar, medan han från 20-talet och senare höll väggar och valv ljusputsade, och ibland lät måla över dekor från 1800-talet, som i Borrby.

FRÅN 1930-TAL TILL NUTID

Även Wählins efterträdare som domkyrkoarkitekt Eiler Græbe hade en mycket omfattande verksamhet. Önskemål om nya installationer och större komfort var ofta utgångspunkten för renoveringar, som efter hand kunde omfatta även större ingrepp. Nedgången i antalet gudstjänstbesökare blev märkbar från 1930-talet och framåt, och ledde till att nykyrkor och tillbyggnader avskärmades från långhuset, särskilt i de större klassicistiska kyrkorna.

Græbe verkade också för att öka fokuseringen på koret, främst genom att tillföra glasmålningar i korfönstren eller stora väggfresker. Figurrika

berättande scener av Pär Siegård pryder korväggen i Grevie (1937), och i Hjärnarp och Förslöv (1950-tal). Andra freskomålare som samarbetade med Græbe var Bertil Landelius, Kaj Siesjö, Erik Lindholm och Einar Forseth. I övrigt färgsattes interiörerna i enhetliga, ljusa, gärna grågröna toner. Äldre undanställda inventarier återinsattes i många kyrkor.

På 1960- och 70-talen har framför allt Torsten Léon-Nilsson präglat renoveringarna i skånska kyrkor. Som i resten av landet har åtgärderna främst avsett läktarunderbyggnader, utvidgade och förhöjda kor, ommålningar och avlägsnande av 1800-talsdekor. Till hans mer genomgripande restaureringar hör den som gjordes 1964 i Hässleholms kyrka. Den stora tegelkyrkan som Fredrik Sundbärg ritat 1911 i fri nygotik hade en mörkt brunbetsad träinredning med altarpupsats och predikstol i rikt utsirad nygotik. Nygotiken var passé redan då kyrkan invigdes 1914 och dess aktier hade inte börjat stiga då Léon-Nilsson tog sig an den. Koret utvidgades och gjordes mer lättillgängligt, altarpupsatsen togs bort och ersattes av ett nytt altare och glasmålningar i korfönstren av Halmstadgruppens Erik Olson. All kvarvarande träinredning målades ljust trävitt.

Sedan det sena 1900-talet har restaureringarna i Skåne, liksom i landet i övrigt, blivit mer antikvariska och varsamma, vilket inte hindrar att rätt omfattande tekniska installationer, läktarunderbyggnader, borttagande av bänkar och förändringar i korets inredning förekommit. Det finns flera exempel på hur man sökt rekonstruera ursprungsskicket i en kyrka. Hör-röds kyrka från 1856–58 (fig. 145) hade från början en tvåfärgad puts-avfärgning i mörkockra och gulvitt, som sedan 1960-talet varit överputsad i vitt. Vid omputsning i slutet av 1990-talet fann man spår av originalfärgsättningen och återställde den. Till de mest aktiva restaureringsarkitekterna i Skåne hör Kerstin Barup, Mats Edström, Hans Ponnert och Erik Wikerståhl.

Vikten av kontinuerligt underhåll och vid behov restaurering åskådliggjordes vid den uppmärksammade rivningen av Maglarps nya kyrka 2007. Kyrkan ansågs övertalig och hade stått utan underhåll sedan 1970-talet.

Källor och litteratur

Uppgifter om respektive kyrka är hämtade ur ATA och Bebyggelseregistret, RAÄ, samt publicerade kyrko- och sockenbeskrivningar. Publicerade monografier i serien *Sveriges Kyrkor* redovisas i den allmänna litteraturförteckningen.

Eriksson, Torkel: "Kyrklig arkitektur", i *Bygga skånska städer. Aspekter på stadsarkitektur efter 1850*, Sydsvenska Dagbladets årsbok, 1976.

Fernlund, Siegrun: "Ett Herranom värdigt tempel". *Kyrkoviivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912*, 1982. Diss.

Grandien, Bo: "Arkitekturen", i *Konsten 1845–1890*, Signums svenska konsthistoria, 2000.

Lindblad, Jakob: *470 nya kyrkor. Bidrag till Sveriges arkitekturhistoria 1850–1890*, Studier till Sveriges Kyrkor 2, RAÄ, 2009. Diss.

Linn, Björn: "Arkitekturen", i *Konsten 1890–1915*, Signums svenska konsthistoria, 2001.

Linn, Björn: "Arkitekturen", i *Konsten 1915–1950*, Signums svenska konsthistoria, 2002.

Maglarp. Kyrkan som försvann, red. Markus Dahlberg, Thomas Romberg & Jes Wienberg, Studier till Sveriges Kyrkor 3, RAÄ, 2010.

Malmström, Krister: *Centralkyrkor inom svenska kyrkan 1820–1920*, 1990. Diss.

- Manhag, Andreas: *Wåblins värld. Ett porträtt i ord och bild av domkyrkoarkitekt Theodor Wåhlin*, Lunds universitets historiska museum, 2011.
- Mellander, Cathrine: *Arkitektoniska visioner under statligt förmynderskap. En studie av Överintendentsämbetets verksamhet och organisation 1818–1917*, Nordiska museets handlingar 135, 2008. Diss.
- Nygotiska kyrkor i Skåne. *Utveckling i form, material och konstruktion 1840–1910*, red. Olof Antell, Konsthögskolans arkitekturskola, 1991.
- Ponnert, Hans: *Theodor Wåhlin. Arkitekten och restaureringskonsten. En yrkesbiografi*, 2011. Diss.
- Skånska kyrkor*, red. Karin Bauman och Göran Hallberg, Skånes Hembygdsförbunds årsbok, 1997.
- Stjernberg, Anders & Per-Åke Sundholm: *Dessa fantastiska golv. Engelska tiles i Sverige*, 1999.

Skånes kyrkor

– kulturarv och bebyggelsehistoria

av Markus Dahlberg och Ingrid Sjöström

Förutsättningarna

Sockenkyrkoprojektets rikstäckande resultat framgår av slutrapporten *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria* (2008). Därutöver presenteras mer detaljerade uppgifter om kyrkorna i varje landskap i en serie landskapsrapporter, som utgivits sedan år 2002.

Projektet har haft som ett av sina syften att med kvantitativ metod behandla det totala kyrkobygandet i Sverige, med fokus på de kyrkor som fungerat som huvudkyrkor i socknar och församlingar fram till 1950. De snitt som projektet valt att lägga genom hela bygnadsbeståndet har handlat om när kyrkan uppförts, vilka egenskaper den haft och hur den förändrats i plan. Såväl rivna som ännu befintliga kyrkor har behandlats. Genom Sockenkyrkoprojektets rikstäckande resultat har vi fått ett nytt verktyg att använda när vi ska förstå det unika eller representativa i ett landskap, i en region eller en enskild kyrka.

Sockenkyrkoprojektet har utgått från Sveriges nuvarande gränser, vilket innebär att landskap inkluderas även om de under äldre tid hört till andra riken. Det gäller Skåne, som fram till 1658 tillsammans med Halland och Blekinge tillhörde Danmark. Följande översikt är ett försök att sammanfatta Skånes kyrkobygande i ett övergripande perspektiv. I likhet med övriga landskapsrapporter kommer denna sammanfattning att utgå från rapportens huvudkapitel, men också från grafiska framställningar som visar på den sekvens av händelser som lett fram till dagens bestånd av kyrkor.

För att förstå Skånes särart hämtas jämförelser och paralleller framför allt från det nuvarande Sverige, vilket följer naturligt av Sockenkyrkoprojektets avgränsningar. Hänvisningar till utvecklingen i andra regioner och andra länder är lika självklara. Ett ständigt utbyte av idéer och kunskap har skett oberoende av de nationella indelningar som så småningom fann sin nuvarande form.

Under medeltiden var kyrkorna i Norden underställda påven i Rom. Reformationen inleddes på 1500-talet i både Danmark och Sverige. Trots den nära överensstämelsen i trosfrågor fick den olika förlopp i de två länderna. Reformationen i Skåne, en drivande kraft i den danska kyrkans uppbrott från katolicismen, skiljer sig således från motsvarande skede i dåvarande Sverige. Vad som har kallats Skånes försvenskning, aktivt bedrivnen först efter det skånska krigets slut 1679, fick på lång sikt sin prägel av landskapets förändrade position: inte längre ett centrum i det danska riket utan en svensk provins i periferin, underutnyttjad ända in på 1800-talet.

Bilden av Skåne förknippas främst med det intensivt odlade slättland-

skapet, men en betydande variation finns i topografi och landskapstyper. Slättlandskapets fullåkersbygd i sydväst och i trakten av Kristianstad utgör några av landets viktigaste odlingsområden, med lång historisk kontinuitet. Större sammanhängande skogar finns i de nordliga delarna av landskapet. Horstar (åsar) genomkorsar landskapet från nordväst till sydost. Den s.k. skånska diagonalen delar landskapet i två delar, där den nordostliga geologiskt liknar övriga Sverige och den sydvästra är mer varierad med yngre bergarter. Skiljelinjen har betydelse för växtlighet och odlingsbetingelser, men också för bebyggelseutveckling och andra kulturella företeelser. Den sydvästra delen av Skåne tillhör tillsammans med andra områden med kalkhaltiga jordar, framför allt de centrala slätterna i Väster- och Östergötland samt Öland och Gotland i sin helhet, de kyrktätaste delarna i landet.

En närmare karakteristik av Skåne ur kulturgeografisk synvinkel har tagit fasta på en indelning i fem regioner: *Södra Skånes slättbygder*, *Inre Skånes sjö- och åslandskap*, *Nordvästskåne*, *Norra Skånes skogsbygd och Kristianstadsslätten*, med sinsemellan olika geologi, topografi, befolknings- och bebyggelsestruktur (fig. 1). Några huvudlinjer finns i landskapets bebyggelseutveckling. Den äldre medeltidens huvudgårdsdrift, förändringen till senmedeltidens godslandskap, det sena 1700- och 1800-talets jordreformer och intensifierade odling, samt nya kommunikationer under 1800- och 1900-talen har påverkat regionerna och successivt förändrat landskapets bebyggelsestruktur.

Kyrkorna i Skåne kan i sin tidigaste historia nära nog undantagslöst föras tillbaka till den äldre medeltiden. De äldsta träkyrkorna och en del av de tidiga stenkyrkorna torde ha uppförts innan socknarna i egentlig mening fanns. Den forskning som under den senaste 20-årsperioden bedrivits beträffande Skånes äldsta kyrkobyggande har betonat betydelsen av aristokratiskt stöd till kyrkobyggnadsplaner. Förhållandet mellan kyrka och huvudgård finns också belagd i många fall, både genom arkeologi och genom studier av kartor och äldre ägorättsliga dokument. De äldsta kyrkorna torde alltså i flertalet fall ha relaterat till byggherrens huvudgård, även om vi i och med tiondets införande på 1100-talet kan förmoda att också andra typer av byggnadsinitiativ förekommit. Kyrkornas lägen har i Skåne varit förhållandevis stabila över tid. Först under 1800-talet kan vi i större omfattning se exempel på att kyrkplatser överges och att nya kyrkor uppförs på annan plats. Även om bebyggelseförändringarna påverkat landskapets utveckling har alltså kyrkan långt fram i tiden eller till denna dag förblivit på den plats som valdes under äldre medeltid.

Som framgår av rapportens översikt över medeltidens kyrkobyggande är de regionala skillnaderna på landskapsnivå ofta svåra att kvantifiera och tydligt avläsa. Medeltidskyrkornas byggnadshistoria är problematisk att närmare bestämma och de mönster som uppträder beträffande egenskaper och byggnadsutveckling är ofta generella till sin karaktär. Det är också svårt att på ett systematiskt sätt parallellisera byggnadsutvecklingen med andra faktorer, beroende på att historiska källor inte finns eller är bristfälliga.

Sambanden mellan kyrkobyggande och andra bebyggelsehistoriska faktorer blir tydligare efter medeltiden. Ett påtagligt exempel är befolkningsutvecklingen, som samvarierar med såväl stagnation som vital utveckling på kyrkobyggandets område. Befolkningsutvecklingen i Skåne under 1600-talet och början av 1700-talet var blygsam i förhållande till andra jämförbara landskap i Sverige. Detta ger också tydligt utslag i det ringa antal nybyggnader som tillkom under perioden.

Den byggnadsmassa som ärvdes från medeltiden kom alltså i Skåne att

kvarstå i stort sett oförändrad ända fram till 1700-talets mitt. Utvecklingen fram till 1800-talets utgång visar stora variationer inom landskapet. Södra Skånes slättbygd inleder vid 1700-talets mitt en i förhållande till andra regioner kraftig befolkningstillväxt. Fram till 1800-talets mitt utökas kyrkorna främst genom att den befintliga kyrkan förändrades, t.ex. genom att kyrkorummet förlängdes i öster eller att en eller två korsarmar tillfogades. Ombyggnadstraditionen är ovanligt livskraftig i Skåne, men överflyglas så småningom helt av nybyggnader, d.v.s. att den gamla kyrkan rivs och ersätts av en ny, väsentligt större kyrkobyggnad. Utvecklingen har paralleller i flera av Götalandskapens centrala slättområden, men ingenstans är kopplingen mellan befolkningsökning och kyrkobyggnad så tydlig och förändringen så dramatisk som i Södra Skånes slättbygder under 1800-talets senare hälft.

Byggnadsintensitet och regionala särdrag

MEDELTIDENS KYRKLIGA UTBYGGNAD

Lund utgjorde centrum i ett vidsträckt omland under en tid som var av avgörande betydelse för kyrkans organisatoriska uppbyggnad. Lund fungerade från 1104 som ärkebiskopssäte för hela Norden. När Uppsala 1164 blev ärkebiskopssäte behöll ändå Lund sin status som primas över den svenska kyrkoprovinsen. De skriftliga källor som kastar ljus över kristnandet och kyrkans etablering i det medeltida Danmark markerar beroendet mellan kung och kyrka, samt berättar om nätverk och konflikter mellan släkter och aspirerande biskopssäten. Sambanden mellan politisk och kyrklig makt kan kännas igen i den missionshistoria som, mer eller mindre belagd, bildar stommen i skildringen även av de svenska kyrkoprovinserna.

Sockenbildningen i Skåne var, i likhet med de svenska Götalandskapens, i stort sett fullbordad vid 1200-talets utgång. Eftersom sockenstrukturen i dessa områden förblev så stabil ger kartbilden över församlingarna 1750 en god uppfattning om var tyngdpunkterna i det kyrkliga landskapet fanns redan under äldre medeltid (fig. 7). Sockenstrukturen i Skåne tillhör i sin helhet de delar av landet som visar den största tätheten. Särskilt Södra Skånes slättbygd kännetecknas av ett stort antal mycket små, tätt liggande socknar, men det gäller också Inre Skånes sjö- och åslandskap, Nordvästskåne och Kristianstadsslätten. Endast Norra Skånes skogsbygd, framför allt de nordligt belägna socknarna, utmärker sig med en glesare struktur.

Då det gäller sockenbildningens förlopp finns sannolikt generella mönster, även om beroendet av lokala och regionala förhållanden var stort. Som framgår av medeltidsavsnittet var den yngre järnålderns bebyggelse koncentrerad till Skånes slättbygder. Det var sannolikt i dessa områden som de första kyrkorna uppfördes, till en början oreglerat och genom privata initiativ. Den egentliga sockenbildningen under 1100- och 1200-talen innebar en successiv kyrklig utbyggnad i slättbygd, samtidigt som andra områden togs i anspråk först nu. Skogsbygderna i norr kan vara en förhållandevis sen utlöpare i landskapets sockenbildning. I stora drag beskriver detta ett troligt förlopp. Samtidigt visar medeltidsavsnittets genomgång av kyrkorna, härad för härad, att byggnadskronologin i det enskilda fallet ofta är svår att tolka, och att det även i mindre geografiska områden är möjligt att avläsa flera olika tidsskikt.

Omkring 1300 hade den kyrkliga strukturen i Skåne i stort sett funnit sin form, åtminstone på landsbygden. I de äldsta städerna Lund och Helsingborg fanns då en mångfald kyrkor, förutom domkyrka och klosterkyrkor också ett stort antal sockenkyrkor. Under medeltidens senare

hälft etablerades flera nya centralorter, däribland Landskrona och Båstad, framför allt med kustfisket som drivande ekonomisk kraft. Till skillnad från i de äldre städerna anlades i dessa yngre städer vanligen endast en sockenkyrka.

SUCCESSIONEN MELLAN TRÄ OCH STEN

De stenkyrkor som fanns i Skåne vid medeltidens utgång hade en mer eller mindre sammansatt förhistoria. Redan under 1000-talet uppfördes sannolikt ett ganska stort antal träkyrkor, både i de tidiga centralorterna och på landsbygden. Sex stycken belagda och helt eller delvis undersökta träkyrkor har kommit fram i samband med grävningar i Lund och ytterligare minst två kan hållas för sannolika genom gravfynd. Flera faktorer talar för att de äldsta härrör åtminstone från 900-talets slut. Även bland landskyrkorna finns exempel på arkeologiskt belagda träkyrkor. I Hammarlunda har två på varandra följande träkyrkor påträffats under den befintliga stenkyrkans golvläggning.

Kunskapen om de tidiga träkyrkorna i Skåne bygger inte i första hand på att antalet fynd är särskilt stort, eller på att de indirekta indicierna är ovanligt många. I själva verket finns få konkreta belägg för medeltida träkyrkor i de områden vi har skäl att förmoda ägde flest. På de skånska slätterna, d.v.s. i den yngre järnålderns rikaste och mest tätbebyggda områden, uppfördes sannolikt ett stort antal träkyrkor under 1000-talet. Dessa var troligen också de första att ersättas med beständigare byggnader av sten. Förmodligen är detta ett generellt mönster. Flertalet av de medeltida träkyrkor vi känner till är sådana som uppfördes förhållandevis sent och inte heller ersattes med stenkyrkor under medeltiden. Unikt för Skåne är däremot att de arkeologiska fynden är så rika, väldokumenterade och har en så lång tidshorizont. Framför allt undersökningarna av träkyrkorna i Lund har på ett enastående sätt gjort det möjligt att följa träkyrkornas förändringar under 900- och 1000-talen, då det gäller t.ex. grundläggning, konstruktion, uppbyggnad och storlek. Iakttagelserna i Lund är därför ett viktigt referensmaterial även i internationell forskning om tidiga träkyrkor.

Redan vid 1200-talets utgång stod på nära nog samtliga kyrkplatser i Skåne en stenkyrka. I flertalet av de övriga Götalandskapen var bilden mer blandad. I Väster- och Östergötland var stenkyrkorna koncentrerade till de centrala slätterna, medan många träkyrkor fortfarande uppfördes i de socknar som var belägna i landskapets utkanter. I många fall skulle dessa träkyrkor stå kvar vid medeltidens slut.

Kartbilden över de medeltida stenkyrkorna i Skåne bildar förtätningar som låter sig beskrivas utifrån rapportens regionindelning. Stenkyrkorna i Södra Skånes slättbygd och Nordvästskåne kan följas som ett band längs hela den södra och västra kusten. I trakten av Kristianstad finns ytterligare ett kluster som följer slättlandskapets topografiska förutsättningar. I större skala är det möjligt att följa förtätningen av stenkyrkor även i angränsade landskap, längs kusterna i Halland, Bohuslän respektive Blekinge. Stenkyrkorna i Inre Skånes sjö- och åslandskap och Norra Skånes kustbygd har en glesare spridning. Denna struktur bildar i norr en tydlig avgränsning mot Smålands inland.

DE MEDELTIDA STENKYRKORNAS KRONOLOGI OCH EGENSKAPER

I projektets rikstäckande översikt lyfts tre stilhistoriska skeden fram som viktiga för de medeltida stenkyrkornas utveckling: det romanska (ca 1100–1250), det gotiska (ca 1250–1350) och det senmedeltida skedet (från ca 1400 till medeltidens utgång). Det är inte genomförbart att följa samtliga

medeltida byggnadsfaser i Skånes kyrkor utifrån detta schema, därtill är kunskapsläget alltför bristfälligt. Det är dock möjligt att reflektera över i vilken mån likheter och skillnader finns i förhållande till utvecklingen i det medeltida Sverige.

De romanska stenkyrkorna i Skåne har i huvudsak samma egenskaper som beståndet i det medeltida Sverige, men formerna är rikare, funktionerna fler och den kronologiska spännvidden större. Ett fåtal strategiska prestigebyggen uppfördes i sten redan under 1000-talet. Lunds domkyrka och kungsgårdskyrkan i Dalby tillhör de äldsta och mest komplexa stenkyrkorna i Norden. Som framgår av kapitlet om medeltidens kyrkobyggande finns det anledning att tro att ett antal centralt belägna landskyrkor i Skåne byggdes i sten under tidigt 1100-tal, men att ett mer allmänt stenkyrkobyggande dröjde till det framskridna 1100-talet. Vid 1200-talets utgång stod stenkyrkor på i stort sett alla kända medeltida kyrkplatser. Många av dem, men knappast alla, ersatte äldre träkyrkor.

De romanska stenkyrkorna i Skåne varierar beträffande materialval, materialbearbetning och planform samt specifika funktioner i byggnadens utformning och inredning. Variationen avspeglar skilda förutsättningar, bl.a. mellan stad och land, tillgången på byggnadsmaterial och sannolikt också byggherrens önskemål och förmåga att realisera sina intentioner. Skåne äger ett rikt material av stensorter, vars brytningsort, spridningsmönster och tidsmässiga användning och bearbetning studerats i tidigare forskning. Produktionen av bruten och huggen sten till kyrkobyggnader och stensulptur når i några delar av landet i det närmaste industriella mått. Detta gäller flera stenfyndigheter i Skåne, men liknande storskalig stenbrytning uppträder också på Gotland och i Västergötland.

Genom dendrokronologiska dateringar, byggnadsarkeologiska undersökningar och stilhistoriska analyser finns möjligheter att påvisa kronologiska skillnader mellan de romanska stenkyrkorna. Huvuddelen av sockenkyrkorna i de äldsta städerna och på landsbygden torde ha kommit till under 1100-talet. Den genomgång som gjorts av de romanska stenkyrkorna i landskapets olika härader visar att någon eller några kyrkor uppförts tidigt, före 1100-talets mitt, men att de snart följts av ett ganska allmänt stenkyrkobyggande. Endast i de nordliga delarna av landskapet, i gränsområdet mot Småland, finns indicier på ett mer omfattande kyrkobyggande fortfarande under 1200-talet. I det redan täta kyrkolandskapet i sydväst tillkommer också flera kyrkor helt eller delvis uppförda av tegel vid tiden omkring 1200.

De romanska kyrkorna uppfördes vanligen med ett rektangulärt långhus och ett smalare kor i öster. Den i Skåne vanligaste planvarianten var att koret i öster avslutades med en absid, ett motiv som visuellt – och sannolikt också akustiskt – förstärkte kyrkobyggnadens uttryck. Ett stort antal stenkyrkor uppfördes med torn i väster, eller fick ett sådant tillbyggt under 1100-talet eller det tidiga 1200-talet.

Liksom absiden har västtornet tolkats som en viktig markör när man söker förstå kyrkobyggnadens sociala sammanhang och symboliska betydelse. Kartorna visar att absidkor förekommer i hela landskapet, medan de romanska tornen har tydligare spridningsmönster. I likhet med övriga Götalandskap förekommer de romanska västtornskyrkorna i Skåne framför allt i de centrala slättbygderna, d.v.s. i de områden som uppvisar den tätaste sockenstrukturen och där troligen också de äldsta stenkyrkorna uppfördes. Detta samband kan ge stöd åt en hypotes som vill se västtornskyrkorna som uttryck för ekonomiskt bärkraftiga byggnadsinitiativ. Särskilda arrangemang i tornen, som tornkapell och gravplatser, understry-

ker västtornskyrkornas möjliga koppling till privata byggnadsinitiativ. Som framgår av medeltidsavsnittets forskningsöversikt finns sannolikt samman-satta förklaringar till varför de tidiga stenkyrkorna ibland, och ibland inte, försågs med torn i väster. Sockenkyrkoprojektets spridningsbild (fig. 43 a–e) visar att företeelsen åtminstone delvis hör samman med naturgeografiska och därmed ekonomiska faktorer.

Det gotiska skedet, d.v.s. tiden från cirka 1250 till 1300-talets mitt, kännetecknas av stildrag som mer eller mindre präglar kyrkobyggnaderna i olika delar av landet. I landskapen kring Mälaren ny- och ombyggdes kyrkor till salformad plan, kyrkorummen täcktes av ett treklöverformat trätunnvalv och den östra väggen genombröts ofta av en spetsbågig trefönstergrupp. På korpartiets norra sida tillbyggdes vanligen en sakristia för brandskyddat förvar av kyrkans inventarier. På Gotland ombyggdes också kyrkorna i öster, men här förblev ofta koret en särskilt markerad byggnadskropp. Över kyrkorummen slogs här murade valv. De spetsbågiga muröppningar som i Mälardalslandskapen omgavs av formtegel, utformades på Gotland i finhuggen natursten. I Västsverige torde också många stenkyrkor ha uppförts under 1200-talets senare hälft, eller omkring 1300. Men här användes ofta lokal gråsten, som endast fick en nödortftig bearbetning. Kyrkorna saknar ofta finhuggna byggnadsdelar och kyrkorummet täcktes ofta av ett plant innertak av trä.

Hur förhåller sig då Skåne till dessa tidstypiska drag? För det första kan vi konstatera att kyrkorna i Skåne i förhållandevis få fall byggdes om i öster. De romanska kyrkorna behöll ofta sin ursprungliga planform medeltiden igenom. Inte heller byggs sakristior i någon nämnvärd omfattning. I dessa avseenden uppvisar Skåne flera drag som kan förknippas med de sydliga och sydvästliga Götalandskapen. Karakteristiskt för Skåne är att så många kyrkor välvs redan under 1200-talet, ofta med ribbförstärkta naturstensvalv. Här finns tydliga likheter framför allt med utvecklingen på Öland och Gotland, som i mycket hög utsträckning välvdes under perioden. Ytterligare ett tidstypiskt drag är det tegelbyggande som följde efter den vitala utvecklingen i städerna, men som också fick betydelsefulla nedslag på landsbygden. Skåne äger ett stort antal gotiska tegelkyrkor. Här finns t.ex. S:t Petri i Malmö, men också Gumlösa, uppförd redan vid 1100-talets utgång, och Gislöv från 1200-talets mitt.

DEN SENMEDELTIDA UTVECKLINGEN

Även senmedeltidens utveckling i Sverige visar generella drag. Ombyggnaden till salkyrkor fortsatte, samtidigt som nya kyrkor med salformad plan uppfördes i sent koloniserade trakter. Befintliga kyrkor tillbyggdes ofta med vapenhus, ibland med torn. Den mest påfallande byggnadsaktiviteten under senmedeltiden var dock valvslagningen. I de östra delarna av Sverige var flertalet kyrkorum välvda vid medeltidens utgång. I Västsverige behöll däremot många av stenkyrkorna sina plana innertak av trä. Stora regionala variationer finns också då det gäller senmedeltida kalkmålningar och förvärv av träskulptur. I de östsvenska landskapen fick många kyrkor en målad utsmyckning under 1400-talets senare och 1500-talets förra hälft, samtidigt som praktfulla altarskåp importerades från kontinenten. Västsverige har betydligt färre kalkmålningar och bevarade medeltida träskulpturer. Allt detta ger bilden av en östsvensk initiativrikedom i tydlig motsats till förloppet i Västsverige.

Som redan framhållits har Skåne med Västsverige gemensamma drag, t.ex. i det att få kyrkor fick salformad plan under medeltiden. Få ombyggnader av befintliga kyrkor skedde, och antalet nybyggnader var mycket

begränsat. De kyrkor som ombyggdes i korpartiet förekommer framför allt i den sydvästra delen av landskapet, liksom i det angränsande Danmark, där sådana ombyggnader var särskilt vanliga på Själland och Fyn.

Skåne uppvisar emellertid en vital utveckling i andra avseenden, vilket gör landskapets senmedeltid väsentligt rikare än den som möter i de närbelägna Götalandskapen. Här kan nämnas t.ex. valvslagningen. De kyrkor som inte välvdes redan under 1200-talet fick murade valv under senmedeltiden, nu vanligen slagna i tegel. I landskapet finns också ett rikt bestånd av senmedeltida kalkmålningar, som kan knytas till ett flertal regionalt verksamma mästare och skolor. Beståndet av senmedeltida träskulptur är rikt och sammansatt. I spåren av senmedeltidens stadsbildningar uppfördes också nya kyrkor, t.ex. i Landskrona. Sammantaget genomgick det kyrkliga landskapet i Skåne väsentliga förändringar under senmedeltiden. Antalet kyrkobyggnader var visserligen ungefär detsamma som vid 1200-talets utgång. Men såväl utvändigt som invändigt hade viktiga ändringar skett. Någon senmedeltida stagnation – som kan anas i delar av Västsverige – tycks inte ha varit för handen i Skåne. Då det gäller senmedeltida ombyggnader, tillbyggnader och välvningar har den sydvästra delen av Skåne tydliga överensstämmelser med den rika utvecklingen i de angränsande delarna av Danmark.

BYGGKONJUNKTURER OCH REGIONALA MÖNSTER EFTER MEDELTIDEN

Endast marginella förändringar av församlingsstrukturen har skett i Götalandskapen efter medeltiden. Den sockenstruktur som fann sin form redan vid 1200-talets utgång har visat sig stabil över tid. Detta gäller också Skåne. Endast i städerna har någon förändring att tala om skett, dels genom att några nya stadsbildningar resulterade i nya församlingar, dels och främst genom kraftig reduktion av de äldre städernas många församlingar. I Lund, som under medeltiden förutom dom- och klosterkyrkor också rymde ett tjugotal sockenkyrkor, reducerades antalet efter 1500-talets mitt till endast en, som skulle betjäna hela Lund, nämligen den gamla domkyrkan.

Vid medeltidens utgång fanns i Skåne drygt 420 sockenkyrkor. Samtliga var uppförda av natursten eller tegel. Flertalet var till sin planform bevarade i den form de uppförts under 1100- eller 1200-talen. Diagrammet över nybyggnaderna per perioder visar den äldre medeltidens totala dominans, d.v.s. perioden fram till 1300-talets mitt (fig. 146). Nybyggnationen under den yngre delen av medeltiden var ytterligt marginell, även med hänsyn tagen till de kyrkor som inte kan periodbestämmas. Den första perioden efter medeltiden, 1550–1760, representerar från en låg nivå ännu en nedgång i byggnadsaktiviteten. Den byggnadsmassa som ärvdes efter 1100- och 1200-talens intensiva utbyggnad kom att förbli tämligen oförändrad fram till 1700-talets mitt. Denna slutsats rör alltså nybyggnaderna; de ombyggnader och förändringar som i övrigt påverkade kyrkorna avspeglas inte i diagrammet. Under senmedeltiden och de första århundradena efter reformationen var insatserna framför allt inriktade på sådana förändringar.

Diagrammet över byggnadsaktiviteten efter medeltiden gör det möjligt att följa konjunkturerna mer i detalj (fig. 147). Här framgår endast de dateringar som säkert kan knytas till nybyggnader och viktigare planförändringar, d.v.s. när en ny kyrka byggts, när en kyrka byggts om i långhus eller kor eller när en eller två korsarmar tillbyggts.

Även om de tidsmässiga variationer vi finner i Skåne är jämförbara med det som händer i de övriga Götalandskapen, har utvecklingen flera tydliga särdrag. De första århundradena efter reformationen karakteriseras i all-

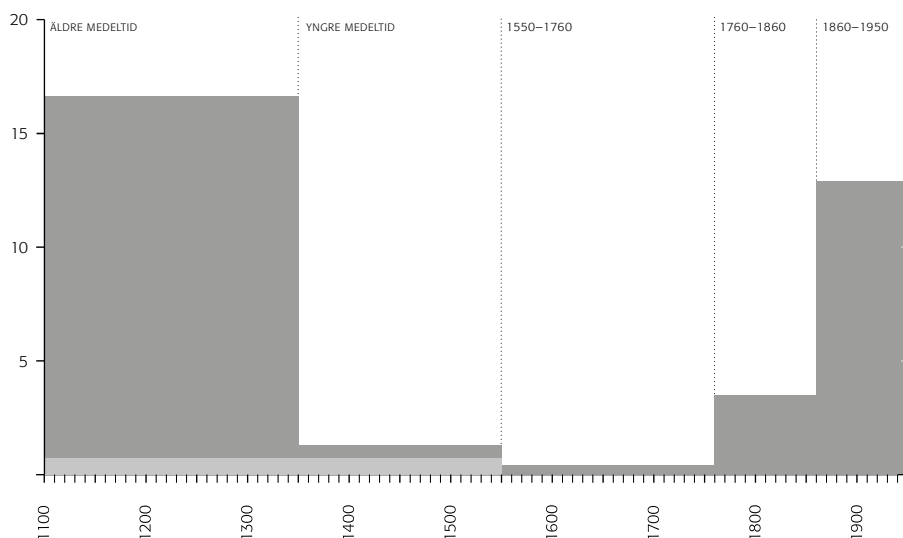

Fig. 146. Kyrkobyggandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550-1760, 1760-1860, 1860-1950). Antal anger nybyggnader per årtionde. Kyrkor med ovisst datering till medeltid (ljusgrå stapel) har i diagrammet uppdelats i lika delar mellan äldre och yngre medeltid.

mänhet av en låg nybyggnadsaktivitet, men i Skåne var den anmärkningsvärt svag. Denna nära nog obefintliga byggnadsaktivitet har knutits dels till medeltidens kraftiga utbyggnad, som försett Skåne med de kyrkor som behövdes under långt tid framöver, dels den svaga befolkningstillväxten. Behovet av nya kyrkor var således mycket begränsat.

REFORMATIONSTIDEN OCH DEN LUTHERSKA STATSKYRKANS TID

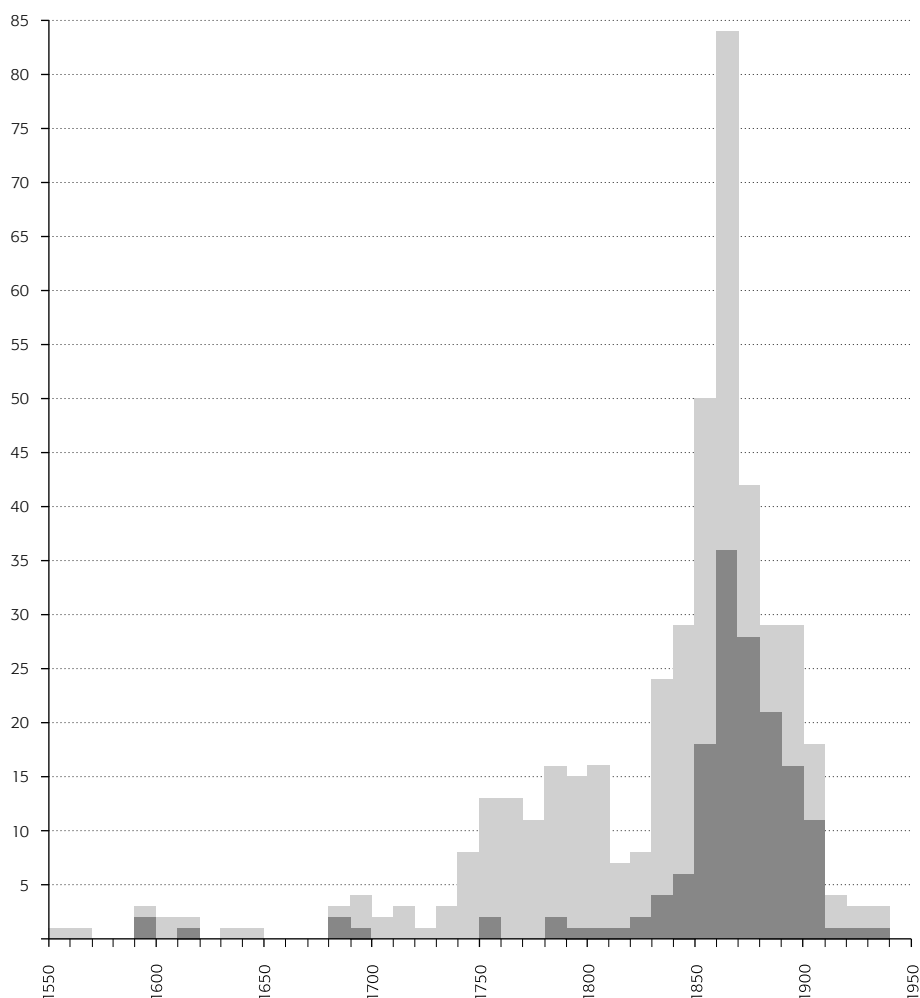
I Danmark fick reformationsidéerna tidigt fäste hos städernas borgerskap. Under 1520-talet tog de sig uttryck i radikala rörelser i rikets två viktigaste städer, Köpenhamn och Malmö. Det var dock ett kungligt beslut, fattat 1536, som slutgiltigt fastställde reformationens seger och den katolska kyrkans nederlag. Också i Sverige inleddes reformationen under 1520-talet, men hade där att möta motstånd från ett konservativt bondesamhälle, också berett till väpnat uppror. Den religiösa frågan om trosförändring och den politiska om maktens organisation kom i Sverige att följa två inte helt parallella spår. Enighet nåddes sent och fick sin slutliga bekräftelse först med Uppsala möte 1593.

Både i Danmark och Sverige fick reformationen begränsade följder för kyrkobyggandet. För Skånes del fördjupades den nedgång som inletts under senmedeltiden. Det är främst i nyinredningar av befintliga kyrkor som den skånska reformationen framträder. Där avtecknar sig också skillnader mellan Danmark och Sverige.

De skånska kyrkointeriörerna från senare delen av 1500-talet och början av 1600-talet ger prov på en ovanlig bredd både i religiöst och konstnärligt avseende. Där finns altaruppsatser som bara visar bibelcitat, textade i guld på svart botten. Oftast har de hämtats ur Nya Testamentet med nattvarens instiftelseord som nästan obligatoriskt inslag. I andra kyrkor tillkom samtidigt altaruppsatser där bilden av nattvarden utgör centrum, framställd i målning eller relief, omgiven av friskulpturer, vanligen evangelisterna. I flera fall utgjorde altaruppsatsen del i en helhet, där också predikstol, dopfont och bänkinredning ingick, allt präglad av en anmärkningsvärt hög hantverklig och konstnärlig kvalitet.

I övriga svenska landskap dröjde det till omkring 1640 innan motsvarande insatser gjordes. Där deltog både kvalificerade krafter från stockholmska verkstäder och mer oskolade, provinsialt verksamma träbildhuggare och målare. Den följande tiden fick i hög grad sin karaktär av det starka grepp som far och son Nicodemus Tessin tog om den svenska bygg-

Fig. 147. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/-ar. Endast kända årtal.

nads- och konstkulturen. Romersk klassicism och italiensk barock nådde på det sättet också avlägsna sockenkyrkor och underströk skillnaden mellan internationella ideal och inhemska, lokala prestationer. I detta motsatspar rymdes också den religiösa och kyrkligt betydelsefulla spänningen mellan den personliga upplevelsen och den gängse kyrkoseden.

Skåne blev en svensk provins 1658. Först efter det förhärjande skånska kriget 1676–79, det första danska försöket att återta Skåne, inleddes en medveten försvenskningsspolitik. Den gällde också kyrkliga frågor med sikte på att utplåna danska särdrag i gudstjänstlivet. Väsentligen kom denna strävan att gälla språket. De skånska prästerna borde uppfatta sig som medlemmar i det svenska prästeståndet, bli svensktalande och förrätta gudstjänst på svenska. Därmed skulle på sikt också sockenbornas lojalitet vinnas. Försvenskningsspolitiken inverkade inte på kyrkobyggandet, men viss nyinredning behövdes. Dess villkor bestämdes av att sambandet med Danmark brutits. Inte heller i Malmö eller Lund fanns längre verkstäder av den kvalitet som arbetat under 1500-talet och 1600-talets första hälft. Från Stockholm sträckte sig det tessinska inflytandet också till Skåne men uppgick snart i en provinsiell konstkultur.

ACCELERERANDE KYRKBYGGANDE UNDER 1700- OCH 1800-TAL

Först vid 1700-talets mitt påbörjades en förändring av det kyrkliga landskapet, men då framför allt genom åtgärder i redan befintliga kyrkor. Även detta är en generell trend, men speciellt för Skåne är att planförändringarna behöll sin aktualitet under hela den sekvens av år som diagrammet omfattar

HELT BEVARADE KYRKOR:

Anderslöv (tillbyggd med korsarmar 1767 och 1841), Annelöv (tillbyggd med korsarm 1830), Araslöv, Bjuv (tillbyggd med korsarm 1800), Bjällerup, Björka, Bosjökloster, Brandstad, Brågarp, Brösarp (tillbyggd med korsarmar under 1700-talet och 1861), Dalköpinge, Eljaröd, Emmislöv, Everlöv, Everöd (tillbyggd med korsarm 1754), Farhult, Farstorp, Felestad, Finja (tillbyggd med korsarm 1856–58), Fjelie (tillbyggd med korsarmar 1772 och 1801), Fjälkinge (tillbyggd med korsarm 1763), Fleninge (tillbyggda med korsarmar 1837–40), Färlöv (tillbyggd med korsarmar 1776 och 1882–83), Gislöv, Gryt, Gråmanstorp, Gumlösa (tillbyggd med korsarm 1797, ersatt 1904–05), Gustav Adolf (tillbyggd med korsarm 1822), Gårdstånga, Hammarlunda, Hammarlöv (tillbyggd med korsarmar 1800 och 1862), Hannas, Harlösa (tillbyggd med korsarm 1747), Hedeskoga, Helsingborg S:ta Maria, Hjäsås (tillbyggd med korsarm 1796–97), Hofterup, Hurva, Härslöv (tillbyggd med korsarmar 1849–57), Hässlunda, Hästveda, Hög (tillbyggt vapenhus utvidgat till korsarm 1891), Igelösa, Ivö, Jonstorp, Järrestad (absiden delvis ombyggd 1889), Kiaby (tillbyggd med korsarm 1790), Knästorp, Kropp (tillbyggd med korsarmar i början av 1700-talet och 1865–66), Kviinge (tillbyggd med korsarm 1792), Kvistofta (tillbyggd med korsarmar 1779), Kyrkoköpinge, Kävlinge gamla, Linderöd, Lund S:t Peters klostrets kyrka, Lunds domkyrka, Maglarps gamla (tillbyggd med korsarm 1806), Malmö S:t Petri, Munka-Ljungby (tillbyggd med korsarmar 1868), Mölleberga, Norra Mellby, Norra Strö, Norra Åsum, Nymö, Näs (tillbyggd med korsarm 1600), Ramsåsa, Ravlunda (tillbyggd med kapell eller korsarm sannolikt under 1500-talet), Revinge, Risekatslösa, Råbelöv, S:t Ibbs gamla, S:t Olof, Silvåkra, Simrishamn S:t Nikolai, Sireköpinge, Sjørups gamla, Skabersjö (tillbyggd med korsarm 1745), Skivarp (tillbyggd med korsarmar under 1850-talet), Snårestad (ruin återuppbyggd 1924–25 med användande av de gamla murarna), Stenestad, Stoby (tillbyggd med korsarm 1836), Stora Herrestad (tillbyggd med korsarm 1757), Stora Råby, Stävie (tillbyggd med korsarmar 1848), Särslöv, Södra Sandby (tillbyggd med korsarm 1847), Södra Åsums gamla, Sörby, Tofta (absiden ommurad), Tolånga (tillbyggd med korsarmar 1850), Trolle-Ljungby (tillbyggd med korsarmar 1606 och 1695; kraftig inre omgestaltning 1848), Träne (möjligen förlängd i väster under medeltiden), Törringe, Vallkärra (tillbyggd med korsarmar 1844–45), Vinslöv (tillbyggd med korsarmar 1872–73 och 1917), Vitaby (tillbyggd med korsarm 1781), Vittskövle, Välluv, Västra Nöbbelöv, Västra Tommarp, Västra Torup, Västra Vemmerlöv, Äspshult, Örsjö, Östra Hoby (tillbyggd med korsarmar 1849–50), Östra Sallerup (tillbyggd med korsarm 1864), Östra Strö (tillbyggd med korsarmar 1865), Östra Vram, Övraby

Tab. 7 a–b. Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden, fördelade efter bevarandegrad.

(fig. 147). Under 1700-talet och det tidiga 1800-talet skedde dessa planförändringar ofta successivt, t.ex. genom att man tillfogade en korsarm först i norr, för att årtiondena därefter komplettera med en likartad utbyggnad mot söder. Under det senare 1800-talet var förändringarna mer konsekvent planlagda och homogent utförda: ofta innebar de att en medeltidskyrka vid ett och samma tillfälle byggdes om i öster samtidigt som korsarmar tillfogades.

Under perioden 1760–1860 ökade kyrkobyggandet kraftigt i alla då svenska landskap. En allmän befolkningstillväxt ledde till många nybyggnader i befintliga församlingar, där en äldre kyrka ersattes av en rymligare. Omfattande nybildningar av församlingar krävde nya kyrkor, särskilt i de nordliga landskapen. Ett nytt statligt ämbete, Överintendentsämbetet, svarade för att ta fram och revidera ritningar till församlingarna, innan de slutligen godkändes av Kungl. Maj:t. Den ökade offentliga kontrollen över kyrkobyggandet bidrog till en homogenisering av formspråk och tekniska lösningar. Ämbetet förordade långhuskyrkor i nyklassicistisk stil med torn och ljusa predikorum, en typ som nu sprids i stort antal över landet från söder till norr.

DELVIS BEVARADE KYRKOR:

Kyrkor ombyggda redan under medeltiden, men därefter helt bevarade:

Bara, Barkåkra (tillbyggd med korsarm 1802), Barsebäck (tillbyggd med korsarm 1771), Bonderup, Burlövs gamla (tillbyggd med korsarm 1815-17), Båstad, Falsterbo, Fru Alstad, Fulltofta, Fågeltofta, Gödelöv, Högestad, Högseröd, Höör (tillbyggd med korsarmar 1769 och 1890), Kågeröd (tillbyggd med korsarm 1780), Köpinge (tillbyggd med korsarm 1796, gravkor omändrat till korsarm 1859), Lilla Harrie, Mörarp, Norra Vram (tillbyggd med korsarmar 1745 och 1807), Reslöv (tillbyggd med korsarmar 1799 och 1821), Rinkaby, Skanör, Skegrie, Skurup (tillbyggd med korsarmar 1856-57), Skårby (tillbyggd med korsarm under 1700-talet), Stehag (tillbyggd med korsarm 1853), Stora Hammars gamla, Stora Slågarp, Sövde (tillbyggd med korsarmar 1699-1706), Vellinge (tillbyggd med korsarmar under 1850-talet), Vä S:ta Maria (tillbyggd med korsarm 1593), Västra Sallerup, Ystad S:t Petri, Åhus, Äspinge, Östraby (tillbyggd med korsarm 1836)

Senare ombyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:

Allerum, Andrarum, Baldringe, Benestad, Bjäresjö, Blentarp, Bodarp, Bollerup, Bolshög, Borgeby, Borrie, Bromma, Brunnby, Brönnestad, Dalby, Degeberga, Djurröd, Fjälkestad, Fosie, Fränninge, Färingtofta, Gladsax, Glumslöv, Grevie, Grönby, Gualöv, Gylle, Gärdslöv, Görslöv, Hallaröd, Hardeberga, Hemmesdyngge, Huaröd (ombyggd i flera etapper), Håstad, Hällestad, Hörja, Hörup, Ignaberga gamla, Ilstorp, Ivetofta, Kattarp, Knislinge, Konga, Kyrkheddinge, Lackalänga, Lockarp, Lyby, Lyngsjö, Långaröd, Löddeköpinge, Löderup, Maglehem, Mattered (ombyggd i flera etapper), Nevishög, Norra Rörum, Norra Skrävlinge, Norrvidinge, Odarslöv, Ottarp, Oxie, Perstorp, Raus, Räng, Röddinge, Röstånga, Saxtorp, Simlinge, Simris, Skarhult, Starby, Stora Köpinge, Strövelstorp, Stångby, Säby, Södra Sallerup, Tirup, Tottarp, Trelleborg S:t Nikolai, Tåssjö, Tåstarp, Ullstorp, Vadensjö, Vallby, Vankiva, Veberöd, Verum, Villie, Visseltofta, Vittsjö, Vollsjo, Vomb, Vånga (ombyggd i flera etapper), Väsby, Västra Alstad (ombyggd i flera etapper), Västra Ingelstad, Västra Karup, Västra Kärrstorp, Ystad S:ta Maria, Äspö, Önnestad, Örkelljunga, Össjö, Östra Herrestad, Östra Ingelstad, Östra Karaby, Östra Nöbbelöv, Östra Sönnarslöv, Östra Vemmenhög, Östra Vemmerlöv

Senare nybyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:

Borrby, Esarp, Hörby (större delen av medeltidskyrkan bildar nu sidoskepp i nybyggnaden från 1895), Oppmanna (absidkoret kvarstår nu som sakristia), Osby (absidkoret kvarstår nu som sakristia), Rebbelberga, Riseberga (stora delar av långhuset bildar kor i den nybyggda kyrkan), Södra Åkarp, Tosterup, Valleberga (större delen av medeltidskyrkan kvarstår i den nybyggda kyrkans östparti), Västra Klagstorp

Senare nybyggda kyrkor, med enbart partier bevarade av långhusets västgavel:

Arrie, Ausås, Ekeby, Förslöv, Stora Harrie

Andra medeltidskyrkor, där partier återstår av långhus/kor:

Hyby gamla (det kvarvarande koret fungerar nu som gudstjänstrum)

Även under denna tid finns dock urskiljbara regionala skillnader. För Skånes del kvarlever ombyggnadstraditionen ovanligt länge, medan nybyggandet kommer igång på allvar först vid periodens slut. De utpräglade nyklassicistiska kyrkorna är därför förhållandevis få. Befolkningsökningen var vid denna tid kraftig framför allt i landskapets västra och södra delar. Det är också i Skånes västra och södra kustområden som de flesta nya kyrkorna kom att byggas. Eftersom de flesta socknarna var små, och eftersom de då aktuella skiftesförrättningarna slukade kraft och pengar, valde man hellre ombyggnad än tillbyggnad, eller sköt på nybyggandet i det längsta.

1800-talets byggnadsaktivitet kan tydligt relateras till den ekonomiska tillväxt som skedde i Götalandskapens centrala jordbruksdistrikt. Mot

denna bakgrund måste ändå nybyggandet av kyrkor i Skåne beskrivas som explosionsartad – och kan i sin intensitet endast jämföras med den äldre medeltidens kyrkliga utbyggnad (fig. 146). 1800-talets byggnadshausse påbörjades omkring 1850 och nådde rikets högsta siffror under 1860-talet, för att därefter trappas av till bara ett par nybyggen kring 1910.

Byggnadsaktiviteten var huvudsakligen en följd av den kraftiga befolkningsökningen och förbättrad ekonomi i många socknar, men också en medveten kyrkopolitisk strategi. Biskopar och präster sökte stärka statskyrkan i en orolig tid, då frikyrkan, socialismen och emigrationen på olika sätt hotade att störa den etablerade ordningen. En påkostad och vacker kyrkobyggnad sågs som ett verksamt medel att samla skarorna kring kyrkans traditioner och ideal, och biskoparna propagerade i samarbete med Överintendentsämbetet för nybyggande med utförliga anvisningar för hur kyrkorna skulle utformas och inredas. Den gotiska stilen ansågs i Sverige liksom i det övriga Europa vara oöverträffad som uttryck för den kristna kulten. Även

Fig. 148. Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Med delvis bevarade avses kyrkor som har ursprungliga partier av långhus/kor, men som senare om- eller nybyggts.

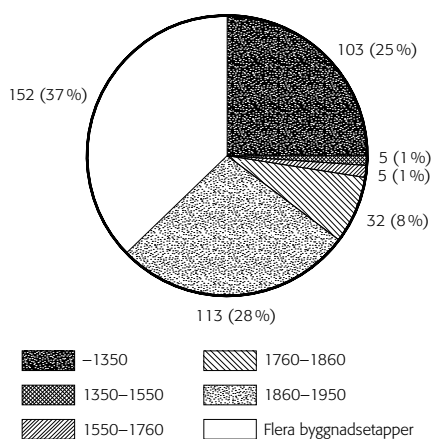

Fig. 149. Helt bevarade kyrkor per period. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Det vita fältet markerar ombyggda kyrkor, d.v.s. kyrkor som innefattar flera byggnadsetapper i långhus/kor. I diagrammet ingår de 410 i dag bevarade kyrkor som fungerar eller tidigare fungerat som huvudkyrka i församlingar som bildats före 1950. Källs-Nöbbelövs kyrka från 1882 ersattes med en ny kyrka 1959. Den under lång tid bristfälligt underhållna Maglarps nya kyrka revs 2007.

andra medeltidsinspirerade stilar och blandstilar ansågs gångbara, särskilt om de anslöt till en lokal tradition. Dessa teman varierades i Skåne innovativt och originellt av flera framstående svenska och danska arkitekter.

Skånes kyrkor i dag

Den särpräglade skånska byggnadsutvecklingen har lämnat mycket av medeltiden kvar (tab. 7 a–b). Helt eller delvis bevarade medeltidskyrkor finns i hela landskapet, även om vissa regionala variationer finns (fig. 148). Koncentrationer av välbevarade medeltidskyrkor återstår t.ex. på Kristianstads-slätten, medan många av medeltidskyrkorna på Söderslätt rivits eller kraftigt byggts om under senare tid. De befintliga kyrkornas ålder avspeglar byggkonjunkturerna (fig. 149). Ungefär en fjärdedel av de befintliga kyrkorna består till sin kärna av en bevarad medeltidskyrka, ofta med absidkor och romanskt västtorn. Endast ett fåtal kyrkor uppfördes under den första efterreformatoriska perioden, 1550–1760. Bland dem finns några av landets intressantaste renässanskyrkor, dels den av patronus Hack Ulfstand till Häckeberga uppförda församlingskyrkan i Genarp, dels Heliga Trefaldighet i den nyanlagda staden Kristianstad. Med sin strävan att i ett protestantiskt kyrkorum ta tillvara sengotikens uttrycksformer hävdar sig den sistnämnda också i ett europeiskt sammanhang. Ambitionen under denna tid var i första hand inriktad på att omvandla redan befintliga kyrkor till lutherskt bruk. Detta innebar främst att ny inredning förvärvades, vilket i dag präglar långt fler kyrkor än dem som uppfördes under perioden. Beståndet av inredningar och föremål från sent 1500-tal till sent 1600-tal hör till de rikaste och förnämsta i landet.

De kyrkor som har ett utpräglat nyklassicistiskt formspråk är som nämnts relativt få, medan de medeltidsinspirerade stilarna uppvisar större rikedom och variation. Det stora flertalet av de nya kyrkorna är vitputsade, enskeppiga långhuskyrkor med låga torn, varav många kvarstår från en äldre kyrka. Kontinuiteten till de kvarstående skånska medeltidskyrkorna är påtaglig. Medeltidsinslagen är starkare i Skåne än på andra håll, vilket till stor del beror på inflytandet från domkyrkoarkitekten i Lund, Carl Georg Brunius. Han hade en unik ställning i Skåne från 1830-talets mitt till sin död 1869. Genom sina ingående kunskaper och praktiska erfarenhet kunde han med auktoritet föra fram medeltiden som förebild i restaurering och nybyggande.

Brunius ritade ett tiotal kyrkor och om- och tillbyggde ett sextiotal i Skåne. Han polemiserade mot Överintendentsämbetet och dess klassicistiska inriktning men byggde samtidigt vidare på den klassicistiska grunden i fråga om planform, proportioner, ljusföring och färgsättning. Rundbågen dominerar i valv och fönsterform.

En handfull kyrkor avviker från de övriga genom sin unika utformning. Carl Hårlemans kyrkor i Landskrona och Öved är nedslag av huvudstadens hovkonst, en tvåtornig stadskyrka i oputsat tegel respektive en tornlös herrgårdskyrka för en kvalitetsmedveten adlig beställare. Tre av Brunius egna kyrkor är också solitärer, alla oputsade: korskyrkorna Torrlösa och Tullstorp samt långhuskyrkan Källstorp. Deras nyromanska, lätt bysantiniserande karaktär särskilt i Tullstorp väckte uppseende och visst motstånd hos Överintendentsämbetet, men Brunius hade stöd av byggherrarna. I Brunius övriga kyrkor är exteriörerna vitputsade.

De flesta kyrkorna från perioden har förändrats mer eller mindre genomgripande efter 1860, och få inredningar är bevarade från perioden. Förnämliga klassicistiska inredningar finns att se i Öved och Börringe, Västra

Karup och Örkened. Ingen Bruniusinredning finns kvar intakt, men Tullstorp ger ännu en god bild av hur han tänkte sig ett funktionellt och vackert kyrkorum: ljusputsat, välvt, med koret genomströmmat av ljus, sakristian bakom en skärm bakom altaret, inredningen i brunbetsad ek i nygotiska former. Predikstolen sitter i hörnet mellan kor och korsarm på den södra sidan, i enlighet med dansk tradition. I hälften av de övriga nya kyrkorna har predikstolen samma placering.

Skåne hade speciella relationer till Överintendentsämbetet genom Helgo Zettervall, som efterträdde Carl Georg Brunius som domkyrkoarkitekt i Lund och byggde och restaurerade en mängd kyrkor i Skåne. Han var 1882–97 överintendent och flyttade till Stockholm. Det kyrkoideal som han gav uttryck för i Överintendentsämbetets Allmänna anvisningar 1887 har kanske rikast och tydligast manifesterats i de många kyrkor i Skåne som han själv och andra ritade under det sena 1800-talet. Flera väletablerade danska arkitekter har ritat intressanta kyrkor i Skåne, ofta i samband med ombyggnadsuppdrag i skånska slott. Dit hör bl.a. Balkåkra, Borlunda, Hyby och Trollenäs. Många kyrkor har förändrats kraftigt under senare renoveringar, men antalet mycket välbevarade kyrkor från perioden 1860–1910 är ändå störst i landet. Vid sidan av de medeltida klenoderna hör dessa kyrkor till de märkligaste i landskapet. Trots viss positiv uppmärksamhet på senare år genom olika publikationer har de ännu inte blivit kända eller uppskattade efter förtjänst.

I den allmänna föreställningen om Skånes 1800-talskyrkor dominerar den nygotiska kyrkan i rött tegel. Bilden är dock mer mångtydig. Det väldiga skånska kyrkobeståndet rymmer både unika skapelser, ritade av kända arkitekter, och enklare, mer schablonmässigt ritade kyrkor, som upprepas i många varianter. Genom att inredning och dekor har växlat och förändrats är ändå inte den ena kyrkan den andra lik. Alla har lokal anknytning och i högre eller lägre grad inslag av kulturhistoriskt intresse. Det finns endast ett tjugotal kyrkor som till alla delar är nygotiskt genomförda, med spetsbågiga fönster och dekor, valv, strävsystem, tornspira och tegelfasad. Blandformer är långt vanligare. Trätak i det inre kan kombineras med dekorativa yttre strävpelare, rundbågsfriser med gotiskt masverk etc.

Det sena 1800-talet och tidiga 1900-talets kraftsamling avmattades och följdes av närmast total stiltje i kyrkobygandet. Endast enstaka exempel finns på kyrkor i jugend och nationalromantik. Sekulariseringen fortsatte med oförminskad kraft och de påkostade nygotiska kyrkorna förknippades snart med en otidsenlig hierarkisk högkyrklighet, som man ville bort ifrån. De nya kyrkorna belastades också av förlusten av de många rivna medeltidskyrkorna. Den nya småkyrkorörelsen växte fram med helt andra, folkligare ideal.

Litteratur om Skånes kyrkor

sammanställd av Markus Dahlberg och Ingrid Sjöström

Endast ett fåtal av de skånska kyrkorna finns beskrivna i inventeringsverket Sveriges Kyrkor. Någon serie för kortare vägledning, som finns för kyrkorna i flera andra landskap, saknas för Skånes vidkommande. För närvarande pågår en inventering av Lunds stifts kyrkor i samverkan mellan stiftet och den regionala kulturmiljövården. Beskrivningar och karakteriseringar av de enskilda kyrkornas kulturhistoriska värden görs tillgängliga via www.bebyggelseregistret.raa.se. Bland övriga skrifter finns det få som tar upp hela landskapets kyrkliga konst. Dit hör främst Stiftsboken *Lunds stift i ord och bild*, 1947, översikten i Allhems landskapsserie, 1962, samt kortare översikter från senare år.

Samlingar av otryckt material återfinns i Överintendentsämbetets arkiv på Riksarkivet i Stockholm samt i *Antikvarisk-topografiska arkivet* vid RAÄ i Stockholm samt i *Landsarkivet* i Lund. Även *Regionmuseet i Kristianstad*, *Lunds Historiska museum* och *Skånes Hembygdsförbund* i Lund rymmer samlingar. Material från de senaste hundra åren förvaras i respektive församlingsarkiv. Visst material från den danska tiden om kyrkorna i Skåne finns även i *Rigsarkivet* i Köpenhamn.

Här förtecknas översiktlig och allmän litteratur om flera kyrkor och längre tidsperioder. Uppslagsverk och handböcker förtecknas inte, inte heller korta kyrkomonografier. Bibliografin *Skånska kyrkor. Kapell, kloster och andra kyrkliga byggnader*, 1985, förtecknar den då utgivna litteraturen om enskilda kyrkor, med kommentarer av Per Andersson. Texter om olika aspekter av de skånska kyrkorna återfinns under respektive kapitel i denna rapport. En fyllig redovisning av artiklar och speciallitteratur om medeltidens skånska kyrkor återfinns på s. 154, och om kyrkorna från tiden 1550–1760 på s. 201.

A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100–1600. Scania, Halland, Blekinge, 1–4, ed. Knud Banning, 1976–1982. — Topografisk och ikonografisk katalog över kalkmålningarna i de gammaldanska landskapen. En översikt över materialet har även publicerats i Knud Banning, *Kalkmalerierna i Skåne, Hallands og Blekinges Kirker 1100–1600*, 1984.

Ahlstedt Yrlid, Inger: *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska muralmaleri*, 1976. Diss. — Avhandling med analys av bevarade och förlorade målningssviter i några valda kyrkor i Skåne, med försök till överblick och problematisering av målningarnas ikonografi och beställarkrets.

Anderson, William: *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn*, Atlas till Sveriges odlingshistoria, Tillägghäfte 3, 1926. — Gruppering och datering av de breda västtornen utifrån utbredning och kännetecken. Jämförelser med omgivande landskap och internationella utblickar.

Andrén, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 80, Nr 13, 1985. Diss. — Avhandling om den medeltida urbaniseringen utgående bl.a. från kyrkornas topografi och sockenbildningen, med särskild tonvikt på förhållandena i Lund. Appendix med uppgifter om stadskyrkornas storlek, utformning och relation till omgivande landsbygd.

Anglert, Mats: *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*, Lund Studies in Medieval Archaeology 16, 1995. Diss. — Om kristnandet och sockenbildningen i Skåne, utifrån arkeologins, runstenarnas och kyrkornas vittnesbörd.

By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid, Lund Studies in Medieval Archaeology 5, red. Hans Andersson & Mats Anglert, 1989. — Del av större projekt om det medeltida Ystads omland. Förebildlig studie om relationen mellan kyrka och omgivande landskap med genomgång av kyrkornas utveckling från medeltid till nutid och en retrospektiv analys av äldre kameralt material.

Bolvig, Knud: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*, 1992. — En översikt över kyrkobyggnade och konst under den romanska stilperioden, utgående från förhållanden som lyfts fram av aktuell historisk forskning.

Brunius, Carl Georg: *Skånes konsthistoria för medeltiden*, 1850. — Den första vetenskapliga behandlingen av ämnet, med typologiskt ordnade beskrivningar av byggnadsverk, inredning och inventarier.

Eriksson, Torkel: "Kyrklig arkitektur", i *Bygga skånska städer. Aspekter på stadsarkitektur efter 1850*, Sydsvenska Dagbladets årsbok 1976. — Översikt av både Svenska kyrkans och frikyrkornas byggen i Skåne under 1800- och 1900-talen, illustrerad i färg och svart-vitt.

Ett bildverk om Skåne, Allhems landskapsböcker, 1962. — Skånes medeltid behandlas av Erik Cinthio, Nya tiden av Hans Ersgård, med bildtexter av Rickard Holmström. Fotodelen med nära 370 sidor innehåller många bilder från kyrkor med bildtexter av Sven T. Kjellberg.

Fernlund, Siegrun: "ett Herranom värdigt Tempel". *Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812-1912*, 1982. Diss. — En banbrytande avhandling som klarlägger motiven för och omfattningen av nybyggandet av kyrkor i Skåne.

Fernlund, Siegrun: *Kyrkor i Skåne, en kulturhistoria*, 1980. — 51 kyrkor från alla tider presenteras i korta, personliga och faktarika texter och talrika bilder i färg och svart-vitt.

Holmberg, Rikard: *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*, Lund Studies in Medieval Archaeology 8, 1990. — En kortfattad översikt över Skånelandskapens medeltidskyrkor, deras inredning, utrustning och förändringar fram till ca 1800, baserad på byggnadsarkeologiska iakttagelser fram till 1970-talet.

Illerstad, Lennart: *Nya svenska kyrkor, 2, Götaland*, Rapport RAÄ, 1993. — Redovisar de kyrkobyggnader som uppförts 1920-84. Kortfattad beskrivning, exteriör- och interiörfoto samt plan.

Jacobsen, Henrik: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*, Lund Studies in Medieval Archaeology 12, 1993. Diss. — Genomgång av kända västtornskyrkor från äldre medeltid utifrån valda variabler, samtliga listade i appendix.

Kyrkobeskrivningar av enskilda kyrkor. I vägledningarna ingår i allmänhet kyrkans namn. Beskrivningarna varierar i fråga om utförlighet men redovisar vanligen kyrkans byggnadshistoria samt viktigare inventarier.

Liepe, Lena: *Den medeltida träskulpturen i Skåne*, 1–2, 1995. Diss. — Avhandling i sin första del bestående av en analys av samtlig bevarad medeltida träskulptur från Skåne, med fokus på andliga och materiella förutsättningarna för produktion och förvärv, samt i sin andra del av en illustrerad katalog.

Lunds stift i ord och bild, 1947. — Medeltidens kyrkor behandlas av Otto Rydbeck och Monica Rydbeck, de eftermedeltida av Ragnar Blomqvist och Nils Gösta Sandblad. Som i övriga stiftsböcker ingår en katalog med notiser om stiftets samtliga kyrkor. Den nära 1000-sidiga volymen med 22 övriga författare behandlar utförligt det kyrkliga livet och miljöerna ur olika aspekter.

Medeltidsstaden, RAÄ och Statens historiska museer. Rapport, 1–73, 1976–90. Rapportserien innefattar för Skånes del medeltidsstäderna Lund, Helsingborg, Simrishamn, Trelleborg, Båstad, Ystad, Landskrona, Luntertun/Ängelholm, Åhus, Skånör/Falsterbo, Lund – tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning, Vä och Malmö (26, 32, 37, 38, 41, 44–45, 48, 49, 52, 53, 56, 57, 67; 1980–84). — De medeltida stadskyrkornas byggnadshistoria beskrivs.

Nygotiska kyrkor i Skåne. Utveckling i form, material och konstruktion 1840–1910, red. Olof Antell, Konsthögskolans Arkitekturskola, 1991. — Bygger på Arkitekturskolans restaureringslinjes studier läsåret 1981/82 under ledning av professor Ove Hidemark och Peter von Knorring.

Ranby, Caroline: *Skånes kyrkor. En kulturhistorisk resa genom 1000 år*, 2014. — En rikt illustrerad rundresa i Skånes kyrkor följer kyrkornas utveckling från tidig medeltid till 1900-talet. Boken utkom efter det att arbetet med denna skrift avslutats.

Rydbeck, Monica: *Skånes stensemästare före 1200*, 1936. Diss. — Avhandling med gruppering av stenkonsten under den tid då Skånes romanska kyrkor uppfördes. Betonar domkyrkobyggets betydelse för omgivande landsbygd.

Rydbeck, Monica: *Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor*, Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska vetenskapssamfundet i Lund 35, 1943. — Undersökning och beskrivning av valvslagningens kronologi och utveckling samt de därtill hörande målningsutsmäckningarna.

Skånska kyrkor, red. Karin Bauman och Göran Hallberg, Skånes Hembygdsförbund Årsbok 1997. Huvudförfattare Carl-Axel Mildner. Övriga författare Jörgen Kling, Inger Strömberg, Siegrun Fernlund, Nils-Arvid Bringéus. — Kronologiskt upplagd från medeltid till nutid. Vällustrerad med svart-vita foton.

Sockenbeskrivningar, utgivna lokalt och med socknens namn i titeln. I dessa lokalhistoriska publikationer ingår vanligen ett kapitel om kyrkan.

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, vol 1–, 1912–. — Utförliga kyrko-beskrivningar med redogörelser för varje kyrkas byggnadshistoria, målningar, inventarier m.m. För Skåne föreligger följande monografier samt en kategoriöversikt:

Rydbeck, Monica: *Kävlinge kyrkor i Harjagers härad*, SvK vol. 38, Skåne bd I:1, 1932.

Mårtensson, Torsten: *Luggude härad, sydvästra delen* [Raus, Allhelgonakyrkan i Råå, Välluv och Bårslöv], SvK vol. 96, Skåne bd II:1, 1963.

Græbe, Henrik: *Kyrkorna i Vä, Gärds härad*, SvK vol. 139, Skåne bd III:1, 1971.

Holmberg, Rikard & Elisabeth Hervius: *Barsebäcks och Hofterups kyrkor, Harjagers härad*, SvK vol. 144, Skåne bd I:2, 1972.

Liepe, Anita & Ralph Edenheim: *Löddeköpinge och Högs kyrkor, Harjagers härad*, SvK vol. 148, Skåne bd I:3, 1972.

Kyrkobyggnader 1760–1860, 1, Skåne och Blekinge, SvK vol. 210, 1989. — Voly-men innehåller artiklar av Siegrun Fernlund, Evald Gustafsson och Ingrid Sjöström, samt en katalog över de 43 kyrkor som byggdes i Skåne under perioden.

Tynell, Lars: *Skånes medeltida dopfuntar*, 1–4, 1913–21. — Häradsvis inventering och typologisk gruppering av samtliga bevarade medeltida dopfuntar i Skåne.

Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerna i Danmark*, Lund Studies in Medieval Archaeology 11, 1993. Diss. — Avhandling om kyrkornas förändringar i det medeltida Danmark fram till reformationen. Diskuterar drivkrafterna bakom gotiseringen i en bred samhällskontext. Rikt illustrerad med kartor och statistik som visar kyrkobyggandets utveckling och därtill relaterade faktorer.

Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser, fotografier och författare är ej indexerade. För förteckning av samtliga församlingar i Skåne 1950 hänvisas till tab. 1 a–b, s. 28–31. *Fet kursiv* stil anger illustration.

- Absalon, biskop 56, 68, 81, 84, 85, 90, 139
Adam av Bremen 39, 40, 41, 44, 63, 137
Adam van Düren 133, 134
Adelcrantz, Göran
 Josuæ 192
Ailnoth, präst 57
Allerum 123, 204, 267
Almfelt, Axel 209
Anderberg, Axel 235, 244
Anders Johansson 143
Anderslöv 34, 69, 103, 140, 204, 205, 266
Andersson, byggmästare 235
Andrarum 70, 188, 189, 204, 240, 267
Andreas Sunesen 67, 106, 115, 139
Annelöv 34, 46, 47, 204, 266
Ansgar, missionär 39
Antwerpen 121, 147
Araslöv 74, 76, 134, 266
Arild 18, 70, 75, 83, 133, 133, 152, 247
Arlöv, se Burlöv
Arrie 225, 267
Arwidius, Alfred 230, 235
von Ascheberg, Ludvig 169
von Ascheberg, Rutger 169
Ask 149, 225
Asminderød 55
Asmundtorp 78, 138, 139, 151, 205, 221, 222, 225, 234, 239, 242, 249
Asser (Asker), biskop 37, 61, 63
Ausås 205, 215, 267
Avaco, biskop 40
Baldringe 188, 225, 240, 267
Balkåkra 17, 135, 221, 223, 228, 230, 234, 245, 246, 247, 270
 Marsvinsholm 17, 221, 224, 228, 238
Bara 115, 267
Barkåkra 42, 110, 120, 133, 197, 204, 267
Barnekow, Birgitta 169
Barsebäck 34, 76, 106, 129, 134, 135, 148, 204, 267
Barup, Kerstin 255
Becket, Thomas, se Thomas av Canterbury
Benestad 131, 140, 143, 205, 267
Berg von Linde, släkt 228
Berlin 230, 248
Bernhard, biskop 39
Bilde, Anna 175
Billeberga 224, 233, 240, 250
Billesholm 228, 235, 244, 247
Billinge 222, 224, 233, 234, 238, 241, 244, 245, 248
Billing, Gottfrid 226, 227
Bindesböll, Gottlieb 211
Birger, biskop 128
Birger Gunnarsen 133
Bissen, Vilhelm 247
Bjuv 34, 79, 134, 152, 204, 266
Bjällerup 134, 266
Bjäresjö 21, 48, 54, 68, 73, 79, 84, 86, 88, 90, 93, 94, 95, 97, 109, 125, 130, 139, 140, 225, 267
Bjärshög 34, 222, 225, 234, 237, 239, 242
Björka 69, 75, 82, 83, 148, 150, 177, 179, 266
Björlanda 108
Björnekulla 34, 144, 204, 225, 239
Blentarp 34, 92, 101, 108, 108, 151, 167, 168, 267
Bloch, Carl 245, 246, 252
Blom, Fredrik 209, 215
Blom Carlsson, Carl
 Gustaf 209
Bodarp 34, 224, 240, 267
Boisen, Peter 230
Boklund, Harald 230, 232, 235, 252
Bollerup 85, 92, 108, 123, 142, 143, 143, 149, 224, 267
Bolshög 24, 150, 224, 267
Bonderup 52, 78, 118, 267
Borgeby 36, 55, 224, 267
Borlunda 220, 224, 226, 227, 227, 230, 232, 233, 234, 237, 238, 242, 244, 245, 270
Borrby 86, 109, 131, 152, 204, 217, 252, 254, 267
Borrie 54, 54, 73, 86, 97, 102, 225, 267
Borrsjö 96
Bosarp 26, 106, 106, 152, 224
Bosjö, Bosjöklöster 17, 64, 65, 66, 69, 96, 103, 106, 131, 136, 147, 148, 171, 266
Brahe, Axel 127, 129
Brahe, Barbara 133, 142, 143
Brahe, Henrik 175
Brahe, Jens 175
Brahe, Jörgen 174, 175

- Brahe, Tycho 220
Brandstad 266
Brarupsverkstaden, se Everlövsverkstaden
Bremen 37, 40
Broby 134
Broddetorp 151
Bromma 146, 149, 205, 267
Brunius, Carl Georg 51, 55, 66, 75, 90, 92, 93, 203, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 229, 230, 231, 232, 233, 236, 237, 241, 242, 245, 251, 269, 270
Brunnby 34, 118, 130, 132, 133, 142, 142, 143, 148, 149, 167, 225, 241, 247, 267
Brågarp 46, 48, 148, 266
Bräkne-Hoby 110
Brönnestad 34, 102, 132, 140, 141, 167, 224, 267
Brösarp 102, 140, 145, 146, 149, 224, 266
Bugenhagen, Johannes 170
Bunkeflo 52, 88, 117, 118, 136, 225, 235, 239, 245
Burlöv 33, 34
Burlövs gamla 26, 120, 124, 125, 126, 127, 135, 139, 204, 249, 267
Burlövs nya (Arlöv) 26, 225, 249, 250
von Burman, Gerhard 64
Byzantios 108
Bårslöv 205, 209
Båstad 18, 21, 23, 114, 260
Mariakyrkan 23, 72, 77, 114, 115, 123, 130, 267
Bäckaskog 63, 64, 66, 75, 85, 98, 141, 171
Børglum 102
Börringe 42, 46, 47, 64, 66, 171, 204, 207, 209, 213, 215, 216, 219, 269
Bösarp 87, 224, 242, 247
Calcarius 109
Carl Stenmästare 53, 74, 80, 81, 99, 101, 102, 107
Cederholm, Magnus 209
Cranach, Lucas, d.ä. 175
Cronsiö, Martin 228, 235
Dagstorp 24, 92, 93, 94, 99, 108, 224, 233
Dahlbergh, Erik 193, 194
Dalby 24, 35, 40, 46, 48, 52, 57, 57, 58, 63, 66, 73, 78, 84, 86, 88, 94, 97, 98, 105, 106, 108, 109, 124, 126, 134, 136, 137, 139, 150, 153, 167, 171, 197, 261, 267
Dalhem 107
Dalköpinge 34, 56, 81, 99, 131, 266
Daniel stenhugger, se Thomisen, Daniel
Degeberga 34, 70, 224, 240, 267
De la Gardie, Magnus Gabriel 188
Djurröd 34, 70, 148, 204, 267
Dorothea, drottning 142
Dücker, släkt 228
Ebo, biskop 39
Eckersberg, Jens Juel 230
Edström, Mats 255
Egino, biskop 40, 57, 63
Ehrensvärd, Augustin 194
Ekeby 34, 224, 245, 267
Ekekrantz, Niklas 192
Eksjö 187
Elisabeth, prinsessa 171
Eljaröd 76, 99, 102, 144, 146, 266
Elleköpinge 42, 147, 197
Elmelunde 102
Emmislov 74, 75, 82, 87, 141, 142, 266
Erasmus av Rotterdam 178
Erik av Pommern 114, 116
Erik Ejegod 43, 61
Erik Emune 68
Erik Lam 68
Eriksfält, se Malmö
Esarp 117, 203, 224, 245, 267
Esbern Mule 81
Esbønderup 55
Eskil, biskop 43, 48, 55, 63, 102
Eskilstorp 224
Eslöv 23, 25, 26, 42, 221, 225, 233, 234, 239, 242, 249
Esrum 56
Ewe, August 236
Everlöv 87, 131, 132, 132, 134, 135, 143, 266
Everlövsverkstaden 143
Everöd 34, 167, 266
Fagerhult 51
Falsterbo 21, 34, 70, 83, 111
Helgeandshuset 66
S:ta Gertrud 70, 75, 77, 83, 112, 115, 123, 147, 148, 149, 150, 267
Farhult 26, 34, 140, 266
Farstorp 143, 204, 266
Faxe, Wilhelm 208
Felestad 34, 73, 81, 131, 266
Fenger, Ludvig 228, 230
Finja 72, 78, 90, 91, 101, 104, 138, 190, 205, 241, 247, 266
Finjamästaren 138, 139
Fischer, Abraham 64
Fjelie 34, 79, 88, 90, 91, 94, 95, 106, 107, 140, 152, 204, 266
Fjälkestad 88, 93, 167, 204, 223, 267
Fjälkinge 41, 73, 80, 91, 94, 99, 102, 131, 140, 141, 204, 266
Fjälkingegruppen 140, 141
Fjärestad 149, 224, 238, 247
Flackarp 42, 152, 249
Fleninge 98, 204, 266
Flensburg, Vilhelm 226, 252
Flyinge 42, 84, 151, 197
Flädie 75, 78, 91, 138, 148, 151, 225, 241, 245
Forseth, Einar 255
Fosie 167, 204, 219, 225, 267
Heliga Trefaldighet 233, 236, 241, 247
Fredericus, gjutare 153
Fredrik II 170, 171
Frenninge 70
Frillestad 34, 48, 90, 150, 225, 245
Fris, Engelbret 179
Fru Alstad 34, 52, 75, 115, 117, 130, 267
Fränninge 148, 150, 224, 240, 267
Fuglie 46, 47, 99, 127, 225, 239, 242, 243, 245, 247, 249

- Fulltofta 103, 134, 143,
 267
 Fågelsång 52
 Fågeltofta 149, 267
 Färingtofta 215, 267
 Färlöv 34, 53, 75, 81, 87,
 98, 100, 101, 102, 143,
 150, 204, 225, 240, 266
 Förslöv 205, 212, 215, 244,
 255, 267

 Gamle Grenå 69
 Gellerstedt, Albert Theo-
 dor 229
 Genarp 34, 167, 173, 174,
 174, 176, 183, 184,
 241, 269
 Gerbrand, biskop 39, 40
 Gerss, Jacob Wilhelm 209,
 215, 252
 Gertzson, Claes 33
 Gessie 223, 225, 245, 246,
 249
 Gislöv 34, 46, 47, 56, 70,
 73, 74, 75, 81, 87, 91,
 104, 104, 130, 151,
 262, 266
 Gladsakse 55
 Gladsax 70, 141, 142, 205,
 267
 Glemminge 167, 225
 Glimåkra 33, 34, 51, 167,
 204, 207, 215, 217, 247
 Glostorp 220, 224
 Glumslöv 224, 267
 Gorm, kung 39
 Gotebald, biskop 39, 40
 Grevie 203, 204, 205, 207,
 210, 211, 213, 243,
 255, 267
 Gryt 34, 130, 266
 Gråmanstorp 79, 101, 134,
 266
 Græbe, Eiler 229, 230, 251,
 252, 254, 255
 Grönby 34, 140, 225, 267
 Gualöv 79, 132, 134, 139,
 140, 145, 146, 147,
 150, 204, 267
 Gudmuntorp 74, 96, 101,
 221, 222, 224, 228,
 238, 244, 245, 248
 Gullarp 42, 106, 219
 Gullstrand, Johan 244
 Gumlösa 34, 56, 56, 68, 71,
 75, 76, 81, 82, 84, 87,
 91, 98, 104, 109, 110,
 204, 225, 253, 262, 266

 Gussnava 43, 132
 Gustav, se Börringe
 Gustav Adolf 204, 213,
 266, se även Helsing-
 borg
 Gustav Vasa 170, 172
 Gylle 145, 153, 185, 225,
 240, 267
 Gyllenboij, släkt 188
 Gårdstånga 34, 266
 Gärarp 197
 Gärdslöv 83, 144, 204, 267
 Gärsnäs 42, 197
 Gödelöv 121, 207, 267
 Görslöv 34, 225, 267

 Haf, Anders 209
 Hallaröd 34, 108, 149, 204,
 215, 267
 Hallberg, A.J. 230
 Halmstad 224, 228, 244,
 246
 Hamburg 37
 Hammarlunda 46, 48, 49,
 50, 69, 71, 72, 79, 80,
 90, 92, 92, 95, 98, 103,
 136, 260, 266
 Hammarlöv 80, 92, 101,
 204, 224, 266
 Hammenhög 52, 109, 131,
 153, 205, 208, 209
 Hannas 71, 74, 76, 109,
 152, 253, 266
 Hansen, C.F. 211
 Harald Blåtand 39, 40
 Harald Hen 46, 57
 Hardeberga 26, 34, 46, 48,
 153, 225, 267
 Harlösa 24, 79, 150, 167,
 266
 Hassle-Bösarp 220, 224
 Hawerman, Johan
 Adolf 209, 215
 Hedeby 39
 Hedensted 103
 Hedeskoga 53, 68, 70, 71,
 80, 81, 92, 101, 131,
 266
 Hedin, Ludvig 209
 Hedvig Eleonora 188
 Helsingborg 15, 17, 18,
 20, 21, 36, 37, 43, 52,
 55, 113, 148, 184, 205,
 221, 232, 259
 Dominikanklostret 67,
 115
 Gustav Adolf 225, 234,
 239, 249

 S:ta Maria 15, 69, 72,
 75, 105, 113, 115, 136,
 143, 147, 148, 168,
 197, 215, 266
 S:t Clemens 42, 46, 59,
 60, 77, 96, 144, 168,
 197
 S:t Mikael 70
 S:t Petrus 42, 77, 168,
 197
 Helsingborgsmästaren 142,
 143
 Hemmesdyngge 205, 267
 Hemmesjö 134
 Henrik, biskop 40, 57
 Henrik I 39
 Henrik II 110
 Hermansson, Gustaf 234
 Herrevad, Herrevadsklos-
 ter 55, 63, 66, 108,
 150, 171
 Hildesheim 57, 58, 153
 Hjárnarp 204, 205, 213,
 219, 255
 Hjärsås 34, 82, 204, 247,
 266
 Hofterup 78, 103, 106,
 138, 205, 266
 Holmby 34, 80, 103, 148,
 224
 Hov 204, 210, 216
 Hov (Ysby) i Halland 42
 Huaröd 34, 204, 205, 267
 Hurva 153, 266
 Husaby 90
 Husie 123, 205, 209, 210,
 211
 Hvide, släkt 56, 139
 Hyby gamla 120, 249, 267
 Hyby nya 222, 225, 228,
 230, 234, 237, 244,
 249, 250, 270
 Hyllie 15, 108, 120, 221,
 223, 235, 245, 248,
 250
 Härleman, Carl 192, 194,
 195, 196, 209, 211,
 212, 213, 269
 Häslöv 34, 97, 220, 225,
 229, 234, 236, 238,
 241, 248
 Hästad 149, 224, 233, 240,
 267
 Häglinge 34, 84, 103, 225
 Hällestad 52, 70, 117, 205,
 267
 Härslov 78, 86, 95, 106,
 205, 266

- Hässleholm 15, 23, 221, 225, 230, 235, 236, 239, 241, 245, 246, 249, 250, 255
- Hässlunda 34, 266
- Hästveda 75, 107, 138, 139, 143, 224, 266
- Hög 34, 99, 106, 152, 225, 240, 266
- Höganäs 15, 23, 52, 223, 228, 249
Himmelfärds-
kyrkan 221, 225, 236, 237, 239, 241, 246
- Högestad 188, 267
- Högseröd 152, 267
- Höja 204, 225
- Hököpinge 222, 224, 233, 246
- Hörby 80, 101, 102, 134, 149, 204, 225, 267
- Hörby 134
- Hörja 51, 69, 204, 267
- Hörröd 34, 70, 83, 205, 207, 214, 215, 243, 244, 254, 255
- Hörup 148, 205, 225, 246, 267
- Høyen, N.J. 211
- Höör 80, 101, 103, 106, 139, 149, 204, 223, 225, 245, 267
- Igelösa 71, 79, 266
- Ignaberga 54
Ignaberga gamla 102, 134, 144, 145, 148, 167, 249, 267
Ignaberga nya 220, 223, 225, 239, 248, 248, 249
- Ignabergaverkstaden 144
- Ilstorp 74, 176, 267
- Ingelstorp 24, 52, 73, 80, 97, 98, 102, 134, 222, 224, 242, 245
- Ivetofta 90, 167, 205, 267
- Ivö 70, 71, 82, 83, 140, 266
- Jacob Jensen 66
- Jakob Erlandsson 94
- Jelling 39
S:t Johannes Döpa-
ren 43
- Jelling, släkt 37
- Jerling, Hans 188
- Jerling, Johan 187, 188, 189, 191, 192, 193
- Johan III 172
- Johannes, biskop 65
- Jonstorp 130, 266
- Jämshög 35, 36
- Järrestad 97, 266
- Karl X Gustav 183
- Karl XII 187, 188
- Karlskrona 188, 192
Fredrikskyrkan 195
- Katslösa 224, 248
- Kattarp 34, 205, 267
- Kiaby 42, 46, 48, 130, 132, 140, 144, 145, 147, 150, 204, 266
- Kirseberg, se Malmö
- Kivik 17, 81, 247
- Kjuge 48, 132
- Klein, William 230
- Klippan 247
- Knislinge 34, 72, 118, 123, 130, 134, 139, 204, 267
- Knut VI 139
- Knut den helige 41, 58, 61, 62
- Knut den store 39, 44, 58, 59
- Knut Lavard 56
- Knästorp 101, 266
- Komstad 107
- Konga 70, 143, 151, 204, 267
- Kongamästaren 143
- Korsbacka, se Kävlinge
- Krabbe, Jörgen 187
- Krageholm 191, 192
- Krebs, Kristian Fredrik 245
- Kristian II 170
- Kristian III 170
- Kristian IV 22, 181, 182, 183
- Kristianstad 15, 19, 20, 23, 26, 33, 34, 93, 181, 182, 192, 197, 205, 221, 258, 260
Heliga Trefaldighet 22, 52, 167, 181, 182, 182, 183, 184, 197, 269
Näsby 247
- Kristofer I 94
- Krognos, Stig Olufsen 142
- Kronberg, Julius 246
- Kropp 66, 91, 108, 224, 266
- Kräbbleboda 247
- Kverrestad 224
- Kvidinge 103, 167, 225, 235, 236, 239, 242, 246, 247
Västra Sönnarslövs
kapell 247
- Kviinge 34, 140, 204, 266
- Kvistofta 55, 79, 204, 266
- Kyrkheddinge 224, 267
- Kyrkoköpinge 34, 103, 266
- Kågeröd 115, 129, 134, 143, 148, 204, 267
- Källna 42, 224, 233, 241
- Källs-Nöbbelöv 34, 225, 233, 269
- Källstorp 167, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 219, 233, 241, 243, 269
- Kämpinge 42, 52, 70, 83, 117, 197
- Kävlinge 24, 34
Kävlinge gamla 69, 71, 76, 79, 99, 111, 112, 143, 189, 249, 266
Kävlinge nya (Kors-
backa) 223, 225, 242, 247, 249
- Köpenhamn 66, 183, 230, 246, 264
- Köpinge 34, 46, 48, 81, 88, 93, 142, 149, 167, 204, 267
- Lackalänga 73, 138, 205, 267
- Landelius, Bertil 255
- Landskrona 15, 18, 21, 24, 34, 52, 54, 114, 148, 166, 192, 193, 194, 197, 205, 207, 209, 211, 216, 221, 223, 230, 236, 237, 245, 260, 263
Helgeandskyrkan 66
Hospitalskyrkan 66
Karmelitklostret 116
S:t Johannes 42, 72, 75, 77, 105, 114, 125, 168, 197
Sofia Albertina 167, 168, 184, 192, 194, 194, 195, 197, 203, 206, 211, 212, 213, 217, 243, 252, 269
S:t Olof 42, 168, 197
- Langlet, Emil Viktor 230, 231, 235, 236, 241
- Lemmeströ 42, 46, 47, 219

- Léon-Nilsson, Torsten 255
 von Liewen, Hans
 Henrik 194
 Lilla Beddinge 34, 149, 205,
 225, 234, 238
 Lilla Harrie 80, 85, 106,
 143, 267
 Lilla Harrieverkstaden 143
 Lilla Isie 34, 204, 205, 208,
 209, 219
 Lilla Slågarp 167, 197, 224
 Lime 103
 Limhamn 15, 221, 225
 Limoges 151
 Lindegren, Axel 246
 Linderöd 24, 34, 69, 81,
 143, 266
 Lindholm, Erik 255
 Lindskog, Frans 252
 Lindvall, August 230, 232,
 235, 252
 Linköpings domkyrka 133,
 172
 von Linné, Carl 9, 35
 Ljungby 148
 Lockarp 47, 223, 244, 245,
 267
 Lomma 26, 43, 55, 224,
 230, 232, 233, 242,
 243, 247, 248
 Loshult 33, 34, 203, 204,
 215, 224
 Lucca 148
 Lund 15, 17, 20, 23, 24, 35,
 37, 38, 40, 41, 43, 44,
 45, 46, 49, 50, 52, 55,
 56, 57, 58, 59, 63, 68,
 70, 74, 76, 77, 78, 80,
 85, 107, 108, 128, 147,
 152, 168, 170, 171,
 172, 173, 181, 183,
 185, 189, 197, 203,
 205, 209, 215, 216,
 221, 223, 226, 228,
 229, 230, 245, 251,
 259, 260, 263, 265,
 269, 270
 Allhelgona 58, 63, 64,
 66, 85, 103, 104, 221,
 225, 233, 233, 234,
 241, 242, 243, 245, 249
 Dominikanklostret 45,
 67, 115
 domkyrkan (S:t Laurentius)
 15, 45, 52, 54, 58,
 61, 62, 62, 63, 67, 73,
 74, 76, 77, 79, 80, 84,
 86, 88, 91, 94, 97, 98,
 99, 101, 102, 103, 104,
 105, 106, 115, 116,
 133, 136, 140, 147,
 148, 149, 152, 153,
 171, 172, 176, 179,
 180, 229, 243, 251,
 261, 263, 266
 Franciskanklostret 45,
 67, 116
 Heligkors 42, 45, 47,
 197
 Johannes Evangelisten
 (S:t Jörgen) 66
 S:ta Maria magle 42,
 45, 197
 S:ta Maria minor 42,
 43, 44, 45, 48, 49, 49,
 50, 75, 85, 136, 197
 S:t Andreas 42, 45, 92,
 197
 S:t Botulf 42, 45, 197
 S:t Clemens 42, 44, 45,
 49, 50, 60, 136, 197
 S:t Drotten (S:t Trinita-
 tis) 42, 45, 46, 49, 50,
 56, 58, 63, 64, 66, 72,
 73, 77, 80, 86, 91, 94,
 96, 102, 107, 136, 197
 S:t Godehard 45, 66,
 101
 S:t Hans 45
 S:t Jakob 42, 45, 197
 S:t Mikael 42, 45, 197
 S:t Måns 42, 45, 197
 S:t Märten 42, 45, 197
 S:t Nikolaus 42, 45,
 197
 S:t Olof 42, 45, 197
 S:t Paul 42, 45, 197
 S:t Peter och S:ta
 Maria 45, 64, 65, 116,
 136, 266
 S:t Peter vid Bredga-
 tan 42, 45, 197
 S:t Peter vid Grönega-
 tan 42, 45, 197
 S:t Stefan 42, 44, 45,
 50, 91, 96, 97, 136, 197
 S:t Thomas 42, 45, 197
 Lundberg, August Walde-
 mar 230, 232, 241,
 243, 249
 Luntertun, se Ängelholm
 Luther, Martin 170, 174,
 175, 178, 190
 Lübeck 148, 151
 Mariakyrkan 112
 Lyby 145, 205, 225, 267
 Lykke, Peder 140, 153
 Lyngby 81, 86, 87, 204,
 225
 Lyngsjö 69, 75, 78, 81, 88,
 91, 93, 94, 109, 110,
 138, 150, 151, 204, 267
 Långaröd 34, 81, 167, 197,
 205, 225, 267
 Löddeköpinge 46, 47, 48,
 50, 96, 153, 224, 267
 Löderup 34, 78, 80, 88,
 94, 107, 109, 130, 131,
 131, 192, 193, 224, 267
 Lövestad 26, 205, 209, 210,
 211, 215, 216, 241
 Magister Majestatis 107,
 109
 Maglarps gamla 26, 46,
 47, 54, 56, 73, 75, 81,
 87, 87, 88, 91, 96, 104,
 148, 204, 249, 266
 Maglarps nya 26, 220,
 225, 235, 237, 242,
 249, 255, 269
 Maglehem 81, 99, 109,
 204, 225, 267
 Mainz 63
 Malmqvist, Alexander 215
 Malmö 17, 20, 21, 23, 24,
 26, 43, 112, 121, 147,
 170, 178, 179, 180,
 184, 205, 221, 223,
 230, 252, 264, 265
 Caroli 15, 22, 166, 167,
 168, 219, 220, 221,
 225, 230, 231, 233,
 235, 236, 246, 250
 Dominikanklostret 115
 Eriksfält 247
 Franciskanklostret 116
 Helgeandshuset 66
 Hospitalskyrkan 66
 Kirseberg 15, 221, 225,
 227, 229, 235, 241,
 243, 246, 249
 Malmö övre 42, 69, 197
 Mölllevången 15
 S:t Johannes 15, 221,
 225, 233, 235, 237,
 241, 243, 244, 249, 250
 S:t Pauli 15, 197, 221,
 225, 230, 231, 231,
 233, 236, 246, 249, 250
 S:t Petri 15, 43, 71, 72,
 77, 83, 105, 112, 114,
 128, 128, 130, 143,

- 152, 153, 166, 170,
179, 180, 186, 241,
262, 266
- Mandelgren, Nils Måns-
son 93
- Margareta Fredkulla 138
- Marsvinsholm, se Balkåkra
- Matteröd 82, 204, 225,
267
- Melanchthon, Philipp 170,
174, 175
- Meldahl, Ferdinand 227,
228, 230, 233
- Mellan-Grevie 225, 235,
237, 239, 245, 247
- Munck, Petrus 208
- Munka-Ljungby 108, 119,
224, 266
- Munkarp 74, 85, 108, 108,
145, 225, 248
- München 243
- Mårten Stenmästare 80, 99,
101, 108
- Mölle 18, 241, 247
- Mölleberga 152, 266
- Möller, Carl 229, 230, 233,
234, 248
- Mörarp 34, 108, 109, 126,
130, 267
- Mörth, Carl 187, 188, 189
- Nedraby 42, 72, 73, 76,
83, 197
- Nevishög 70, 205, 267
- Nielsen, Christoffer 190
- Niels (Nils), kung 138
- Nils Håkansson 141
- Nilsson, Sven 76
- Norra Mellby 48, 69, 78,
106, 132, 134, 139, 266
- Norra Nöbbelöv 74, 127,
148, 153, 225, 248
- Norra Rörum 34, 132, 204,
215, 267
- Norra Sandby 224
- Norra Skrävlinge 150, 205,
267
- Norra Strö 34, 52, 54, 130,
132, 140, 141, 142,
149, 150, 266
- Norra Vram 34, 92, 120,
167, 204, 228, 235,
247, 248, 267
- Norra Åkarp 34, 223, 225
- Norra Åsum 46, 48, 71, 72,
81, 81, 82, 84, 88, 90,
94, 95, 124, 126, 129,
266
- Norrvidinge 46, 48, 92, 95,
139, 148, 204, 267
- Nosaby 42, 197, 224, 228,
234, 238, 242
- Nyborg, Vor Frue 123
- Nykirke 98
- Nymö 73, 142, 149, 266
- Nyström, Axel Fredrik 235
- Näs, se Trollenäs
- Näsum 41, 167, 203, 204,
211, 215, 221, 222, 224
- Nävlinge 205, 208, 209
- Nöbbelöv 42, 197
- Nørre Jernløse 103
- Odarslöv 34, 220, 224, 267
- Odense 39
S:t Albans 43
- Oderljunga 34, 204, 205,
207, 211, 215, 219
- Odinkar, missionär 39
- Olof Hunger 47
- Olson, Erik 255
- Omgård 47
- Ongendeus, kung 39
- Onslunda 34, 144, 224
- Oppmanna 147, 204, 205,
207, 219, 267
- Osby 18, 150, 167, 204,
207, 210, 213, 215,
218, 219, 267
- Ottarp 224, 267
- Oxie 80, 101, 100, 115,
123, 205, 267
- Oxiemästaren 80, 101
- Palladius, Peder 216
- Palmroth, Per Wilhelm 209
- Perstorp 34, 69, 94, 132,
134, 204, 267
- Petersen, Ove 252
- Piper, Carl 187, 188, 191
- Piper, Christina 187, 188,
189, 191, 192
- Piper, släkt 191
- Ponnert, Hans 254, 255
- Precht, Burchardt 187, 188,
191
- Ramel, Hans 195, 196, 209,
213
- Ramsåsa 52, 140, 144, 266
- Raus 17, 118, 132, 153,
205, 221, 247, 267
- Allhelgonakyrkan 247
- Ravlunda 18, 34, 68, 69,
81, 83, 86, 91, 129,
134, 145, 149, 150, 266
- Rebbelberga 101, 144, 224,
225, 267
- Refshale 69
- Reginbert, biskop 39
- Reims 39
- Remmarlöv 42, 83, 223,
225, 247
- Reslöv 54, 76, 106, 204,
267
- Reventlow, släkt 228
- Revinge 24, 266
- Ribe 39, 40
- Ringsted, S:t Bents 56
- Rinkaby 75, 82, 99, 131,
141, 142, 267
- Riseberga 167, 204, 206,
207, 209, 211, 215,
219, 267
- Risekatslösa 266
- Rising, Peter 187
- Rom 142, 257
- Roskilde 15, 22, 38, 39, 183
domkyrkan 145
S:t Trinitatis 40
- Rostock 149
- Roth, Martin David 189,
215, 216
- Rut 103
- Rya 74, 83, 108, 167, 197,
204, 224, 233, 238, 244
- Ryssby 110
- Råbelöv 15, 266
- Räng 34, 42, 70, 97, 117,
148, 197, 225, 240,
243, 251, 252, 267
- Rödvinge 34, 76, 143, 225,
267
- Röke 134, 148, 204, 225,
242, 244
- Rörum 225
- Röstånga 204, 215, 267
- S:t Ibb 34
S:t Ibbs gamla 24, 52,
110, 117, 122, 132,
136, 249, 266
S:t Ibbs nya (Allhelgona-
kyrkan) 24, 220, 223,
225, 234, 249
- S:t Knud 98
- S:t Olof 34, 52, 74, 75, 115,
117, 119, 127, 130,
135, 136, 147, 148,
149, 150, 266
- S:t Ols 98
- S:t Pauli sjöfararen, se Skil-
linge
- Saritslöv 42, 72, 118, 197

- Saxtorp 34, 76, 79, 79, 102, 149, 150, 189, 224, 240, 267
- Schleisner, Christian
Andreas 245
- Scholander, Fredrik Wilhelm 209, 215, 217
- Sibbhult 247
- Siegård, Pär 243, 255
- Siesjö, Kaj 255
- Sigraf 103, 109
- Silvåkra 71, 79, 106, 150, 266
- Simlinge 205, 267
- Simris 88, 93, 101, 101, 102, 109, 143, 207, 225, 267
- Simrishamn 21, 34, 86, 152
Helgeandshuset 66
Hospitalskyrkan 66
Lübeckerkapellet 70, 83
St Nikolai 71, 75, 76, 83, 107, 266
- Sireköpinge 54, 75, 79, 139, 152, 266
- Sjögren, J.M. 226, 230, 231, 233, 236, 237, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 251
- Sjörups gamla 48, 53, 80, 97, 101, 130, 249, 266
- Sjörups nya (Vallösa) 225, 249
- Sjöström, Henrik 230, 251
- Skabersjö 42, 85, 97, 167, 197, 227, 266
- Skanör 21, 34, 70, 83, 111
Hospitalskyrkan 66
St Olof 46, 47, 70, 75, 77, 83, 112, 113, 123, 124, 130, 137, 148, 152, 178, 179, 267
- Skarhult 34, 100, 101, 134, 267
- Skartofta 42, 219
- Skeglinge 249
- Skegrie 34, 267
- Skepparslöv 205, 210, 215, 217
- Skillinge 247
- Skivarp 205, 266
- Skurup 34, 42, 75, 118, 140, 197, 205, 267
- Skånes-Fagerhult 117, 225, 241
- Skårby 17, 43, 60, 61, 71, 78, 102, 123, 126, 132, 135, 140, 267
- Skövde 230
- Slesvig 39, 69
- Slimminge 34, 204, 209, 211, 217, 252
- Smedstorp 34, 42, 123, 197, 224
- Snårestad 17, 140, 266
- Snårestadsgruppen, Snårestadsmästaren 130, 140
- Solberga 224, 238
- Sonnerup 104
- Sophie av Mecklenburg 171
- Sorø klosterkyrka 56
- Sparre, Claus Nielsen 140
- Speyer 63
- Spjutstorp 34, 224, 227, 233
- Starby 34, 203, 205, 208, 213, 215, 267
- Steendorff, Magnus 230
- Steenwinkel, Hans 182
- Steenwinkel, Lorens 182
- Stehag 34, 54, 99, 106, 131, 139, 205, 267
- Stenberg, Matthias 192, 193
- Stenestad 34, 266
- Stiby 42, 88, 90, 131, 152, 204, 205, 209, 219
- Stiernblad, Julius
Edvard 228
- Stigsen, Oluf 143
- Stoby 15, 143, 204, 266
- Stockholm 184, 189, 191, 192, 211, 213, 215, 216, 230, 243, 245, 252, 264, 265, 270
Klara 241
- Stora Hammars gamla 33, 48, 69, 79, 80, 98, 134, 140, 249, 267
- Stora Hammars nya 225, 230, 235, 239, 246, 247, 249
- Stora Harrie 148, 205, 209, 210, 212, 267
- Stora Herrestad 61, 78, 84, 88, 90, 90, 94, 167, 266
- Stora Köpinge 46, 48, 52, 68, 71, 72, 75, 83, 86, 120, 140, 179, 179, 204, 224, 267
- Stora Råby 48, 71, 81, 123, 124, 130, 266
- Stora Slågarp 87, 267
- Stora Uppåkra, se Uppåkra
- Strövelstorp 79, 167, 205, 225, 267
- Ståhl, Carl 209
- Stångby 46, 48, 101, 224, 267
- Stävie 34, 78, 138, 148, 205, 266
- Sundbärg, Fredrik 230, 235, 236, 255
- Sunesen, Andreas, se Andreas Sunesen
- Svalöv 26, 34, 80, 151, 167, 225, 227, 237, 238, 241
- Svedala 34, 167, 197, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 214, 215, 217, 219, 225, 232, 252
- Sven Estridsen 40, 57, 58, 61
- Svensköp 70, 74, 76, 83, 224
- Svenstorp 34, 205, 209, 210, 215
- Sven Tveskägg 39, 46
- Säby 92, 203, 205, 208, 214, 267
- Särslöv 34, 47, 266
- Söderlund, Johan Erik 230
- Södervidinge 34, 80, 189, 224, 238, 248
- Södra Mellby 140, 225
- Södra Rörum 34, 225, 241, 242
- Södra Sallerup 98, 99, 139, 224, 240, 267
- Södra Sandby 34, 42, 52, 70, 83, 115, 116, 197, 205, 266
- Södra Åby 34, 204, 224
- Södra Åkarp 225, 267
- Södra Åsum 34
Södra Åsums gamla 78, 131, 138, 249, 266
Södra Åsums nya 225, 232, 235, 237, 239, 242, 249
- Sörby 34, 266
- Sörensen, Peter Christian 230
- Sörensen, Salomon 230, 235, 241, 247
- Sövde 84, 92, 115, 120, 167, 169, 267
- Sövestad 97, 115, 130, 188
- Tegnér, Esaias 208
- Tempelman, Olof 209, 213, 214

- Tengbom, Ivar 236, 237
Tessin, Nicodemus, d.y.
188, 191, 192, 195, 264
Tessin, Nicodemus, d.ä. 264
Thomander, Johan
Henrik 226
Thomas av Canterbury
(Thomas Becket) 109,
110
Thomisen, Daniel 178, 179,
180
Thorvaldsen, Bertel 215,
244, 245
Thrugot Ketilsen 68
Thulin, Svante 242, 243,
251, 252
Tirup 69, 152, 203, 205,
208, 267
Tjustorp 42, 197
Tjärby 108
Tjörnarp 72, 80, 102, 204,
224, 233
Tofta 34, 107, 266
Toke, byggherre 44
Toki dux, dansk storman 39
Tolånga 34, 96, 147, 205,
266
Tomelilla 15, 225, 235, 249
Tommarp, se Östra Tom-
marp
Torekov 18, 75, 117, 123,
127, 150, 223, 224,
233, 238
Torhamn, Gunnar 246
Torrlösa 134, 135, 205,
207, 209, 211, 212,
215, 233, 241, 269
Torup 69
Tosterup 74, 76, 85, 102,
167, 174, 175, 197,
267
Tottarp 205, 225, 267
Tott, Lene 175
Tove Stenmästare 109, 110
Tranås 144, 151, 153, 225,
239, 242
Trelleborg 20, 34, 36, 47,
104, 232
Franciskanklostret 67,
116
St Nikolai 70, 75, 77,
83, 99, 137, 225, 243,
267
Treschow, Michael 228
Trolle, Carl Axel 228
Trolle-Ljungby 91, 123,
148, 149, 167, 197, 266
Trolle, Nils 228
Trollenäs 25, 42, 203, 208,
219, 224, 228, 230,
234, 238, 247, 248, 270
Näs (gamla) 54, 85,
106, 167, 266
Trolle, släkt 228
Trondheim 68
Tryde 15, 34, 46, 47, 68,
78, 79, 90, 94, 96, 101,
109, 144, 145, 148,
153, 224, 227, 233, 235
Träne 34, 266
Tullstorp 34, 205, 209, 210,
211, 212, 212, 213,
216, 233, 241, 251,
269, 270
Tunbyholm 42, 83, 123, 197
Tygelsjö 48, 80, 119, 204,
225, 242
Tyra, drottning 39
Tyringe 241, 247
Tåssjö 24, 34, 149, 224,
267
Tåstarp 34, 267
Törnqvist, Albert 209, 215,
254
Törringe 86, 103, 148, 266
Ucitus, storman 139, 145
Uffe Thrugotsen 115, 116
Ulfstand, Hack 174, 176,
269
Ullberg, Johan 190
Ullstorp 152, 225, 267
Uppsala 259, 264
domkyrkan 172, 187
Uppåkra 37, 40, 41, 42, 44,
46, 47, 97, 152, 222,
224, 230, 233, 242, 249
Stora Uppåkra 40
Utvalinge 70, 74, 83
Vadensjö 203, 205, 208,
251, 267
Valby 55
Valdemar den store 68
Valdemar (II) Sejr 36
Vallby 102, 140, 167, 204,
224, 267
Valleberga 52, 70, 73, 74,
80, 87, 97, 98, 101, 107,
109, 131, 147, 150, 192,
204, 223, 225, 240, 241,
243, 253, 267
Vallkärra 34, 78, 95, 138,
139, 205, 266
Vallösa, se Sjörup
Vankiva 144, 153, 204, 267
Vanstad 34, 224
Veberöd 34, 224, 267
Vedby 144, 224, 247
Veinge 110
Westin, Fredric 215
Vejby 55
Vejele 51
Vellinge 79, 120, 148, 181,
205, 267
Verum 204, 225, 267
Vestervig 40
Viborg 40, 69
domkyrkan 97
Viby, se Gustav Adolf
Viken 15, 166, 167, 197,
204
Wikerståhl, Erik 255
Willie 132, 167, 197, 225,
267
Willibrord, missionär 39
Winge, Mårten Eskil 231,
245
Vinslöv 52, 54, 78, 138,
139, 204, 224, 225, 266
Virke 222, 224, 238
Visby 230, 241
Visseltofta 34, 51, 69, 146,
204, 267
Vitaby 34, 69, 79, 109, 124,
130, 140, 144, 204,
247, 266
Wittenberg 175
Vittsjö 131, 204, 267
Vittskövle 19, 34, 85, 119,
127, 129, 130, 141,
142, 148, 175, 266
Vittskövleverkstaden 141,
142, 143
Vollsjö 85, 148, 224, 267
Vomb 34, 224, 240, 267
Wählin, Theodor 229, 230,
235, 243, 246, 250,
251, 252, 253, 254
Vånga 167, 224, 267
Vä 20, 21, 42, 84, 101, 197
Helgeandshuset 66, 75
S:ta Gertrud 70, 76,
83, 133
S:ta Maria 48, 54, 63,
64, 65, 66, 71, 72, 73,
74, 75, 77, 78, 81, 85,
86, 88, 91, 93, 93, 94,
97, 97, 98, 100, 101,
103, 123, 126, 136,
138, 139, 152, 167, 267
Välinge 34, 205, 209, 213,
214, 215
Välluv 152, 266

Värpinge 66

Väsby 15, 79, 83, 98, 105,
120, 166, 167, 204, 267

Västerstad 26, 34, 105,
144, 222, 225, 233, 245

Västra Alstad 34, 205, 225,
244, 267

Västra Broby 24, 34, 151,
225

Västra Hoby 147, 225

Västra Ingelstad 121, 147,
267

Västra Karaby 34, 204,
210, 206, 213, 219

Västra Karup 203, 204,
207, 210, 211, 213,
215, 216, 267, 269

Västra Klagstorp 123, 152,
204, 225, 245, 267

Västra Kärrstorp 224, 267

Västra Nöbbelöv 53, 80,
97, 101, 130, 130, 140,
204, 266

Västra Sallerup 79, 80, 88,
91, 94, 99, 106, 119,
120, 123, 140, 249, 267

Västra Skrävlinge 15, 224,
241, 246

Västra Strö 25, 225, 228,
232, 245, 247, 248

Västra Sönnarslöv 34, 225,
237, 247
Västra Sönnarslövs
kapell, se Kvidinge

Västra Tommarp 34, 79,
80, 101, 266

Västra Torup 118, 266

Västra Vemmenhög 34, 52,
99, 224, 245

Västra Vemmerlöv 78, 98,
138, 143, 266

Västra Vram 34, 134, 204,
224, 234, 241, 248

Växjö 68

Yngsjö 235, 243, 246, 247

Ysane 141

Ysby, se Hov

Ystad 20, 22, 37, 52, 60,
78, 86, 113, 120, 130,
170, 184, 192, 205,
221, 230, 237
Helgeandshuset 66
Hospitalskyrkan 66
S:ta Maria 22, 34, 68,
72, 77, 83, 99, 114,
115, 139, 147, 148,
152, 167, 186, 187,
187, 188, 189, 192, 267

S:t Petri 67, 22, 34, 67,
98, 105, 116, 128, 135,
136, 147, 267

Zettersvall, Folke 252

Zettersvall, Helgo 62, 226,
227, 228, 229, 230,
231, 232, 233, 234,
236, 237, 241, 242,
243, 244, 245, 246,
247, 248, 251, 252, 270

Zwingmann, Christian 228,
230

Å 98

Åbom, Johan Fredrik 209,
215

Åhus 20, 37, 42, 197, 235,
243, 247
Dominikanklostret 67,
115
Helgeandshuset 66, 133
Hospitalskyrkan 66
S:ta Maria 70, 74, 75,
77, 81, 83, 99, 123,
125, 126, 127, 128,
131, 135, 139, 140,
147, 190, 267
S:t Göran 135

Ålborg, Vårfru kyrka 102

Åraslöv 42, 197

Århus 39, 40

Ångelholm 21, 52, 166,
167, 224
Luntertun 21, 42, 69,
77, 133, 166, 197

Ängsö 191

Äsphult 34, 266

Äspinge 267

Äspö 87, 143, 225, 267

Öja 225, 234, 247

Önnarp 92, 153, 224, 227,
241, 247

Önnestad 140, 205, 267

Örja 46, 48, 220, 224, 233

Örkelljunga 152, 153, 167,
197, 204, 205, 267

Örkened 34, 51, 167, 197,
204, 207, 209, 210,
213, 214, 215, 270

Örsjö 34, 124, 149, 266

Örtofta 80, 96, 101, 224,
228

Össjö 34, 108, 109, 224,
267

Østerlars 80, 101

Østermarie 98

Østerslöv 26, 204, 225,
228, 234, 247

Östra Broby 34, 167, 224

Östraby 46, 47, 148, 204,
267

Östra Grevie 204, 225, 247

Östra Herrestad 73, 80, 80,
101, 134, 197, 225, 267

Östra Hoby 88, 109, 124,
141, 205, 247, 266

Östra Ingelstad 75, 80, 88,
94, 97, 98, 123, 191,
267

Östra Karaby 74, 132, 205,
267

Östra Klagstorp 204, 224

Östra Kärrstorp 205, 215,
224, 249

Östra Ljungby 42, 205,
206, 209, 214

Östra Nöbbelöv 34, 109,
205, 267

Östra Sallerup 34, 78, 85,
91, 119, 138, 224, 266

Östra Strö 34, 143, 224,
266

Östra Sönnarslöv 34, 224,
267

Östra Tommarp 20, 24, 79,
99, 107, 146, 150, 205,
209
Hospitalskyrkan 66
S:ta Maria 47, 66, 77
S:t Petrus 47, 52, 63,
64, 66, 85, 102, 141,
171

Östra Torp 34, 81, 99, 225,
245

Östra Vemmenhög 92, 167,
204, 267

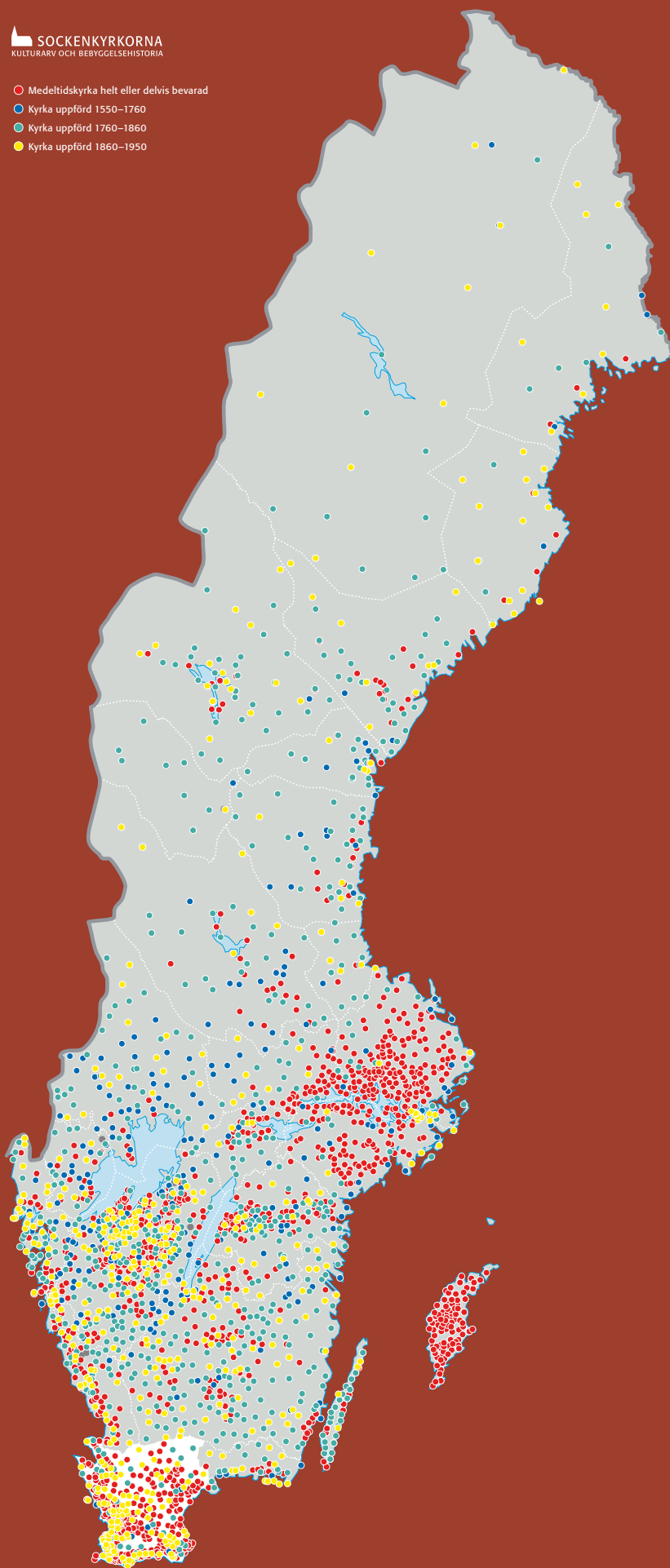
Östra Vemmerlöv 126, 141,
149, 267

Östra Vram 145, 146, 148,
266

Öved, Övedskloster (S:t
Trinitatis) 17, 34, 42,
52, 55, 63, 64, 66, 167,
171, 184, 195, 196,
203, 208, 209, 209,
211, 213, 215, 216,
219, 269

Övraby 42, 69, 78, 79, 98,
102, 138, 139, 197,
253, 253, 266

- Medeltidskyrka helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950

SKÅNE LANDSKAPETS KYRKOR

Vid medeltidens utgång fanns i Skåne drygt 420 sockenkyrkor. Bland de tidigaste stenkyrkorna finner vi dom- och klosterkyrkor uppförda på kyrkligt eller kungligt initiativ. Den stora massan stenkyrkor på landsbygden från 1100- och tidigt 1200-tal var blygsammare i format, men inte sällan försedda med vällagt murverk och skulptural utsmyckning.

Från medeltidens utgång till 1700-talets mitt förändrades befintliga kyrkor till lutherskt bruk. Skåne äger ett rikt bestånd av inredningar och föremål från sent 1500-tal till sent 1600-tal. Det sena 1800-talet utgör en vital byggnadsfas med en byggnadsintensitet som endast kan jämföras med medeltidens. Särskilt den kyrktäta slätten fick i takt med jordbruksreformer och befolkningsökning ett stort antal nybyggda kyrkor.

Byggnadsutvecklingen har resulterat i ett sammansatt kyrkligt landskap. De nyklassicistiskt präglade kyrkorna är relativt få, medan medeltidsstilarna finns rikt representerade såväl i de bevarade medeltidskyrkorna som i den rika variation av nystilar som präglas 1800-talets byggande.

I denna rapport ges en översikt av Skånes kyrkor, både de som är bevarade och de som försvunnit. Kartor och diagram belyser regionala karaktärsdrag och kyrkobyggandets kronologi. Rapporten ingår i en serie som kommer att omfatta samtliga landskap. Hela serien ger ett rikt grundmaterial av värde för alla som intresserar sig för Sveriges bebyggelsehistoria och det kyrkliga kulturarvet.